

НАЦІОНАЛЬНИЙ
АРХІТЕКТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ ЗАПОВІДНИК
«ЧЕРНІГІВ СТАРОДАВНІЙ»

ЧЕРНІГІВСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ

науковий збірник

*за матеріалами VII наукової конференції
«Старожитності Чернігово — Сіверської землі
в загальноєвропейській культурній спадщині»*

Редакційна колегія:

Ю.О. Соболев, А.В. Доценко, В.Я. Руденко, С.В. Черняков, А.Б. Гаркуша

Ч-49 **Чернігівські старожитності.** Науковий збірник. – Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2008. – 248 с.

ISBN 978-966-533-381-4

Перший випуск наукової збірки "Чернігівські старожитності" продовжує публікацію наукових досліджень, присвячених історії, археології, архітектурі і мистецтву давнього, середньовічного і сучасного Чернігова, його економічним і культурним зв'язкам з Візантією, Росією та Білоруссю.

Основу даної збірки складають матеріали VII наукової конференції "Старожитності Чернігово - Сіверської землі в загальноєвропейській культурній спадщині", яку провів Національний архітектурно - історичний заповідник "Чернігів стародавній" 18 - 19 жовтня 2007 року.

Видання буде цікаве історикам, археологам, музейним працівникам, мистецтвознавцям, а також всім, хто цікавиться матеріальною і духовною культурою Чернігівщини.

На обкладинці: Камінь portalу. Борисоглібський собор XII ст.

Друкується за рішенням науково - методичної ради Національного архітектурно - історичного заповідника "Чернігів стародавній", протокол № 2 від 14 лютого 2008 року.

ЗМІСТ

Доценко А.В. Вступне слово	5
Соболь Ю.О. Національному архітектурно-історичному заповіднику «ЧЕРНІГІВ СТАРОДАВНІЙ» 40 РОКІВ	6
Вечерський В.В. Заповідник та заповідні території Чернігова: статус та перспективи	8
Гуцуляк Р.Б. Дослідження будівельних матеріалів Борисоглібського собору в м.Чернігові	11
Заїка В.В. Чернігово-Сіверщина і духовні джерела української нації	16
Ясновська Л.В. А.А.Карнабід – дослідник давньоруських старожитностей Чернігова	18
Кабанець Є.П. Забутий пам'ятник паломницької літератури	21
Жукова О.В. Маловідомі садибні комплекси Чернігівської області: питання збереження та використання	29
Адруг А.К. Цивільна архітектура Чернігова II пол.XVII – початку XVIII ст.	36
Травкіна О.І. Народжені в Чернігівському колегіумі (Чернігівський культурно-освітній осередок поч.XVIII ст.)	41
Степанова О.Л. Цегельний завод Чернігівської міської думи. "Буремні" сторінки	52
Крупа Т.М. Исследования ткацкого комплекса древнерусского времени из раскопок в Чернигове в 2006 г.	57
Сергеєва М.С. Давньоруські кістяні вістря стріл середньої Наддніпрянщини	66
Черненко О.Є. Археологічні дослідження споруди Чернігівського магістрату	73
Величко В.М. Собор Святого Спаса в Чернігові	78
Новик Т.Г., Ситий Ю.М. Дослідження проїзду в оборонному валу Чернігівського Третьяка	80
Руденок В.Я., Дубинец О.В. Коллекция металлических предметов древнерусского времени Черниговского Ильинского (Богородичного) монастыря	84
Шекун О.В., Сташевська К.О. Грунтовий некрополь XI – середини XIII ст. у Чернігові (Єлецька група)	90
Васюта О.О. Літописне місто Хоробор (до питання локалізації)	96
Бондар О.М. Про один тип укріплених поселень навколо Чернігова в IX-XI ст. (до постановки питання)	103
Левченко О.В. Про комплектацію фонду іконопису, його реставрацію і вивчення	106
Доценко А.В. Новозбудовані храми Чернігова (Церква Архистратига Михаїла)	111
Сергеєв С.М. Особливості українського православ'я на прикладі місіонерської діяльності у старообрядських поселеннях у XVIII-XIX ст.	116
Демиденко В.В. Благоверные князья и святые Чернигово - Северской земли	122
Парацій В.М. Пам'ятки історико - фортифікаційного мистецтва України: критерії археологічної фіксації та опису (на основі окремих методичних програм др.пол.XIX - перш.пол.XX ст.)	126

Парацій В.М. Раціональне використання замкових комплексів України: факти, концепції, нормативне обґрунтування	129
Нижник Л.М. Ікони іконостасу собору Різдва Богородиці м. Козельця	133
Кондратюк А.Ю. Актуальні аспекти дослідження росписів київської церкви Спаса на Берестові	140
Радченко О.М. Збереження культурної спадщини в інтерактивних розробках Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника	144
Никітенко М.М. Побудова сакрального простору Успенського собору Києво - Печерської Лаври у світлі новітніх концепцій історичної науки	147
Корнієнко В.В. Дослідження графіті на фресці "Святий Анфім" в хрещальні Софії Київської	148
Крайня О.О. Історія появи у Печерському дівочому монастирі чудотворного руднинського образу Богоматері як ключ до питання первісної назви обителі	157
Тупик С.В. Проблеми музеєфікації давньоруської культурної спадщини м.Путивля	160
Домашенко А.А. Садиба генерального судді Василя Кочубея в писемних джерелах	162
Ярмак Н.О. Кахлі із фондової колекції Батуринського державного історико-культурного заповідника "Гетьманська столиця"	166
Белашов В.І. Архітектурний розвиток гетьманської столиці – міста Глухова та її ближнього монастирського довкілля у 1708-1782 рр.	169
Гурець М.П. Соборний храм гетьманської столиці	180
Коваленко Ю.О. Археологічні дослідження літописного м.Глухова – центру удільного князівства Чернігово-Сіверської землі	182
Коваль П.Ф., Андрєєва Г.П. "Житие и хождение Данила, Русские земли игумена", як фактор атрактивності Чернігівської області	194
Тараненко С.П., Івакін В.Г. Амулет "молот Тора" з розкопок Подолу Києва	196
Трифоновна Н.Я. Издания новгород-северской и черниговской типографий в собрании Национального художественного музея Республики Беларусь	199
Беляєва С.С. Резной декор наличников окон на территории Восточного Полесья	201
Воротникова О.О., Молчан С.Ю. Древнебелорусское искусство: опыт академической экспозиции археологического предмета	213
Silje-Jeanette Holstad Stromslund, Erik Linus Girdland Flink Києво-Подільський давньоруський некрополь за даними палеопатологічних аналізів	218
Івакін В.Г. Дерев'яна культова споруда та могильник давньоруського часу	229
Демченко Т. , Ясновська Л.В. Матеріали А.А. Карнабеда як об'єкт історико-краєзнавчого дослідження та джерело розвитку туризму в регіоні	234
Андрій Карнабіда (Карнабед) Чернігівський магістрат XVII - XVIII ст. де і яким він був?	241

ВСТУПНЕ СЛОВО

заступника генерального директора з наукової та культурно — просвітницької роботи
А.В Доценко

Наукові конференції Національний архітектурно — історичний заповідник "Чернігів стародавній" проводить з 1987 року, але з 1999 року вони стали традиційними під назвою "Чернігівські старожитності".

Ці конференції швидко набули міжнародного характеру і стали популярними серед науковців України, Росії, Білорусі. Вони приваблюють науковців можливістю розглянути широкий спектр актуальних наукових проблем з історії, археології, архітектури, іконопису, загалом мистецтва Чернігівщини і всього Північного Лівобережжя з найдавніших часів до наших днів, а також питань з охорони історико — культурної спадщини, її використання та популяризації.

В рамках наукових читань "Чернігівські старожитності" в жовтні 2007 р. відбулася 7-ма міжнародна наукова конференція "Старожитності Чернігово — Сіверської землі в загальноєвропейській культурній спадщині", присвячена 40-річчю створення Національного архітектурно — історичного заповідника та 80-річчю від дня народження Андрія Карнабеда — відомого краєзнавця, дослідника археологічних старожитностей Чернігова, захисника його архітектурних пам'яток, що стояв біля витоків створення заповідника і понад 30-ти років працював у ньому, являючись засновником його багатопрофільних фондкових колекцій.

Логічним підсумком цієї конференції є наукова збірка, яку Ви, шановний читачу, тримаєте в своїх руках. Цим першим випуском заповідник започатковує наступні видання "Чернігівських старожитностей", які будуть присвячені пам'яткам архітектури і мистецтва, наступним науковим конференціям, темам, що їх розробляють і досліджують науковці заповідника.

Архітектурно — історичний заповідник "Чернігів стародавній", до складу якого входять всевітньо відомі архітектурні, археологічні та історичні пам'ятки національного значення, завжди велику увагу приділяв науковому дослідженню цих пам'яток, оскільки науково — дослідна робота є одним з основних і пріоритетних напрямів його діяльності. Особливо плідним в цьому сенсі було останнє десятиріччя, коли активно відбувалося вивчення пам'яток архітектури заповідника та здійснювалися майже щорічні археологічні дослідження території Іллінського монастиря.

Починаючи з 1999р. "Чернігів стародавній" регулярно проводить міжнародні наукові конференції за матеріалами наукових досліджень пам'яток заповідника та всього регіону.

В цих конференціях беруть участь науковці Чернігова, Києва, зокрема науковці Києво — Печерського заповідника та Національного заповідника "Софія Київська", вчені з Харкова, Багурина, Глухова, а також дослідники з Мінська, Брянська, Калуги, Москви тощо.

Присвячуючи 7-му міжнародну наукову конференцію "Старожитності Чернігово — Сіверської землі в загальноєвропейській культурній спадщині" 40-річчю створення архітектурно — історичного заповідника та 80 — річчю А. Карнабеда, організатори її віддають належне діяльності заповідника у справі збереження, реставрації, дослідження і популяризації унікальних пам'яток архітектури, історії і культури, якими опікується заповідник, а також одному із його засновників, відомому досліднику, краєзнавцю, археологу і архітектору.

Організатори сподіваються, що такі конференції і в майбутньому будуть сприяти розвитку історичного наукового обміну, введенню в науковий обіг матеріалів — результатів історичних, археологічних і архітектурних досліджень та залученню до них молодих науковців.

Досліджуючи і вивчаючи пам'ятки, історики, археологи, архітектори поступово наближаються до історичних таємниць, хоча ряд питань, відповіді на які заховані в глибинах історії, залишаються недослідженими і нез'ясованими. В ході дискусій на конференціях відбувається усвідомлення наукових відкриттів в галузі археології, архітектури і мистецтва, історії релігії. Зібрані в науковій збірці "Чернігівські старожитності" статті про пам'ятки духовної культури, археологічні дослідження, історичні і мистецькознавчі розвідки здійснюють значний внесок в справу їх вивчення.

Не має сумніву, що Національний архітектурно — історичний заповідник "Чернігів стародавній" повинен стати значним науковим центром в одному ряду з Національним заповідником "Софія Київська", Національним Києво — Печерським історико — культурним заповідником, історико — археологічним заповідником "Херсонес Таврійський" та іншими.

Соболь Юрій Олексійович
генеральний директор Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній»

НАЦІОНАЛЬНОМУ АРХІТЕКТУРНО-ІСТОРИЧНОМУ ЗАПОВІДНИКУ «ЧЕРНІГІВ СТАРОДАВНІЙ» 40 РОКІВ

Чернігів – одне з найдавніших міст України, в якому до нашого часу збереглося до 50 пам'яток архітектури XI - XIX ст. і до 200 меморіальних пам'яток і пам'ятних місць, пов'язаних з перебуванням видатних осіб. Тому ще в 1946 р. Чернігів був віднесений до 3-х історичних міст України після Києва і Львова.

З метою поліпшення охорони та збереження пам'яток архітектури, мистецтва та історії постановою Ради Міністрів УРСР від 20 лютого 1967 р. № 125 створено Чернігівський державний архітектурно-історичний заповідник на правах філіалу Державного архітектурно-історичного заповідника «Софіївський музей».

З метою збереження архітектурно-історичних пам'ятників у Чернігівській області, що мають визначну архітектурно-історичну та художню цінність постановою Ради Міністрів УРСР від 22 червня 1978 р. № 344 Чернігівський державний архітектурно-історичний заповідник перетворено в самостійну установу з філіалом у Новгороді-Сіверському.

Враховуючи значення Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника у справі збереження особливо цінних пам'яток архітектури, історії та культури, а також його роль у відновленні та розвитку національно-культурних традицій українського народу указом Президента України від 29 грудня 1998 р. № 1392/98 заповіднику надано статус національного.

Згідно розпорядження Кабінету Міністрів України від 24 квітня 2003 р. № 233-р. цілісний майновий комплекс Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» передано із спільної власності територіальних громад Чернігівської області у державну власність з віднесенням його до сфери управління Державного комітету України з будівництва та архітектури (нині - Міністерство регіонального розвитку та будівництва України).

Основні напрямки діяльності заповідника:

- охорона і реставрація пам'яток архітектури та історії;
- науково-просвітницька діяльність;
- науково-дослідна діяльність;
- облік та збереження музейних цінностей.

Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній» є одним із головних туристичних об'єктів Чернігівщини та України. До його складу входять 29 унікальних пам'яток архітектури та історії, шість з яких до монгольського періоду і на думку фахівців вважаються одними з найдавніших у Східній Європі. Готуються матеріали для внесення цих пам'яток до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Завдяки діяльності заповідника в найтяжчі десятиліття ХХ сторіччя вдалося врятувати і зберегти для нащадків неповторні архітектурні ансамблі Чернігова: найдавніший храм Київської Русі - Спаський собор (поч. XI ст.); один з найбільших у Європі курганний некрополь (IX-X ст.) на Болдиній горі; архітектурні комплекси Троїцько-Іллінського, Єлецького монастирів; визначну пам'ятку печербудівництва – Антонієві печери (XI-XVIII ст.); унікальну колекцію іконопису (XVII-XIX ст.) та пам'ятки писемності і книгодрукування (XVII-XIX ст.).

Насамперед завдячуємо за невтомну працю архітекторам-реставраторам Миколі Холостенку, Маріанілі Говденко, Петру Барановському, Юрію Асєєву, Андрію Карнабеду.

Унікальний живопис наших пам'яток збережений художниками-реставраторами Олексієм

Остапчуком, Андрієм Дзесюком, Валентином Поліщуком, Юрієм Коренюком, Володимиром Бабаком, Олексієм Лисаневичем, Раїсою Боголюб, Ігорем Шаполовим.

У різні періоди колектив заповідника очолювали Іван Шевченко, Іван Собко, Іван Капран, Євген Сидельников, Марія Голодна, Ігор Ігнатенко, Валерій Сарана.

Щороку музеї та виставки заповідника відвідують понад 200 тисяч шанувальників старовини та культури:

2000 рік – 214, 412 відвідувачів;

2001 рік – 221,896 відвідувачів;

2002 рік – 223,298 відвідувачів;

2003 рік – 224,107 відвідувачів;

2004 рік – 205,337 відвідувачів;

(кількість відвідувачів зменшилась, оскільки був закритий в IV кварталі на реставрацію музей «Борисоглібський собор» - пам'ятка архітектури XII ст.)

2005 рік – 156,316 відвідувачів (Борисоглібський собор перебував на реставрації);

2006 рік – 200, 055 відвідувачів;

за 7 місяців 2007 року музеї і виставки заповідника відвідало вже більше 110 тис. чоловік. А за період його діяльності пам'ятки та експозиції заповідника відвідало понад 8 млн. туристів, урядові делегації з Франції, США, Росії, Великобританії, Північної Кореї, Нової Зеландії, Японії, Канади та інших країн світу. Чернігів входить до туристичного маршруту «Намисто Славутича».

Колектив заповідника нараховує 50 чоловік, з них 18 - науковці.

Колективом Національного заповідника проводиться велика науково-дослідна діяльність, організовуються наукові читання «Чернігівські старожитності», в яких беруть участь дослідники з різних регіонів України та з-за кордону, а наукові співробітники заповідника – в міжнародних та всеукраїнських наукових форумах. Ними підготовлено понад 450 наукових праць, видаються матеріали конференцій, книги.

Працівниками заповідника здійснено понад 45 наукових та пошукових експедицій, що дозволило зібрати значний науковий та фондочий матеріал, який нараховує понад 70 тисяч одиниць зберігання.

Це унікальна колекція професійного, народного та старообрядницького іконопису XVIII - XIX ст., яка нараховує більше 800 ікон, колекція стародруків, що нараховує більше 100 книг, фотонегативного фонду (більше 7000), дерев'яного різьблення, архітектурно-будівельних деталей, унікальна колекція таврованої цегли (до 1000 штук), тканини, вишивка та предмети церковного вжитку (більше 500 одиниць збереження) та колекція художнього металу (до 200 одиниць збереження, в тому числі неперевершені царські врата Борисоглібського собору), найбагаточисельніша в Україні колекція археології (більше 50 тис. одиниць збереження).

Недостатні експозиційні площі заповідника не дають можливості постійно експонувати всі скарби, що зберігаються в заповіднику. Цю прогалину колектив намагається заповнити організацією тимчасових виставок. Загалом, за 40 років у заповіднику відбулося більше 120 тимчасових виставок і діє 10 постійних експозицій.

Таким чином, Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній» - один з найбільших і визначних архітектурно-художніх комплексів України. Своє 40-річчя заповідник зустрічає в роковиті сил і планів. Вірю, що найголовніші наші відкриття та успіхи – не просто десь попереду, а в недалекому майбутньому.

Вечерський Віктор Васильович

кандидат архітектури, доцент Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури, начальник відділу забудови історичної частини міста Головного управління містобудування, архітектури та дизайну міського середовища Київської державної адміністрації.

ЗАПОВІДНИК ТА ЗАПОВІДНІ ТЕРИТОРІЇ ЧЕРНІГОВА: СТАТУС І ПЕРСПЕКТИВИ

Чернігів є не тільки одним з найстародавніших міст Східної Європи, а й найзначнішим історичним містом лівобережної половини України, що не має собі рівних за різноманітністю, хронологічним діапазоном і ступенем концентрації нерухомих пам'яток культурної спадщини в комплексі з унікальним природним ландшафтом.

Найвизначніші пам'ятки Чернігова уціліли під час московсько-комуністичного погрому української культури 1920-1980-х років, але зазнали значних руйнувань у перебігу другої світової війни. Протягом 1950-1960-х рр. їх відреставрували зі збереженням автентичності. А з 1967 р. у Чернігові діє державний архітектурно-історичний заповідник.

Історія містобудівного розвитку Чернігова, яка має кілька виразно розмежованих етапів, на сьогодні вивчена досить повно завдяки дослідженням Ю. Асєєва, Є. Водзинського, А. Карнабіда, В. Коваленка, Г. Логвина, Б. Рібакова, П. Савицького та інших.

У структурі сучасного великого міста комплекси й ансамблі нерухомої культурної спадщини розташовані трьома компактними групами вздовж пругу високого правого берега р. Десни від гирла р. Стрижня до Болдиних гір. Ці три комплекси виникли у Княжу добу й протягом наступних століть розвивалися на засадах спадкоємності:

1. Комплекс історичного середмістя включає колишній княжий Дитинець із середньовічним замком і всіма належними спорудами (місцеві мешканці називають цей район Валом). До Валу тягнуть дві території, на одній з яких розміщена Катерининська церква, на другій — П'ятницька церква.

2. Ансамбль Єлецького монастиря включає власне монастир з комплексом підземних печер і знаменитий курган "Чорна могила", від якого походить назва міста.

3. Комплекс Троїцько-Іллінського монастиря складається з двох ансамблів:

Іллінського монастиря з підземними печерами, що виник у Княжу добу;

Троїцького монастиря, що постав у добу Бароко. До комплексу територіально прилягає ділянка Болдиних гір з давнім могильником, курганами і похованнями видатних історичних та культурних діячів.

Містобудівна охорона архітектурної спадщини Чернігова започаткована ще в повоєнну добу, коли 1946 р. П. Барановський, опрацьовуючи найперший проект Чернігівського заповідника, визначив його цілісну територію — від гирла р. Стрижень на сході до Болдиних гір на заході, від Дитинця до Троїцько-Іллінського монастиря. Заповідник у Чернігові створено тільки 1967 р., а перший історико-архітектурний опорний план міста з проектом зон охорони пам'яток історії та культури виконано в 1986 р. При цьому було проведено комплексну оцінку територій за різними чинниками, проаналізовано тенденції містобудівного розвитку й на цій основі запропонована єдина для всього міста комплексна система зон охорони пам'яток. Практично при цьому були відкориговані межі й поточнено режим раніше встановлених зон охорони пам'яток та визначені нові. Їхній склад був такий: архітектурно-історичний заповідник, територія якого складається з чотирьох ділянок вздовж пругу високого придеснянського плато; охоронна зона заповідника; охоронні зони окремих пам'яток; зона регулювання забудови на плато; території парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, що ма-

ють заповідний статус; зона охоронюваного ландшафту в заплаві річок Десни і Стрижня; археологічні охоронні зони. У цілому площа зон охорони становить 4497 га або 50 % території Чернігова.

Аналізуючи цю, на сьогодні вже дещо застарілу, концепцію охоронного зонування, ми вважаємо необхідним відзначити два проблематичні моменти: по-перше, завищена припустима поверховість нової забудови на території колишнього давньоруського посаду; по-друге — негативним чинником є розчленованість території заповідника, яку не вдається подолати протягом десятиліть незважаючи на те, що концепція єдиної території заповідника була запропонована і обґрунтована ще в 1946 р.

Є. Водзинський, який протягом останніх десятиліть досліджує Чернігів, проаналізував кілька різних стратегій розвитку міста й дійшов висновку, що цілком прийнятними з історико-містобудівної точки зору є варіанти розвитку в північному напрямку та виходу забудови на лівобережжя р. Десни. Дослідник проаналізував альтернативний варіант, який завзято відстоювала міська влада у 1970-1980-х рр. Він пов'язаний із забудовою багатопверховими будинками так званої Лісковиці, тобто заплави біля підніжжя Єлецької гори і Болдиних гір. Було створено кілька фотопанорам з різних видових напрямків, які показали, що в разі забудови Лісковиці новий житловий район спотворить історично сформований архітектурно-ландшафтний комплекс.

Сучасна доля району Лісковиці виявилася дуже цікавою: спільними зусиллями фахівців удалося не допустити туди багатопверхову сучасну забудову. Проте заплаву все ж таки забудували котеджами в 3-4 поверхи з білої силікатної цегли. Тепер хаотичний "п'ятий фасад" цієї забудови не прикрашає панораму, що розкривається з основних видових точок наддеснянського плато. Та все одно це краще, ніж 9 — 16-поверхові панельні будинки попід вишуканими за силуетом бароковими монастирями.

Ми приєднуємось до висновку Є. Водзинського про те, що попри виняткову гостроту колишнього конфлікту довкола Лісковиці, у Чернігові не втрачено передумови для збереження архітектурно-містобудівної спадщини та подальшого нормального розвитку міста. Тут на практиці була підтверджена відсутність нездоланих суперечностей між вимогами сучасного розвитку та охорони нерухомої культурної спадщини. Приклад Чернігова, на наш погляд, наочно показав, що принциповий, послідовний і непоступливий підхід до охорони нерухомої культурної та природної спадщини стимулює пошук оптимальних рішень і підтверджує ефективність містобудівних методів охорони історичних населених місць та їх архітектурної спадщини.

Ще з 1980-х рр. у Чернігові гостро виявилася проблема поєднання непоєднуваного — нової великомасштабної забудови з історично сформованим архітектурним середовищем, для якого характерний дрібний масштаб, що створює довкілля, психологічно комфортне для людини. Модний у 1990-х рр. "зонінг" (некритичне перенесення на вітчизняний ґрунт американських містобудівних моделей без належного нормативно-правового і методичного забезпечення) нічого не міг дати для розв'язання цієї проблеми. Стала очевидною потреба в коригуванні як історико-архітектурного опорного плану, так і проекту зон охорони пам'яток Чернігова. Таку роботу розпочав у 1996 р. інститут НДІТІАМ під керівництвом Є. Водзинського за участю автора цього повідомлення. Проте внаслідок припинення фінансування та робота лишилася незавершеною, тож не стала фактом наукового життя і не вплинула на розвиток ситуації в місті. На початку вересня 2007 року наказом Мінрегіонбуду інститут НДІТІАМ був взагалі ліквідований. Відтак науково-методичне забезпечення збереження традиційного характеру середовища Чернігова має взяти на себе інший науковий центр, можливо — Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень, який працює в системі Мінкультури й добре зарекомендував себе в роботах по Києву, Чернівцях, Одесі, Запоріжжю, інших містах та регіонах України.

Так само, як і в Києві, для історичного середмістя Чернігова найбільшу небезпеку становить вибіркоче будівництво в загальноміському центрі, яке може спотворити традиційний характер середовища, призвести до втрати певних його якісних характеристик, таких як: органічне поєднання форм забудови з ландшафтом; камерність масштабу й масштабний контраст суспільно значущих архітектурних домінант з рядовою забудовою; принципи постановки архітектурних домінант як вінчання тих форм рельєфу, які є зонами найвищої композиційної активності; малоповерховий "килимний" принцип забудови заплавлених територій тощо. Загалом, для Чернігова — міста з активним рельєфом і з багаторівневою забудовою (як і для Києва, Кам'янця-Подільського, Кременця, Львова, Чигирини) проблема "п'ятого фасаду" забудови, тобто панорам з верхніх точок рельєфу, є дуже актуальною. Проте ця проблема надто пізно потрапила в поле зору фахівців і на сьогодні практично не вирішується.

Визначна цінність Чернігова як історичного міста полягає не тільки в універсальній цінності його пам'яток архітектури й містобудування, а й у тому, що саме на цих придеснянських пагорбах зберігся унікальний за своєю цілісністю архітектурно-ландшафтний комплекс, що послідовно формувався упродовж тисячоліття і дійшов до наших днів у високому ступені збереженості. Це останнє в Центрально-Східній Європі східнослов'янське місто, що в своєму містобудівному укладі й вигляді зберегло втілення основних засад давньоруського містобудування. Саме тому Чернігів з повним правом може претендувати на статус ландшафтної, містобудівної та архітектурної пам'ятки всесвітнього значення. Це місто справило вирішальний вплив на розвиток містобудування всього східнослов'янського світу (Україна, Білорусія, Росія) упродовж XII-XVII ст. і є винятково цінним свідченням культур Київської Русі, українського відродження і бароко. З огляду на це заповіднику "Чернігів стародавній" у 1998 р. надано статус національного, а з 1995 р. обговорюється проблема доцільності внесення архітектурно-ландшафтного комплексу м. Чернігова до Списку всесвітньої культурної і природної спадщини ЮНЕСКО. На наш погляд, архітектурно-містобудівна спадщина Чернігова, а особливо стан її збереженості, не в повній мірі відповідають жорстким міжнародним критеріям щодо включення об'єктів до зазначеного Списку ЮНЕСКО. Але приклад інших країн показує, що в разі грамотного здійснення відповідних технічних процедур, можна досягти позитивного результату, але тільки за умови, що місцева влада буде в цьому дуже зацікавлена.

На наш погляд, зараз для Чернігова як історичного міста є дуже актуальними такі проблеми. Ми їх лише перерахуємо, оскільки кожна з них може бути темою окремої великої статті.

1. Коригування історико-архітектурного опорного плану та зон охорони пам'яток на всій міській території.

2. Визначення меж та режимів використання територій історичних ареалів Чернігова.

3. Уточнення меж території Національного заповідника "Чернігів стародавній". Відповідно до сучасної нормативно-правової бази територією заповідника визнається тільки та земельна ділянка, на яку заповідник має державний акт на право постійного користування. Всі інші земельні ділянки, на яких має бути забезпечений охоронний режим, наблизений до режиму території заповідника, мають включатися до складу історико-культурної заповідної території. Чинне законодавство не знає такого поняття, як "заповідна територія". Проте у 2007 р. Верховна Рада України прийняла у першому читанні проект закону "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України", яким вносяться зміни, передусім до Закону "Про охорону культурної спадщини" в частині конкретизації багатьох положень, які стосуються державних історико-культурних заповідників. Цим законом вводиться поняття історико-культурної заповідної території, визначаються засади управління такими територіями і вперше в нашій історії передбачається можливість делегування повноважень державних

органів охорони культурної спадщини дирекціям заповідників. Є досить вагомі підстави сподіватися, що цей закон Верховна Рада України ухвалить в цілому, що дозволить активізувати роботу як органів охорони культурної спадщини, так і заповідників.

Джерела:

1. Вечерський В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яток охоронних досліджень населених місць. - К.: НДІТІАМ, 2003. - 560 с.: іл.

2. Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. - К.: Видавничий дім А.С.С, 2005. - 588 с.: іл.

Гуцуляк Р.Б.

заступник директора з наукової роботи Державно-науково-технологічного центру консервації і реставрації пам'яток ДНТЦ "Конрест", кандидат хімічних наук.

ДОСЛІДЖЕННЯ БУДІВЕЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ БОРИСОГЛІБСЬКОГО СОБОРУ В м. ЧЕРНІГОВІ

Борисоглібський собор — одна з унікальних пам'яток архітектури періоду розквіту давньоруського будівництва, яка донесла до нас унікальні стародавні будівельні технології з застосуванням високоміцних та довговічних матеріалів.

Борисоглібський собор датується 1120-1123 р.р. Композиція об'ємів та просторове вирішення подібне до Кирилівської церкви в м. Києві.

Первісно з трьох боків до собору примикали галереї, від яких на даний час залишилися нижні частини стін та фундаменти. В східній частині галерей були розташовані однокамерні одноапсидні каплиці.

Собор неодноразово перебудовувався. Особливо суттєві перебудови відбулися в 20-ті роки XVII ст., коли собор був пристосований поляками під домініканський костел (розібрані апсиди і побудовані нові, щоб розширити вівтар). В 1669 р. проводилися роботи по відновленню собору. Наприкінці XVII ст. (у 1672 р.) до західного фасаду собору прибудовується восьмигранний в плані притвор. На початку XVIII ст. перебудовується завершення собору, після чого він отримав п'ять бань, і давньоруський Борисоглібський собор набуває вигляду, притаманного українським дерев'яним тридільним церквам: над вівтарем була встановлена невелика баня, середній купол, накритий високою банею з кількома заломами, така сама баня була над бабинцем. Білі тиньковані стіни були щедро прикрашені бароковими налічниками, пілястрами, карнизми, декоративними фронтонами — архітектура пам'ятки набула барокових рис.

У 1805 році собор зробили теплим і влаштували підкупольну плоску утеплену стелю, для чого зняли верх іконостасу.

В 1857 році зроблений черговий капітальний ремонт (собор було розширено на схід за рахунок облаштування нової апсиди для вівтарної частини, ще раз була змінена форма завершень — собор знову став однобанним. Вівтар перенесли у нову прибудовану абсиду з двома великими вікнами. Стіни завершувалися трикутними фронтонами).

В 1933 році в соборі припинили богослужіння та облаштували там овочевий склад.

У серпні 1941 року собор постраждав від бомбардування — він обгорів, у кількох місцях було пробито склепіння та розбита баня.

У перші повоєнні роки були проведені комплексні дослідження та консервація руїн собору.

В 1952-1958 р.р собор був відреставрований під керівництвом архітектора М.Холостен-

ка в тому вигляді, в якому він був на XII ст. При виконанні робіт були розібрані всі добудови, зроблені у XVI-XVIII ст., між ними і восьмикутний у плані бабінець-ротонда, що була чудовим зразком архітектури українського бароко. На даний час собор входить до складу Чернігівського архітектурно-історичного заповідника, тут влаштована виставка, присвячена давньоруському будівництву міста та самого собору.

Технологію будівництва тих часів засновано на поєднанні візантійської будівельної школи та давньоруської будівельної техніки.

Період, відомий як "домонгольський", привертає увагу специфікою технологічних прийомів виготовлення розчинів та мурування стін: порядова кладка з використанням цегли особливої форми та розміру, яку було названо плінфою, застосування мурувальних та тинькових цем'янкових розчинів.

Протягом минулих років спеціалістами ДНТЦ "Конрест" неодноразово проводилися дослідження будівельних матеріалів пам'яток Київської Русі X-XIII ст.

Зміст досліджень ставив за мету систематизацію та науково обгрунтовану періодизацію будівельних матеріалів, що стало основою для датування пам'яток.

Для пам'яток Київської Русі X – початку XI століть характерно використання лесовидного суглинку як вихідної сировини для заповнювача-цем'янки, що спеціально випалювався.

З кінця XI століття замість спеціального заповнювача почали використовувати мелену плінфу, яка виготовлялася випаленням високоякісної каолінової глини з додаванням піску. При цьому розчини зберігали всі фізико – механічні властивості, притаманні суто вапняно – цем'янковим розчинам.

Технологія з використанням вапняно-цем'янкових розчинів проіснувала майже 300 років (X-XIII ст.) в Київській Русі. Її було втрачено після татаро – монгольської навали.

Тривалий час на пам'ятці не виконувалися комплексні ремонтно-реставраційні та консерваційні роботи, технічний стан будівлі значно погіршився, тому у квітні 2002 року спеціалістами "ДНТЦ "Конрест" було виконано науково-технологічне обстеження собору з метою розробки першочергових заходів по її збереженню.

Характеристика зразків будівельних матеріалів

1. Плінфа (зразки за №№ 2, 4, 6, 8, 10, 11, 13, 15, 16).

Плінфи собору представлені досить різноманітними за своїм виглядом зразками червоного (рожевого), жовтого, світло-жовтого (майже білого) кольорів.

Зустрічаються плінфи темно-червоного неоднорідного кольору з прошарками або включеннями великих (до 1 см в перетині) часток жовтуватої речовини — зразок за № 2 (шліф 8807). Черепок має шарувату текстуру, досить легко розшаровується.

Оскільки, переважно, черепки різноманітних плінф аналогічні за мікроструктурою, різницю кольорів, очевидно, можна пояснити особливостями сировини, різним ступенем та рівномірністю озалізнення.

В деяких зразках (зокрема, №11, шліф 8825) зустрічаються поодинокі зерна шлаку з оплавленими краями (перепал глинистої маси сировини).

В переважній кількості всі плінфи досить міцні, щільні, пористість (що виявляється під мікроскопом) в зразках коливається в межах 3-5%.

Слід зауважити, що товщина плінфи, яка використана при зведенні Борисоглібського собору, дещо більша за звичайну плінфу, характерну для XII ст., і коливається в межах 4,5-5,5 см.

2. Цегла (зразки за №№ 3, 5, 9, 14).

Більш пізній стіновий мурувальний матеріал представлений випаленою глиняною цег-

лою в масі однорідного червоного кольору. Черепок, переважно, середньої міцності, поруватий. Свіжий злам рівномірно тонкозернистий, шерехатий.

В шліфі:

В полі однорідно випаленої алевритової глини досить рівномірно розподілені гострокутні зерна кварцу дрібнозернистої фракції (<0,1 мм) з незначною домішкою польового шпату та лусочок слюдистих мінералів.

3. Штукатурні розчини (зразки за №№ 1, 1а, 17).

Штукатурні розчини собору (пізніші) відносяться до типу вапняно-піщаних. Розчини в масі сірого кольору з включеннями часток нерозмішаного вапна, розмір яких коливається від 0,2-0,3 мм до 1-2 мм в перетині. Досить щільні та міцні.

Зовнішні штукатурки мають у своєму складі невеликий вміст цементу і відрізняються від розчинів інтер'єру відсутністю включень суто вапняних грудочок.

Товщина нанесеного розчину сягає 1-1,5 см. Поверхня вигладжена.

Розчини середньої міцності, просочені невеликою кількістю рослинного клею (або під час виконання робіт для підвищення пластичності та адгезійних властивостей в розчин додавалася полімерні композиції).

Співвідношення в'язучого і заповнювача переважно коливається в межах 1:3-4.

В шліфі:

В'язуче складається з мікрозернистого агрегату карбонату кальцію, що містить невелику домішку тонкодисперсної глинистої речовини. У полі в'язучого зустрічаються ділянки краще розкristалізованого кальциту, а також ділянки, що складаються з переважно глиняних мінералів.

Заповнювач представлений добре відсортованим кварцовим піском. Більшість уламків напівокатаної форми. Дрібна алевритова фракція відсутня(?).

4. Фрескова штукатурка (зразок за № 12а).

Розчин в масі білого кольору з ледь помітним кремовим відтінком, наявні сліди просочення клеєм рослинного походження.

Кремовий відтінок розчину надає невелика кількість пилоподібної фракції цем'янки рожевого кольору.

В масі в'язучого зрідка зустрічаються поодинокі зерна кварцу (випадкові, або, що більш вірогідно, вони потрапили до розчину разом з цем'янкою (глинистим компонентом), невеликі за розміром включення вугілля. Наявні окремі залишки луб'яних волокон.

В шліфі:

В'язуче представлено нерівномірно розкristалізованим субмікроскопічним карбонатом кальцію, який утворився в результаті розкristалізації вапна. По полю в'язучого спостерігаються осередки з більшою чи меншою розкristалізацією кальциту. Зустрічаються поодинокі включення суто вапняного складу.

Заповнювач представлений невеликою кількістю (до 8-10%) пилоподібної цем'янки, дрібнодисперсного кварцового піску (теригенний компонент глини). Зрідка зустрічаються окремі невеликі за розміром включення рослинних волокон, що псевдоморфно заміщені карбонатом кальцію, тобто мінералізувалися.

5. Мурувальні розчини

Мурувальні розчини Борисоглібського собору можна поділити на дві великі групи: вапняно-цем'янкові за складом (автентичні) та більш пізні вапняно-піщані.

5.1. Вапняно-цем'янкові (зразки за ЛЗМ 2а, 3а, 4а, 6а, 7а, 8а, 10а, 11а, 12а, 13а, 15а, 16а, 18, 19, 20, 22).

Розчини в масі однорідного світлого, майже білого кольору з ледь помітним кремовим відтінком, що виник в результаті наявності цем'яноквого компоненту — окремих зерен (досить великих за розміром — до 5 мм в перетині) та дрібної фракції. Присутня цем'янка червоно-коричневого та світло-рожевого, жовтого кольорів, причому світлі кольори знаходяться в переважній кількості.

Розчини переважно досить міцні та щільні. Наявна невелика кількість клею рослинного походження.

В масі в'язучого зустрічаються поодинокі включення вугілля. Спостерігаються також уламки кварцу (до 10%), розмір яких коливається в межах 2-0,5 мм. Їх присутність пов'язана з потраплянням в розчин як складової подрібненої плінфи, про що свідчить їх форма та кількість, тобто цей матеріал не є спеціальною домішкою піску.

Кількість заповнювача (цем'янки, кварцу, інших включень) досить велика, в деяких зразках співвідношення в'язучого до заповнювача дорівнює 1:1.

Певну кількість уламків (-30%) можна віднести до шлаку, бо їх глиняна складова ізотропна і майже набула склуватого стану. В цих уламках зерна кварцу вкриті тріщинами та по периферії оплавилась з утворенням характерної облямівки.

5.2. Вапняно-піщані (зразки за ЛЬЛЗ 2б, 5а, 8б, 9а, 10б, 11б, 14а, 21).

Вапняно-піщані мурувальні розчини відносяться до більш пізнього часу. Ці розчини в масі рівномірного сірого кольору з включеннями грудочок нерозмішаного вапна, розмір яких коливається в межах 0,2-2 мм. Наявна невелика кількість включень вугілля. Співвідношення в'язучого до заповнювача коливається в межах 1:4-4,5

Місцями (зразок 4а, шліф за № 8812) в заповнювачі зустрічаються органічні волокна.

РОЗКОП В ІНТЕР'ЄРІ

Зразки стінового матеріалу — плінфи та будівельних розчинів, за технологією виготовлення відносяться до періоду Київської Русі — XII — XIII ст.

Плінфа

Морфологічні ознаки плінфи — розміри, текстурно-структурні особливості та склад дозволяють віднести її до XII (можливо друга половина) — поч. XIII ст., бо в порівнянні з якісним складом плінф інших пам'яток цього періоду (зокрема Києва), керамічне тісто більш пісне й містить велику кількість уламкового матеріалу алевритової фракції 0,1 — 0,05мм.

Ймовірно, що це пов'язано не стільки з часом будівництва, скільки з сировиною цієї місцевості. Але технологія ідентична.

Мурувальні розчини

На відміну від тинькових розчинів, де фракційний розмір більшості уламків цем'яноквого заповнювача змінюється лише в межах 1 — 0,1 мм, в мурувальних розчинах цем'янковий заповнювач при аналогічному якісному складі, представленому подрібненою плінфою, має зовсім інший характер фракційного складу, де переважають уламки розміром 5 — 1 мм. Окрім того тут присутні і грудочки суто вапняного складу, тобто для мурувальних розчинів характерним є більш недбале виготовлення: неякісне перемішування розчину, грубіші фракції заповнювача.

В межах своєї групи мурувальні розчини відрізняються один від другого співвідношенням в'язучого до заповнювача в межах 1:1 (шліф 9225); 1:1,2 (шліф 9227) ~ 1: 1,5 (шліф 9226), що може бути випадковим, враховуючи об'єми будівництва.

Тинькові розчини

Для тинькових розчинів притаманний вапняно-цем'янковий склад, де цем'янка складається з уламків подрібненої плінфи.

Розмір більшості уламків змінюється в межах 1 — 0,1 мм, але між собою розчини відрізняються співвідношенням в'язучого до заповнювача. Так для шліфа 9223 це співвідношення становить 1:0,8, що і обумовлює дуже світлий колір розчину, в порівнянні з розчином шліфа

9224, де співвідношення досягає 1:1, та досить великий відсоток — 40 % в ньому припадає на дрібну фракцію 0,3 — 0,1 мм, це так зване цем'янкове борошно. Необхідно зауважити, що технологія виготовлення залишається постійною, на що вказує присутність як в одному, так і в другому зразках домішки рослинних волокон та уламків вугілля.

На основі результатів натурального обстеження та лабораторних досліджень будівельних матеріалів була розроблена технологія виконання невідкладних ремонтно-реставраційних робіт

Таблиця 1. Місця відбору проб та коротка характеристика зразків, відібраних для лабораторних досліджень

№ з/п	№ (проби)	№ шліфа	Місце відбору проби, коротка характеристика
Інтер'єр			
1	1		Південно-західний стовп, північно-західний кут. Верхній шар штукатурки з фарбовими шарами.
2	1а	8806	Північна стіна собору. Верхній шар штукатурки з фарбовими шарами.
3	2	8807	Західна стіна собору, кут пілястри. Плінфа червоного кольору.
4	2а	8808	Західна стіна собору, кут пілястри. Мурувальний розчин вапняний
5	2б		Західна стіна собору, кут пілястри. Мурувальний розчин вапняно-піщаний.
6	3	8809	Південна стіна собору. Цегла червона.
7	3а	8810	Південна стіна собору, 1,0 м від існуючої підлоги. Мурувальний розчин вапняний.
8	4	8811	Південна стіна собору. Арка в південну апсиду. Плінфа жовта.
9	4а	8812	Південна стіна собору. Арка в південну апсиду. Мурувальний розчин вапняний.
10	5	8813	Прохід між центральною та південною апсидами. Цегла червона.
11	5а	8814	Прохід між центральною та південною апсидами. Мурувальний розчин вапняно-піщаний.
12	6	8815	Південно-західний кут стовпа між центральною та південною апсидами. Плінфа жовта.
13	6а	8816	Південно-західний кут стовпа між центральною та південною апсидою. Мурувальний розчин вапняний.
14	7	8817	Північно-західний кут стовпа між центральною та північною апсидами. Плінфа жовта.
15	7а	8818	Північно-західний кут стовпа між центральною та північною апсидами. Мурувальний розчин вапняний.
16	8	8819	Північна стіна собору. Арка в північну апсиду. Плінфа жовта.
17	8а	8820	Північна стіна собору. Арка в північну апсиду. Мурувальний розчин вапняний.
18	8б		Північна стіна собору. Арка в північну апсиду. Мурувальний розчин вапняно-піщаний.
19	9	8821	Північна стіна собору. Арка в північну апсиду. Цегла червона.
20	9а	8822	Північна стіна собору. Арка в північну апсиду. Мурувальний розчин

			вапняно-піщаний.
21	10	8823	Північна стіна собору. Біля бокового входу. Плінфа жовта.
22	10а	8824	Північна стіна собору. Біля бокового входу. Мурувальний розчин вапняний.
23	10б		Північна стіна собору. Біля бокового входу. Мурувальний розчин вапняно-піщаний.
24	11	8825	Північна стіна собору. Плінфа жовта.
25	11а	8826	Північна стіна собору. Мурувальний розчин вапняний.
26	11б		Північна стіна собору. Мурувальний розчин вапняно-піщаний.
27	12	8827	Центральна апсида. Мурувальний розчин вапняний.
28	12а	8828	Північний фасад. Вікно. Фрескова штукатурка.
Фасади			
29	13	8829	Центральна апсида. Плінфа жовта.
30	13а	8830	Центральна апсида. Мурувальний розчин вапняний.
31	14	8831	Південна апсида. Цегла червона.
32	14а	8832	Південна апсида. Мурувальний розчин вапняно-піщаний.
33	15	8833	Південна апсида. Плінфа жовта.
34	15а	8834	Південна апсида. Мурувальний розчин вапняний.
35	16	8835	Південний фасад, західне крило. Плінфа жовта.
36	16а	8836	Південний фасад, західне крило. Мурувальний розчин вапняний.
37	17	8837	Центральна апсида. Фасад. Верхній шар штукатурки.
38	18	9089	Південний фасад. Центральна частина (біля вікон ахідного крила II-го ярусу, кут пілону (проба №2 №1023). Мурувальний розчин.
39	19	9090	Південний фасад. Центральна частина (біля вікон західного крила II-го ярусу, кут пілону (№1024). Мурувальний розчин.
40	20	9091	Південний фасад. Центральна частина. II ярус, над входом (тріщина стику), зі старої кладки. №1025. Мурувальний розчин.
41	21	9092	Південний фасад. Центральна частина. II ярус, над входом (тріщина стику), зі старої кладки. №1025. Мурувальний розчин.
42	22	9093	Південний фасад. Центральна частина. Біля вікон західного крила, II ярус, кут пілону. Проба 1, №1027. Мурувальний розчин.

Заїка Віктор Володимирович

науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника у м. Глухові, старший викладач Глухівського педагогічного університету.

ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНА І ДУХОВНІ ДЖЕРЕЛА УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Справедливо оцінюючи процес українського національного державотворення, Галичину іменують українським П'ємонт. Звідти вийшло достатньо ідей та сил для організації незалежної української держави. Але духовне єднання України спиралося, в першу чергу, на події та особистості пов'язані з Чернігово-Сіверщиною. Три духовні джерела в історії України найбільше впливали на становлення української національної свідомості – "Києво-

Печерський Патерик", "Четьї-Мінеї", "Кобзар" Тараса Шевченка. В кінці XVIII ст. "Четьї-Мінеї" переклали російською мовою і оголосили "духовним достоянием русского православия". Можливо, саме тому не згадав про них академік М.Грушевський "Патерик і Кобзар се були дві найпопулярніші українські книжки ... Факт зістається фактом. Не Слово о полку Ігоревім, не "Закон і благодать", не Літопись, а Патерик став тим вічно відновлюваним, поширюваним, а з початком нашого друкарства неустанно передруковуваним твором старого нашого письменства, "золотою книгою" українського письменного люду, джерелом його літературної утіхи і морального поучення" [1].

Києво-Печерська Лавра, життєдіяльність ченців якої описано в Патерику, була заснована уродженцем Чернігівщини (м.Любеч) св.Антонієм. В умовах політичної нестабільності у Києві, Антоній на декілька років переселяється до Чернігова, де творить новий Печерський монастир Св.Богородиці на Болдиних горах [2].

Перенесений до України св.Антонієм суворий Афонський чернечий статут на віки перетворив Києво-Печерську Лавру в моральний авторитет української нації.

По довгим вікам духовного занепаду в Україні наприкінці XVII — на початку XVIII ст. були написані святителем Дмитром Ростовським (Данилом Туптало) "Четьї-Мінеї" — головний православно-педагогічний твір актуальний і для сьогодення. Святителем було використано колосальний матеріал, що в декілька разів перевищував Патерик. Чотири томи великого розміру мали 2905 листів чи 5810 сторінок. У XVIII ст. вийшло 10 видань [3]. Хоча св.Дмитрій як видатний казnodій (проповідник) запрошувався до багатьох монастирів, основним полем його духовної діяльності залишалася Чернігово-Сіверщина, зокрема обителі гетьманських столиць Батурина та Глухова.

І, коли в XIX ст., здавалося, що під тиском шаленої русифікації українська мова остаточно зникне, а українці втратять свою національну ідентифікацію, зазвучав могутній голос Кобзаря. Чернігівська земля як могла сприяла титанічній діяльності Тараса Шевченка. Достатньо згадати Качанівку Тарновських, перебування Т.Шевченка в Глухові ("Капітанша", "Іржавець"), Кролевці і т.д.

І давньоруський епос — "Слово про Ігорев похід", твір аналогічний європейським "Пісні про Роланда", "Пісні про Нібелунгів", "Пісні про Беовульфа" — виник на Сіверщині. Хоча він і не встиг досягти розмірів вище згаданих епосів (на заваді стала монголо-татарська навала), але Слово безперечно вказує на споріднений духовний розвиток Київської Русі з Європою і місце Чернігово-Сіверщини в цьому процесі.

Посилання

1. Абрамович О. Києво-Печерський Патерик. - К., 1991. - С. 9.
2. Руденок В. Антоній Печерський, его эпоха и наследие // Зодчество Чернігова XI - XIII ст. та його місце в архітектурній спадщині країн центральної та південно-східної Європи. Антоній Печерський, його доба та спадщина. - Матеріали наукової конференції. - Чернігів, 2004. - С. 12.
3. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Святий Димитрій Туптало. Його життя й праця - Макарієв, 2001. - С. 166.

Ясновська Людмила Василівна
асистент кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

А.А. КАРНАБЕД – ДОСЛІДНИК ДАВНЬОРУСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ ЧЕРНІГОВА

Однією із улюблених сфер фахових зацікавлень Андрія Антоновича Карнабеда була археологія. Всі його численні публікації так чи інакше торкаються давньоруських старожитностей Чернігова, інформацію про них дослідник здобував під час проведення самостійних археологічних розкопок. Тому не менше значення мали в його діяльності археологічні дослідження Чернігова, якими він до останніх днів свого життя жваво цікавився, допомагав порадами молодим археологам.

Першими археологічними дослідженнями А.А. Карнабеда була участь у роботах за програмою наукових досліджень поховальних пам'яток на території охоронних зон Чернігівського архітектурно-історичного заповідника разом з Чернігівським історичним музеєм (далі – ЧІМ) та міською спелео-археологічною секцією УТОПІК. Так, у листопаді 1967 р. під час досліджень траншеї теплотраси зі сходу Спаського собору на відстані біля 4,5 м від центральної апсиди храму поперек траншеї було виявлено саркофаг із напівзруйнованою кришкою з овручського шиферу. В саркофазі виявлено залишки кістяка та кілька фрагментів срібних золочених прикрас-накладок із чоловічого паска. За літописними даними, "за церквою Спаса" у 1078 р. було поховано князя Гліба Святославича, який загинув у Заволоччі. За характеристикою Нестора, був він "милостивий до вбогих і страннолюбець, дбав про церкви, теплий вірою був, поштивий, лицем гожий"¹. На думку авторів робіт, відкрита ними гробниця відповідає похованню саме цього князя². Після досліджень саркофаг було демонтовано й перенесено до Спаського собору (знаходився там до 1993 р., зараз в експозиції храму-музею "Борисоглібський собор").

У 1969 р. з північно-східного боку Борисоглібського собору А.А. Карнабідом та І.І. Єдомахою була зафіксована гробниця, складена з плінфи XII ст.³ Удалося виявити залишки іконки чи хрестика, який був на рівні рук, а під головою та п'ятами ніг – полив'яні плитки зеленого кольору, подібні до підлог храмів XII ст. Саркофаг був накритий шиферною плитою, а в муруванні саркофага використано плінфу, як рядову, так і лекальну (для півколон), подібну до плінфи, з якої побудовано у XII ст. П'ятницьку церкву. Аналіз плінфи саркофага й співставлення писемних джерел дозволило А.А. Карнабіді припустити, що це поховання "майстра непростого" – давньоруського будівничого Петра Милонегі⁴. Саме ім'я цього зодчого пов'язує П. Барановський з будівництвом у Чернігові П'ятницької церкви, хоча це припущення є гіпотетичним (Саркофаг демонструється в Борисоглібському соборі).

На початку 70-х рр. XX ст. у Чернігові склались позитивні умови проведення археологічних досліджень, що було пов'язано з активною забудовою міста, особливо в центральній його частині та реконструкціями на території дитинця. З 1972 р. археологічні дослідження стародавнього Чернігова розпочали співробітники сектору науково-дослідної роботи, комплектування фондів та експозицій Чернігівського історико-архітектурного заповідника в його охоронних зонах. Початок робіт та їх напрямки – архітектурно-археологічні – було схвалено на засіданні відділу слов'янської та середньовічної археології ІА АН УРСР і співпадали з загальною темою відділу "Слов'яни. Русь та населення пізнього середньовіччя на території України"⁵. В роботах заповідника приймали участь співробітники ЧІМ, члени спелео-археологічної секції Чернігівської міської організації УТОПІК та допомагали викладачі та студенти історичного факультету ЧДПУ під час проходження археологічної практики.

Співробітниками ЧДАІЗу під керівництвом А.А. Карнабеда, в більшості випадків, велися спостереження під час прокладання комунікацій на території Чернігова. В першу чергу, потрібно відмітити плідні роботи на території дитинця. Польові сезони 1972 — 1991 р. дозволили відкрити нові архітектурні пам'ятки XI — XII ст., зафіксувати житлові та господарчі споруди, зібрати керамічний та речовий матеріал VII — XIII ст.

Відзначимо фіксацію залишків кладки невідомої споруди XII ст. у 1973 р. Під час прокладення електрокабеля вздовж огорожі з південно-східного боку на території так званого Верхнього Замку (Цитадель) на глибині 30 — 35 см були зафіксовані цем'яночний розчин та світло-жовта плінфа⁶. Археологічні дослідження залишків цієї споруди були проведені вже Обласною археологічною експедицією у 1989 р.⁷.

Розвідковими розкопками з південного та західного боку тамбура Спаського собору протягом 1972 — 1980 рр. було встановлено розміри притвору XI ст., а на відстані 14 м на південь від південної башти зафіксована аркова перемичка⁸. В роботах приймали участь архітектор М.М. Говденко, археологи М.А. Попудренко та І.І. Єдомаха.

Наприкінці 70-х рр. було прийнято Закони СРСР та УРСР "Про охорону та використання пам'яток історії і культури", що надавало можливість покращити державний облік пам'яток археології та зупинити їх нищення під час будівельних робіт. У Чернігові на цей час вже існувало громадське об'єднання — археологічна секція при обласній організації УТОПІК, представники якої разом із ЧДАІЗ намагались, по можливості, проводити наглядові та охоронні дослідження на території Чернігова. Відчутним було в їх роботі відсутність спорядження та особливо прогалини в професійній підготовці.

Тому потрібно згадати про спробу створення наукової одиниці по дослідженню археологічних старожитностей Чернігова, і особливо його дитинця. Восени 1979 р., за ініціативою академіка Б.О.Рибаківа, за активної підтримки Чернігівського обкому КПРС, Облвиконкому та обласної організації УТОПІК, було вирішено створити на базі історичного факультету при кафедрі всесвітньої історії ЧДПІ ім. Т.Г.Шевченка обласний центр археологічних досліджень (далі ОЦАД, керівник — Е.В. Яковенко, співробітники В.П. Глущенко, О.В. Шекун), який повинен був об'єднати та конкретизувати зусилля археологів-професіоналів та археологів-аматорів для проведення планомірних охоронних досліджень на території, в першу чергу, міста та області. Планувалося, що кошти на ведення робіт будуть надходити за рахунок замовника. Таким чином, перший госпдоговір ОЦАД був заключений між Обласним відділом у справах будівництва та архітектури та ЧДПІ у 1980 р. по темі "Охоронні розкопки археологічних пам'яток у зонах будівництва м. Чернігова" (1/80)⁹. Від замовника на всіх етапах робіт приймав участь завідувач сектором науково-дослідної роботи, комплектування фондів та експозицій ЧДАІЗ А.А. Карнабед, який проводив всі обмірювальні роботи, складав плани та замальовував стратиграфію, виконував прив'язку на місцевості шурфів та розкопів. Головним завданням ОЦАД на 1980 р. було розпочати систематичні дослідження та охорону археологічних пам'яток древнього Чернігова.

Першим таким кроком став початок археологічних досліджень саме на території стародавнього дитинця, в північно-східній його частині, де у 70-х рр. XII ст. розташовувався другий князівський двір, а пізніше на цій території стояли споруди чернігівського магістрату XVII — XVIII ст. та будинку дворянських зібрань XIX ст. Роботи ОЦАД повинні були встановити збереженість та стан фундаментів будинку дворянських зібрань, які очікувалося використати під час будівництва нового корпусу ЧОІМ. Крім того, передбачалося визначити потужність давнього культурного шару та перспективи подальших архітектурно-археологічних досліджень.

Експедицією було закладено 11 розкопів та 2 траншеї загальною площею 130 м², що дозволило поза контурами будинку дворянських зібрань виявити залишки мурувань XI ст., фрагменти фресок, смальти, плінфи, цем'яночного розчину. Все це надавало всі підстави для подальших плідних археологічних досліджень на цій ділянці дитинця¹⁰. Практичну допо-

могу в роботі співробітникам ОЦАД надавали А.В. Куза, В.П. Коваленко. На жаль, центр археологічних досліджень з об'єктивних обставин проіснував лише один польовий сезон.

Основні дослідження на території Чернігівського дитинця проводилися в 1984 — 1987 рр. та 1989 — 1991 рр. під керівництвом В.П. Коваленка Чернігівською археологічною експедицією ЧІМ, до складу якої входив археологічний загін ЧДПІ ім. Т.Г.Шевченка, студентський науково-виробничий загін (далі СНВЗ) "Археолог"¹¹ та архітектурно-археологічний загін ЧДАІЗ (у 1986 р., керівник — А.А. Карнабед).

Архітектурно-археологічний загін ЧДАІЗ дослідив рештки конструкцій та приміщень будівлі XVII ст. під плямою залишків будинку дворянських зібрань XIX ст., що являють собою оригінальну архітектурно-археологічну пам'ятку доби українського козацтва XVII — XVIII ст. На думку А.А. Карнабеда, ця пам'ятка заслуговувала на подальші натурні дослідження і відповідні архівні пошуки для якнайповнішого з'ясування історії спорудження цієї будівлі, її використання до розміщення в ній магістрату та після його переміщення в новозбудований будинок на Красній площі, а також для практичного вирішення питання про консервацію, реставрацію і можливе експонування виявлених конструкцій та приміщень будинку магістрату. На сьогоднішній день мрія дослідника починає втілюватися у життя. Протягом 2007 — 2008 рр. буде відтворено пам'ятку архітектури та історії XIX ст. — будинок дворянських зібрань та музеєфіковано храм-усипальницю XI ст. і князівські ворота XII ст.

Охоронні зони заповідника охоплювали і території Окольного граду, Третьяка, Передгороддя, Подолу та монастирські комплекси на Єлецькій та Болдиній горах. Спостереження за земляними роботами на цих територіях дозволили А.А. Карнабеду уточнити давню топографію Чернігова. Ним були зафіксовані залишки оборонного рову Окольного граду на відрізьку вулиці Пролетарської, що перетинає Алею Героїв та вулицю Тиху (1973 р., 1977 — 1978 рр.) глибиною 5 — 7 м¹². Внутрішній рів Окольного граду зафіксовано під час спостереження в котловані по проспекту Миру (колишня вул. Авіації) між музичним училищем та вулицею Святомиколаївською (колишня К. Лібкнехта) та по вул. Родимцева (біля сучасного кафе "Хуторок")¹³.

Також встановлено, що укріплення Передгороддя у вигляді рову глибиною близько 3 м, внутрішнього і зовнішнього валів та дубового острога починалися біля Єлецької гори, проходили по Холодних ярах (вул. Десняка), територією сучасних вулиць Любецької, Войкова, 9 січня, Дзержинського, доходили на схід від р. Стрижень до майдану П'яти кутів і уздовж вул. Червоноармійської (сучасна Молодчого) та закінчувалися на березі р. Кордівки, від якої лишилися озера і напівсухе ложе¹⁴. Один із внутрішніх ровів Передгороддя XII ст., глибиною до 2 м, було зафіксовано в котловані будинку по вулиці Урицького, 17 (неподалік від Центрального автоматичного переговорного пункту)¹⁵. Аналіз отриманих матеріалів дозволив А.А. Карнабеду визнати, що площа міста на початок XIII ст. в межах Передгороддя з Подолом становила 450 га¹⁶.

Крім того, в комунікаційних траншеях та котлованах майбутніх споруд були виявлені сліди численних житлових та господарчих будівель VII — XIII ст., визначено потужність культурних шарів середньовічного Чернігова на всіх його ділянках та розташування і направлення шляхів-вулиць (Київський та Любецький шляхи), уточнено розташування струмків та невеличких водоймищ у давньоруську добу, зібрана значна колекція речового матеріалу, що поповнила фонди заповідника. На території Єлецького та Іллінського монастирів досліджувалися залишки галерей Успенського собору та підземні печерні комплекси¹⁷.

Познайомитися з результатами археологічних робіт, які проводив А.А. Карнабед протягом 70 — початку 90-х рр. XX ст. на території Чернігова, можна з наукових звітів, що зберігаються в фондах Інституту археології НАН України та Чернігівського Національного архітектурно-історичного заповідника "Чернігів стародавній". І хоча сучасний дослідник може помітити в них деякі недоліки, але матеріали повністю відображають стан розвитку та становлення археології у стінах НАІЗ "Чернігів стародавній". Головне, що результати робіт А.А.

Карнабеда в галузі археології сьогодні підтверджуються дослідженнями сучасних науковців, які успішно продовжують справу, розпочату Андрієм Антоновичем Карнабедом.

1. Повість врем'яних літ. Літопис (за Іпатським списком). - К., 1990. - С. 308/309.
2. ДАЧО. - Ф. Р 1533. - Оп. 1. - Спр. 2.
3. Єдомаха І.І., Карнабіда А.А. Вивчення стародавнього Чернігова // Український історичний журнал. - К., 1970. - № 1. - С. 157 - 158.
4. Карнабед А. Некрополі Чернігова (3 досвіду архітектурно-археологічних досліджень) // Некрополі Чернігівщини. - Чернігів, 2000. - С. 13 - 14.
5. НА ІА НАН України. - Ф. 50. - Оп. 1. - Спр. 831. - Арк. 1.
6. Карнабед А.А. Научный отчет об архитектурно-археологических исследованиях 1973 года на территории охранной зоны Черниговского государственного заповедника в городе Чернигове // НА ІА НАН України. - 1973/116. - Ф.од. № 7310. - С. 9.
7. Гребінь П.М., Коваленко В.П. Дослідження Верхнього Замку в Чернігові в 1989 р. // Старожитності Південної Русі. - Чернігів, 1993. - С. 13 - 24.
8. Карнабед А.А. Новые данные о памятниках Чернигова XI - XII вв. // Древнерусское искусство. Художественная культура X - первой половины XIII вв. - М., 1988. - С. 37.
9. Карнабед А.А., Глущенко В.П. Отчет об охранных архитектурно-археологических исследованиях в зонах строительства в г. Чернигове. 1980 г. // НАІЗ"ЧС" - С. 2 - 5.
10. Карнабед А.А., Глущенко В.П. Отчет ... - С. 19 - 32; Карнабед А.А. Архитектурно-археологические исследования в Чернигове // Археологические открытия 1980 года - М., 1981. - С. 253.
11. Ясновська Л.В. З досвіду роботи студентського науково-виробничого об'єднання "Археолог" Чернігівського педінституту ім. Т.Г. Шевченка // Друга Чернігівська обл. наук. конф. з історичного краєзнавства : Тези доп. - Чернігів; Ніжин, 1988. - Вип. 1. - С. 42.
12. Карнабед А.А. Научный отчет об архитектурно-археологических исследованиях 1973 года на территории охранной зоны Черниговского государственного заповедника в городе Чернигове // НА ІА НАН України. - 1973/116. - Ф.од. № 7310. - С. 5; Його ж. Отчет об охранных архитектурно-археологических исследованиях в 1977 - 1978 гг. // НА ІА НАН України. - 1977 - 1978/117. - Ф.од. № 8953. - С. 10 - 11.
13. Карнабед А.А. Научный отчет об архитектурно-археологических исследованиях и охранных наблюдениях в 1980г. в г. Чернигове // НА ІА НАН України. - 1980/111. - Ф.од. № 9772. - С. 20; Його ж. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях в охранной зоне Черниговского государственного архитектурно-исторического заповедника в 1981 г. // НА ІА НАН України. - 1981/142. - Ф.од. № 20261. - С. 16.
14. Карнабед А.А. Чернігів. Архітектурно-історичний нарис. - К., 1980. - С. 26.
15. Карнабед А.А. Сводный отчет об архитектурно-археологических исследованиях и охранных наблюдениях в зонах охраны памятников архитектурно-исторического заповедника в г. Чернигове и Новгороде-Северском в 1982 г. // НА ІА НАН України. - 1982/54. - Ф.од. № 21135. - С. 19.
16. Карнабед А.А. Чернігів. Архітектурно-історичний нарис. - К., 1980. - С. 25.
17. Карнабед А.А. Таємниці Болдиних гір // Сіверянський літопис. - 1995. - № 4 - 6.

Кабанець Євген Павлович

провідний науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

ЗАБУТИЙ ПАМ'ЯТНИК ПАЛОМНИЦЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ (путівник старця Сергія, інока Чернігівського Єлєцького монастиря)

В 1890 р. відомий дослідник староруської літератури Хрісанф Лопарьов¹, досліджуючи зміст придбаного ним рукописного збірника XVII ст. (4°, напівустав), знайшов у ньому невідомий твір середньовічної паломницької літератури, що мав заголовок „Слово о некоем старце” (арк. 100 зв. - 104 зв.)². Цей твір був скопійований з оригіналу або проміжного списку-копії у квітні 7148 (=1640) року невідомим переписувачем, який жив на території Каширської волості Тульської губернії. Наприкінці XVII ст. збірник перейшов у власність ієромонаха Микільського монастиря Герасима Шежьюєва. Вірогідно, тут йдеться про один з двох духовних центрів на Тульщині: Миколаєвсько-Успенський Венєвський монастир, або

Миколаєвсько-Богоявленську пустинь, звідки рукопис потрапив вже до рук колекціонера. (Перший з них був розташований на р. Осетр за 34 версти на північний-схід від Тули; існував з XIV ст., але в 1651 р. був приписаний до Саввіного-Сторожевського, а пізніше Троїцького Яблонового монастиря; з 1770 р. перетворений на сільську парафію. Другий знаходився в самому м. Веневі і згадується принаймні з 1666 р.; в 1764 р. під час запровадження штатів ліквідований³).

Аналізуючи мовні та стилістичні особливості пам'ятки, Х.Лопарьов звернув увагу на майже повну відсутність у ній літери „h” („ять”), чого не спостерігається в інших статтях збірника. Це дозволило йому припустити, що згаданий твір був складений у південних районах Московського царства і зберігає особливості „південно-велико-руського оригіналу”. Згідно діалектологічній карті східнослов'янських мов Європи подібні фонетичні відмінності були притаманні для ізольованого географічного регіону площею приблизно 250x250 км, розташованого південніше Москви в межиріччі Москви та Оки і верхів'ях Дону, де знаходяться такі старовинні міста, як Одоєв, Перемишль, Калуга, Серпухов, Кашира, Єпіфань, Боровськ, Верей, Можайськ, Бронниці, Руза (на сучасній географічній карті — це південно-західна частина Московської, східна — Калузької і майже повністю вся Тульська області Російської федерації)⁴. Місто Венев лежить на східній околиці цього історико-культурного регіону, що ідеально підтверджує картину формування вищезгаданого збірника, зафіксовану в рукописних маргіналіях.

Фактично зміст „Слова” вказує на північно-східні кордони українських земель, куди зорієнтована географічна номенклатура твору (Чернігів, черкеси). Поява списку пам'ятки в Центральній Росії була зумовлена, скоріше за все, змінами на геополітичній карті Східної Європи в XVI ст. Після кількох військових конфліктів Московського царства з Литвою в 1492-93, 1501-1503 рр. Івану III вдалося повернути під свою владу землі Верховських та Сіверських князівств. Разом з останніми до Москви в 1503 р. відійшов Чернігів з прилеглими волостями. Після цього місто перебувало у складі Російської держави до 1611 р., поки внаслідок „Смути” і польської інтервенції (1604-1618 рр.) не було знову захоплено Річчю Посполитою (вдруге його повернули згідно Андрусівському перемир'ю лише в 1667 р.)⁵. Виходячи з цієї інформації, можна припустити, що список „Слова” був принесений до Каширської волості вихідцем з Чернігівщини або навпаки якимось побожним прочанином з Південної Московщини, який побував на Сіверській землі не пізніше кінця XVI ст. й, можливо, належав до духовного звання.

На жаль, Хр.Лопарьов нічого не повідомив про літературний жанр знайденого ним рукопису⁶, його постатейний склад (основний зміст або рубрикацію інших творів), загальний обсяг пам'ятки, її ступінь збереження, матеріал і тип письма тощо, що ускладнює здійснення належної археографічної атрибуції. Невідомою лишається й подальша доля цієї книги, тому ми будемо відштовхуватися від тих загальних даних, що наводяться у науковій публікації (editio princeps).

Твір належить до жанру середньовічних путівників (грецьк. проскінтаріїв, лат. -ітенераріїв), що описували достопам'ятні місця на шляху до Святої землі і сусідніх країн, відзначених у біблійних та євангельських писаннях. Авторство цього паломницького путівника приписується іноку чернігівського Єлєцького Богородичного монастиря старцю Сергію, сину черкашенина Михайла, який жив орієнтовно в останній третині XVI ст. Він був захоплений у ясир татарами і відведений ними до Старого Криму (Солхату), а потім проданий до Кафи. Подальша розповідь вибудована у формі подорожніх вражень невільника, який начебто спромігся проїхати разом зі своїми покупцями від Криму до Єгипту, відвідавши по дорозі Стамбул (Царгород) та околиці Єрусалима.

Згідно окремим сюжетним вкрапленням в текст „Слова” старець Сергій зміг дістатися навіть далекої Аравії, що, скоріше за все, є звичайним перебільшенням. В середньовіччю

епoxy майже нікому з європейських мандрівників (себто етнічних мешканців Європи, що належали до нордичної раси і сповідували християнську віру) не вдавалося проникнути так далеко в ці землі. Іноземці та іновірці, які прямували сюди в пошуках нових вражень, потаємних знань чи казкових багатств, неминуче наражалися на жахливі випробування та мученицьку смерть, навіть якщо вони досконало оволодівали місцевою мовою, ставали удаваними прозелітами нової релігії і намагалися видавати себе за правовірних мусульман. (Зокрема, подібна доля випала німецькому географу Ульріху Зеетцену, підступно вбитому в Південному Ємені у 1815 р.⁷).

В епоху, наближену до часів єлєцького старця Сергія, лише двоє християнських подорожніх спромоглися краєм ока зазирнути в цей заборонений світ: італієць Лодовіко ді Вартема, який відвідав в 1500-1505 рр. Дамаск, Медіну, Мекку, Аден та Сану, та єзуїтський місіонер Р.Паес, що потрапив в полон до арабів в Дофарі і в якості невільника здійснив подорож через ваді Хадрамаут та Ємен в Маріб і Сану в 1589-1594 рр.⁸ Перша організована експедиція до Аравії зі Старого світу із спеціальною науковою метою по вивченню країни стала взагалі можливою лише в 60-і рр. XVIII ст., причому з усіх її учасників назад повернувся лише один — відомий картограф Кірстен Нібур⁹. Таким чином, не варто сприймати географічні вказівки, вилучені з путівника, за безсумнівні свідчення очевидця, який начебто споглядав всі місцеві достопам'ятності на власні очі.

Хр.Лопарьов взагалі відзначає фольклорно-апокрифічне і легендарно-казкове ядро більшої частини топографічних заміток і описів, які потрапили до путівника: етнографічні екскурси про Білих, Чорних та Синіх Арапів, сказання про легендарного птаха нага, самородне аравійське золото та плінуче піщане море, описи легендарних святинь Єрусалима та його найближчих околиць, в тому числі фантастичні перекази про «колодязь душ», закритий каменем склітом, господнє зерцало, літаюче каміння в граді Давидовому та Іудину печеру в селі Скудельничому тощо. (Перераховані сюжети досить докладно проаналізовано самим Лопарьовим, тому ми не будемо зупинятися на них окремо, а відішлемо читачів до відповідних сторінок наукової публікації¹⁰). Дослідник вважав, що всі ці розповіді були вкладені в уста реальної людини суто в повчально-дидактичних або моралістичних цілях і не мають жодного відношення до його справжньої біографії. Таким чином, на думку Хр.Лопарьова, „Слово о некоем старце” виступає як псевдоепіграфічна пам'ятка, в якій постать головного персонажу слугує усього лише умовним історичним силуетом¹¹.

Цю точку зору можна визнати почасти слушною. Дійсно, пам'ятка в тому вигляді, в якому вона була записана і дійшла до наших днів, відображає, вочевидь, не реальні враження і спостереження мандруючої людини, а, скоріше за все, своєрідний набір, розсип різноманітних чуток та бувальщин, зібраних від багатьох оповідачів. Крім того, Хр.Лопарьов знаходить для значної частини топографічних екскурсів книжкові джерела, від Псалтиря, апокрифів і класичних античних творів («Історія» Геродота, Псевдо-Калісфенова «Олександрія») до західної паломницької літератури (Веніамін Тудельський, Рудольф Емський тощо). Видається абсолютно неможливим збагнути, яким чином укладач путівника міг самотужки знайти, зібрати і осмислити такий колосальний матеріал, що відносився до різних історичних епох та різних національно-культурних надбань. Цікаво, що в «Слові» зустрічаються майже дослівні запозичення з «Ходіння ігумена Даниїла», властивого земляка старця Сергія¹². Енциклопедична ерудиція автора «Слова» вказує, скоріше, на те, що він користувався вже готовими писемними взірцями як певним літературним шаблоном.

Звідси й походить значне переважання в творі чужорідних матеріалів, які не можливо пов'язати з обставинами конкретної подорожі. Варто відзначити, що для середньовічної літератури був взагалі характерний метод синтезування літературних текстів, який не слід плутати з простою компіляцією чи плагіатом. Жанр мемуаристики або діаріуша (щоденникових записів) був поки що не доступним для інтелектуального сприйняття або навіть простого

розуміння людини, яка жила на зламі середньовіччя та нового часу. Нагадаємо, що й «Ходіння ігумена Даниїла» (поч. XII ст.)¹³, в якому присутні реалістичні замальовки документального характеру, майже не містить в собі якихось особистих матеріалів біографічного змісту. Свідомість середньовічних людей виявилася не підготовленою для екстраполявання своїх внутрішніх психологічних чи емоційних переживань. Таким чином не можна погодитися з думкою Хр. Лопарьова, що могло існувати інше, „справжнє” «Ходіння старця Сергія до Єрусалима і Єгипту», яке містило в собі більш розлогий авторський текст і було буцімто спотворене пізнішим переписувачем задля задоволення власних літературних смаків або авторських амбіцій.

„Слово о некоем старце” становить значну філологічну цінність для української археографії та літератури, оскільки воно навіть попри свою повну лінгвістичну переробку (мовні ознаки першооригіналу повністю втрачені) фактично поповнює собою вкрай проріджену низку творів староукраїнської паломницької прози. Після ігумена Даниїла (початок XII ст.) кількість південноруських (себто суто українських) пам’яток, присвячених ходінню благочестивих прочан на чужину, вимірюється буквально одиницями. Це — «Поклоненъ св. Града Иерусалима» 1531 р., та 2 перекладних твори: «Іерусалим каков и кое лице его бѣ во время Христово» голландського абата Христіана Адріхома і «Путник о градѣ Іерусалимѣ» анонімного грецького паломника, записані староукраїнською мовою на межі XVI-XVII ст.¹⁴ Водночас всі поймаєні пам’ятки описують лише християнські святині одного Єрусалима, чим відверто різняться від путівника єлецького ченця, який відзначається значно ширшим географічним видноколом і до того ж нерідко насичує свою розповідь фольклорними мотивами казкового, позарелігійного змісту. Все це наближає його твір до взірців світської літератури, які вже почали поступово виходити з-під впливу клерикального мислення, хоча й не були позбавлені елементів конфесійної упередженості.

З іншого боку, „Слово о некоем старце” стоїть осібно навіть від споріднених пам’яток українського походження, оскільки вони здебільшого не були оригінальними, а становили собою лише вільні переклади, як зазначалося вище, іншомовних творів. Варто відзначити, що писання старця Сергія залишилися практично невідомими для дослідників середньовічної літератури Східної Європи. В антології паломницької літератури, які видавалися у XIX-XX ст., потрапили переважно подорожні нотатки, складені вихідцями з Північно-Східної та Північної Росії (Москва, Смоленськ, Новгород, Суздаль) не пізніше XV ст.¹⁵ Відтак відомості про єлецького прочанина, що відносилися до часів Івана Грозного, не були включені навіть до такого ґрунтовного і всебічного видання, як біо-бібліографічний довідник староукраїнської літератури Леоніда Махновця¹⁶. Це легко пояснити тим, що „Слово” мало дуже скромну рукописну традицію, не здобуло широкої популярності й вціліло до наших днів заледве не в єдиному примірнику завдяки чистій випадковості. Це спонукає нас до найприскіпливішого вивчення цієї пам’ятки, яка попри публікацію довгий час була вилучена з наукового обігу.

Особливий інтерес до „Слова о некоем старце” викликають невеличкі за обсягом матеріали просопографічного характеру, які дозволяють відтворити історико-побутовий антураж тої далекої епохи. Старець Сергій згодом може бути одним із забутих настоятелів Єлецького монастиря, про яких свого часу згадував Іоаннікій Галятовський (з 35 архимандритів «московського періоду» (1500-1610), записаних до відповідного монастирського синодику, він назвав поіменно лише шістьох)¹⁷. До такого висновку підштовхує високоповажне звернення «старець», яке підкреслює духовний авторитет та вік ченця. На думку Хр. Лопарьова, події, пов’язані з полоненням єлецького ченця слід відносити до останньої третини XVI ст., точніше до одного з набігів кримчаків, що з усталеною регулярністю відбувалися в кінці 1560-их — 70-і рр. (сам дослідник зупиняється на хронологічному проміжку часу 1569-1575 рр.)¹⁸.

Батьком Сергія названий Михайло Черкашенин, який також виявився відомою історич-

ною постаттю. Козацький отаман Мисько (Михайло) Єськович перебував на службі у славнозвісного князя Дмитра Івановича Вишневецького (Байди) і виконував для нього різноманітні доручення військового та дипломатичного характеру. 1556 року на чолі загону черкасько-канівських козаків разом із військом російського дяка Ржевського він воював з турками і татарами під Іслам-Керменем, Очаковом і Волам-Керменем. 1557 р. Вишневецький двічі посилав Михайла Єськовича до європейських столиць, спочатку до польського королівського двору, а пізніше Москви в пошуках протекції і захисту ясновельможних монархів. Як відомо, останній візит увінчався переходом Вишневецького на службу до московського царя Івана Васильовича Грозного. Остання звістка про Михайла Єськовича надходить в квітні 1559 р., коли він знову приймав участь в поході на кримчаків¹⁹. Збереглося також свідчення про сина Михайла Черкашенина, Данилка, який користувався значним авторитетом серед донських козаків і загинув від руки кримського хана в 1574 р., що стало приводом для захоплення козаками Азову²⁰.

Хр.Лопарьов вважає, що народна пам'ять про доблесного козацького очільника Михайла Єськовича відобразилася в фольклорно-поетичних творах, що оспівували подвиги легендарного «лицаря Михайлика»²¹. Проте, на нашу думку, цей образ насправді уявляє собою контамінацію набагато давніших історичних сюжетів, оскільки містить в собі алюзії до билинно-легендарної теми про витязя Михайлика - оборонця Києва від Батієвої навали²². Іншими словами, перед нами не історичний персонаж середини XVI ст., а скоріше за все фантастично переосмислений образ архангела Михаїла, патрона української столиці, який нині живописно відтворений на брамі Печерських (Лядських) воріт в центрі Києва.

Ще одним історичним персонажем «Слова» виступає хрещений мусульманин Стовах Челебин (Мустафа Челебей), який в середині XVI ст. вів торгівлю на Москві, а пізніше почав викупати християнських невільників у Кафі і Стамбулі і зрештою став іноком лаври св. Сави Освяченого поблизу Єрусалима. Челебей відомий руським джерелам за повідомленням Никонівського літопису 1558 р., в якому його візит до Москви пов'язаний не лише з торговими справами, але й посольським дорученням самого турецького султана²³. Хр.Лопарьов припускає, що благодійні вчинки Мустафи могли привернути увагу інока Сергія у зв'язку з власним становищем невільника²⁴, хоча причетність Челебея до звільнення останнього з неволі не підтверджується документально. Хронологічно діяльність обох історичних персонажів розділена життям цілого покоління, а тому досить складно вважати їх сучасниками.

Нижче вміщено повний текст твору з усіма особливостями його орфографії, відтвореними у *editio princeps*, як-то використання окремих старослов'янських літер („Ѡ“ (фіта), яка нарівні із літерою „ф“ (ферт) вживається в одному й тому ж самому слові „Кафа“; „ѣ“ - 4 розрізнені випадки вжитку в поодиноких словах: „паникадилѣ“, „селѣ“, „желѣзо“, „лѣта“, про що говорилося вище; „Ѣ“, „Ѥ“, „Ѧ“ — дві останні літери використано лише в примітках); збереження виносних діакритичних символів — „Ѣ“, слугуючих для позначення твердості приголосних; злите написання окремих прийменників; виправлення окремих описок або явних помилок переписувача, збережених у вигляді підрядкових приміток (10 позицій).

СЛОВО О НЕКОЕМ СТАРЦЕ

Был старец, именем Сергии, Михаила Черкашенина сынъ, из Чернигова град, из монастыря Елецкаго пречистыя Богородицы. И был в Крим в'затъ, из Криму а) продан бысть в' Кафу¹.

От Крима до Кафы 5 версть, а до Бела град сухим путем итьти 70 версть. А Бел град стоитъ на устие Непру реки, а пал в Чермное море. А около наволока до Кафы 300 версть. А от Бела град морем бежат 3000 версть до Царя град. До Кипрьского острова Белым моремъ бежат 1000 версть².

А от Кипрьского острова до Белых Арапов на верблудех ехатъ 500 версть, а до Черных

Арапов 60 версть сухим путем на верблудех же ехат. А до гор Аравинских 30 версть³.

А из горъ Аравинских летает нагуи пѣтица, а емлет по лошаде с человека на всяк день⁴.

А от Черных Арапов до Аравинския б) горы, до царства Аравинского, 4 версты. Ис тое горы идет золото Аравинское, в'солнчной день, аки вино, течет, и емлют его всего два дни или три дни⁶.

А от Черных Арапов за песчаное море морем бежат 500 вер'сть. А около моря песчяного живут Синия Арапы; а от тех Арапов до Содом'скаго моря 70 версть⁶.

А морем Содомским кораблями на верблудех ехат 4 дни⁷.

А до Ерданского устия ехат 60 вер'сть. А верхъ и вниз по Ердане реки 60 версть. Половина тое реки верхъ воды идет, а другая половина воды вниз' идетъ; а воды в'ней ни убывает, ни прибывает⁸.

А до Изосимовы пустыни от Ердан'ския реки 60 версть; а до Ярасимовы пустыни 20 версть, а до в'ины пустыни 40 версть, а до Иван'на Предотеца гробу 70 версть итьти на ослятехъ. А от Иваннова гробу Предтеца до Скуделничья села 2 версть. А въ Скуделнич'не селе 700 храмов. А от Скуделнична села до Ерусолима 3 версть⁹.

А церков во Ерусолиме од'на, Святая Святых, круг'лая, 7 версть, а не кърята стена тесомъ, на голо на хрусталех; а служ'бу служат во всех служъбах за вес годъ и за все годовыя празники и дни, а однем днемъ отпоют. А притворена церков к тои же церкви Воскресению Христову подле Елеонскую гору, и в' тои церкви гроб Господен¹⁰.

И в' великий четвертокъ огонь у гроба Господня погашет на завтрине и в' те поры молятца день и ноч, чтобы Господь дал огонь; и не будет огонь до 9 часу ночи. И к Воскресению Христову «витца у гроба Господня огонь и в' те дни не сыщется ни у кого ни в огниве огни, ни в кремению до 9-го часу ночи! Туча станет со востока, а другая со западу, и ис тучъ меж теми тучами придет аггелъ Господен с небеси невидимо бысть, то купел Силуямскую в) смутит, стражи нощныя и деньныя попадают. От Духа Господня и ог'нь загоряется у гроба Господня на паникадилѣ, что поставили жены мироносицы у гроба Господня 12 паникадил, и в' те поры возрадуется вес миръ и патриарх з). А стражи стрегут купели Силуямьски», чтобы жидове воды не украли ис купели Силуямския д)¹¹.

А в' Скуделничне селе бо Июда пропал, закрыта дира древяною доскою мраморною, печатана красными печатми. Ис велика дни открываетца е) невидимою силою неб'есною до Воз'несен'ева дни, и с Вознесеньева дни закрываетца, ино засыпают ладаном, по пуду на всякои день: а не засыпати дыры, ино в селѣ в Скуделничном' жити не мощно. А мертвых кладут за две сажени от Июдина гроба на все на четыре стороны¹².

А церковь Святая Святых, куде Господь сходил, ино закрыто доскою кипарисною, а верху камен склитъ, а не имет его желѣзо александрийское. И подле тоже есть ж) зеркало, во что Господь смотрился, и всякой человекъodomъ, что согрешить, и онъ посмотритца и видит своя согрешения вся, и он в' том' каетца¹³.

А домъ Давыдов за Ерусолимомъ, 12 версть з), в болоте, низу ю проити не мощно на востоце; страх в нем велик: каменеие идет с утра и до полудни с небеси, а с полудни поидет на небо, а с неба крык поидут и зык велик, и тутъ страхъ во весь годъ; а с велика дни до Вознесениева дни - то нет ничего! Ис велика дни пономар идетъ в домъ Давыдов стар, а выидет млад¹⁴.

Из' дому Давыдова придет Савина илавра, от Ерусолима за 16 версть; а в нем 4000 келеи, а 10000 братовъ, а из одъного студен'ца воду пьют, а хлеб едят на одной трапезе. А гостыти цареградския, имя ему Стовах Челебинъ; а торговал онъ на Москве, в чернецах имя ему Иона, и онъ бедных людеи откупал 50 человек на в'сякои день во Царе граде и в' Кафе на всякои день, и на волю спущал и отпускные грамоты имъ давалъ до Крещения, а с Крещения во Ерусолиме постригъся в Савине илавре и поскимился, а крестил его патриар'хъ и митрополит¹⁵.

А град Египетъской за Ерусалимомъ, 15 попрыщъ, в на ослятехъ ехат. А стоит Египет град наднимъ юрь рекою, а в немъ 14000 улиц, а во всякой улице по 10000 дворовъ да 14000 бань да 14000 кабаков на царя двора царского и Московское кремль *и*). А даютъ в Каю *и*) мел'кимъ людемъ на царева дворе конюхомъ и поваромъ и истопникомъ и помясомъ на 4000 человекъ¹⁶.

7000 сто 40 восмаго году. Лѣта 7148-го году априля въ 1 день.

а) в'задъ кримѸ *рук.* б) ааравинскиѸ *рук.* в) силѸскѸю *рук.* г) патриѸх *рук.* д) силиѸмскиѸ *рук.* е) открываеца *рук.* ж) мечь *рук.* з) версть *проп. рук.* и) икрень *рук.* *и*) в'кавѸ *рук.*

Примітки і коментарі

1. Лопарьов (Хрисанф Мефодійович) - дослідник середньовічної руської літератури; народився у 1862 р. в Тобольській губернії, навчався у Санкт-Петербурзькому університеті. Був секретарем Товариства любителів стародавньої писемності (російська аббревіатура: ОЛДР) і надрукував у виданнях товариства кілька знайдених ним пам'яток давньої руської літератури, передовсім: „Слово о погибели русской земли”. Видав кілька паломницьких путівників: „Ходіння Познякава” Коробейникова, ієродиякона Зосими („Православный Палестинский Сборник”, XVIII, XXIII, XXIV, 1887-89); підготував низку медієвістичних публікацій: „Заметки по болгарской истории: к пересмотру Трновской надписи” („Записки Русского Археологического Общества”, 1888, III), „Византийский поэт Мануил Филофей. К истории Болгарии в XIII-XIV в.” (СПб., 1891); „Византийская печать с именем русской княгини” („Византийский Временник”, 1894).

2. Лопарев Хр. Слово о некоем старце // Сборник отделения русского языка и словесности. - СПб., 1890. - Т. LI, № 2. - С. 1-55. Оригінальний текст пам'ятки вміщено на сторінках 4-7, решту змісту статті займають її археографічний та лінгвістичний описи (с. 1-4) й насамкінець загальноісторичний та філологічний аналіз (с. 8-55).

3. Зверинский В.В. Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи, с библиографическим указателем. - СПб, 1890. - Т. I. Преобразование старых и учреждение новых монастырей с 1764-95 по 1 июля 1890 года (594 монастыря). - С. 196. - № 334; его же. СПб., 1892. - Т. II. Монастыри по штатам 1764, 1786 и 1795. - С. 220. - № 972.

4. Черных П.Я. Историческая грамматика русского языка. - М., 1954. - С. 50-51 (додаток: діалектологічні карти східнослов'янських мов у Європі та південноруських говорів за даними Московської комісії 1915 р.)

5. Похлебкин В.В. Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет в именах, датах и фактах. IX-XX вв. - Вып. 2. Войны и мирные договоры. - Книга I: Европа и Америка. Справочник. - М., 1995. - С. 360-366, 436-437, 466-467.

6. Згідно сучасним методологічним розробкам в давньоруській літературі використовувалося принаймні 26 (sic!) різних літературних жанрів. Див.: Герхард Подскальски. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988-1237) (Subsidia Byzantinorossica. Т. 1). - СПб., 1996. - С. 146-148, прим. 389.

7. Путинцева Т.А. Следы ведут в пески Аравии. - М., 1984. - С. 206-208.

8. Аравия. Материалы по истории открытия. - М., 1981. - С. 8-9, 343.

9. Путинцева Т.А. Вказ. работа. - С. 5-126.

10. Лопарев Хр. Вказ. работа. - С. 15 і наст.

11. На такий висновок наштовхує й умовний характер фіксації більшості географічних координат в тексті „Слова”, які не відповідають реальним відстаням між топографічними об'єктами. Пор.: Лопарев Хр. Вказ. работа. - С. 12-14.

12. Зокрема, можна навести наступні паралелі: описи склепіння храму Воскресіння Христового; сходження хмари над Свята Святих. Пор.: Лопарев Хр. Вказ. работа. - С. 31-32, 35.

13. Житье и хождение Данила Русьския земли игумена // Памятники литературы Древней Руси. XII век. - С. 24-115. В основу цього видання покладено текст першої редакції «Хождения» за одним з найдавніших справних списків - ДПБ, Q.XVI 1.88, 1495 р.; лакуни відновлені за списком ДБЛ, Рум., № 335, XV-XVI ст.

14. Голубцов М.А. К вопросу об источниках древнерусских хождений во св. землю. «Поклонение св. града Иерусалима» 1531 г. // Чтение в Обществе истории и древностей Российских. - М., 1911. - Кн. 4 (239). - С. 1-78 (с. 51-56 - текст пам'ятки за рукописом XVI ст.); Долгов С.И. Анонимные описания Иерусалима. / Труды VIII археологического съезда. - М., 1897. - Т. IV. - С. 186-187.

15. Сахаров И. Путешествия русских людей в чужие земли. - СПб., 1837; його ж. Путешествия русских людей по святой земле. - СПб., 1839; Сперанский М.Н. Из старинной новгородской литературы XIV в.

(Памятники древнерусской литературы. - Вып. 4.). - Л., 1934; Прокофьев Н.И. Русские хождения XII-XV вв. // Литература Древней Руси и XVIII в. - М., 1970 (Ученые записки МГПИ им. В.И.Ленина. - № 363); Книга хождений. Записки русских путешественников XI-XV вв. - М., 1984

16. Махновець Л.Є. Українські письменники: Біобібліогр. словник. - К., 1960. - Т. 1. Давня українська література (XI-XVIII ст.). - С. 488.

17. Черниговский Елецкий Свято-Успенский женский монастырь. Исторический очерк (от основания до 1998 года), описание святынь и достопримечательностей монастыря с приложением документов, относящихся к новейшей его истории. - К., 1999. - С. 8, 66.

18. Лопарев Хр. Вказ. робота. - С. 11-12.

19. Там само. - С. 8. Докладніше про Миська (Михайла) Єськовича див.: Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. - Львів, 1991. - Т. 1. - С. 16-18.

20. Историческое описание земли войска Донского. - Новочеркасск, 1869. - I. - С. 24, прим. 61; с. 58, прим. 95-96.

21. Лопарев Хр. Вказ. робота. - С. 8-9.

22. Грушевський М.С. Історія української літератури. - К., 1994. - Т. IV. Усна народна творчість пізніх княжих і переходових віків XIII-XVII. - Кн. 1. - С. 233-249.

23. Русская летопись по Никоновскому списку. - СПб., 1791. - VII. - С. 299-300; Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографическою комиссиею. - СПб., 1841. - Т. III. Новгородские летописи. - С. 159.

24. Лопарев Хр. Вказ. робота. - С. 50-53.

Жукова Олена Вікторівна
*викладач кафедри історії України та музеєзнавства
Харківської державної академії культури.*

МАЛОВІДОМІ САДИБНІ КОМПЛЕКСИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ: ПИТАННЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ

Наявність великої кількості пам'яток вже давно зробила Чернігово-Сіверщину привабливою як для короткого, так і для довготривалого відпочинку. Адже Чернігово-Сіверська земля славиться пам'ятками історії та архітектури XI-XII і XVII-XIX ст., серед яких вагомимі місце займають палацово-паркові та садибні комплекси.

Тут збереглось відразу декілька родинних маєтків української аристократії та козацької старшини. Та якщо садиба Тарновського в Качанівці, Галаганів в Сокиринцях, палац останнього гетьмана України Кирила Розумовського в Батурині, садиба Скоропадських з дендропарком у Тростянці добре відомі широкому загалу і давно стали привабливими об'єктами туризму, то інші пам'ятки цього виду, занедбані й забуті, на сьогоднішньому етапі потроху відходять у небуття.

Це садиби графа Румянцева-Задунайського в Вишеньках, Галаганів в Дігтярях, Дараганів у Козельці, Лизогубів у Седневі та Кочубея в Тиниці. Загалом, порівняно з іншими областями України, збереглось не так вже й багато, щоб можна було втрачати хоча б одну. Тому цей факт лише посилює актуальність збереження кожної такої пам'ятки, які володіють, до того ж, значною історичною та архітектурною цінністю.

Чи не найцікавішим серед названих садиб є палац графа Румянцева-Задунайського в с. Вишеньки, збудований 1787 р. за проектом архітектора Г. Мосціпанова у вигляді казкового замку.

Мал.1 Палац гр. Румянцева-Задунайського в Вишеньках. Загальний вигляд

У цьому палаці граф П. Румянцев-Задунайський приймав російську імператрицю Катерину II під час її подорожі до Криму. Високі архітектурні якості палацу, вдалий взаємозв'язок архітектури з ландшафтом долучають палац до кола унікальних палацових споруд кінця XVIII ст. в Україні. Зараз у садибі розмістився дитячий санаторій. Подібне використання не сприяє збереженню цієї унікальної пам'ятки й палац потроху руйнується.

Центром садиби Галаганів у Дігтярях є садибний будинок, збудований протягом 1825-1832 рр. за проектом архітектора П.Дубровського. В центрі садиби розташовано головний корпус, пов'язаний за допомогою одноповерхових, закруглених у плані переходів з двома двоповерховими флігелями.

Мал. 2 Садиба Галаганів у Дігтярях. Правий флігель

Пам'ятка збереглась без значних змін і цікава тим, що є зразком садибної будівлі Чернігово-Сіверської землі початку ХІХ ст. На сьогодні у колишній садибі Галаганів розташовано професійний аграрний ліцей.

Мал. 3 Садиба Галаганів у Дігтярях. Головний корпус

Сучасне використання сприяє лише фізичному збереженню пам'ятки, не враховуючи морального.

До складу садиби Кочубея кінця ХVІІІ ст. в Тиниці входить садибний будинок, скарбниця та парк.

Мал. 4 Садиба Кочубея в Тиниці. Скарбниця

Комплекс є одним з найдавніших зразків садибної архітектури Чернігівщини, в якому збереглись господарчі споруди козацької старшини. Всі споруди комплексу вцілили майже повністю, без значних змін, і потребують лише незначного ремонту. Ще донедавна на території садиби Кочубея було розташовано аграрний технікум. На сьогодні – пам'ятка повністю покинута, будинки руйнуються, парк занедбано.

На околиці м. Козельця знаходиться садиба Дараганів, відома як „Покорщина”. До го-

ловного будинку підводить старовинна алея, по обидва боки якої розташовані дерев'яні одноповерхові флігелі (східний флігель не зберігся). Поряд з центральним в'їздом до садиби зберігся дерев'яний, прикрашений різьбленим візерунком каретний сарай. Головний будинок – також дерев'яний, одноповерховий.

Мал. 5 Садиба „Покорщина” в Козельці. Головний будинок

Зі східного боку розташована кам'яниця Дараганів (господарча двоповерхова кам'яна споруда сер. XVIII ст.).

Мал. 6 Садиба „Покорщина” в Козельці. Кам'яниця Дараганів

Поряд із садибою розміщується мальовничий, але занедбаний на сьогодні парк. Ансамбль – один з небагатьох пам'яток дерев'яної садибної архітектури періоду бароко, і є досить рідкісною пам'яткою такого роду в Україні. Садиба знаходиться на території медичного технікуму. Ще донедавна споруди використовувалися в сучасних цілях, але на сьогодні головний будинок покинуто, оскільки той знаходиться в аварійному стані. Тож для подальшого збереження садиба „Покорщина” потребує негайної реставрації.

Садиба Лизогубів в Седневі (XVII ст., XIX ст.) дійшла до наших часів з незначними втратами. Територія садиби витягнута вздовж берегової лінії р. Снов серед мальовничої природи. До комплексу входять різностильові споруди: садибний будинок (сер. XIX ст.), кам'яниця (XVII ст.), альтанка Л. Глібова (п. XIX ст.), об'єднані зеленими масивами парку й навколишнім ландшафтом.

Мал. 7 Садиба Лизогубів в Седневі. Кам'яниця Лизогубів

Серед споруд комплексу найбільший інтерес становить кам'яниця 1690 р. Збудована в бароковому стилі з привнесеними елементами романтизму, пам'ятка є найбільш ранньою кам'яною спорудою цивільної архітектури Придніпров'я, що збереглася до наших часів.

Мал. 8 Садиба Лизогубів в Седневі. Головний будинок

Посеред парку розміщується центральний будинок садиби, збудований в середині XIX ст. у стилі пізнього класицизму на місці більш давнього дерев'яного. Всі споруди садиби підкреслюють мальовничість навколишніх пейзажів: і башта над входом кам'яниці, і грот, і орієнтований у бік річки еркер садибного будинку.

Нині на території садиби Лизогубів розміщуються школа, лікарня та Будинок творчості Союзу художників України. Завдяки сучасному використанню споруди комплексу знаходяться в належному технічному стані, лише занедбаний парк втратив свою первісну планувальну структуру.

На сьогодні вказані пам'ятки забуті, повністю або частково занедбані, руйнуються часом і людьми, відходять у небуття, незважаючи на значну історичну цінність кожної з них. Охорона садибних комплексів, їх збереження та реконструкція, безумовно, є справою держави, яка має створювати сучасний образ України, її архітектурне обличчя з урахуванням пам'яток минулого. В порівнянні з іншими історико-культурними пам'ятками, садибні комплекси мають низку особливостей, що значно ускладнюють справу їх збереження:

- ці пам'ятки являють собою сукупність різних за призначенням будівель, композиційним центром яких виступає житловий будинок;
- збереженню підлягають не лише зовнішні архітектурні форми, а й внутрішні інтер'єри будинків, інші споруди комплексу;
- садибні комплекси, до складу яких входять і оточуючі парки, займають значні площі;
- архітектурні споруди потребують охорони обов'язково разом із оточуючим середовищем – парком, парковими спорудами, малими архітектурними формами, іншими будівлями комплексу;
- збереження цього виду пам'яток потребує обов'язкового пристосування до сучасних потреб. Якщо стосовно інших пам'яток (історії, археології, фортифікаційної архітектури) збереження забезпечує лише музеєфікація, тобто їх використання як туристичних об'єктів без будь-якого пристосування до нових функцій, то у випадку з садибними комплексами обов'язковою умовою подальшого збереження виступає надання їм утилітарних функцій.

Виходячи з особливостей цього виду пам'яток, можна констатувати, що найголовнішим завданням збереження садибних комплексів є обов'язкове пристосування до сучасних потреб, надання їм утилітарних функцій. Звичайно, на ці потреби з боку держави нема відповідного фінансування, хоча садибні пам'ятки могли б служити розвиткові економіки як винятково цікаві об'єкти в прибутковій туристичній галузі. Необхідна державна політика, яка б забезпечила інвестиції в цю галузь. І поки держава бездіяльна – з кожним роком старовинні садиби все більше руйнуються, адже зовсім мало людей, що розуміють цінність таких пам'яток і докладають зусиль, щоб зберегти рідкісний спадок минулого для майбутніх поколінь.

На сьогодні маловідомі садибні комплекси Чернігово-Сіверщини знаходяться перед загрозою знищення, втрати мистецької цінності і забуття. Зрозуміло, що ані на реставрацію будинків та інших споруд комплексів, ні, тим більш, на паркове господарство держава вже давно не виділяє коштів. Якраз в цьому і криється головна проблема збереження всіх пам'яток цього виду – вони використовуються за утилітарним призначенням до повного фізичного занепаду.

Разом з тим, для таких пам'яток існує ще одна загроза – це моральний занепад. Вже сьогодні у користувачів об'єктів палацово-паркової спадщини та місцевих мешканців зникає ставлення до споруд і, оточуючих їх парків як до пам'яток історії та культури. Для місцевих мешканців садибні будівлі – це, перш за все, споруди утилітарного призначення, які можна змінювати згідно з відповідними потребами. Про те, що той чи інший технікум, корпус санаторію, лікарня або школа розміщується в пам'ятці палацово-паркового мистецтва, вже ніхто й не згадує. Таке ставлення призвело до того, що на сьогодні вказані пам'ятки майже невідомі широкому загалу і зовсім не використовуються в туристичній індустрії. І це, не зважаючи на те, що садибні комплекси області мають значну архітектурну, мистецьку, історичну та естетичну цінність. Пам'яткоохоронна практика доводить, що, залишаючись невідомою для туристів та екскурсантів, будь-яка пам'ятка приходить до морального, а потім і фізичного занепаду.

З огляду на сучасне використання та занедбання, садиби в Вишеньках, Дігтярах, Козельці, Седневі та Тиниці незабаром можуть бути взагалі втрачені.

В українській пам'яткоохоронній практиці на сьогодні найбільш поширеною й відпрацьованою формою збереження та використання історико-архітектурних пам'яток є створення на їх базі музейних комплексів чи включення їх до сфери впливу заповідників. Напевно, перетворення на музеї та острівки збереження стародавніх традицій було б оптимальною долею для переважної більшості садиб. Проте будемо реалістами. Тепер і в найближчому майбутньому економіка країни не зможе дозволити реставрацію всіх споруд, упорядкування прилеглих парків і утримання їх як музеїв. Власне, сьогодні в Україні як науковці, історики, музейні працівники, так і чиновники та бізнесмени єдині в одному – для відновлення історико-архітектурних пам'яток необхідно залучати недержавні інвестиції. Основні розбіжності в підходах полягають у тому, що для науковців на першому місці є відновлення палаців у первинному вигляді, їх дослідження і музеєфікація, тоді як для бізнесменів на першому місці стоїть можливість їх ефективного комерційного використання і одержання прибутків.

Очевидно, і досвід країн Західної Європи це підтверджує, що найбільш логічним є використання садибних комплексів як туристичних об'єктів. Вони приваблюють людей, викликають в них інтерес і в цьому запорука їх виживання.

Але тут є один важливий нюанс. Для того, щоб туристичний об'єкт став комерційно успішним, лише одного інтересу до нього замало. Безумовно, є так званий освітній або науковий туризм, в основі якого лежить природна цікавість людини і бажання вивчати минуле та здобувати нові знання. Однак, такий туризм не є масовим і, він не містить великих можливостей для одержання прибутків.

Найбільш масовим і комерційним сьогодні в усьому світі є відпочинок. Це перш за все, можливість відволіктися від виробничих справ, насолоджуватися чистим повітрям і незайманою природою, жити у комфортних умовах, їздити на конях, велосипедах, ловити рибу, сплавлятися на човнах та багато чого іншого. У цьому переліку можуть бути і пізнавальні, освітні аспекти, але вони є лише одним із компонентів того, що прийнято називати комплексним туристичним продуктом. Саме такий продукт, за логікою, і належить створити на базі маловідомих садибних комплексів Чернігівської області.

Виходячи з цього, можна впевнено стверджувати, що у питанні реставрації, збереження та використання цієї частини національної спадщини на перше місце виходить економічний аспект. Практично, єдиним шляхом збереження й подальшої популяризації маловідомих

садибних комплексів Чернігівщини є перетворення їх на рентабельні й комерційно привабливі об'єкти, залучення до туристичних маршрутів, що пролягають поряд .

Однак, практично існує кілька факторів, які ускладнюють вирішення проблеми ефективного збереження та використання цього виду пам'яток.

По-перше, і це головне, це питання сучасного використання. Здебільшого, старовинні садибні комплекси Чернігівщини пристосовані до утилітарних потреб. На території садиб розміщені переважно загальноосвітні школи, аграрні технікуми і ліцеї, санаторії. Тож, перш ніж пристосувувати ансамбль до туристичних потреб, необхідно вирішити питання з якісним переміщенням існуючих закладів.

По-друге, розміщення закладів відпочинку та туризму на території пам'ятки не завжди сприяє її ефективному використанню. На сьогодні існує багато прикладів пристосування історико-архітектурних пам'яток для розміщення готелів, санаторіїв, баз відпочинку. Це, з одного боку, зберігає пам'ятки фізично, з іншого, особливо якщо у спорудах розміщуються заклади з лікувальним ухилом, пам'ятки стають закриті для доступу туристів, що не дає змоги оптимально використати весь історично-культурний потенціал об'єкта.

По-третє, це питання економічної доцільності пристосування значних територій садибного комплексу з усіма його будівлями, парком, парковими спорудами до нових туристичних функцій. Адже в даному випадку необхідні кошти на узгодження проектів та оформлення необхідних дозволів на реконструкцію, проведення будівельних робіт, зміну внутрішнього планування, проведення комунікацій, ремонт доріг і під'їзних шляхів, впорядкування парку, організація постійного нагляду за архітектурними спорудами і парковими територіями. Подібне перетворення для садибних комплексів Чернігівщини хоча й сприяє повному збереженню палацово-паркових пам'яток і вважається найбільш ефективним засобом їх використання, але ці заходи неможливо застосувати щодо всіх збережених садибних комплексів – такі дії з економічної точки зору вважаються не дуже рентабельними.

В чому ж тоді вбачається вирішення проблем фізичного та морального збереження маловідомих садибних комплексів на території Чернігівської області? Адже при сучасному стані справ через декілька років деякі з них можуть бути втрачені назавжди.

Тож для найбільш ефективного збереження, використання садибних комплексів Чернігівщини необхідно:

1. поєднувати утилітарне призначення палацових споруд з музейними комплексами. Саме створення музею в рамках закладу, розміщеного на території пам'ятки, буде сприяти здійсненню нагляду за станом охорони, дослідженню і популяризації історії та мистецької цінності пам'ятки, перетворенню садибного комплексу на об'єкт екскурсійного відвідування;

2. сприяти перетворенню маловідомих садибних комплексів на туристичні об'єкти. Використання пам'яток з метою їх екскурсійного відвідування є запорукою їх виживання. Для цього необхідно залучати садибні пам'ятки Чернігівської області до пролягаючих поряд туристичних і екскурсійних маршрутів. Реалізації цього заходу сприяє вдале місцезорозташування вказаних пам'яток. Дігтярі знаходяться поряд з відомими туристичними об'єктами – палацово-парковими комплексами в Сокиринцях, Качанівці та Тростянецьким дендропарком. Тиниця розташована на туристичному шляху між Качанівкою та Батурином. Вишеньки – в районі відомого туристичного об'єкта – Коропа. Козелець – на туристичному шляху Київ – Чернігів, а Седнів – в 30 км. від самого обласного центру. Таким чином бачимо, що маловідомі садибні комплекси Чернігівщини мають зручний транспортний доступ, знаходяться або в місцях, де проходять відомі туристичні маршрути, або поряд з ними і тому без проблем можуть бути залучені до цих туристичних маршрутів шляхом їх розширення.

3. сприяти популяризації маловідомих садибних комплексів Чернігівщини як в Україні, так і за її межами;

4. по можливості, залучати вказані пам'ятки до сфери впливу розташованих поряд заповідників, музеїв або новостворених музеїв-заповідників;

5. формувати в суспільстві громадську думку, сприятливу для охорони пам'яток, попу-

ляризувати садибні комплекси Чернігівської області, і в першу чергу – серед місцевого населення;

6. поширювати шкільну краєзнавчу діяльність. Адже відношення до історії, історичної спадщини формується з дитинства. Чому ми бачимо таке недбальство, байдуже ставлення до пам'яток з боку місцевого населення? Бо ці люди виховувалися в радянському презирстві до „пережитків буржуазії” і тому не сприймають садибні комплекси як історико-архітектурні пам'ятки, як спадщину, якою треба пишатися та яку слід оберігати. Тому важливим фактором для подальшого збереження будь-яких історико-культурних пам'яток є формування відповідного відношення у підростаючого покоління;

7. забезпечити якісний і, головне, дійсний контроль держави та громадськості над збереженням історичного вигляду пам'яток палацово-паркового мистецтва;

8. встановити гарантії для інвесторів, гнучке управління і свободу для розвитку туристичного бізнесу;

9. здійснювати на практиці жорсткий контроль з боку держави за виконанням охоронного договору з боку користувачів пам'ятки, за пошкодження пам'ятки справді карати за законом (так, як і вказано на охоронній дошці);

10. державна програма взагалі має бути зорієнтована насамперед не на витрачання бюджетних коштів на реставрації будівель, а на залучення приватних інвестицій для відновлення садибних комплексів (принаймні відносно тієї категорії споруд, на основі яких можливо створити прибуткові об'єкти).

Створення на базі старовинних садиб популярного туристичного продукту є комплексним завданням, що вимагає системних зусиль. Цілком очевидно, що така робота має сенс лише тоді, коли проект включатиме не один окремо розташований палац або садибу, а буде націлений на створення системи садибних комплексів – туристичних об'єктів.

Отже, маловідомі садибні комплекси Чернігівської області – це потужний пласт культури, який має високу естетичну, історичну, мистецьку цінність і повинен бути збережений для наступних поколінь. Ефективним засобом їх збереження та належного використання може стати перетворення маловідомих садибних комплексів Чернігівщини на туристичні об'єкти вкупі з дійсним державним і громадським контролем за їх охороною.

Використана література

1. Береговський О.Б. Окремі аспекти організації вивчення та збереження культурної спадщини: порівняння вітчизняного та зарубіжного досвіду // Міжнародний досвід охорони культурної спадщини та пам'яток охоронне законодавство України: Матеріали конф. – К.: Стило, 2002. – С. 41–49.
2. Вечерський В.В. Пам'ятки містобудування й архітектури України та перспективи їх використання як туристичних ресурсів // Туристично-краєзнавчі дослідження. – 1998. – Т. 1. – С. 63–68.
3. Гайдук А.Б. Популяризація національної історико-культурної спадщини як стратегічний напрям розвитку туризму // Вісник НУ “Львівська політехніка”. Архітектура. – Львів: Вид-во НУ “Львівська політехніка”, 2005. – С. 96–101.
4. Гусаков В. Охорона архітектурно-містобудівної спадщини України // Пам'ятки України. – 1997. – № 1. – С. 7-14.
5. Карнабед А. Джерела духовності і культури // Гарт.–2000. – 14 квіт. – С. 13.
6. Кифяк В.Ф. Організація туристичної діяльності в Україні. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – 312 с.
7. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К. 1986. – Т.1.
8. Семенчик М. Свідки минулого // Хроніка. – 2000. – 2001. – Вип. 41 – 42. – С. 381-385.
9. Устинов В. Зберегти для нащадків // Десн. правда.–2000.– 18 квіт.
10. Чорненко С. І. Організація туристичної індустрії. – К.: Атика, 2006 . – 246 с.

Адруг Анатолій Кіндратович
кандидат мистецтвознавства, доцент Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

ЦИВІЛЬНА АРХІТЕКТУРА ЧЕРНІГОВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – ПОЧАТКУ XVIII СТ.

Розвиток економіки, сприятливі для ведення будівництва природні умови, політична ситуація та взаємозв'язки з культурами інших народів благотворно вплинули на розвиток української архітектури зазначеного періоду. Важливе місце в цьому процесі займала архітектура Чернігова того часу. Значних успіхів досягла оборонна архітектура, цивільне та сакральне зодчество. Риси національного будівництва яскраво виявились у цивільній архітектурі Чернігова. Але досі чернігівська цивільна архітектура не розглядалась комплексно, в усій її повноті. Більше вивчались окремі визначні чернігівські пам'ятки, які займають важливе місце в загальному розвитку української архітектури. Комплексний підхід має забезпечити цілісне уявлення про цивільну архітектуру Чернігова того часу. Звідси впливає мета цієї статті.

Забудова міста над Десною, як і інших міст України, була садибною. Більшість споруд робились із дерева і до наших днів не збереглися. Скласти уявлення про них дають можливість документальні описи та зображення на мальованому плані міста – „Абрисі чернігівському” 1706 р. Дерев'яні споруди й житла для московських стрільців і солдат залоги штатної чернігівської фортеці будувались так само, як і в Росії. Наприклад, адміністративна споруда („приказная изба”) поставлена на підкліті. Перед нею сіни та кліть (холодна споруда без опалення), а під кліттю соляний склад. Будувалось так зване „хоромное строение” – комплекс споруд із дерева, з'єднаних між собою сіними та переходами.

Особливість української цивільної архітектури згаданого періоду полягала в тому, що споруди мали багато спільних рис в об'ємно – плановій побудові та у вирішенні фасадних композицій незважаючи на різне функціональне призначення. Адміністративні споруди, господарчі та житлові будинки були дуже схожими. Вони продовжили розвиток народного житла. Як приклад садиби козацької старшини можна назвати „подворок” чернігівського полковника Павла Полуботка. Певне уявлення про нього може дати графічне зображення на „Абрисі чернігівському” та опис 1724 р., зроблений майором М.Раєвським та лейб-гвардії сержантом Львовим. Садиба П.Полуботка та його синів Андрія і Якова знаходилась на протилежному від міста Чернігова боці річки Стрижень на невеликому узвишші. Нині на тому місці розташований військовий шпиталь у відбудованому приміщенні колишньої духовної семінарії. В опису згадуються дві кам'яниці. Одна з них мала великі підвальні приміщення, а нагорі – парадні палати ускладненого планування. Інша кам'яниця була за скарбницю й комору з підвалами. Житлові споруди поставлені з дерева. В одній жив сам Павло Полуботок, а в іншій його син Андрій. Доповнювали „подворок” амбар, конюшня, два льодники та два льохи. На випадок воєнної загрози П.Полуботок мав і двір у фортеці. В ньому знаходився мурований будинок, курна хата з сіними та три ями з житом [1]. Свій двір мав у „першому черкаському замку” інший чернігівський полковник Яків Кіндратович Лизогуб. Про нього він згадує в своєму заповіті, складеному 25 травня 1698 р. [2]. Садиби інших мешканців тодішнього Чернігова були скромнішими.

Часто в спорудах, які будувались як житлові, згодом розміщувались адміністративні установи. Наприклад, у мурованому будинку П.Полуботка в чернігівській фортеці знаходився магістрат, а в житловому будинку Лизогубів пізніше діяла чернігівська полкова канцелярія та інші установи [3].

На території стародавнього чернігівського Дитинця неподалік від колишнього Верхнього замку стоїть невеликий мурований будинок. До Державного реєстру національного культурного надбання України (пам'ятки містобудування і архітектури) він занесений під назвою „Будинок полкової канцелярії”. Охоронний номер 814. Проте в літературі його називали ще як „будинок Лизогуба” чи „будинок Мазепи”, що відбило історію будівлі.

О.Ф.Шафонський в рукопису 1786 р. (надруковано в 1851 р.) зазначив, що будинок „построен полковником черниговским Лизогубом и его был жилой дом” [4]. Але в Чернігові полковниками були два Лизогуби – Яків Кіндратович з 1687 р. до 1698 р. та його син Юхим Якович з 1698 р. до 1704 року. Отже, будинок збудували в роки чернігівського полковництва обох Лизогубів. Можна погодитись з думкою більшості авторів про авторство московського будівничого. Таким чином, будинок полкової канцелярії в Чернігові зведений як житловий на замовлення Лизогубів в 1690-х – перших роках XVIII ст. московським архітектором чи кількома майстрами.

Планування будинку полкової канцелярії походить від типу українського народного житла „хата на дві половини”. Житлові приміщення знаходяться обабіч від сіней. Західна (чоловіча) половина має більшу площу, ніж східна (жіноча). План споруди являє собою прямокутник (21х16 м), орієнтований повздовжньою віссю строго по лінії схід – захід. Одноповерховий будинок має підвальні приміщення, які повторюють план першого поверху, і високе горище. Висота підвалу, першого поверху й горища однакові.

Загальна об'ємна побудова споруди доволі проста. Видовжений зі сходу на захід паралелепіпед будівлі завершується двосхилим дахом з трикутними фронтонами над східним і західним фасадами. Майже повністю повторена композиція українського народного житла. Навіть кут при вершині даху наближається до 120 градусів, що відповідає такому ж куту в давньому поліському народному житлі. Будинок полкової канцелярії змурований із червоної жолобчастої цегли. Її розміри в різних місцях зафіксовані від 5х15х34 см до 5,5х16х35 см. Первісні перекриття – півциркульні з розпалубками. Вони збереглися лише в східній частині та в сінях, а в західній половині пізніше зроблено плоске перекриття. Підвальні приміщення також перекриті склепіннями й первісно освітлювалися п'ятьма невеликими вікнами з північного боку. Для викладення деталей архітектурного декору фасадів використана фігурна цегла, а також елементи із цегли різного розміру і форми.

В будинку полкової канцелярії простота загальної побудови композиції споруди поєднується з багатим і соковитим декором фасадів. В пластичній обробці стін також прослідковується зв'язок з народною архітектурною творчістю. Широкі пілястри на фасадах позначають внутрішні стіни. Вони поділяють площини стін на окремі частини подібно дерев'яним будівлям в місцях перетину вінців зрубу при рубленні „із залишком”. На рівні карнизів під дахом і в нижній частині фасадів знаходяться кронштейни. Подібне було в архітектурі епохи Відродження. Принцип розміщення кронштейнів під дахом підказаний народною житловою архітектурою, а виконані вони із цегли в уже відомих формах мурованого зодчества Ренесансу.

В оздобленні фасадів будинку полкової канцелярії застосовані елементи архітектурного декору російських пам'яток того часу. Особливо наочно це виявилось у лиштвах вікон. Це є важливим свідченням про роботу в Чернігові московського майстра. Форми декору на всіх фасадах чернігівської кам'яниці в основному однакові. Відмінності виявляються лише у фронтончиках над вікнами. На східному фасаді вони трикутні. На південному – пучкові з розривом і трикутні. На західному – пучкові з розривами, а на північному – багатолопатеві та з розривами. Повторюваність елементів декору стилістично об'єднує фасади. Цьому прислуговується також розмірений ритм напівколонок і кронштейнів. Об'єднання фасадів у єдину композицію досягається і наявністю багатьох горизонталей, які опоясують будинок з усіх боків. Одним із головних засобів, завдяки якому досягнуто враження багатства й соковитості декору, є дроблення вертикальних і горизонтальних тяг і навіть кривих ліній фронтон-

чиків над вікнами. Сонячні промені по-різному освітлюють кожну із площин, утворюють глибинність в композиціях фасадів і будують складну гру світла й тіні. В цьому проглядається барокове устремління творчості зодчого, який будував споруду. Поєднанням мальовничої світлотіні на тинькованих і побілених фасадах з кольоровою поливою черепиці на даху досягався яскравий декоративний ефект.

Таким чином, будинок полкової канцелярії в Чернігові зведений як житлова споруда на замовлення Лизогубів вірогідно в 1690-х роках. Можливо, будівельні та опоряджувальні роботи завершені в перші роки XVIII ст. Керував будівництвом, певно, московський майстер. Імені його назвати поки що неможливо. Будинок полкової канцелярії є неповторною високовартісною пам'яткою українського зодчества, в якій своєрідно поєднались риси української і російської архітектури, а також народного будівництва [5].

Дещо подібне планування мали сотенні канцелярії, які будувались головним чином з дерева. Такою ж була й канцелярія чернігівської полкової сотні. Більш складне планування мав будинок чернігівського полковника Павла Полуботка. Збудований він, мабуть, ще його батьком Леонтієм Артемовичем на протилежному від міста Чернігова березі річки Стрижень на невеликому пагорбі. Зовнішній вигляд будинку можна уявити за графічним зображенням споруди на „Абрисі чернігівському” 1706 р. та описом маєтностей П.Полуботка 1724 р. В плані споруда згідно реконструкції М.П.Цапенка мала розміри 25х25 м. Планування будинку П.Полуботка є дещо ускладненим варіантом камерної побудови. По центру йшов коридор (сіни). Обабіч знаходилось по три камери. Під будинком знаходився льох [6]. Опис 1724 р. не дозволяє уявити зовнішній вигляд будинку. До певної міри може допомогти його зображення на „Абрисі чернігівському” 1706 р., до розгляду якого дослідники майже не звертались. На цьому плані кам'яниця звернена до глядача своїм головним південним фасадом. Високий дах із заломом увінчаний з обох боків сонцями. Високий дах із заломом мав також ганок у центрі фасаду. Схоже на те, що кам'яниця зведена на підкліті. Можна погодитись з М.П.Цапенком щодо датування пам'ятки кінцем XVII ст. Отже, будинок П.Полуботка являв собою цікавий зразок української цивільної архітектури.

На території Єлецького монастиря в Чернігові стоїть єдиний житловий будинок з дерева 1680-х років. До наших днів він дійшов із суттєвими змінами. Знаходиться на захід від дзвіниці і на північ від Успенського собору. Своім південним фасадом виходить на площу в центрі монастиря. В літературі споруда відома як „будинок Феодосія Углицького”. Занесений до Державного реєстру національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури). Охоронний номер 1766. Спеціальних досліджень споруди не проводилось і стан її вивчення залишає бажати кращого. Зберігся дерев'яний сволок, на якому є різьблений напис: „При Феодосии Углицком року 1688”. Графічне зображення будинку на „Абрисі” 1706 р. представляє його як одноповерхову споруду майже квадратну в плані. На повздовжньому і причілковому фасадах бачимо по троє вікон. Фундамент підкреслений двома горизонтальними лініями. Високий дах із заломом вкритий гонтом.

Традиції планування народного житла виявились і в будівництві житлових приміщень чернігівських монастирів – корпусів келій. Східні келії Єлецького монастиря зведені у вигляді витягнутого з півночі до півдня одноповерхового корпусу. Він поділений на окремі секції, які складаються із камери й сіней. Головний західний фасад звернений до Успенського собору і оздоблений широкими пілястрами без капітелей, лиштвою вікон та профільованим карнизом. Південно-західні келії Єлецького монастиря і в плануванні і в оздобленні фасадів повторили східні келії. Вони поєднали житлові й господарчі функції та неодноразово перебудовувались.

Північні келії Єлецького монастиря займають важливе місце в цьому архітектурному ансамблі між головною брамою під дзвіницею та Успенським собором. Охоронний номер 817/4. Корпус складається із трьох частин. До центральної частини прилягають дві бічні,

кожна з яких наслідувала планування народного житла „хата на дві половини”. Одноповерхова споруда має плоскі стелі на балках. В середині споруди влаштовані кахляні печі, каміни, а підлога викладена з цегли [7]. Подібне планування мали і північно-східні келії Троїцько – Іллінського монастиря в Чернігові 1670-х – 1680-х років. Охоронний номер 819/6. Більш рання частина мала секційне планування. Східна секція – камера й сіни. Три інші повторили тип народного житла „хата на дві половини” (обабіч сіней дві камери). На фасадах виділялись цоколь і профільований карниз. Лопатки позначали внутрішні стіни, а вікна обрамляли „вухасті наличники”.

Цікавий зразок цивільної архітектури представляла кам'яниця Костянтиновича, яка знаходилась неподалік від початку нинішньої вулиці імені М.Горького. До наших днів не збереглася. Основним джерелом про цю пам'ятку є дослідження її в 1932 р. С.А.Таранушенком. Він зробив її обміри та фотофіксацію. Кам'яниця Костянтиновича мала прямокутний план. Своїм головним фасадом будинок був звернений на південь. Він складався із двох ізольованих камер. Західна мала прямокутний план, а східна квадратний. До великої камери можна було зайти через двері в західній стіні. Для її освітлення в південній стіні зробили два вікна. Західне приміщення перекрите коробовим склепінням з розпалубками. Східне приміщення С.А.Таранушенко назвав „каретником”. Воно мало два вікна в південній та східній стінах та широкі двері в північній стіні. Стеля плоска з дерева.

Підвал, подібно до першого поверху, складався з двох камер, сполучених проходом. Вони освітлювались люкарнами (зовні на рівні землі). У вікнах і люкарнах – ковані ґрати. Зовні вони закривались залізними віконницями. Двоспадовий дах влаштовано досить крутим. Споруда мурована з цегли (35-37х17х5,5 см) на вапняному розчині. В зовнішньому оздобленні головна увага приділена головному південному фасаді. На тлі отинькованої стіни з лопатками виділяються вікна з лиштвами та люкарни з обрамленням. Впадає у вічі контраст між стриманим оформленням фасадів і суворістю внутрішніх приміщень. С.А.Таранушенко датував кам'яницю Костянтиновича другою половиною XVIII ст. на основі головним чином порівняння розмірів цегли [8]. На нашу думку, більш правий автор статті про кам'яницю Костянтиновича в енциклопедичному довіднику „Чернігівщина”, згідно якої ця споруда зведена на початку XVIII ст. [9].

У північній частині колишнього чернігівського Дитинця на залишках старого валу височить ошатна біла споруда, відома під назвою „будинок Колегіума”. Традиційно вважається, що саме тут знаходився у 1700 – 1776 роках відомий навчальний заклад – чернігівський Колегіум. Як видатна пам'ятка української архітектури будинок Колегіума включено до Державного реєстру національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури). Охоронний номер 813. Будинок, який зберігся, належав до великого комплексу споруд Борисоглібського монастиря. Дзвіниця будинку Колегіума була і є вертикальною доміантою давньої частини міста. Як показали натурні дослідження, існуюча споруда складається із кількох частин, зведених неодноразово. Нині вони являють одне ціле. Найдавніша частина споруди знаходиться в західній половині в основі дзвіниці. Вважається, що перший поверх центральної частини споруди зведений у другій половині XVII ст. для трапезної [10].

Остаточне спорудження будинку закінчилось в 1702 р. Це засвідчив напис на керамічній дошці, яку знайшли під час реставраційних робіт 1951 р. в ніші на південному фасаді під дзвіницею. В результаті споруда в центрі і на сході отримала два поверхи. Там влаштували трапезну і церкву Всіх Святих з двома банями. Із заходу постала дзвіниця з церквою І.Предтечі. Обриси плану будинку на „Абрисі” 1706 р. дуже близькі до плану існуючої споруди.

Об'ємно-просторова композиція будинку Колегіума повторює її планову побудову. Тридільність плану виявляється в об'ємній композиції. Дві бані церкви Всіх Святих разом із дзвіницею утворили трибанність, характерну для української архітектури. На першому поверсі центральної і східної частин містились, вірогідно, господарські приміщення. Це – підкліт,

який зазвичай мав службово-господарське призначення. Композиція споруди близька до композиції російського безстовпного храму під назвою „корабель”, де на повздовжній осі знаходились церква, трапезна і дзвіниця. Окремо взята дзвіниця будинку Колегіума близька до російського ярусного храму „иже под колоколы”. Але найбільше рис, які зближують чернігівську споруду з російським зодчеством, виявилось у формах архітектурного декору. Основну частину оздоблення фасадів складають лиштви вікон, які мають прототипи в московському зодчестві. Характерно застосування аркатурно-колончастого фризу на південному фасаді будинку Колегіума. Все це свідчить про причетність до зведення чернігівської пам'ятки досвідченого московського зодчого. На нашу думку, ним міг бути Д.В.Аксамитов [11].

Отже, цивільна архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть представлена адміністративними, житловими та господарськими будівлями. Забудова міста була садибною. Будівництво велось як державним коштом, так і за монастирські гроші чи за сприяння приватних осіб. Великий вплив на цивільне будівництво справила народна архітектурна творчість. Він виявивсь не лише в об'ємно – плановій побудові, а й в оздобленні фасадів. Але в пластичному оздобленні більше елементів з московського зодчества того часу. В Чернігові створені такі визначні пам'ятки української архітектури як будинок полкової канцелярії, будинок Колегіума та єдиний із збережених від того часу житлових будинків з дерева (будинок Феодосія). Своєю оригінальністю і неповторністю вони займають визначальне місце у тодішньому вітчизняному зодчестві.

Джерела та література

1. Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка и детей его, Андрея и Якова Полуботков. Составл. по Указу 1724 года майором Михаилом Раевским и лейб-гвардии сержантом Львовым//Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.- М., 1862. – Кн.3. – V.- Смес.- С.1-4, 29.
2. Тестамент Якова Кіндратовича Лизогуба (25.05. 1698) /Вст. стаття та публікація І.Ситого// Пам'ять століть. – 1996. – №3. – С.11.
3. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. –К.:Университетская типография, 1851. – С.279.
4. Там же. – С.279.
5. Адруг А.К. Будинок полкової канцелярії в Чернігові. – Чернігів: ЦНТЕІ, 2007. – 32 с.
6. Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины XVII – XVIII веков. М.: Стройиздат, 1967. – С.83.
7. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К.: Будівельник, 1986. – Т.4. – С.268.
8. Таранушенко С.А. Кам'яниця Костянтиновича у Чернігові / Вст. стаття С.І.Білоконя // Чернігівська старовина: Зб. наук. праць, присвячений 1300-річчю Чернігова. – Чернігів, 1992. – С.143 – 146.
9. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник, – К.: УРЕ, 1990. –С.340.
10. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К.: Будівельник, 1986. – Т.4. – С. 270.
11. Адруг А.К. Російський архітектор Дмитро Аксамитов і чернігівський Колегіум// Народна творчість та етнографія. –1986. – №5. – С.48 – 50.

Травкіна Ольга Іванівна

кандидат історичних наук, головний зберігач фондів – завідувач відділом Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

НАРОДЖЕНІ В ЧЕРНІГІВСЬКОМУ КОЛЕГІУМІ. (Чернігівський культурно – освітній осередок початку XVIII ст.)

Підйому та розквіту Чернігова наприкінці XVII ст. особливо сприяла діяльність визначного церковного і культурного діяча, впливового політика, чернігівського і новгород-сіверського архієпископа Лазаря Барановича (1616-1693 рр.). Перевівши із Новгорода – Сіверського в Чернігів свою кафедру (1672 р.), друкарню (1679 р.), заснувавши школу, Лазар Баранович перетворив Чернігів на провідний культурний осередок всього Лівобережжя, він прагнув підняти його до рівня Києва, а то й перевищити. Навколо знаменитого владики гуртувалися талановиті літератори та митці того часу: Дмитрій Туптало, Антоній Радивилівський, Іоанікій Галятовський, Іван Величковський, Тимофій Богданович. Лазарю Барановичу належить чимала заслуга у розвитку української літератури, книгодрукування у другій половині XVII ст.

Зважаючи на занепад Києво-Могилянського колегіуму під час Руїни, Лазар Баранович ставить за мету створити у Чернігові заклад вищого рівня на кшталт київської *alma mater*. Проте через брак коштів, необлаштованість кафедрального Борисоглібського монастиря, йому не вдалося цього здійснити.

Наміри Лазаря Барановича втілює у життя чернігівський архієпископ Іоан Максимович. (груд. 1651 – 10.07.1715 рр.). Маючи намір реорганізувати школи Лазаря Барановича в колегіум, Іоан Максимович у 1700 р. за сприяння та фінансування гетьмана Івана Мазепи розпочав у кафедрі будівництво цілого комплексу приміщень, що складався з монастирської трапезної, дзвіниці та корпусу шкільних приміщень.

В епітафії Іоану Максимовичу, авторство якої приписують Антонію Стаховському, зазначалося:

“В дому архиерейском вся бяху древяна
Здания, а им вся с камене создана:
Трапеза, калокольна, кельи, палаты
И ограда, все то он потщася создати”¹

Діяльними помічниками у справі організації та становлення колегіуму стали випускники Києво-Могилянської академії – перший префект колегіуму Антоній Стаховський, вчителі Герман Кононович, Іларіон Лежайський.

Якщо за часів Лазаря Барановича стрижнем чернігівського літературного осередку була друкарня, навколо якої гуртувалися його представники, то з виникненням Чернігівського колегіуму, він стає основним центром, де твориться численна література.

В особі Антонія Стаховського Іоан Максимович знайшов собі вірного помічника у справі організації та становлення Чернігівського колегіуму, перетворення його на значний культурно-освітній осередок Лівобережжя України. Про це свідчить, насамперед, ціла низка друкованих праць, які виходили в співавторстві архієпископа, префекта та інших викладачів Чернігівського колегіуму. Вони побачили світ у друкарні чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря. У 1705 р. вийшло відразу три книги з присвятами: гетьману Івану Мазепі, царевичу Олексію Петровичу, генеральному судді Василю Кочубею від Чернігівського колегіуму.

Це, насамперед, збірник “Зерцало от писанія Божественнаго”, особливий примірник якого, був піднесений гетьманові Івану Мазепі від нещодавно заснованого Чернігівського колегіуму: “...особливому милостивому патрону и добродееви, доброе сіє душеполезное зерца-

ло, в ново обновленномъ Черниговских оучилищъ”.² На початку дається пояснення назви книги, розкривається метафоричність її назви: “Смотряя во в зеркало, видимъ з вне лице свое, и всякій на нему порокъ; и, исправляетъ е чисто.”³ У присвяті, написаній витончено та емоційно, з досить складною художньою образністю, гетьман прославлявся за будівництво та прикрашання церков у Києві, розбудову Києво-Могилянської колегії: “Зримъ Киево – Могилянскіе Афины, щедрою десницею Вашею Панскою каменным строениемъ, и правъ оутверждениемъ оукрепленны”, меценатство в Чернігові: розбудову кафедрального монастиря, приміщення колегіуму, будівництво папірні для чернігівської друкарні, оздоблення “кіотомъ сребрекованнымъ” чудотворної ікони Троїцько – Іллінської Богоматері. У панегірику вихвалялися військові справи Івана Мазепи, який величався “храбрым новым Геркулесом”, уподіблювався “премудрому Соломону”. Присвята мала підпис: “Іеромонахъ Антоній наместникъ ка[федры] Че[рниговской] и префектъ коллегіумъ Архієпископіи Черниговской з труждающимися.”⁴

Після присвяти вміщений вірш на пошану Івана Мазепи під назвою «KRZYSZ» польською мовою, в якому йшлося про герб гетьмана як ключ до мудрості, прославлялося його покровительство наукам, вказувалося, що Іван Мазепа дав дозвіл на відкриття Чернігівського колегіуму. Це гербовний вірш, написаний в бароковому стилі, з використанням алегорій та метафор, образів античної міфології. Автором панегірика міг бути Антоній Стаховський. Ось уривок з вірша:

“Чим же твій гербовий хрест нас ударував був?
Щоб лицей оцей постав, дозвіл нам подав був.
Тож вельможний пане те дати тобі маєм:
Квітом цих нових наук скроні увінчаєм”
(переклад В.Шевчука)⁵

Далі гетьмана вітали три школи колегіуму: *schola infima, grammatica, syntaxis*. Мабуть, їх написали вчителі відповідних класів. Характерним було вітання від класів, наприклад, інфими, в якому “Паллада вихованка”, названа школою інфима, просить “найпокорнішої ласки гетьмана” і у вигляді запитань та відповідей демонструє пояснення граматичного терміну “*Nomen*” (ім’я, назва).⁶ Переважна більшість запитань та відповідей писані польською мовою у віршованій формі. Латиною наведені тільки деякі висловлювання. Це вітання, скоріш за все, ілюструє процес викладання в класі інфими, який вівся у вигляді питань та відповідей, пояснення матеріалу, як видно з цього прикладу, давалося на той час польською мовою. Клас граматики своє вітання теж оформило ілюстрацією того матеріалу, який вивчався в цьому класі, а саме: наводяться назви відмінків іменника латиною (називний, родовий тощо), як і відмінювання дієслів, а віршовані пояснення до них даються теж польською мовою.⁷ Клас синтаксими вітав Івана Мазепу зразками віршованих синтаксичних конструкцій, які вивчалися в цьому класі, писаних польською мовою, вихваляючи в них “валечного”, “знаменитого” гетьмана малоросійського, “кавалера”, який “Малу Росію ратовал не мало”, прославлялися його мудрість та “цноти”.⁸ Як бачимо, на першому етапі діяльності колегіуму тут широко використовувалася польська мова, насамперед, в граматичних класах. В класах поетики та риторики польською мовою наводився практичний, ілюструючий матеріал, зокрема, поетичні зразки.

Наступні поздоровлення склав гетьману, очевидно, клас поетики польською мовою, бо вони були від “*neopoetow Collegium Czernihowskiego*”: “*Koloss krzyzopodobny na nowym Helikonі*” (Колос хрестоподібний на новому Геліконі (Гелікон – гора в Греції, місце перебування Аполлона та муз, тут – культурний осередок – о.т.) від неопоетів колегіуму)⁹. У поздоровленні за допомогою пишних гіпербол вихвалялися мудрість відважного гетьмана та його військові справи. Вірш має світський характер, насичений античними персонажами. Тут згадується “учона Клію”, мудрий Парнас (пагорб в Греції, де перебували Дельфи, присвячені

Аполлону та музам), Палас (Паллада – богиня мудрості), Піраміс (піраміда), які сусідствують з богами війни Марсом та Беллоною. Наводиться у вірші і вислів Алкціда (синонім Геракла): “non plus ultra” (ні кроку далі), висловлюється побажання “управити вік залізний у золотий”, тобто перетворити залізний (насичений війнами) вік у золотий (мирний). Гербовий хрест Івана Мазепи метафорично уподібнений до колоса:

“Твій Колос Хрест узорчатий є непорушний
На твердих фундаментах міцно утверджений.”¹⁰

Здається, що цей віршований панегірик написаний під впливом панегіричної поеми Пилипа Орлика “Алцід Російський” (Алцід – прообраз гетьмана Мазепи), присвяченої походу українських та російських військ 1695 р. на чолі з гетьманом Іваном Мазепою та Борисом Шереметєвим проти турецько – татарських фортець на Дніпрі, яка була надрукована 1695 р. у Вільно. Всі ті вирази, античні герої та назви, які наведені у вірші поетів Чернігівського колегіуму, присутні в поемі Пилипа Орлика, а значить могли бути звідти запозичені. ¹¹ Поема Пилипа Орлика, написана у стилі високого бароко, вражає насиченістю багатьма античними персонажами, обізнаністю автора з античною міфологією та історією, широким застосуванням гіпербол, метафор. “Алцід Російський” – зразок “вченої поезії” вихованця Києво – Могилянської академії, певно, справив неабияке враження на сучасників, в тому числі з поемою були знайомі і в Чернігові. Звичайно, вірш “неопоетів” Чернігівського колегіуму в порівнянні з поемою Орлика значно менший за масштабом, простіший за побудовою (дворядкові віршовані епіграми), він є, скоріш за все, скромною ремінісценцією поеми Орлика.

Збірник прикрашений гравюрами і дві з них – з гербами Івана Мазепи та Іоана Максимовича – більші за формат самої книги з віршами до гербів. Звертає на себе увагу гравюра – “лабіринт”, в якому слова “Іоан Мазепа гетман малороской”, розміщені в різних напрямках.

Основний зміст “Зерцала” становили твори, зібрані в “едень пластырь”, “наченшими трудитися в новосооруженныхъ оучилищахъ Черниговскихъ”.¹² Насамперед, привертають увагу силабічні вірші “О хрестовом странствии и страданіи известіе”, які розміщені зразу після присвяти, вітань від класів та передмови. У дворядкових та шестирядкових віршах, розбитих тематично з відповідними заголовками, детально розповідається про страждання та смерть Ісуса Христа: “Страданія”, “До Христа страждуща беседа”, далі “Отверженіе Петрово”, “Лобзаніе Іюди”, “Поруганія”, “Заплеваніе”, ... “Терновъ венецъ”, ... “Распятія” тощо.

Ось приклади дворядкових епіграм – сентенцій на тему любові:

“Что ты Христе принуди многи нести труды?
Любовь ко человеку сокруши вся (огуды?).”

“Вижду многая любовь, превосходитъ болесьть,
Превосходная любовь оумножаетъ горесьть.”¹³

Зразки шестирядкових віршів, ілюструють вміння за допомогою певних образів – метафор, розкрити зміст епіграм, винесених в заголовок.

“Снятіе со креста”

“О болесьть! О жалосьть! Сынъ зрытся
Язваяеть, мечъ оутробу Девы изощренный.
Пронзе сердце Деве мечъ, сугубо за Христа,
Егда видъ страждуща, и снята со Креста.
Жалостно сердце Девы, зело бъ обято,
Егда с крестнаго ложа, сына тело снято”¹⁴

Окрім віршованих, максимально деталізованих страстей Христових, тут маємо вірші “О молитве”, “Покаяніе”, “О милостыне”, “О власти” тощо. Авторство цих творів приписують Антонію Стаховському, проте тут зазначено, що

“Писанія, слоги сія суть сложенны,

От многихъ оучителей, вкратце предложенны,¹⁵ тобто, це скоріш за все, був авторизований переклад церковнослов'янською мовою, здійснений в Чернігівському колегіумі. Перед нами бароковий твір, який повинен захопити, вразити читача деталізованими стражданнями Христа, цьому підпорядкована і зовнішня форма викладу (віршовані епіграми) і стилістичні барокові прийоми викладу (обігрування, гра слів, антитези), в той же час вірші не позбавлені певного інтелектуального змісту, мають морально – дидактичну спрямованість. Зразки релігійної поезії, складені у вигляді віршованих епіграм, ілюструють тогочасну стилістичну вправність, вміння віршувати, влучно висловлювати стислу думку.

У 1703 р. архієрейська кафедра отримала “в дар двойственну книгу паре” Іоана Златоуста, перекладену з грецької мови на латинську і видану у Венеції в 1574 р. З латини “Слова” Іоана Златоуста, ймовірно, були перекладені викладачами Чернігівського колегіуму і три з них вміщені у “Зерцалі”: “Истолкованіе на 50-й псалом”, “Слово о псалме осьмъ десять четвертаго”, “Слово на словеса пророка Ісаиі”. В кінці збірника вміщені три проповіді Іоана Максимовича, які той прочитав, перебуваючи на посаді лаврського проповідника у 1675-1680 рр.: “Слово в неделю о страшном суде”, “Слово на рождество святого Іоанна Предтечи”, “Слово на (преставленіе) святого Іоанна Предтечи”. Ці твори написані церковнослов'янською мовою, з використанням українських та польських слів. До речі, тематика вищеназваних творів, певно, не була випадковою: Іоан Златоуст був патрональним святим Іоана Максимовича, Іоан Предтеча – гетьмана Івана Мазепи.

Таким чином, вміщені в “Зерцалі” твори, дають уяву про шкільну поезію, панегіричну прозу, творену в стінах колегіуму, перекладацьку діяльність. Синтез світських та християнських мотивів збірника, застосування різноманітних стильових, складних за формою художніх прийомів свідчить, що на початку XVIII ст. тут продовжували писати в традиціях бароко, польською, латиною, слов'янською мовами, навчаючи студентів високому, насиченому вишуканими фігурами, дотепами, метафорами, стилю. Безперечно, твори збірника, зокрема, панегірична присвята, гербовий вірш, вірші на тему страстей Христових, не дивлячись, що останні мали, певно, компліятивний характер, вирізняються значними художніми якостями, їх можна віднести до цікавих зразків красного письменства періоду українського бароко.

Як уже зазначалося, 1705 року в чернігівській друкарні вийшов ще один збірник під назвою «Зерцало от писанія Божественнаго», який був піднесений генеральному судді Василю Кочубею від «новособранія... училищъ Черниговских». Збірник відрізнявся як розміром, так і змістом від того, що був піднесений гетьманові. Книга, менша за розміром, містила присвяту Василю Кочубею, гербовий вірш, де вихвалялося його правосуддя, а також канон Богородиці, молитви. Звертає на себе увагу те, що канон Богородиці (Паракліс), деякі молитви та післямова написані силабічними віршами. Збірник містив дві проповіді, писані прозою¹⁶. Зокрема, “Слово второе на Покровъ Пресвятой Богородиці”, складене на згадку про похід турків на Чигирин у 1677 р., за підписом ієромонаха Іоана Максимовича, напевно, коли він перебував на посаді печерського казнодія. Нагадаємо, що у 1678 р. Лавра вибрала його послом до Москви просити допомоги у боротьбі з Туреччиною. Друга проповідь “Слово в день Христова Ніколая, в обители Свято – Пустинно- Нікольской Кіевской проповеданное” без підпису теж, мабуть, належала Максимовичу. В кінці книги міститься “Истолкованіе словесъ от псалма 29 – го” Іоана Златоуста, як зазначалося, перекладене з латини в 1704 р. в Чернігівському колегіумі. Присвята від «училищъ Черниговских» свідчить, що збірник також був створений в Чернігівському колегіумі за участю і керівництвом Іоана Максимовича. У післямові збірника зазначалося:

“И аще что слогами вершовъ согрешенно,
Черезъ тебе Читателю буди исправленно,
Создашася во новомъ сія оучилищи,
Черниговско Катедри, в Пастырскомъ жилищи.

За Благословленіємъ, Преосвященнаго
в Богу, Архіпастира стада словесного,
Іоанна, святого Тезо Именита,
Максимовича.”¹⁷

У цьому ж році був надрукований ще один твір “Алфавит собранный рифмами сложен-
ный”, створений в Чернігівському колегіумі. Зміст твору становили понад десять тисяч віршів
про життя святих, розміщених в алфавітному порядку. У другу частину книги, крім повістей
про життя святих, увійшли розповіді зі стародавньої історії та історії середніх віків з поси-
ланням на Баронія та інших авторів. Побудова літературних творів за алфавітом була особ-
ливо популярна серед письменників стилю бароко (І.Галятівський, Л. Баранович). Перева-
жають приклади з життя святих ченців – пустельників, аскетів (Авви Авраама – “отшельни-
ка, в иночестве искусного наставника”, Антонія Великого, Агафона, Варлаама, Григорія –
“отшельника”, Герасима Іорданського, Іоана – “в пустыне старца”, Макарія, “Пимина пус-
тынника” та багатьох інших, більше ста), прославляється праведне життя, необхідність “воз-
держание постом, тело умерщляти”. Наголошується, що лише чернече життя дасть спас-
іння:

“Не изменять иноческому чину до самой смерти...
увидевъ господь твое терпенье...дасть спасение.”¹⁸

Віршовані приклади з діянь святих закликають творити добро, допомогати бідним, хво-
рим, подавати милостиню тощо:

“Молю словомъ, языкомъ брата нелюбити,
Но делом, истинною добро сотворити!”¹⁹

Говориться про необхідність молитви, насамперед, загальної, відвідування церкви,
літургії:

“Лучше една молитва общая церковная,
Неже тысяща в целеоуединенная.”²⁰

Проповідується послушенство, яке “богу суть благоприятно”, засуджується гнівливість,
наголошується на важливості праці:

“Трудъ бо иноку зело есть благопотребенъ,
В ленности пребывая никому оугоденъ.”²¹

Як бачимо, віршовані приклади з життя святих мають дидактичну спрямованість, слугу-
вали для прищеплення читачам, насамперед, певно, учням колегіуму, моральних чеснот
християнства, перш за все, пропаганди чернецтва як ідеалу християнства. В “Алфавіті” є
також оповідання, присвячені Богородиці, зокрема, утвердження догмату про її “пречистість”:
“Она пречиста предъ рождествомъ, по рождеству, в рождестве так и по смерти Девою
всегда пребываетъ, кто этого не исповедуетъ, тот мерзокъ”²² тобто мова йде про її непо-
рочність, відокремленість від первородного гріха. В книзі також приводяться чуда Богоро-
диці, пов’язані з покаранням грішників за нанесення ушкоджень її образу, заступництва
Богородиці від турків, сарацинів. Присутні тут оповідання, присвячені і іншим святим: св.
Дмитрію, Єфрему Сиріну, Іллі, Іоану Дамаскіну, Петру, Пахомію Великому, св. Варварі, св.
Катерині, чудо св. Миколая, тощо. В другій частині книги розміщені оповідання не лише про
святих, але також наводиться віршоване “Сповідування віри православної”, про “Літургію”,
“Симонію”, “Спір християнина з аріянином”, направлене на захист догмату про св. Трійцю,
“Тайни пресвяті”, “Про тайну покаяння”, “Відлучення”, приклади зі світської історії, які тоді
були поширені в проповідницькій літературі: про царя Камбіза, князя Полікарпа, про царя
Івана Угорського, Олександра Македонського, зокрема, розмову його з філософом Діоген-
ом. Цікава інтерпретація цієї відомої історії. Ось відповідь Діогена Олександрю:

“Не боюсь твоей власти,
Власть твоя царская есть ничтожна.”²³

.....
“Отвергъ Діогень царское даяніе,
Продолжалъ пребывать в кадке.”²⁴

Та, мабуть, злякавшись такої сміливої відповіді Діогена –“поганина”, спішно висловлюється своє ставлення до його вчинку:

“Гордостный Діогнесъ ответъ попираем,
Тебе богу нашему слезне припадаемъ.
Господи спаси царя и оуслыши грешныхъ,
Даждь Царю здравіе, нас сотвори оутешныхъ.”²⁵

Наприкінці книги “Алфавіту”, дійшовши до букви ѱ (пси), зазначається, що:

“О сей букве неснискахомъ именъ во начале,
школьнимъ и діалектемъ описахомъ в мале.”²⁶

Як бачимо, у праці над книгою книги брали участь, певно, і учні колегіуму, наводяться зразки учнівського віршування на цю букву зі словом “Псалом” і серед них не лише на релігійну тематику, але і про боротьбу зі шведами, ляхами:

”Псаломъ торжественну песнь весело спеваетъ,
Російскому народу радость провещаетъ”.

.....
“Псаломъ з тысящнимъ, пятымъ рокомъ егде чтяху.
Шведъ с ляхами от царя быша в смирномъ страху.”²⁷

В кінці книги розміщено розповідь про блаженного Августина, який хотів пізнати св. Трійцю, “но бысть отверженный”. Висловлюється думка, що хто з “мудрыхъ философов” може “постигнетъ бытія видимыхъ... Откуда трасеніе престрашное Земли? ... Что градъ? И что молния?.. Почто море широко и зело есть славно?”. Якщо у філософів не має відповіді “что предъ очима в рукахъ”, то “совершенно искать вишних безуміе”, робиться висновок, що “Непостижима Бога творца явленія”.

Вважалося, що автором “Алфавіту” був Іоан Максимович, який підписався під його присвятою. Однак у ній же сказано: “Алфавит названный, ... трудом оучилищъ нашихъ поліонолатинскихъ ныне сооруженныхъ ново, Черниговскихъ.”²⁸ В кінці присвяти зазначалося: “... сердцемъ и оустами желаему от благопріятіе нашихъ недостойныхъ трудовъ отъ новозаченшихся оучилищъ Черниговскихъ.”²⁹ Тобто “Алфавіт” був, певно, колективною працею педагогів, учнів колегіуму, а Іоан Максимович, ймовірно, був його редактором. У передмові до “Алфавіту” говорилося, що книга призначалася для Чернігівського колегіуму:

“Се ти, Черниговскіе Афины духовну
Предлагають трапезу, книгу рифмословну”.

“Алфавит собранный рифмами сложенный” був присвячений царевичу Олексію Петровичу, є в ньому присвята і Петру I.

В книзі вміщена гравюра Івана Стрельбицького, більша за форматом, ніж сама книга, в якій в клітинках вписано ім'я царевича Олексія в різних напрямках: “От и с якои букави Г много тысящи крати мощно просто, воспятъ, и низъ, и к гору имя читати”. У верхній частині гравюри напис латиною та слов'янською мовою:

“Новіи Геликонъ Черниговскіи красно”,
з музи своими поетъ песнь согласно,
Теми буквами векъ долги провещаете
В гусли бращаете.”³⁰

Як бачимо, в “Алфавіті” говориться про “Новіи Геликон Черниговскіи”, тобто чернігівський культурно – освітній осередок, колегіум, де співають музи. Він, згідно барокової традиції, названий Геліконом (за античною міфологією на горах Гелікон та Парнас жили музи поезії, мистецтв та наук).

Якщо в “Зерцалі писанія Божественнаго”, піднесеного гетьманові Івану Мазепі, поряд з перекладними текстами та проповідями, писаними слов’янською мовою, містяться вірші польською мовою, то “Алфавіт”, присвячений Олексію Петровичу, складається з віршів, писаних лише церковнослов’янською мовою. Судячи з розлогого заголовку, в якому сказано:

“От святыхъ писаний, из древнихъ реченій.

На ползу всемъ чтущимъ,

К правой вере су щимъ.

Прежде от языка римска,

А ныне слогомъ словенска.

Прочіих напечатася,

Во спасеніє собрася”

припускаємо, що “Алфавіт” також був перекладним твором.

Таким чином, “Алфавіт” – це типовий зразок барокового віршованого дидактичного твору, де поряд з релігійною тематикою, представлені світські сюжети, приклади з античної історії. Цікавий твір, перш за все, своєю віршованою формою, не дивлячись на те, що саме за це його критикували. Віршованій техніці, вишкolu віртуозного віршування, стилістиці приділялася велика увага в тодішніх навчальних закладах, взагалі в літературній практиці. В “Алфавіті” це – різноманітні зразки силабічного віршування: епіграми, дидактичні віршовані оповідання, філософський вірш – притча тощо. На нашу думку, цей твір – зразок тогочасної літературної віршованої барокової стилістики дидактичного спрямування та опанування форми, чого навчали в колегіумі.

Разом з іншими творами Іоана Максимовича – “Богородице Дєво” та “Толкование на псалом 50-й” – префект колегіуму Антоній Стаховський у 1708 р. підніс “Алфавіт” Петру I.³¹ Тим самим Іоан Максимович, певно, хотів сповістити царя про успіхи навчального закладу, нещодавно ним заснованого, зробити Чернігівський колегіум відомим далеко за його межами. Натомість Максимович просив дати 1000 крб. на майстрів та папір для друкування нових видань.³²

Як бачимо, для тогочасної шкільної творчості, як взагалі діяльності чернігівського літературного осередку, надзвичайно характерним було захоплення віршуванням. Віршовані заголовки, присвяти, післямови, різного роду вставки, підписи під гербами, гравюрами, віршовані молитви постійно супроводжують тексти чернігівських видань. Більше того, деякі твори, наприклад як «Алфавіт», «Богородице Дєво» (1707 р.) повністю віршовані, складаються з десятків тисяч віршів.

Таке захоплення віршотворенням пояснюється особливим значенням, яке відводилося поезії в епоху Відродження. Вважалося, що поезія – це універсальна наука, яка в узагальнюючій, досконалій формі виражає зміст інших наук. Поети-гуманісти писали у віршованій формі численні твори на теми філософські, моральні, історичні, астрономічні, географічні, «виробничі», тобто в їхній поезії справді знаходили вираження всі науки, вся сума знань того часу.³³

Розквіт поетичної творчості в Чернігівському колегіумі продовжив літературно-поетичні традиції, що існували в чернігівському осередку за часів його мецената Лазаря Барановича. Так, в “Алфавіті” прямо про це вказувалося:

“ Образ человеческий Лазара имами

Барановича, бывша северскаго стада,

Пастыря Черниговска, Новгородска Града.

Его же стопам весма, да мы последуем,

Ликотщательним трудом также ревнуем.

Он полезных много книг написать потщася.

Трудолюбієм своїм, и болше обещаюся;
Но от временой жизни, на вечну отиде,
Ко нам трудолюбія образ его прииде.”³⁴

Формалізм шкільної поезії породив негативне відношення до неї як до схоластичного, відірваного від життя явища. Так, віршований твір «Алфавіт» викликав критику Антіоха Кантеміра, який писав:

“С трудом стишка два сплету, да и те не спелы,”
Жоски, досадны ушам, и на те походят,
Что по целой азбуке святых житья водят.”

Він зазначав про “Алфавіт”, що в ньому “кромѣ имен святых и государя царевича...ничего путного не найдешь.”³⁵ Твір «Богородице Дево» викликав критику Дмитра Туптала: “Книга віршов печатанныхъ прислана мні: Бог дал тім віршописцемъ друкарню и охоту, и деньги, и свободное житье; мало кому потребныя вещи на свѣтъ происходятъ.”³⁶ Як зазначав В. Модзалевський, відносини між Іоаном Максимовичем та Дмитром Туптало були взагалі недружні, викликані, між іншим, відібранням Мазепою одного із сіл від новгород – сіверського Спасо – Преображенського монастиря, яким управляв в цей час Туптало та передачею його кафедральному Борисоглібському монастирю – резиденції Максимовича.³⁷ Показовим було ставлення до викладання поезії у російських навчальних закладах XVIII ст. Їх дослідник П.Знаменський зазначав: “Чисто формальная наука духовных школ, можно сказать, нигде не проявляла своей односторонности в такой резкой и уродливой степени, как в системе пиитики, которых доселе еще довольно можно отыскать в бумажном семинарском хламе... Киевская пиитика в Великороссии имела далеко не такие успехи, как на своей родине. Великорусские воспитанники не увлекались ею как малороссийские, по крайней мере не считали ее особенно необходимой в семинарском образовании”³⁸ Викладання поетики з огляду на те, що “піитика не столь нужна церкви”, в російських закладах було зведено до мінімуму. Клас поетики ліквідували, приєднавши його до курсу риторики, призначивши “для того только один день в неделю.”³⁹

На сучасному етапі переборюється неісторичний підхід в оцінці барокової поезії, твореної в шкільних стінах. Дослідниця М. Андрущенко зазначала, що київська академія і її культурні осередки сприяли саме “літературній, поетичній” грамотності своїх випускників, скільки б не критикувалася “схильність до віршотворення”. Вони витворили абсолютно оригінальний тип національної свідомості – поетичний. Заняття поезією сприяло підняттю над прозою буденності, піднесенню загального культурного рівня освіченої суспільності.⁴⁰

В цей період в Чернігівському колегіумі значна увага приділялася і перекладацькій діяльності. Як зазначалося вище, і в “Зерцалі” і в “Алфавіті” були вміщені твори, перекладені з латини. Відомо, що на початку XVIII ст. за ініціативою Петра I розпочалася активна діяльність щодо перекладу книг європейських вчених, письменників з метою друкування та розповсюдження. Відомий книгознавець петровської епохи П.Пекарський зазначав, що “...все важнейшие переводы с древних языков, все замечательные трактаты о догматах веры, все проповеди, большая часть стихотворных произведений (лишенных, должно сознаться, всяких достоинств) на прославление побед и знатных, театральные пьесы – все это писалось учеными малороссами, или под их непосредственным надзором. Кроме того, при усилении типографской деятельности в Москве и Петербурге, перепечатано не мало таких произведений, которые прежде ходили по рукам в рукописях, и носили на себе несомненные следы малороссийского происхождения.”⁴¹

Саме в цей період в Чернігівському колегіумі з 1708 по 1714 рр., протягом шести років, було перекладено та видруковано в друкарні Троїцько – Іллінського монастиря чотири книги європейських авторів. Тут перекладалися твори богословського, моралістичного, алегоричного характеру, незалежно від того, до якої конфесії належали їх автори. Так, в

1708 р. вийшов в світ “Феатрон или позор нравоучительный”, авторизований переклад Іоана Максимовича з творів Амвросія Мерліака. Твір містить повчальні розповіді з Святого Письма та стародавньої історії, слідуючи аналогічному твору Ціцерона, призначені особам володарюючим “царям, князям, владыкам” з порадами та настановами щодо їхніх обов’язків. В книзі багато віршованих вставок. Так, в передмові – вірші, в яких замасковано ім’я Максимовича:

“Трудившагося имя хочешь, друже знати:

Сто осм десят едино число зволь собрати” (тобто Іоанн – слов’янськими буквами, що означають цифри: 10, 70, 1, 50, 50). Післямова віршована, про друкарські помилки теж повідомляється віршами. В кінці вміщено абетковий словник імен та предметів: “Собрание вещей изящнейших, обретающихся в книжке сей”. Книга присвячена Петру I. Є також вірші на честь Стефана Яворського. За звичаєм того часу (частина тиражу – до п’ятидесяти і більше екземплярів – безплатно роздавалася членам царської родини, сановникам, тощо) “Феатрон” в 1709 р. був піднесений п’яти членам царської родини, двадцяти одному сановнику та чиновнику, вісьмом архієреям, п’яти архімандритам, ректору та префекту Московської слов’яно – греко – латинської академії. Всього роздано п’ятдесят один екземпляр, ті, що залишилися – шістдесят книжок – рязанський та інші архієреї пропонували продати по два крб.⁴²

В 1709 р. вийшов в чернігівській друкарні ще один переклад з латини “Царській путь креста Господня” “трудом и иждевением...Іоанна Максимовича”. Це переклад книги богослова Бенедикта Хефтена “Regia Via crucis”, який жив в кінці XVI ст. і в першій половині XVII ст. Його твір латиною вийшов в Антверпені в 1635 р. Книга присвячена Петру I, перемозі над шведами в Полтавській битві. Передмова, післямова, присвята написані віршами, автором яких є, певно, Іоан Максимович. Як зазначав Максимович, перемозі над шведами були присвячені три книги, які вийшли в чернігівській друкарні в 1709 р.: “Молитва Отче наш “на семь богомыслей расположенная”, “Царській путь креста Господня” і “Осми блаженства евангелския”. За змістом “Царській путь креста Господня” – алегоричний твір, який складається з повчань та настанов, як треба в цьому житті нести хрест Христа, ілюстрований великою кількістю гравюр Никодима Зубрицького та Івана Стрельбицького, які є копією гравюр з антверпенського видання.⁴³ Переклад Іоана Максимовича був актуальним і в XIX ст. В перекладі російською мовою він був декілька раз виданий в Оптиній Пустині в другій половині XIX ст. в дещо зміненому вигляді.⁴⁴

Серед перекладів, які були видані працею, скоріш за все, викладачів Чернігівського колегіуму, можна назвати книгу «Богомысліє», котра вийшла 1710 року в чернігівській друкарні. Це був переклад книги протестантського богослова, професора Єнського університету Йоганна Герхарда «Meditationes sacrae et exercitii pietatis», яка була надрукована в Лейдені в 1627 р. Книга мала присвяту Стефану Яворському від «труждающихся в коллегииуме архиепископии Черниговской.»⁴⁵ Як бачимо, переклад популярної книги німецького богослова, яка неодноразово перевидавалася в Єні, Лейпцизі, Страсбурзі, Франкфурті, був здійснений в колегіумі. Можливо, редактором книги був Іоан Максимович.⁴⁶ Він і доповнив кожний розділ двома віршами, яких не було в латинському варіанті. Ілюстрував книгу Никодим Зубрицький. Наступне видання її було здійснено в 1711 р. за розпорядженням Петра I, який, ймовірно, був ознайомлений з її перекладом, зробленим у Чернігівському колегіумі, в 1711 р. було ще одне видання цієї книги. Однак пізніше, в 1720 р., він же і заборонив книгу, запідозривши, що “в ней явилась многая лютеранская противность.”⁴⁷

В чернігівському культурно – освітньому осередку, зокрема в колегіумі, значною популярністю користувався, певно, і твір Ієремія Дрекслея “Іліотропіон”, тобто “Соняшник”. “Іліотропіон” надрукований у Мюнхені 1627 року. Свого часу твори надзвичайно популярно в ті часи католицького письменника Єремії Дрекслея, твори якого були перекладені ба-

гатьма європейськими мовами, в тому числі чеською і польською, видавалися тисячами примірників, вони зберігалися в бібліотеці колегіуму і надійшли, певно, від Лазаря Барановича. Зацікавленість творами Дрекселя бачимо і у Іоана Максимовича, який здійснив переклад його "Іліотропіона" з латинської мови на церковнослов'янську "без всяких перемен". Він вийшов друком в 1714 р. в чернігівській друкарні⁴⁸. "Іліотропіон" Дрекселя не втратив актуальності і в ХІХ ст. З церковнослов'янської мови на російську він був перекладений почесним професором Ніжинського ліцею князя Безбородька І. А. Максимовичем. До речі, повторне видання перекладу І.А. Максимовича російською мовою було здійснене в 2003 р. в Москві. В ньому, як і в попередніх виданнях, зазначається, що автором "Іліотропіона" був Іоан Максимович.

Твір "Іліотропіон" поділений на п'ять частин і містить міркування про погодження людської волі з Божественною, з посиланням, переважно, на біблійні персонажі, церковні авторитети, а також на державних діячів стародавності, філософів: Олександра Македонського, Фемістокла, Епіктета, Сенеки, Боеція. Назву книги, автор пояснює, посилаючись на Плінія, який вказував на соняшник, що весь час повертається за сонцем, так і людська воля обернена до волі Божественної. Автор закликає присвятити своє життя незаперечному виконанню Божої волі у всіх справах та вчинках, спираючись на заповіді Божі та церковні настанови, історичні приклади, вчить розпізнавати Божу волю та бути їй покірній, вказує на жертвність Богу та бути слухняним його волі як найбільше добро в житті. На початку книги вміщувалася присвята Іоану Максимовичу від "трудюлюбцев, учителей, послушников и всей братии дому архиерейского Черниговского"⁴⁹. На цей час Іоан Максимович був уже митрополитом Тобольським і йому в Сибір надіслали примірники цієї книги.

Причиною призначення (1712 р.) Іоана Максимовича митрополитом Тобольським стали, вірогідно, його тісні стосунки з Іваном Мазепою. Досить іронічно висловився з цього приводу літописець Самійло Величко: "За ті праці, а особливо за численні передмови при них, зокрема про Полтавську перемогу над шведами, де виписував похвали пресвітлому государю царю Петру Олексійовичу, був винагороджений (Іоан Максимович – О.Т.) від нього Сибірською митрополією, і, хоч може, не хотілося йому її, поїхав туди і закінчив там своє життя."⁵⁰ В Тобольську він також опікувався слов'яно-латинською школою, заснував духовну місію в Пекіні. Помер 10 червня 1715 р. У 1916 р. Іоан Максимович був канонізований.

Джерела та література:

1. Фомин. С.В. Последний царский святой. Святитель Иоанн (Максимович) митрополит Тобольский, Сибирский чудотворец. Житие. Чудеса. Прославление. Служба. Акафист. С. – Петербург, 2003. – с. 50.
2. Зерцало от писанія Божественнаго. – Чернігів: Друкарня Троїцько-Іллінського монастиря, 1705. – арк. 80, зв
3. Там само, арк. 4, НН.
4. Там само, арк.11 зв.
5. Іван Мазепа [Упоряд. і передм. В.О.Шевчука]. – К, 1992, с.104.
6. Зерцало от писанія Божественнаго, арк.8
7. Там само, арк., 9 – 9 зв.
8. Там само, арк. 10 –11, НН.
9. Там само, арк. 8 –12, НН.
10. Там само, арк. 12, НН.
11. Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина ХV – ХVІ століття) та в епоху Бароко (кінець ХVІ –ХVІІІ століття). В чотирьох книгах. Керівник проекту проф. В. Яременко, Упоряд. В. Шевчук, В. Яременко. – К., 2006. – Книга друга, с. 664 – 723.
12. Зерцало от писанія Божественнаго, арк.16.
13. Там само, арк. 19, НН.
14. Там само, арк. 24, зв.
15. Там само, арк. 33.
16. Маслов С.І. Етюди з історії стародруків // Труды Українського Наукового Інституту Книгознавства. –

- К., 1925. – Вип. I-VIII, с.68.
17. Там само, с. 69.
  18. Алфавит собранный рифмами сложенный. – Чернігів: Друкарня Троїцько-Іллінського монастиря, 1705, арк. 12.
  19. Там само, арк. 14.
  20. Там само, арк. 103.
  21. Там само, арк. 26.
  22. Там само, арк. 9.
  23. Там само, арк. 123.
  24. Там само, арк. 124.
  25. Там само.
  26. Там само, арк. 126.
  27. Там само.
  28. Там само, арк. 7.
  29. Там само, арк. 7, зв.
  30. Там само, арк. НН.
  31. Докучаев Н. Первые годы существования Черниговской семинарии (1700-1712 гг.) // Черниговские епархиальные известия. – (Часть неофициальная). – 1871, №1, с. 12.
  32. Харлампович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914. – Т.1, с. 789.
  33. Наливайко Д. Київські поетики XVII-XVIII ст. в контексті європейського літературного процесу // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI-XVIII ст.: Зб. наук. праць. – К., 1982, с. 180.
  34. Алфавит собранный рифмами сложенный, арк. 6, зв.
  35. Андрущенко М. Парнас віршотворний. Києво-Могилянська академія і український літературний процес XVIII ст. – К., 1999, с. 135.
  36. Модзалевский В.Л. Краткий очерк жизни св. Иоанна Максимовича / Подготовка до друку і передмова О.Коваленка // Сіверянський літопис. – 1998. – №5, с. 140.
  37. Там само, с. 141.
  38. Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – Казань, 1881, с. 442, 444.
  39. Там само, с. 445.
  40. Андрущенко М. Парнас віршотворний. Києво-Могилянська академія і український літературний процес XVIII ст. – К., 1999, с. 160.
  41. Пекарский П. Наука и литература в России при Петре Великом. – Санкт – Петербург, 1862, т.1, с.5.
  42. Харлампович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь, с. 768.
  43. Каменева Т.М. Черниговская типография, её деятельность и издания (1648-1818 гг.) // Труды Государственной библиотеки СССР им. В.И.Ленина. – М.: Изд. Государственной библиотеки СССР им. В.И.Ленина, 1959. – Т. III, с. 289.
  44. Там само.
  45. Там само, с. 291.
  46. Там само.
  47. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн.2: Черниговский архиерейский дом, духовная семинария и училища, с. 212-213.
  48. [Дрексель І.] Іліотропіон: перекл. І.Максимовича з латинської мови. – Чернігів: Друкарня Троїцько-Іллінського монастиря, 1714. – 292 арк.
  49. Там само, арк. 6.
  50. Величко С. Літопис: перекл. з книжкової української мови В.О.Шевчука. – К., 1991. – Т.2, с. 540.

Степанова Олена Леонідівна

старший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

ЦЕГЕЛЬНИЙ ЗАВОД ЧЕРНІГІВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ. «БУРЕМНІ» СТОРІНКИ

«...Кирпичъ долженъ быть лучшей мѣстной выдѣлки, узаконенной мѣры, во всемъ согласно правиламъ, предписаннымъ XI Том. Свод. Зак. въ приложеніи къ стат. 51 прим. 2 о промышленности фабричной, заводской и ремесленной, фигуру долженъ иметь правильную, углы прямые не обломанные, поверхность ровную, не покоробленную, не потрескавшуюся, въ изломъ массу ровную, однородную, не рыхлую, не хрящеватую, безъ полостей, звукъ при удареніи металлическій, вѣсомъ отъ 10 до 11 фунтовъ и положенный въ воду на 5 дней не долженъ увеличиться не более 1 / 5 или 1 / 6 части...» Из «Кондицій...», 1874 р.

Часто-густо на території стародавнього Чернігова зустрічаємо, найчастіше по місцях руйнування чарівних, прикрашених візерунчастим різьбленням одноповерхових будинків, в розвалищах високих фундаментів, цеглини, які привертають нашу увагу таврами у вигляді прізвищ власників: «Деморень», «Хавинь», «Чорнояровихъ» та інш. Знаходимо чимало тавр у вигляді ініціалів власників; ці клейма, так би мовити, «утаємничують» знахідки, особливо якщо зображення у вигляді літер доповнено, наприклад, втисненою «короною»...

...Але найбільш розповсюдженими (їх можна зустріти в будь-якому місці Чернігова, від Валу чи Красної площі до окраїн міста) є цеглини з втисненим зображенням одноголового орла з «розпростертими» крилами – починаючи з язичницьких часів, покровителя Чернігова і чернігівців...

Зображення одноголового орла - клеймо державного заводу Чернігова. Цеглини з орлом на «постелі», як правило, обов'язково знаходимо майже в усіх старовинних будівлях Чернігова, поряд з різноманітністю інших клейм в кожному окремому будинку. В першу чергу це можна пояснити більшою кількістю цегли, яка виготовлялась на державному заводі (заводі міської управи), а також тривалим періодом його існування в Чернігові (біля 120 років).

Свідoctва краєзнавців про особливості існування Чернігівського міського державного заводу нечисленні і «скупі» за змістом. Тому кожна така згадка є дуже важливою. Так, в нарисах, виданих на честь 30-річчя діяльності Чернігівського міського самоврядування, в розділі, який розповідає про торгово - промислове життя і в т.ч. про «кирпичедѣлательный промысел», знаходимо таке, що автор «сетує», що йому не вдалося прослідкувати причини зникнення деяких «джерел» доходів думи: «...гдѣ дѣлись ...герберги, шинки, почему закрытъ кирпичный заводъ, ибо городская управа въ 1871 г. ихъ не унаслѣдовала отъ ш. думы...»¹ Виходить, що протягом більш, ніж 30-ти років у Чернігові не було державного цегельного заводу, тому що відроджений він був тільки влітку 1900 року...

Постає декілька запитань: коли, чому припинив існування державний завод, з якої причини він був відроджений тільки через 30 років?

...Початок державного заводу сягає кінця ХУШ ст.; він співпав з процесом секуляризації монастирських володінь в Чернігові, в т. ч. цегельних заводів. Колишній міський голова В. Хижняков згадував, що в 1799 році «дума передала приказу общ. призрѣнія аренду кирпич-

наго заводу, належавшого архієрейському дому, для видьлки кирпича для фундамента и печей...»². Дослідник О. Шафонський писав про те, що деякі з монастирських заводів було передано місту. «Существовавший въ 1869 г. городской заводъ беретъ свое начало отсюда»³; тобто в якості державного заводу він проіснував, принаймні, протягом першої половини XIX століття.

Розташовувався завод біля Чернігова, в урочищі під назвою «Землянки». Першим орендаром заводу був бургомістр, чернігівський купець Кирило Гриб, який саме в цей час побудував чернігівський острог з огорожею, що зберігся до сьогодні.⁴ Серед імен орендарів заводу протягом 1850 – 1860 років - купці Фейгін і Мачерет, городницький 3-й гільдії купецький онук Янкель Арінштейн і чернігівський 3-й гільдії купецький син Нотка Сац, купець Янкель Туровський...⁵

1850-і роки виявились неспокійними для міського заводу, хоча, нібито, ніякого стихійного лиха не спостерігалось. Так, під час так званої «переторжки» 1855 року «на отдачу въ оброчное содержание 2222-хъ квадратныхъ сажень городской земли подъ кирпичный заводъ» змінився його власник – орендар. Ним став «градский глава» Олексій Сорокін. Виявилось, що він зробив це за допомогою «підставної» людини, до того ж не врахувавши ціну будівель заводу попередніх власників купців Фейгіна і Мачерета на торгах. За це губернське правління у вересні 1858 року колишнього голову «предало сужденію Черниговской Палаты Уголовного Суда». Після ретельного вивчення справи Сенат виправдав Сорокіна, але гроші за нові будівлі цегельного заводу йому не повернули. В листопаді 1858 року за новими торгами завод залишився « въ содержаніи 3 –й Гильдіи Купеческаго сына Нотки Саца За платежемъ въ годъ 660 р.»⁶...

Чому - ж міська дума не унаслідувала державний цегельний завод в 1871 році? Вирішити це цікаве питання мені, як хранителю колекції таврованої цегли XIX- XX ст., що зберігається у фондах НАІЗ «Чернігів стародавній», допомогло звернення до документальних джерел Державного архіву Чернігівської області...

Останнє прізвище орендаря державного заводу Чернігова, яке знаходимо в документах пореформеного періоду, - Ісай Симкін, купець 2-й гільдії, відома в Чернігові, заможна людина. 30 березня 1864 року міська дума підписала контракт з чернігівським міщанином Ісаєм Абрамовим Симкіним про передання йому в оренду міського цегельного заводу за суму 628 рублів за рік.

В контракті «прописали» таке: «...вследствие указа Черниговскаго Губернскаго Правленія... в Черниговскую Думу последовавшего об оставленіи в оброчном содержаніи умершего зятя мого 2-й Гильдіи Купца Янкеля Туровскаго городского кирпичного завода со всеми имеющимися на нем постройками по доверенности от Туровскаго заключив сей контракт с Черниговской Городской Думою, ...принимаю означенный заводъ въ оброчное содержание по 20 Юля 1867 года...»⁷

5 травня 1867 року, свідчать документи, «бывшею въ г. Черніговъ бурею» орендуємий Симкіним міський завод «...до основанія разрушенъ, и работъ въ немъ производитъ невозможно». Таким був вердикт Думи після обстеження території заводу. Стихійне лихо, яке вирішило долю заводу, відбулось, коли він був в оброчному утриманні Симкіна протягом більше 3-х років, і термін оренди добігав кінця.

Одразу після сумної події Симкін прохав міську думу і губернське правління «освідѣтельствовавъ положеніе означеннаго завода, освободить его отъ сдачи завода и содержателемъ онаго не считать; и какъ понесены имъ по содержанію этаго завода, за разореніемъ онаго бурею, убытки, то слѣдуемый съ него за полгода оброкъ сложить...»

Після ретельного огляду відповідальними особами того, що залишилось від цегельні, дума «удостоверилась» в справедливості «донесенія» орендаря Симкіна. Було зафіксовано, що «въ сарае для выдѣлки кирпича...значительная часть...поломана, и вообще сарай этотъ разоренъ; сарай для складки кирпича...вовсе разрушенъ; деревянный навѣсъ

надъ печами...повалень и отъ паденія ...поломанъ; одна изба окилая (для помъщенія рабочих) вѣтхая; землянка вѣтхая...⁸

Цікаво, що міська дума і губернське правління мали повністю протилежні думки стосовно того, як ця ситуація повинна вирішитися. Так, міська дума визнала «совершенно справедливим, ввиду понесенныхъ Симкинымъ убытковъ чрезъ разрушеніе бурей завода, сложить со счетовъ, за полгода времени, съ 20-го Января по 20 іюля, следуемую съ него плату въ 314 руб». Навпаки, наказ чернігівського губернського правління від 25 серпня 1867 року приписував «взыскать съ Купца Симкина оброчную плату и заставить его устроить вновь арендованный Кирпичный Городской Заводъ...»⁹

Розпочалась довготривала «тяжба» між губернським правлінням і купцем Симкиним. «Каменем спотикання» виявилось те, що в контракті «...не оговорено, на чьей обязанности должно лежать исправленіе завода, на случай поврежденія его по не зависящимъ отъ арендатора и его служителей причинамъ...», наприклад, у випадку, коли буревієм цегельний «завод ... совершенно разрушенъ...». Продовженню тяжби посприяло й те, що «на назначенные торги на отдачу вновь въ оброкъ кирпичнаго завода ...желающихъ не явилось...»¹⁰.

«15-го іюля 1869 г. Симкинъ принесъ жалобу Сенату на «прописанное распоряженіе Губ. Правленія» для остаточного вирішення цієї справи.

До того ж третейським суддею в цієї суперечці вирішив стати тодішній чернігівський губернатор Олексій Олександрович Панчулідзев. В розпорядженні від 22 квітня 1870 року він позначив таке: «...Итакъ, дѣло это, за неточнымъ выполнениемъ Думою требованія Губ.правленія ведется съ 1867 г.- недоимка не взыскивается, заводъ не устраивается, и дохода съ этой статьи городъ не получаетъ... Симкинъ...представилъ въ Думу залогъ въ 200 руб., но обращенъ ли онъ на пополнение недоимки, не видно... лѣсъ съ строеній завода, по распоряженію Думы, обращенъ въ сажневые дрова и проданъ, но съ чьего разрѣшенія и куда обращены вырученные деньги, свѣденій нѣтъ...»...В результаті губернатор запропонував губернському правлінню і думі вирішити вище позначені питання і «назначить торги на отдачу въ оброчное содержаніе мѣста для кирпичнаго завода на кондіціяхъ...»¹¹

27 квітня 1870 року після слухання справи в «Правительствующемъ Сенатѣ по жалобѣ купца Исайя Симкина» в Наказі його імператорської Величності з Сенату знаходимо таке: «Сенатъ признаетъ постановленіе Черниг. Губ. Правленія объ отнесеніи постройки (відбудови - автор) помянутого завода на отвѣтственность купца Симкина неправильнымъ, какъ несогласное съ точнымъ смысломъ контракта, а ходатайство просителя...о признаніи его...- свободнымъ отъ платежа аренды за остальное время со дня истребленія завода...заслуживающимъ удовлетворенія...постановленіе Черн. Губ. Правленія отменить, предписавъ оному войти вновь въ разсмотреніе обстоятельствъ настоящаго дѣла...»¹²

В наступному році виявилось, що наказ Сенату губернському правлінню, так би мовити, не указ, оскільки гроші все ж таки були стягнуті з удови купця Симкіна та його нащадків...

Що ж було далі ? Товариство домовласників Чернігова 15 травня 1869 року постановило «...заводъ считать упраздненнымъ, такъ какъ возобновлять его не находитъ выгоднымъ...». Чому? От як з цього приводу висловилися думці в рапорті, поданому в губернське правління ще 4 серпня 1867 року: «...Такъ какъ заводъ разрушенъ дооснованія и на устройство таковаго потребуется значительная сумма, а к тому же не предвидится Чтобы и за исправленіемъ онаго Явились желающіе на взятъе въ аренду потому, что въ настоящее время промышленность эта развита значительно частными лицами, то обстоятельство о возведеніи вновь, или о упраздненіи сего завода будетъ предложено на посужденіе общества...» (тут і в інших цитатах збережено орфографію документа – автор)¹³.

Як свідчать архівні джерела, дійсно, саме в середині XIX ст. на Чернігівщині значно збільшилось число бажаючих стати власником цегельні, а особливо в пореформений період, в 60 – 80-х роках XIX ст. (Наприклад, в Шестовиці, неподалік Чернігова, власниками

заводів були П.П. Цвет, І. Берман та інші). Цегельні заводи розташовувались головним чином на території відомого ще з початку ХІХ ст. району окраїни Чернігова, який мав назву «Урочище Землянки». В той час тут існував завод дворянина Малахова (пізніше - завод родини купців Пригоцьких), розташований поряд з заводом «Приказу общ. призрѣнія». Саме в цьому глинищі протягом століття мешканці Чернігова вибирали глину для своїх потреб...¹⁴

Окрім багатьох інших, невеликих цеглень, відомі два найпотужніші цегельні заводи, які виготовляли цеглу в пореформений період в Чернігові. Їх власниками були Миколай Добронизський і Миколай Де-Морен. Цікаво, що в зібранні таврованої цегли, яке зберігається в фондах заповідника, є цеглини з таврами «ДЕМОРЕНЪ» і літерами «Н Д».

Перший завод знаходився в передмісті Чернігова, біля хутора Курганського, неподалік Чорторія і Стрижня, на землях самого власника, який, до речі, походив з відомої і шанованої родини шляхтичів Добронизських...¹⁵Завод існував, принаймні, протягом 60 – 80-х років ХІХ ст. і був тоді найпотужнішим в Чернігівській губернії. До мільйону цеглин протягом року випалювали його робітники...Вірогідно, цегла з цього заводу активно використовувалась під час будівництва пореформеного періоду в Чернігові. Так, відомо, що під час побудови Вознесенської церкви на перетині Петербурзької і Московської вулиць саме завод М. Добронизського виконав замовлення на більш ніж чверть мільйону цеглин. Щоб уявити собі розмах будівництва пореформеного часу, достатньо перелічити тодішні новобудови: Чернігівське духовне чоловіче училище, будинок дворянського пансіону Чернігівської чоловічої гімназії, перебудова будинку магістрату, побудова численних приватних будинків заможних чернігівців і т. д.¹⁶

Другий потужний цегельний завод заснував чернігівський городовий лікар Миколай Де-Морен. Відомо, що його батько був за походженням француз і, найвірогідніше, залишився в Чернігові після подій Вітчизняної війни 1812 року. Завод був заснований у 1875 році; на початку ХХ ст. територія цього заводу безпосередньо межувала з державним заводом, оскільки обидва розташовувались в відомих вже Землянках.¹⁷

Про потужність заводу свідчить такий факт: тільки для побудови будинку чернігівського губернатора (сьогодні «будинок офіцерів») в кінці ХІХ ст. на заводі Де - Морена виготовили близько одного мільйону цеглин.¹⁸ До речі, Де Морену належав ще один цегельний завод в Берізках, який він надав в оренду заводчику – підряднику купцю Мейеру Фрумкіну під час будівництва на той час найбільшої в Чернігові споруди жіночого єпархіального училища. Цілеспрямовано для цієї будівлі завод виготовляв цеглу протягом 1882 – 1883 років.¹⁹

Взагалі «за 30 лѣтъ (1870 – 1900 р.р. –автор) городомъ построено много собственныхъ зданій...», стверджував на початку ХХ ст. міський голова А. Верзілов. Чимало приватних «кам'яних» будинків побудували протягом пореформеного часу на замовлення таких заможних представників чернігівського суспільства, як купці та землевласники, і, головним чином, в районі, де кам'яне будівництво дозволялось, тобто на Красній площі і навкруги неї. Серед власників будинків знаходимо відомі в Чернігові прізвища: брати Цвети, Туровські – Симкіни, Маркельс, Мерперт, Щелкановцев, та чимало інших...²⁰

Промайнуло майже 30 років, коли в 1898 році чернігівською думою нарешті «приступлено къ устройству городского кирпичного завода». Чому саме тоді? Пояснює міський голова: «...Снабженіе обывателей кирпичем возникло по той же причине, как и снабженіе топливомъ...замѣчено сильное повышеніе цѣны на кирпичъ, отчасти благодаря вздорожанію дровъ, усиленному спросу на кирпичъ, а отчасти вслѣдствіе солидарности владѣльцевъ кирпичныхъ заводовъ на поддержаніи цѣны на извѣстномъ уровнѣ, потому надо было создать конкуренцію со стороны общества».²¹

У 1885 році за ініціативою Думи відкрили «Общество взаимнаго отъ огня страхованія»; воно надавало тим, хто страхував власне майно, позички цеглою і «много содѣйствовало улучшенію построекъ въ городъ...и развитію противопожарныхъ мѣръ».²² Міський голова А. Верзілов стверджував, що «въ теченіе 1899 г.-1900 г. приобрѣтено для продажи страхова-

телямъ 2228500 штук кирпича, причем за тысячу кирпича страхователи платили рубля на 3 дешевле существующихъ вольныхъ цѣнъ; изъ этого количества отпущено страхователямъ въ кредитъ до 800000 штукъ на сумму 9872 р. съ разсрочкою уплаты на 3 года изъ 5% годовыхъ. Имъя возможность на столь выгодныхъ условіяхъ пріобретать кирпичъ, страхователи гораздо охотнее устраиваютъ брандмауэры, облицовываютъ дома кирпичомъ и устраиваютъ каменные фундаменты».

«Желая обезпечить обывателей кирпичемъ еще въ большей степени, -продовжуе він, - общество задумало устроить свой кирпичный заводъ. Но такъ какъ и въ думъ одновременно возникъ такой же вопросъ, причемъ дума владѣетъ подходящими глинищами и имѣетъ уже органы, опытные въ веденіи хозяйственныхъ предприятий, то решено было устройство кирпичнаго завода передать гор.управъ, выдавъ ей заимообразно 6000 р. на устройство завода, съ тѣмъ, чтобы сумма эта возвращена была кирпичемъ...»²³

Влітку 1900 року місто влаштувало міський державний цегельний завод з вдосконаленою піччю «в том же старомъ глиницѣ, гдѣ существовалъ заводъ съ конца прошлаго (XVIII – автор) вѣка до реформеннаго времени... Выдѣлано осенью 1900 г. 332 т. кирпича, изъ них 150 выпалено, израсходовано на это 1465 р... Кирпича продано и за продано на сумму 1882 р... Такимъ образом, въ первый же годъ, съ недостроеннаго завода... получилась... чистая прибыль въ 387 р. на погашеніе капитала, ... достигнуто нѣкоторое пониженіе цѣнъ...», і це було дуже важливим для мешканців Чернігова, а також корисним у справі «удовлетворенія местныхъ потребностей в стройматеріаль»... Історія заводу міської думи Чернігова продовжилась далі...²⁴

...Сьогодні тільки своєрідний рельєф місцевості нагадує про те, що тут, в самому центрі сучасного Чернігова, колись існувало багато цегельні і глинище, за яке сперечалися мешканці Чернігова з власником ділянки Шильманом,²⁵ (до речі, власником цегельні, яка протягом більш ніж 75 років випалювала цеглу тут, неподалік Воскресенської церкви).²⁶ А так звані «будинки на погребях»²⁷ на вулицях Мурінсона, Марковича та інших в районі колишніх Землянок нагадують нам про часи їх будівництва, в т. ч. про «буремні сторінки» історії Чернігівського державного цегельного заводу, єдиними свідками яких залишаються по сьогодні вони та тавровані цеглини з клеймом на постелі у вигляді орла з розпростертими крилами...

Джерела:

1. Тридцатилѣтіе дѣятельности Черниговскаго городского общественнаго управленія. 1870 – 1901 г. съ очеркомъ исторіи г. Чернигова. – Черниговъ, , 1901. С. 278.
2. Хижняков «Черниговская старина (1765 – 1810 гг.). По архивнымъ бумагамъ городской думы». «Киевская старина, LXV, 1899, июнь. С. 391.
3. Тридцатилѣтіе дѣятельности Черниговскаго городского общественнаго управленія. 1870 – 1901 г. съ очеркомъ исторіи г. Чернигова. – Черниговъ, , 1901. С. 274.
4. Державний архів Чернігівської області (далі- ДАЧО). Ф. 179. Оп. 1а. Спр. 401. Арк. 4. «Очеркъ исторіи города Чернигова. 907 – 1907. Юбилейное издание Черниговской Городской Управы». 1908 р. С. 53.
5. ДАЧО. Ф. 127. Оп. 2а. Спр. 4254.
6. ДАЧО. Ф. 127. Оп. 13. Спр. 1915. Арк. 611 – 673
7. ДАЧО. Ф. 127. Оп. 4. Спр. 544. Арк. 20.
8. Там само. Арк. 1 – 2.
9. Там само. Арк. 50.
10. Там само. Арк. 4.
11. Там само. Арк. 55 – 57.
12. Там само. Арк. 54.
13. Там само. Арк. 5.
14. ДАЧО. Ф. 179. Оп. 1а. Спр. 196. Арк. 41. Ф. 127. Оп. 186. Спр. 84. Арк. 19.
15. ДАЧО. Ф. 127. Оп. 10. Спр. 640. Арк. 115.
16. Отчетъ Черниговской Вознесенской церкви по постройкѣ новаго каменнаго храма. // Черниговские

епархияльные известия.- (Часть неофициальная) – 1870. №24.-С. 487 – 498.

17. ДАЧО. Ф. 127. Оп. 10. Спр. 2077. Арк. 1 – 12.

Ф. 127. Оп. 10. Спр. 640. Арк. 76.

Тридцатилетіе дьятельности Черниговскаго городского общественаго управленія. 1870 – 1901 г. съ очеркомъ исторіи г. Чернигова. – Черниговъ, 1901. С. ЛШ.

18. ДАЧО. Ф. 127. Оп. 10. Спр. 1179. Арк. 147 – 154, 183.

19. ДАЧО. Ф. 127. Оп. 10. Спр. 640. Арк. 77.

20. ДАЧО. Ф. 179. Оп. 1. Спр. 5, 220, 247, 358, 386, 411, 431.

21. Тридцатилетіе дьятельности Черниговскаго городского общественаго управленія. 1870 – 1901 г. съ очеркомъ исторіи г. Чернигова. – Черниговъ, 1901. С. 132.

22. Очеркъ исторіи города Чернигова. 907 – 1907. Юбилейное издание Черниговской Городской Управы». 1908 р. С.69.

23. Тридцатилетіе дьятельности Черниговскаго городского общественаго управленія. 1870 – 1901 г. съ очеркомъ исторіи г. Чернигова. – Черниговъ, 1901. С.132.

24. Тридцатилетіе дьятельности Черниговскаго городского общественаго управленія. 1870 – 1901 г. съ очеркомъ исторіи г. Чернигова. – Черниговъ, 1901. С.296 – 297.

25. ДАЧО. Ф. 179. Оп. 2. Спр. 339. Арк. 2.

Ф. 179. Оп. 2. Спр. 432. Арк. 1.

Ф. 127. Оп. 1. Спр. 9064. Арк. 190 – 254.

Ф. 127. Оп. 2а. Спр. 4254.

Ф. 127. Оп. 2б. Спр. 148.

26. ДАЧО. Ф. 179. Оп. 10. Спр. 1179. Арк. 551.

Ф. 127. Оп. 32б. Спр. 78. Арк. 12.

27. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. –К.,1990. С. 475 – 476.

Крупа Тетяна Миколаївна

*науковий співробітник Музею археології і етнографії
Слобідської України Харківського Національного ун-
верситету ім. В.М. Карамзіна.*

ИССЛЕДОВАНИЕ ТКАЦКОГО КОМПЛЕКСА ДРЕВНЕРУССКОГО ВРЕМЕНИ ИЗ РАСКОПОК В ЧЕРНИГОВЕ В 2006 г.

В декабре 2006 года научным сотрудником Чернигово-Северской археологической экспедиции Е.Е. Черненко были переданы образцы органики (дерева и текстиля) из археологических исследований в Чернигове – 6 образцов¹.

Материал органического происхождения был обнаружен в результате раскопок древнерусских слоев домонгольского времени.

Весь комплекс материала представляет собой остатки домашнего ткацкого производства. Помимо текстиля, текстильного сырья, был обнаружен фрагмент горизонтального ткацкого станка (бердо) домонгольского времени, являющегося самим по себе уникальной находкой.

Нами были проведены некоторые исследования: микроскопия в отраженном боковом неполяризованном свете и микроскопия в проходящем свете (бинокулярный микроскоп МБС-10)), электронная микроскопия (сканирующий электронный микроскоп Jeol 840).

Исходя из задач и методов исследования полученного материала, всю работу по атрибуции находок можно разделить на три части: изучение текстиля, изучение остатков берда и изучение ниченок.

---

¹ Пользуясь случаем, хочу выразить огромную признательность за предоставленную возможность работы с означенным материалом начальнику Чернигово-Северской археологической экспедиции, научному сотруднику Института археологии НАН Украины, кандидату исторических наук - **Андрею Леонидовичу Казакову** и научному сотруднику Чернигово-Северской археологической экспедиции, кандидату исторических наук – **Елене Евгеньевне Черненко**.

Текстиль.

В результате были получены следующие характеристики исследуемого текстиля.

• **Образец 1. Веревка** (Рис.1,а).

Основные характеристики:

Веревка – нить 2-го порядка, тонины которых – 0,7 см, имеющей S-кручение, с углом прядения около 55 градусов и шагом прядения 0 1,0 см..

Входящие в состав веревки нити 1-ого порядка имеют следующие характеристики: тонина – около 0,35 см; Z-кручение с примерным углом – около 70 градусов.

Трудно судить о сырье, но судя по визуальным наблюдениям (Рис.1, б, увеличение в 16 раз), – это грубоволокнистое растительное сырье (возможно, пенька (конопля – *Cannabis sativa* L.)).

• **Образец 2. Шнур** (Рис.1, в), из оплетки рамы бердо.

Основные характеристики:

Шнур – нить 2-го порядка, тонины которых – 2,5 мм, имеющей Z-кручение, с углом прядения около 60 градусов.

Входящие в состав веревки нити 1-ого порядка имеют следующие характеристики: тонина – около 0,75 см; S-кручение с примерным углом – около 60 градусов.

Трудно судить о сырье, но судя по визуальным наблюдениям (Рис.1, г, увеличение в 16 раз), – это грубоволокнистое растительное сырье (возможно, пенька (конопля – *Cannabis sativa* L.)).

• **Образец 3. Конгломерат текстиля** (Рис.1, д). Ткань полотняного переплетения (Рис. 1, е (увеличение в 16 раз)), состоящая из нитей 1-ого порядка с характеристиками: тонина – 0,2 – 0,35 мм, имеющей Z-кручение. Плотность ткани: 34 нит./кв.см (17 нит./см + 17 нит./см). О.И. Давидан, анализируя ткани Старой Ладogi, различает 4 сорта текстиля (по сумме нитей основы и утка):

к 4 сорту принадлежат ткани, где сумма нитей не преувеличивает 18 нит./кв.см;

к 3 сорту – не более 27 нитей;

к 2 сорту – не более 37 нитей;

к 1 сорту – свыше 37 нитей².

Таким образом, наш текстиль вне сомнения относится к 2 сорту.

Трудно судить о сырье, но судя по визуальным наблюдениям, – это может быть шерсть.

Образец 4. Конгломерат текстиля (Рис.1, ж). Ткань полотняного переплетения, состоящая из нитей 1-ого порядка с характеристиками: тонина – 0,7 мм, имеющей Z-кручение, с углом прядения около 85 градусов. Плотность ткани: 24 нит./кв.см (14 нит./см + 10 нит./см). Таким образом, наш текстиль вне сомнения относится к 3 сорту³.

Трудно судить о сырье, но судя по визуальным наблюдениям (Рис.1, з, увеличение в 16 раз), – это растительное сырье.

Учитывая место находки этого текстиля рядом с фрагментом ткацкого станка, можно предположить, что этот текстиль – местного домашнего происхождения. «Повесть временных лет» под 6488 [980] годом отмечает: «А про добрих жінок він сказав: «Дорожча вона від каменя многоцінного, радується нею муж її, бо робить вона мужеві своєму добрим усе життя. Добувши вовну і льон, зробить вона потрібне руками своїми.»

Преподобный Нестор в жизнеописании св. Феодосия Печерского рассказывает, что,

² Давидан О.И. Ткани Старой Ладogi // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. - 1981. - Вып. 22. - С.113.

³ Давидан О.И. Ткани Старой Ладogi... - С.113.

когда не хватало у печерских монахов деревянного масла для лампад, они наливали в них масло льняное. Та же летопись подтверждает употребление льняного волокна на ткани. Печерские монахи возделывали лен на пряжу, ткали холсты и шили из них себе рубахи.

Т.о. можно предположить, что сырьем для этого домашнего производства был именно лен (*Linum L.*).

• Образец 5. Прядильное сырье (Рис.2, а).

Трудно судить о сырье, но судя по визуальным наблюдениям – это вполне может быть растительным сырьем.

Учитывая место находки этого текстиля рядом с фрагментом ткацкого станка, можно предположить, что оно было заготовлено для домашнего прядения. Волокна тщательно обработаны (Рис. 2, б (увеличение в 63 раза)) и были вполне пригодными к прядению на момент начала пожара.

Можно предположить, что наше сырье – лен (*Linum L.*).

Бердо.

Фрагмент бердо (Рис.2, в) состоит из двух параллельных планок и закрепленной между ними частой гребенкой. В нашем случае представлены оба вида деревянных деталей, которые и были отобраны для исследования: «усов» гребенки – (Рис.2, г) и остатков рамы (Рис.2, д).

Размеры «уса»: длина – 11,0 см, ширина – 0,8 см, толщина – 0,15 – 0,2 см. Торцевые концы «уса» имеют треугольную форму. На расстоянии около 0,5 см от торцевых краев – имеется небольшой треугольный паз (ширина около 0,25 см) для фиксации шнурами.

Размеры планки рамы: длина готового изделия – не сохранилась, диаметр – около 1,3 см.

Полученные материалы позволили установить конструкцию берда. К круглой в сечении планке с помощью специального навива (Рис.3, е) крепились «усы» гребенки. Этим наше бердо существенно отличается от найденного аналогичного берда того же времени в Твери. Его устройство специалистами описывается следующим образом: «Из-за хрупкости последней, сохранился только один край планки с зубьями. Всего найдено семь фрагментов разного размера. Длина от 4 до 24,5 см, диаметр (с учетом обвязки) – 1,3-1,4 см. Планка собиралась из двух полукруглых палочек (радиус – 0,3-0,4 см), сложенных плоскими сторонами, и пропущенных между ними зубьями. Ширина каждого из зубьев 0,5 см и толщина около 0,05 см, выпущенные концы имели треугольное оформление. Вся конструкция обвязывалась крепкими нитками, диаметром 0,1 – 0,15 см. Каждый из зубьев обвязывался отдельно и закреплялся чередующимися правыми и левыми репсовыми узлами. Линия узлов выходила на лицевую сторону.»⁴.

Как видим, наша находка конструктивно отличается: планка бердо – не составная, а целая; «усы» гребенки берда – также имеют несколько другие размеры.

Вся эта конструкция держалась за счет соединения крепким пеньковым шнуром (Рис. 1, в), диаметр которого совпадал с размерами паза. В нашем случае закрепление «усов» на планках рамы также происходило с помощью репсового узла. Отметим, что наша навивка – выполнена одной нитью. Закрепляла она «усы» только по верхнему краю, укладывая их плотно друг к другу (Рис.2, ж). Схема выполнения репсового узла представлена на рис. 2, з.

Мы решили выполнить реальную модель такой навивки, предварительно изготовив из

---

⁴ Момбекова А. А., Кобозева Е. В. Ткацкий станок XIV века из Твери//Новгород и Новгородская Земля. История и археология. – 2000. – Вып. 14 – С.342 – 349.

картона десять «усов» гребенки бердо, аналогичные найденным (Рис.3, а). Взяв шнур и подходящую планку, мы стали с помощью репсового узла крепить «усы» к раме нашего бердо (Рис. 3, б). Отметим, что крепление «усов» к одной стороне рамы происходило слева направо. В течение 15 минут мы закрепили на планке все десять «усов» (Рис. 3, в), получив с противоположной стороны от «усов» характерный набор узлов, полностью соответствующих узлам, обнаруженным на оригинальной находке. Далее нам предстояло закрепить «усы» на вторую планку. Делалось это справа налево. Это также заняло у нас не более 20 минут времени. В результате мы получили фрагмент берда (Рис. 3, д, е).

Закрепленные таким простым (и очень надежным за счет паза на «усах») способом «усы» гребенки берда – очень подвижны. Они легко поворачиваются и легко образуют зев для продевания нитей основы (Рис. 3, г).

Собственно, конструкция бердо – очень проста. Но она не может не поражать виртуозностью своего исполнения! При желании ее можно было сделать в домашних условиях. Подтверждение тому – наш не большой эксперимент. Не имея никакого опыта изготовления таких изделий, мы с легкостью смогли, потратив чуть более получаса, закрепить на планках з десяток «усов». Что касается профессионального умения, думаем, затраты времени бы составили еще меньше. Единственная сложная деталь – деревянные «усы» гребенки, но и они могли быть выполнены самостоятельно, при определенных навыках.

Находка бердо от горизонтального древнерусского ткацкого станка, на сегодняшний день, – единственная в Украине.

В виду особой важности находки мы предприняли попытку изучить деревянные фрагменты с помощью растровой электронной микроскопии⁵ на предмет возможной дальнейшей идентификации сырья.

Были подготовлены рабочие образцы в двух проекциях: фронтальный и боковой профили срезов деревянных деталей:

- **образец 1. «Усы» гребенки берда** (Рис.4, а, увеличение в 18 раз),

- **образец 2. Рама берда** (Рис.4, б, увеличение в 36 раз)

и проведено исследование с помощью растрового электронного микроскопа:

- **Образец 1. «Усы» гребенки берда:** фронтальная проекция (Рис. 4, в (увеличение в 27 раз); 4, г (увеличение в 1000 раз); 4, д (увеличение в 3000 раз)) и боковая проекция (Рис. 4, е (увеличение в 30 раз); 4, ж (увеличение в 1000 раз); 5, а (увеличение в 1000 раз).

- **Образец 2. Рама берда:** фронтальная проекция (Рис.5, б (увеличение в 25 раз); 5, в (увеличение в 500 раз); 5, д (увеличение в 500 раз)) и боковая проекция (Рис. 5, е (увеличение в 40 раз); 5, ж (увеличение в 500 раз)).

Как хорошо видно, структура древесины пористая, волокнистая.

Однако наш артефакт относится к разряду уникальных археологических объектов. Поэтому полученные снимки были переданы на определение специалистам Украинского научно-исследовательского института лесного хозяйства и агролесомелиорации, так как мы не являемся специалистом в области идентификации археологической древесины.

Специалисты отмечают, что существуют два крупных таксона, которые дают промышленную древесину, и анатомия которых хорошо изучена, – хвойные (мягкодревесные) и двудольные (твердодревесные). В ключах для определения древесины эти два таксона всегда различаются по присутствию сосудов: у хвойных – не поровые древесины (без сосудов), у двудольных – поровые (с сосудами).

Древесина голосеменных растений устроена сравнительно просто, структурно гомоген-

---

⁵ Данная работа проводилась совместно с **А.П. Кришталем**, кандидатом физических наук, старшим научным сотрудником кафедры физических технологий физико-технического факультета ХНУ им. В.Н. Каразина. Пользуясь случаем, хочу выразить огромную признательность **Александру Петровичу** за длительное и плодотворное сотрудничество в области исследования древних технологий.

на (в ней преобладают длинные клетки правильной формы). Одна из наиболее общих черт в ее строении – это отсутствие сосудов и наличие трахеальных элементов. Трахеальные элементы неперфорированные и представлены главным образом трахеями. Трахеиды – длинные узкие клетки, в среднем от 2 до 5 мм в длину. Их перекрывающиеся вершины могут быть искривленными или ветвящимися и имеют клиновидную форму.

У двудольных растений древесина более разнообразна по структуре. Древесина наиболее продвинутых в эволюционном отношении двудольных может включать сосуды и трахеиды, различные виды волокон, осевую паренхиму, лучи одного или нескольких типов. Значительный объем древесины занимает ксилема – основная водопроводящая ткань сосудистых растений. Пространственно ксилема объединена с флоэмой – тканью, проводящей пластические вещества и, составляющей значительный объем коры двудольных растений. По общему развитию и структуре ксилемная и флоэмная ткани сходны, но флоэмная ткань менее склерифицирована и менее долговечна, чем ксилема. Поскольку флоэма обычно занимает периферическое положение в стебле, она претерпевает значительные изменения при увеличении окружности осевых органов и в конечном счёте сминается перидермой. Старая ксилема, наоборот, в структурном отношении остается относительно неизменной.

На представленных фотографиях (Рис. 5, д, ж) достаточно четко прослеживается гетерогенность структур, что доказывает принадлежность данного объекта к двудольным растениям. Четкость сосудистых структур (на поперечном срезе) неправильной формы со сравнительно тонкими оболочками (Рис. 5, д) и четкая поровость боковых стенок сосудов (Рис. 5, в) указывают на ксилемное происхождение этого объекта⁶.

Как отметила сотрудник Лаборатории экологии леса Украинского научно-исследовательского института лесного хозяйства и агролесомелиорации И.М. Коваль, проведя по этому поводу консультации со своими зарубежными коллегами, что провести полноценную идентификацию по горелым образцам – очень сложно в силу серьезных деструктивных процессов, которые происходят в древесине в процессе горения⁷.

Поэтому мы оставим этот вопрос открытым. Возможно, в будущем мы сможем получить более полную информацию по этим образцам. Однако вероятность этого – достаточно малая.

На сегодняшний день возможно утверждать одно – наши горелые детали ткацкого станка были изготовлены из лиственных пород дерева.

Фрагменты ниченок⁸ с навивом. (Рис.4, з).

Среди обнаруженного материала особо стоит выделить конгломерат нитей, закрепленных на основе узлами, с узлами-петлями (относительно неплохой сохранности) по середине. Нам удалось это определить как фрагменты ниченок с навивом, что является уникальнейшей находкой – единственной известной в Украине.

Найденные фрагменты ниченок представляли собой тоненький (диаметр – 3,0 мм (Рис. 5, г, увеличение в 63 раза) деревянный стержень. Длина сохранившегося фрагмента – около 0,5 см.

Именно на этом фрагменте взятого на исследование образца, мы и обнаружили остатки нитяного навива (Рис. 5, з (увеличение в 8 раз)). Навив представлял собой ряд последова-

⁶ Данное заключение было составлено специалистом в области цитологии **Т.Л.Кузнецовой**, научным сотрудником Украинского научно-исследовательского института лесного хозяйства и агролесомелиорации. Пользуясь случаем, хочу выразить огромную признательность **Татьяне Леонидовне** за оказанную помощь.

⁷ Пользуясь случаем, хочу выразить огромную признательность кандидату сельскохозяйственных наук, сотруднику Лаборатории экологии леса Украинского научно-исследовательского института лесного хозяйства и агролесомелиорации **Ирине Михайловне Коваль** за оказанную помощь.

⁸ Ниченка, ниченки, нитченка, нитченки. Нитяная петля в ткацком станке для подъема нитей основы.

тельно расположенных попарных узлов.

Основные характеристики ниток: нить 2-го порядка⁹, тонины которых – 1,0 – 1,2 мм, имеющей S-кручение, с углом прядения около 80 градусов и шагом прядения 1,5 мм.

Входящие в ее состав нити 1-ого порядка имеют следующие характеристики: тонины – около 0,5 мм; очень слабое Z-кручение.

Трудно судить о сырье, но судя по визуальным наблюдениям, – это растительное сырье (возможно, лен (*Linum L.*)).

Как отмечают специалисты, в древнерусском археологическом материале встречены следующие детали ткацких станков: челноки, детали ремизного аппарата — ниченки, собачки, подножки, а также юрки. Другие детали ткацких станков пока не обнаружены¹⁰. Здесь же предлагается реконструкция горизонтального станка XIV в. (Рис. 3, ж)¹¹.

Однако в 1996 г. в Твери, при проведении охранных работ на территории бывшего Затьмацкого посада, был найден уникальный ткацкий комплекс. Были обнаружены важнейшие детали ремизного аппарата – фрагменты ниченок с навивом, берда с зубьями и фрагментами незаконченного холста (тканиной). Здесь же находилось подготовленное сырье (расчесанные растительные волокна). По всей видимости, во время пожара ткацкий станок подвергался высокотемпературному воздействию при недостаточном доступе кислорода. Благодаря этому, нити, ткани, волокна, деревянные детали, а также хранившееся в подполье зерно, обуглились, сохранив первоначальную форму¹².

Как видим, – ситуация аналогична ситуации в Чернигове.

Таким образом, по мнению специалистов, ткацкий станок, найденный в Твери, представлял собой вариант горизонтального станка, особенностью которого, являлась достаточно легкая конструкция. Исследователи предлагают и его реконструкцию: ниченки крепились на жгутах к вершницам, роль блоков выполняли собачки; бердо подвешивалось на толстых и достаточно жестких жгутах. Учитывая параметры найденных фрагментов берда и известные этнографические материалы, можно полагать, что его ширина не превышала 45-55 см. Такое бердо могло содержать от 180 до 300 зубьев. Ширина полотна, производимого на подобном станке не превышала 50 см, т.е. на нем, вероятнее всего, изготавливалась традиционная «узчина» – узкая холстина. Изготовленная ткань отличалась ровностью натяжения нитей основы и утка, а также отсутствием дефектов расчета нитей.

Подводя итог выше сказанному, отметим, что, по нашему мнению, к элементам ткацкого станка можно отнести, прежде всего, – бердо и ниченки (как составные элементы горизонтального ткацкого станка, атрибуция которых не может вызывать сомнений); шнур (Рис. 1, в) и веревку (Рис. 1, а).

Мы считаем, что веревка (Рис. 1, а) служила для подвешивания берда к станине.

Обнаруженный комплекс – дает историкам уникальную возможность судить о домашнем текстильном производстве древнерусского Чернигова домонгольского времени. Этот комплекс включает фактически замкнутый цикл: прядение (наличие в комплексе прядильного местного сырья (образец 5)) и ткачество. Думаем, что обнаруженный конгломерат горелого полотна растительного происхождения (образец 4) – это именно то полотно, которое изготавливалось из обнаруженного горелого сырья.

Трудно не согласиться с российскими коллегами, что горизонтальный ткацкий станок являлся универсальной конструкцией, которая позволяла изготавливать как качественные тонкие ткани, так и более грубые (рогожи). Этим, вероятно, объясняется его широкое рас-

---

⁹ Т.е. состоит из скручивания между собой нитей 1-ого порядка, созданного в результате прядения сырья.

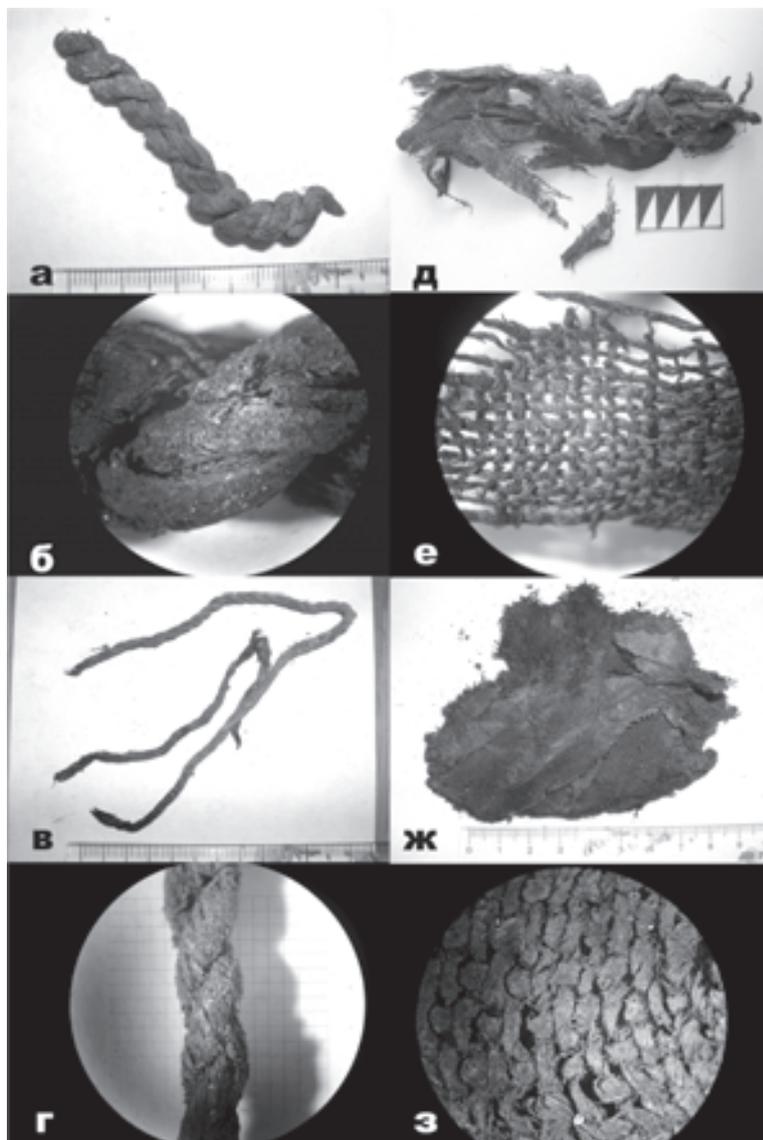
¹⁰ Древняя Русь. Город, замок, село/ Под ред. Б.А. Колчина. – М., 1985. – С. 276.

¹¹ Древняя Русь. Город, замок, село... - Табл. 109, 2.

¹² Момбекова А. А., Кобозева Е. В. Ткацкий станок XIV века из Твери... - С. 342 – 349.

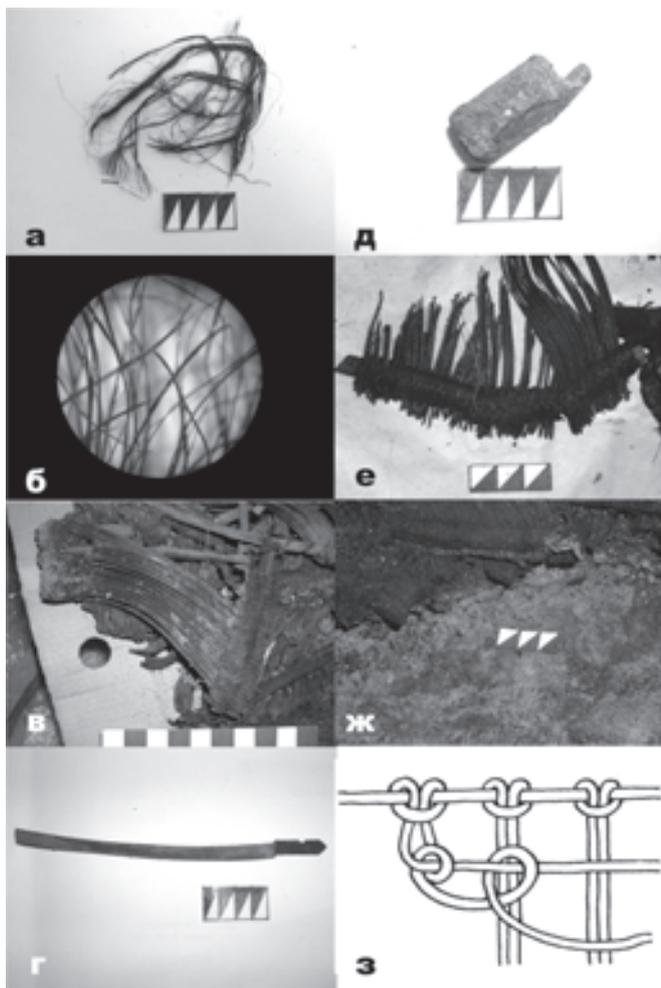
пространение и существование практически без изменений на протяжении столетий. Однако вопрос появления его на территории Руси – открыт до настоящего времени. Мы не будем сейчас вступать в научную полемику, связанную с временем появления на Руси горизонтального ткацкого станка. Это тема отдельного научного исследования. Однако настоящая находка в Чернигове в 2006 г. (и, безусловно, его аналогия из Твери) уже сами по себе существенно снижают эту дату до домонгольского времени.

Впереди вторая задача – сохранить эту уникальную находку.

Рис.1. Археологический текстиль из раскопок в Чернигове в 2006 г.

- а. Веревка.
- б. Веревка (увеличение в 16 раз).
- в. Шнур.
- г. Шнур (увеличение в 16 раз).
- д. Образец 3. Конгломерат текстиля.
- е. Образец 3 (увеличение в 16 раз).
- ж. Конгломерат текстиля.
- з. Конгломерат текстиля (увеличение в 16 раз).

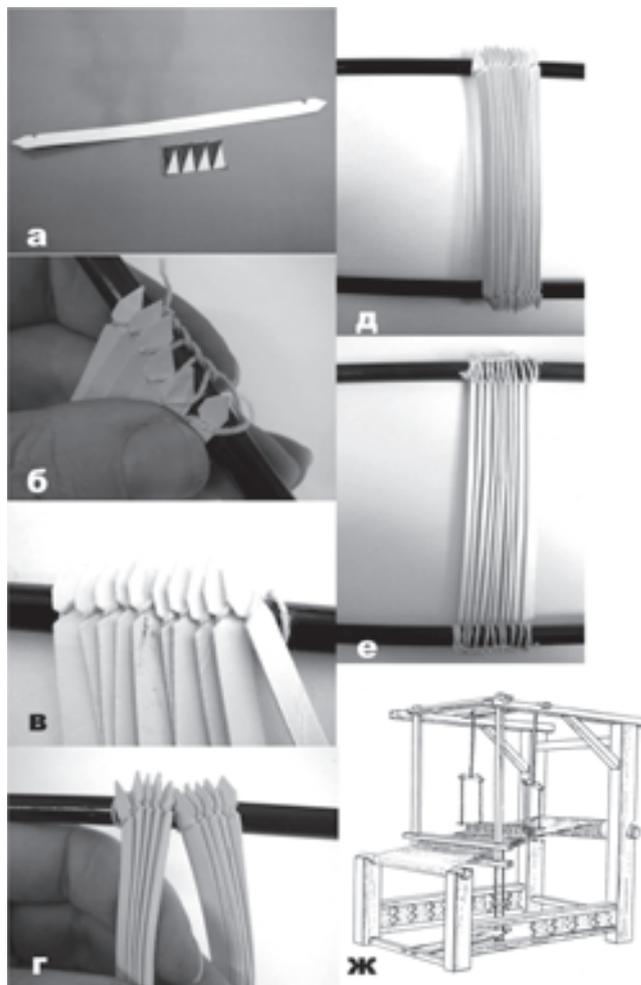

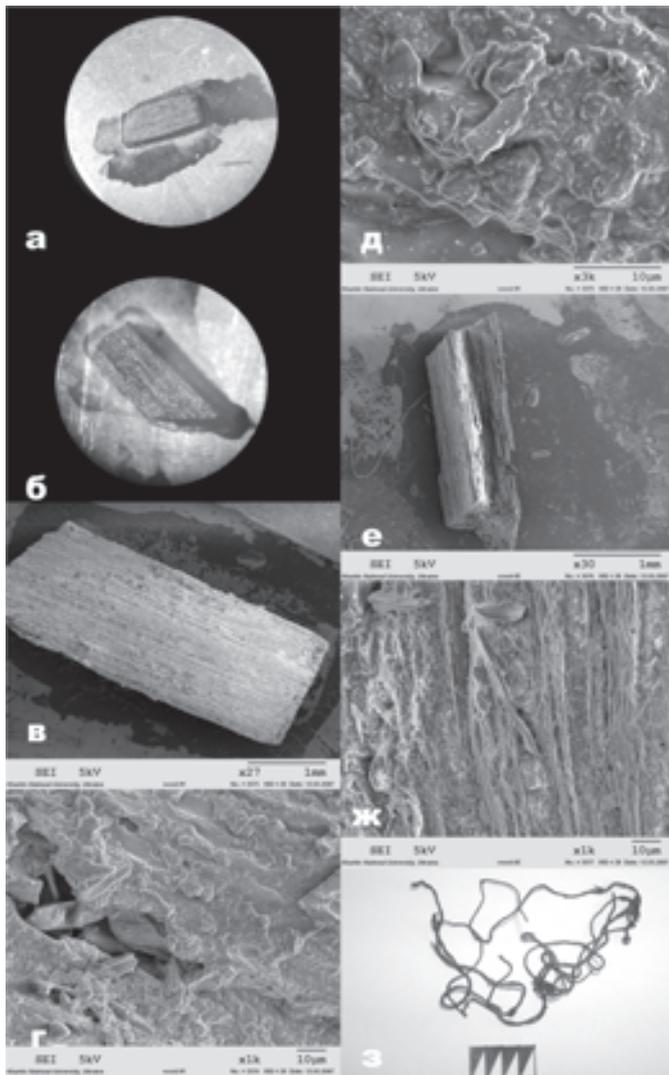
Рис.2. Остатки текстильного производства, обнаруженного в Чернигове в 2006 г.

- а. Образец 5. Прядильное сырье.
- б. Образец 5. Прядильное сырье: волокна (увеличение в 63 раза).
- в. Бердо: на момент отбора проб.
- г. «Ус» гребенки берда: общий вид.
- д. Фрагмент планки рамы.
- е. Конструкция бердо (на момент находки).
- ж. Навивка берда.
- з. Схема выполнения репсового узла.

Рис.3. Эксперимент и реконструкция.

- а. Образец «усов» берда, изготовленных для проведения эксперимента.
- б. Эксперимент: закрепление «усов» гребенки берда слева направо на планке рамы.
- в. Эксперимент: завершение закрепления «усов» гребенки берда слева направо на планке рамы.
- г. Эксперимент: пример образования зева для пропуска нитей основы при ткачестве.
- д. Эксперимент: фрагмент берда (правая сторона).
- е. Эксперимент: фрагмент берда (левая сторона).
- ж. Реконструкция горизонтального ткацкого станка по изданию: «Древняя Русь. Город, замок, село/ Под ред. Б.А. Колчина. – М., 1985. – Табл. 109, 2».

Рис.4. Находки и их исследование.

а. «Усы» гребенки берда: фронтальная проекция (увеличение в 18 раз).

б. Рама берда: фронтальная проекция (увеличение в 36 раз).

в. Образец 1. «Усы» гребенки берда: фронтальная проекция (увеличение в 27 раз). Общий вид образца.

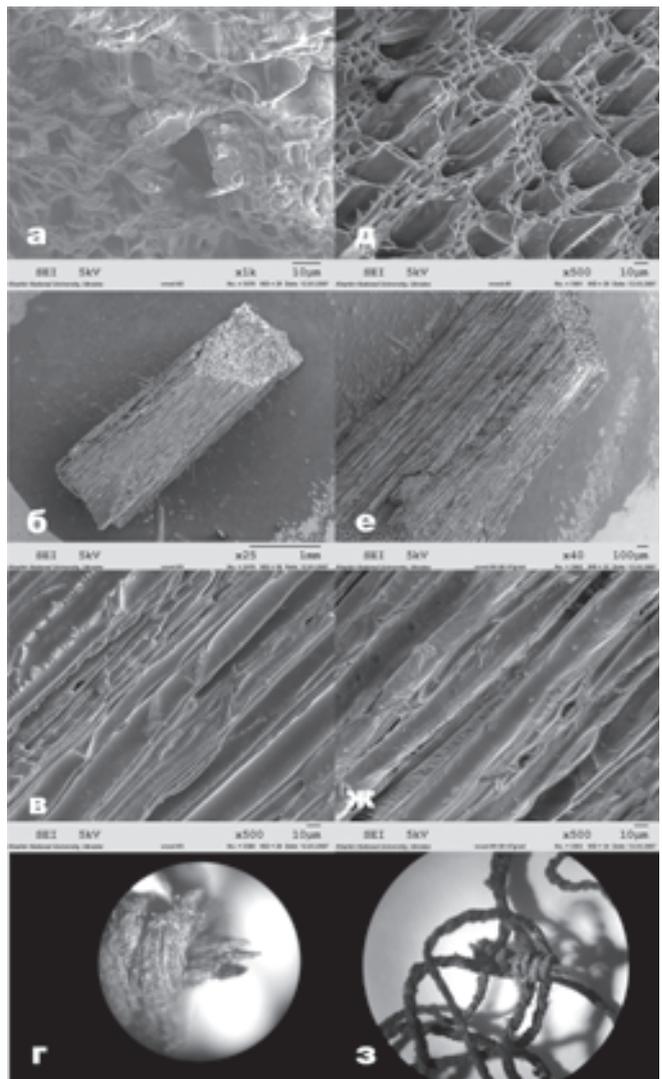
г. Образец 1. «Усы» гребенки берда: фронтальная проекция (увеличение в 1000 раз). Вид поверхности «усов» гребенки берда.

д. Образец 1. «Усы» гребенки берда: фронтальная проекция (увеличение в 3000 раз). Вид поверхности «усов» гребенки берда.

е. Образец 1. «Усы» гребенки берда: боковая проекция (увеличение в 30 раз). Общий вид образца.

ж. Образец 1. «Усы» гребенки берда: боковая проекция (увеличение в 1000 раз). Вид боковой поверхности.

з. Фрагменты ниченок с навивом.

Рис.5. Находки и их исследования.

а. Образец 1. «Усы» гребенки берда: (увеличение в 1000 раз). Вид торцевой поверхности.

б. Образец 2. Рама берда: фронтальная проекция (увеличение в 25 раз). Общий вид образца.

в. Образец 2. Рама берда: фронтальная проекция (увеличение в 500 раз). Вид поверхности древесины.

г. Навив ниченок на основу (увеличение в 63 раза).

д. Образец 2. Рама берда: фронтальная проекция (увеличение в 500 раз). Вид торцевой поверхности.

е. Образец 2. Рама берда: боковая проекция (увеличение в 40 раз). Общий вид образца.

ж. Образец 2. Рама берда: боковая проекция (увеличение в 500 раз). Вид поверхности древесины.

з. Ниченки: навив (увеличение в 8 раз).

Сергєєва Марина Сергїївна

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Центру археології Києва Інституту археології НАН України.

ДАВНЬОРУСЬКІ КІСТЯНІ ВІСТРЯ СТРІЛ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ

Серед давньоруських вістер стріл екземпляри, зроблені з кістки, складають меншість, проте як елемент озброєння і мисливського знаряддя вони заслуговують окремої уваги дослідників. Давньоруські кістяні вістря детально спробував розглядати і класифікувати О.Ф. Медведєв у відповідному розділі своєї узагальнюючої праці, присвяченої давньоруській зброї¹, проте з її виходу пройшло 40 років. За цей час отримані нові знахідки, які потребують введення у науковий обіг і аналітичного вивчення. Крім того вийшли роботи, присвячені косторізному ремеслу суміжних територій – Саркела – Білої Вежі², Волзької Болгарії тощо³, де репрезентовані серед іншого й кістяні вістря стріл, аналогічні давньоруським. Важливою є поява узагальнюючих робіт, присвячених кочівницькому озброєнню, насамперед згадаємо ряд фундаментальних праць Ю.С. Худякова⁴, в яких серед іншого розглядається й озброєння лучника. Отже прийшов час для нового звернення до давньоруських кістяних вістер стріл. Кроком у цьому напрямку й є чинна праця.

На цей час існує кілька варіантів класифікації кістяних вістер. Першу з них у свій час запропонував О.Ф. Медведєв. Згідно з типологією вказаного автора, кістяні вістря розподіляються на два відділи відповідно способу насадки на древко – на втульчасті і черешкові. У середині кожного відділу виділяється кілька типів, в основі яких лежить форма пера. Класифікація кочівницьких стріл в роботах Ю.С. Худякова базується на виділенні двох відділів, аналогічних тим, що їх виділив О.Ф. Медведєв, у середині кожного виділяються групи за формою перетину пера, і кожна група розділяється на кілька типів, що базуються на формі вістря. Свою типологію для стріл ранніх кочівників Східної Європи розробив А.В. Криганов⁵, ознакою для виділення типів вістер для нього є форма перетину. В основі опису вістер зі всіх матеріалів, що його нещодавно розробили А.В. Коробейников і М.В. Мітюков⁶, полягають критерії, які характеризують бойові властивості вістря стріли: матеріал, форма вістря, форма його перетину, спосіб насадки на древко. Проте запропонована ними схема розрахована насамперед на створення бази даних і не є класифікацією у власному сенсі, оскільки не передбачає систематизації матеріалу. Отже, можна відзначити, що універсальну класифікацію зробити практично неможливо, оскільки кожен її варіант створюється у зв'язку з конкретним завданням того чи іншого дослідника і працює на це завдання. Класифікація, запропонована у чинній роботі, також не претендує на універсалізм й є лише знаряддям для первинної систематизації наявних на цей час кістяних вістер стріл, що походять з території Середньої Наддніпрянщини.

Зберігаючи загальноприйнятий розподіл вістер стріл на відділи за способом насадки на древко, вважаємо за доцільне погодитись з А.В. Коробейниковим і М.В. Мітюковим, які окремо виділяють вістря з широким скошеним (фрікційним, за їх термінологією) насадом, який сполучався з древком іншим чином, ніж черешок⁷. Отже, стріли вказаного регіону слід відносити до трьох відділів. Всі відомі способи насадки вістер практикувалися у давньоруські часи, у тому числі серед населення Середньої Наддніпрянщини. Кістяні вістря на вказаній території репрезентовані як провідними типами, відомими скрізь на Русі, а іноді й за її межами, так і варіантами, що їх відомо в поодиноких екземплярах.

Відділ 1. Втульчасті вістря. Всі вони мають скриту втулку.

Тип 1. Конічні вістря (рис. 1, 1 – 5). Мають форму поздовжнього конуса. О.Ф. Медведєв відніс їх до так званих кулеподібних. К.О. Руденко називає аналогічні вістря з Волзької

Болгарії конічними⁸. Такий самий термін застосовував А. Рутткай⁹. Ми також вважаємо доцільним застосовувати термін «конічні» для описаних вістер, виходячи з їх форми. Серед конічних вістер можна виділити два варіанти: у формі конуса і конуса з трьохгранним завершенням. Вістря першого типу відомі з розкопок Києва, Воїнської Греблі, Вишгорода¹⁰, Білогородки¹¹, Райковецького городища¹², Чернігова¹³, поселення Ліскове – I на Чернігівщині¹⁴ та інших пам'яток. Цей самий тип зустрічається у Волковиську¹⁵, Новгороді¹⁶, на Семилукському городищі в Подонні¹⁷, в Старій Рязані¹⁸ тощо. Конічні вістря стріл широко відомі й за межами Русі, особливо в Саркелі¹⁹ і Волзькій Болгарії²⁰. Вістря цього самого типу з трьохгранним кінцем походить з половецького поховання біля с. Підгірного, причому автори розкопок підкреслюють його нетиповість для кочівницьких старожитностей²¹.

Втульчасте конічне вістря з поселення Ліскове – I походить з шару середини X – середини XI ст.²², проте переважно цей тип зустрічається у шарах XII – XIII ст.

Тип 2. З корпусом, який має значне розширення у місці втулки, і трьохгранним загостренням (рис. 1, 7 – 8). Такі вістря зустрічаються значно рідше конічних, проте вони також відомі скрізь на Русі – їх знайдено в Новгороді²³, Волковиську²⁴ та ін. О.Ф. Медведєв загалом датує їх XI – першою половиною XIII ст.²⁵. Київські екземпляри можна датувати у межах XII ст. В Шарках знайдено вістря вказаного типу з наскрізним отвором у центральній частині²⁶. Він нагадує стріли, що свистять, відомі з кочівницьких старожитностей (рис. 1, 16). Стріли з ефектом свисту з'являються у гунський час, пізніше їх широко вживали тюркські народи. Кістяні вістря стріл різних типів зі свистункою побутували у монголів. Стріли з отворами відомі також у Новгороді²⁷, при цьому з шару кінця XIII ст. походить вістря цього самого типу, що й з Шарків²⁸.

Інші типи втульчастих вістер стріл серед давньоруських матеріалів з Середньої Наддніпрянщини репрезентовані окремими екземплярами.

Тип 3. Біконічні загострені (рис. 1, 6). Таке вістря походить з Конончи²⁹. Воно має аналогії за межами Середньої Наддніпрянщини, зокрема у Новгороді³⁰, в Румунії тощо³¹.

Тип 4. З великим бочкоподібним розширенням у районі втулки. Вістря цього типу походить з Воїнської Греблі (рис. 1, 9).

Тип 5. Циліндричної форми з трьохгранним загостренням (рис. 1, 18). Таке вістря знайдено на Райковецькому городищі, де його слід датувати, ймовірно, часом не пізніше середини XIII ст. Вістря цього типу нечисленні, проте у поодиноких екземплярах вони зустрічаються на великій території. Аналогічне вістря походить з Новгорода, де воно датується 60-ми рр. XIII ст.³². Ще одне таке саме вістря знайдено у кочівницькому похованні XIV ст. в Оренбурзькій обл.³³. Цей тип відомо також на Нижньому Дунаї³⁴.

Тип 6. Масивні, бочкоподібної форми, або розширені у бік загострення. Функціональні кінці трьохгранні, їх довжина може складати до третини загальної довжини виробу (рис. 1, 9). Вістря цього типу є серед матеріалів Воїнської Греблі (рис. 1, 10). Аналогії є в Білярі³⁵. Вістря цієї самої форми, але пустотілі з трьома отворами для створення ефекту свисту знайдено в Болгарії³⁶. Є аналогії в Туві³⁷.

Тип 7. З Конончи походить біконічний виріб з тупим (пласким) функціональним кінцем, яке Г.М. Шовкопляс також визначає як вістря стріли³⁸. Така трактовка предмету не виключена (рис. 1, 15).

Відділ 2. Стріли з пласким скошеним насадом (рис. 1, 11 – 14, 17, 19). На таких насадах іноді зустрічаються насічки, або поверхня їх шерохувата для кращого сполучення з деревком. Перо сплюснене. У перетині може бути ромбічне, трикутне або багатогранне, проте велика різниця між шириною і товщиною пера не дозволяє розглядати перетин як суттєву характеристику вістря. Цей відділ репрезентований вістрями 1) килеподібної і 2) клиноподібної форми.

Такі вістря зустрічаються серед матеріалів Верхнього Києва³⁹, та на інших давньорусь-

ких пам'яток. О.Ф. Медведєв датував їх XII – першою половиною XIII ст.⁴⁰ Згідно з спостереженням А.Р. Артемьева, стріли цього типу не зустрічаються в містах Північно-західної Русі, але знайдені на більшості пам'яток зі слідами монгольського погрому: на Райковецькому городищі, на Девіч-горі, у Сахновці, Колодяжині, в Ізяславлі тощо. Вони мають аналогії в монгольських похованнях Східного Забайкалля. На підставі цього автор відносить їх до монгольських⁴¹. Поки що важко сказати, чи дійсно це так, або побутування вістер вказаного типу у такому великому ареалі пояснюється їх належністю до загальнопоширених елементів євразійського озброєння XII – XIII ст.

Відділ 3. Черешкові стріли (рис. 1, 20 – 23). Черешок, як правило, округлий у перетині, невеликого діаметру. Проте може бути сплющений.

Тип 1. Вістря зі сплющеним пером ромбічної або близької до ромбічної форми.

Тип 2. Перо сплющене, трикутної форми.

Тип 3. З пером, в якого ширина і товщина приблизно однакові. У перетині гранчасте.

Власне черешкові вістря серед південноруських матеріалів репрезентовані лише окремими екземплярами. За формою вони, як правило, збігаються з тими, що їх виділив О.Ф. Медведєв як запозичення форм залізних вістер. Так, серед київських знахідок є екземпляр, що копіює форму ромбоподібного залізного вістря⁴². До цього ж різновиду слід віднести вістря ромбічного перетину з довгим тонким черешком, округлим у перетині, що походить з району Десятинної церкви (рис. 1, 21). У 2006 р. на Київському Подолі (розкопки Подільської експедиції – М.А.Сагайдак, Д.К.Чорновіл) було знайдено ще одне кістяне вістря, що копіювало форму залізного – невеликих розмірів, з пласким трикутним пером і обламаним стріжнеподібним черешком. (рис. 1, 22). На жаль, вказані вироби походять з комплексів, для яких не встановлено вузької дати. Проте загалом всі ці комплекси датуються часом не раніше XII ст. Листоподібне (гостролистне, за О.Ф. Медведєвим) черешкове вістря з Райковецького городища⁴³ копіює форму, поширену в широких хронологічних рамках – з VIII по XIII – XIV ст.⁴⁴. Райковецький екземпляр може бути датований часом не пізніше середини XIII ст., коли городище було зруйноване.

Стріли типу 3 на території Середньої Наддніпрянщини майже не зустрічаються і відомі лише у поодиноким екземплярах. Таке вістря знайдено у Райках, є цей тип також у Колодяжині⁴⁵.

Дослідники пов'язують розповсюдження кістяних вістер стріл з периферійними околицями державних створень, зокрема, для східної Європи – з північною лісовою смугою⁴⁶. Аналогічна закономірність простежується і в азіатській частині лісостепової зони⁴⁷.

З точки зору походження і шляхів поширення більш докладно слід зупинитися на конічних втульчастих вістрях стріл. Вони є найбільш архаїчним різновидом, вони присутні у багатьох культурах, починаючи з доби бронзи. У східноєвропейському лісостепу такі вістря функціонували у скіфську добу, проте потім вони зникають і знову з'являються тільки у середньовіччі. Найбільшого поширення втульчасті конічні вістря дістали у Саркелі-Білій Вежі і в Поволжі. В Саркелі в хазарський період їх кількість навіть перевищувала кількість залізних⁴⁸. Саркельські вістря з'являються дещо раніше за давньоруські, які з'являються у XI ст., але розповсюджуються переважно у XII ст. Втульчасті кулеподібні вістря відомі на різних пам'ятках Волзької Болгарії датуються XI – XII ст.⁴⁹ Крім того, тут знайдено їх напівфабрикати. Враховуючи те, що тісні культурні зв'язки між Київською Руссю і Волзькою Болгарією розпочалися досить рано⁵⁰, є підстави для того, щоб попередньо намітити один з можливих шляхів появи кістяних втульчастих вістер стріл на Русі. Принаймні можна казати про вказану категорію знахідок як про одну з спільних рис матеріальної культури, які формуються на території півдня Східної Європи саме у цей період. Є дані про вістря того самого типу, знайдене на території Словачки у слов'янському похованні IX – середини X ст.⁵¹ Проте це поодинокі знахідки, тимчасом як східні екземпляри репрезентовані у значній кількості.

Знахідки кістяних вістер у Центральній Європі взагалі зустрічаються дуже нечасто⁵², тому щось казати про західні впливи на розповсюдження згаданого типу вістер стріл поки що нема підстав. Для західноєвропейського озброєння такі стріли взагалі нехарактерні, а ті, що знайдені на півдні Європи – в Болгарії⁵³ та Румунії⁵⁴, нечисленні і, враховуючи основний напрямок середньовічних міграцій, можуть пов'язуватися з культурними взаємодіями, що здійснювались по лінії схід – захід.

Зі спільною для східної Європи традицією, ймовірно, пов'язане також застосування втульчастих вістер типу 2, що мають досить розроблену характерну форму. Решта типів не створює стійких серій, їх поодинокі знахідки розкидано по великій території, де подібні прості і функціональні форми могли виникнути незалежно одна від одної.

Серед ранніх кочівницьких кістяних стріл на території Східної Європи втульчасті вістря відсутні⁵⁵. Стріли, які відносяться до відділів 2 і 3, побутували у кочівників степової смуги Євразії майже скрізь. Проте на території Волзької Болгарії вони були поширені значно менше за втульчасті. К.О. Руденко вказує на те, що форми черешкових стріл достатньо характерні для лісової смуги Східної Європи, і знаходять близькі аналогії у Прикам'ї⁵⁶. Зокрема, похожі вістря – клиноподібних і листовидних форм, у фінно-угрів Приуралья побутували ще за добу раннього заліза⁵⁷.

На Київському Подолі (вул. Оболонська, 12, 1993 р.) виявлено налагоджене виробництво кістяних втульчастих вістер стріл. Комплекс датується другою половиною XII – першою половиною XIII ст.⁵⁸. При цьому інших виробів з кістки, яких було б можливо пов'язати зі згаданим косторізним виробництвом, не було знайдено, що дає підстави говорити про вузьку спеціалізацію майстра-косторіза. Отже, слід припускати наявність попиту на цю продукцію, принаймні у певний період. З централізованим виробництвом, скоріш за все, пов'язані вістря більш-менш уніфікованих форм. До таких вістер належать крім втульчастих екземпляри клиноподібної і килеподібної форми з пласким насадом. Не виключено, що вістря типів, що репрезентовані поодинокими екземплярами, вироблялись самими власниками. Ю.С. Худяков припускає подібну ситуацію, наприклад, для хуннів, для яких характерною є велика варіабельність типів вістер⁵⁹, в певних випадках це могло бути справедливим для монголів⁶⁰. Вістря, згодом вироблені кустарним способом, іноді відзначаються грубістю обробки – такими є, наприклад, вістря з Воїнської Греблі.

Окремі вістря типу 2, що походять з Києва, мають таку цікаву деталь, як нанесені на них графіті. Так, на вістрі, що походить з розкопа по Ярославському провулку, 7/9⁶¹, є глибоко врізаний знак, що нагадує перевернуту на бік літеру «н» (рис. 1, 7). На іншому вістрі цього ж типу, знайденому на Київському Подолі (1991 г.) прорізано 7 вертикальних ліній (рис. 1, 8). Можливо, графіті являли собою знаки власності або мали магичне значення. Відомі також орнаментовані вістря стріл – один з них походить з поселення Ліскове – І на Чернігівщині⁶². Відзначимо, що маркування предметів озброєння з кістки різними знаками, або нанесення на них орнаменту – добре відоме явище для доби середньовіччя.

Знахідки кістяних вістер стріл на давньоруських пам'ятках пов'язані з побутовими комплексами, тобто в основному вони були знайдені поза контекстом їх використання. У першій публікації косторізної майстерні автори припускали застосування подібних вістер як переважно мисливського знаряддя⁶³, проте ця думка потребує перегляду. Деякі дані щодо їх використання можуть надати інокультурні аналогії. Стріли з залізними і кістяними вістрями, судячи з поховального інвентаря, могли належати до одного й того ж сагайдачного набору. Це явище відоме у різних народів доби раннього залізного віку⁶⁴, у середньовічних кочівників тощо⁶⁵. Є й безпосередні свідчення бойового використання стріл з кістяними вістрями. На Боярському «Арай» могильнику (Удмуртія) є поховання людини, вбитої кістяним вістряем⁶⁶. На жаль, деталі поховання, у тому числі тип вістря, поки що не опубліковані. Поховання воїна уйгурського часу (VIII – IX ст.), вбитого двома стрілами – з залізними і кістяними вістряем

– досліджено у Туві⁶⁷. Поховання воїнів, вбитих стрілами з кістяними вістрями відомі й для хуннського часу⁶⁸. Під час досліджень середньовічної фортеці Сілістра (Болгарія) два кістяні втульчасті вістря було знайдено у будівлях, що мали безпосереднє відношення до фортеці⁶⁹, що також може свідчити про їх бойове призначення. У кочівників Саяно-Алтая більшість типів, як вказує Б.Б. Овчиннікова, відносяться до поліфункціональних, за виключенням деяких типів, що функціонували лише як мисливське знаряддя⁷⁰. Для давньоруських екземплярів О.Ф. Медведєв припускав аналогічні функції⁷¹. До суто мисливських вістер – томарів – серед розглянутих вище типів можна віднести втульчасті типів 5, 6 і 7. Такими вістрями, недостатньо гострими, можна було не вбивати, а тільки оглушати дрібних промислових тварин, не пошкоджуючи їхнього хутра.

Щодо втульчастих стріл типу 1, то, незважаючи на їх невелику вагу, можна припустити їх використання як бойових, на що вказує їх форма. Проте на цей час вказане питання залишається відкритим. Відзначимо, що у Києві можна простежити характерну топографію знахідок кістяних стріл різних типів: вістря зі втулками відомі в обох основних районах стародавнього міста – у Верхньому Місті і на Подолі, знахідки черешкових вістер поки що пов'язуються тільки з Верхнім Містом. Не виключено, що такий розподіл пов'язаний з різним ставленням до них, виходячи з їх функціональних властивостей.

Джерела та література

1. Медведєв А.Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII – XIV вв.// САИ. – Вып. Е1-36. – М., 1966. – 184 с.
2. Флерова В.Е. Костяные детали луков, колчанов и налучий Белой Вежи// Степи Евразии в эпоху средневековья. – Т.1. – Донецк, 2000. – С. 101 – 116.; ее же. Резная кость юго-востока Европы IX – XII веков: искусство и ремесло (по материалам Саркела – Белой Вежи из коллекции Государственного Эрмитажа. – СПб, 2001. – 352 с.
3. Закирова И.А. Косторезное дело Болгара// Город Болгар. Очерки ремесленной деятельности. – М., 1988. – С. 220 – 243; Руденко К.А. Булгарские изделия из кости и рога// Древности Поволжья: эпоха средневековья (исследования культурного наследия Волжской Булгарии и Золотой Орды). Материалы II Российской конференции «Поволжье в средние века» 25-28 сентября 2003 года. Казань-Яльчик. – М. - Казань, 2005. – С.67 – 97.
4. Худяков Ю.С. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. – Новосибирск, 1986. – 269 с.; Худяков Ю.С. Вооружение центральноазиатских кочевников в эпоху раннего и развитого средневековья. – Новосибирск, 1991. – 190 с.; Худяков Ю.С. Вооружение кочевников Южной Сибири и Центральной Азии в эпоху развитого средневековья. – Новосибирск, 1997. – 160 с.
5. Крыганов А.В. Вооружение и конское снаряжение кочевников юга Восточной Европы VII – X вв. – Харьков, 1987. – Дисс... канд. ист. наук. – Научный архив Института археологии НАН Украины. – № 656. – С. 40 – 41.
6. Коробейников А.В., Митюков Н.В. Баллистика стрел по данным археологии. – Ижевск, 2007. – С. 75 – 78.
7. Коробейников А.В., Митюков Н.В. Указ. соч. – С. 71 – 74.
8. Руденко К.А. Указ. соч. – С. 69.
9. Ruttkay A. Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II)// Slovenskб Archeolygia. – 1976. – Roип. XXIV. – Inslо 2. – S.328.
10. Довженок В.Й. Огляд археологічного вивчення древнього Вишгорода за 1934 – 1937 рр.// Археологія. – 1950. – Т. 3. – Табл. VI, 3.
11. Шовкоплас Г.М. Давньоруські кістяні вироби з розкопок В.В. Хвойки// Середні віки на Україні. – Т. 1. – Київ, 1971. – Рис. 1, 4, 5.
12. Гончаров В.К. Райковецьке городище. – Киев: Изд-во АН УССР, 1950. – Табл. XIV, 24.
13. Коваленко В., Моця А., Сытый Ю. Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998 – 2002 гг.// Дружинні старожитності Центрально-східної Європи VIII – XI ст. – Чернігів, 2003. – Рис. 7, 36.
14. Шекун О.В., Веремейчик О.М. Давньоруське поселення Ліскове. – Чернігів, 1999. – С. 12. – Рис. 13, 1.
15. ЗверугоЯ.Г. Древний Волковыск. – Минск: Наука и техника, 1975. – Рис.33, 43.
16. Медведєв А.Ф. Оружие Новгорода Великого// МИА. - №65. – М, 1959. – Рис. 13, 64.
17. Пряхин А.Д., Цыбин М.В. Древнерусское Семилукское городище XII – XIII вв. на р. Дон (Итоги раскопок 1984 – 86)// Археология славянского Юго-востока. – Воронеж: Воронежский пединститут, 1991. – Рис. 6, 17.
18. Даркевич В.П., Борисевич Г.В. Древняя столица Рязанской земли. М., 1995. – Табл. 35, 4.
19. Флерова В.Е. Резная кость юго-востока Европы. – С. 46 – 47. – Рис. 10, 6 – 22.
20. Закирова И.А. Косторезное дело Болгара. – С. 226. – Рис. 99, 1; Руденко К.А. Булгарские изделия

- из кости и рога. – Табл. 2; 3; Казаков Е.П. Булгарское село X – XIII веков низовий Камы. – Казань, 1991. – Рис. 46, 24.
21. Шалобудов В.Н., Яремака В.Н. Гривны в погребениях средневековых кочевников// Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья. – Днепропетровск, 1987. – С. 113. - Рис. 2, 18.
  22. Шекун О.В., Веремейчик О.М. Вказ. праця. – С. 12. – Рис. 13, 1.
  23. Медведев А.Ф. Оружие Новгорода Великого. – Рис. 12, 14; 13, 61 – 62.
  24. ЗверугоЯ.Г. Указ. соч. – Рис. 33, 46.
  25. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие. – С. 87.
  26. Шовкопляс Г.М. Давньоруські кістяні вироби з розкопок В.В. Хвойки. – Рис. 3, 1.
  27. Медведев А.Ф. Оружие Новгорода Великого. – Рис. 13, 63. – С. 171.
  28. Поветкин В.И. Звучащие приспособления в обиходе древних новгородцев (открытия 2004 года)// Новгород и Новгородская земля. – Новгород, 2005. – С. 113 – 115.
  29. Шовкопляс Г.М. Давньоруські кістяні вироби з розкопок В.В. Хвойки. – Рис. 2, 2.
  30. Медведев А.Ф. Оружие Новгорода Великого. – Рис. 13, 60.
  31. *Dinogetia*. – Vol. I. – Bucuresti, 1967. – Fig.182, 42; 184, 18.
  32. Гайдуков П.Г. Славенский конец средневекового Новгорода. Нутный раскоп. М., 1992. – С. 102. – Рис.75, 14.
  33. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие. – Табл. 28, 27.
  34. Digconu P., Baraschi S. Objects of Bone and Antler from Prcuiul Lui Soare// *Dacia*. Vol XVII. – 1973. – Pl. I, 3; pl.III, 5.
  35. Медведев. Ручное метательное оружие. – Табл. 22, 10; Руденко К.А. Указ. Соч. – Табл.3, 86.
  36. Закирова И.А. Указ. соч. – Рис. 99, 4.
  37. Овчинникова Б.Б. К вопросу о вооружении кочевников средневековой Тувы (по материалам раскопок могильника Аймырлыг// Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии.- Новосибирск, 1981. – Рис.1, 5.
  38. Шовкопляс Г.М. Давньоруські кістяні вироби з розкопок В.В. Хвойки. – Рис. 2, 1.
  39. Каргер М.К. Древний Киев. – Т. 1. – М.-Л., 1958. – Табл.XCIII; Шовкопляс А.М. Некоторые данные о косторезном ремесле в древнем Киеве// Краткие сообщения Института археологии АН УССР. – 1954. – Вып. 3. – Табл. II, 15; Сергеева М.С. Кістяні та дерев'яні вироби з колекції «Десятинна церква» у збірці НМІУ. Каталог. Вироби з кістки та дерева// Церква Богородиці Десятинна в Києві. – К., 1996. – № 13.
  40. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие. – С. 88.
  41. Артемьев А.Р. Проблемы выделения монголо-татарского комплекса вооружения среди древнерусских материалов XIII в.//Восточная Европа в средневековье. – М.: Наука, 2004. – С. 146.
  42. Шовкопляс А.М. Некоторые данные о косторезном ремесле. – Табл. II, 14.
  43. Гончаров В.К. Указ. соч. – Табл. XIV, 26.
  44. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие. – С. 73.
  45. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие. – Табл. 22, 31, 32.
  46. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие. – С. 88; Крыганов А.В. Вооружение и конское снаряжение. – С. 41.
  47. Худяков Ю.С. Вооружение центральноазиатских кочевников в эпоху раннего и развитого средневековья. – С. 124; его же. Вооружение кочевников Южной Сибири и Центральной Азии, 1997. – С. 127 – 128.
  48. Флерова В.Е. Костяные детали луков. – С.104; ее же. Резная кость юго-востока Европы. – С. 46 – 47. – Рис. 10, 6 – 22.
  49. Руденко К.А. Указ. соч. – С. 69.
  50. Моця А.П., Халиков А.Х. Булгар-Киев. Пути, связи, судьбы. – К.,1997. – 192 с.
  51. Ruttkay A. Op. cit. – S. 328.
  52. Slivka M. Parohogovb a kostenb produkcia na Slovensku v obdobn feudalismu// *Slovenskб Archeologia*. – Roipnk XXXII. – Inslo 2. – 1984.– S. 396. – Tab. V, 28, 32.
  53. Атанасов Г. Средновековни костни изделия от Силистра// Известия на Народния музеи. Варна. – Т. 23 (38). – 1987 – Табл. XI, 3 – 5.
  54. *Dinogetia*. – Fig. 182, 46 – 50; 184, 17, 19.
  55. Крыганов А.В. Вооружение и конское снаряжение. – С.40.
  56. Руденко К.А. Указ. Соч. – С. 70.
  57. Иванов В.А. Вооружение и военное дело финно-угров Приуралья в эпоху раннего железа. М., 1984 – Рис. 9, 1 – 9, 14, 15, 19.
  58. Сагайдак М.А., Сергеева М.С., Михайлов П.С. Новые находки древнерусского ремесла в Киеве// Древности 1996. – Харьков, 1997. – С. 34.
  59. Худяков Ю.С. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. – С. 41.
  60. Худяков Ю.С. Вооружение центральноазиатских кочевников в эпоху раннего и развитого средневековья. – С. 124.
  61. Сагайдак М.А., Тараненко С.П., Ивакин В.Г. Звіт Подільської постійнодіючої експедиції по дослідженням за адресою Ярославський провулок, 7/9 2005 р. – Архів Подільської експедиції ІА НАНУ. – С.20, 197.
  62. Шекун О.В., Веремейчик О.М. Вказ. праця. – С.12. – Рис.13, 1.
  63. Сагайдак М.А., Сергеева М.С., Михайлов П.С. – Указ. соч. – С. 34.
  64. Дубовская О.Р. Погребение лучника раннего железного века// СА. – 1985. - №2. – Рис. 2; Иванов

В.А. Указ. соч. – С. 22-23.

65. Овчинникова Б.Б. Тюркские древности Саяно-Алтая в VI – X веках. – Свердловск, 1990. – С. 75.

66. Коробейников А.В., Митюков Н.В. Указ соч. – С.17.

67. Кызласов Л.Р. История Тувы в средние века. – М., 1969. – С. 7. – Табл. 2, 18.

68. Худяков Ю.С. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. – С. 41 – 42.

69. Атанасов Г. Средневековни костни изделия. – С. 106.

70. Овчинникова Б.Б. Тюркские древности Саяно-Алтая. – С. 71.

71. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие. – С. 87 – 88.

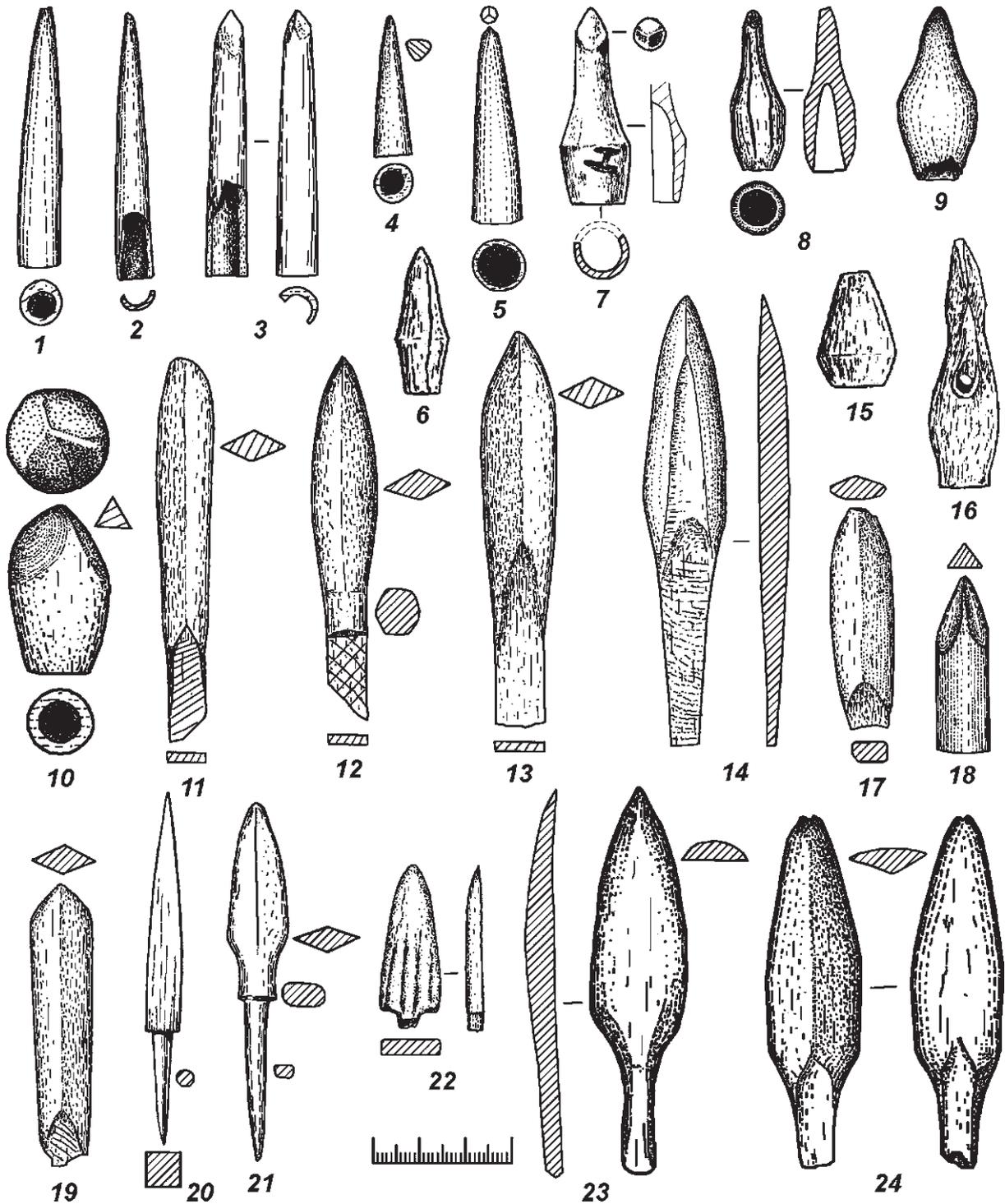

Рис. 1. Кістяні вістря стріл Середньої Наддніпрянщини. 1 – 4, 7, 8, 11 – 13, 21, 22 – Київ; 5, 9, 10, 14, 23, 24 – Воїнська Гребля; 6, 15 – Кононча; 16 – Шарки; 17 – 20 – Райковецьке городище. (6, 15, 16 – за Г.М. Шовкопляс, 20 – за О.Ф. Медведевим)

Черненко Олена Євгенівна
кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СПОРУДИ ЧЕРНІГІВСЬКОГО МАГІСТРАТУ

Як відомо за матеріалами писемних та картографічних джерел, на території Чернігівської фортеці у XVII – XVIII ст. знаходилось кілька мурованих будинків. Міській Чернігівський магістрат займав один з них, розташований неподалік від Погорілих воріт, із західного боку Замкової вулиці. Спираючись на ці повідомлення, А.А. Карнабед ототожнив відкриті під час археологічних розкопок 1980 р. в районі Погорілих воріт руїни пізньосередньовічної будівлі з будинком магістрату.¹ Руїни, прорізані фундаментами дому Дворянських зібрань XIX ст. (зруйнований 1941 р.), частково збереглись поза периметром його стін та нижче рівня підлоги.

Під керівництвом А.А. Карнабеда у 1986 – 1991 рр., в ході археологічних досліджень фундаментів Дворянських зібрань (будинки планували відбудувати та створити у ньому музейний комплекс), вдалось розкопати частину руїн магістрату.² Розкопки проводились в кілька етапів, спорадично, що не дозволило відкрити мурування повністю та визначити їх планувальну структуру.

1991 р., в зв'язку з відсутністю фінансування, А.А. Карнабед вимушений був припинити дослідження. 1992 р., під час благоустрою міського парку, руїни магістрату були законсервовані (закриті руберойдом і металевими листами) та засипані ґрунтом разом з усією територією розкопу.

Результатам своїх досліджень А.А. Карнабед присвятив статтю “Чернігівський магістрат XVII – XVIII ст. Де і яким він був”.^{*} Нажаль, за його життя ця робота не була опублікована. Знайомство з текстом рукопису дозволяє визначити, що, на думку автора, споруда магістрату у плані мала форму літери “Г” та являла собою прямокутник видовжений по осі захід-схід, з виступом біля північного кута. А.А. Карнабед також дійшов висновку, що вона складалась з анфілади приміщень різних розмірів перекритих коробовим склепінням.

У 2005 – 2006 р., в зв'язку з відновленням проекту відбудови Дворянських зібрань, територія розкопів 1986 – 1991 рр. була розконсервована, археологічні дослідження продовжені.³ В ході цих робіт рештки споруди магістрату відкрили майже повністю – за виключенням південно-західної частини (розкопана А.А. Карнабедом), яка виходить за межі будинку Дворянських зібрань.

Вже за візуальними спостереженнями можна було визначити, що на окресленій ділянці знаходяться залишки не однієї, як вважалось раніше, а кількох різних за орієнтацією, глибиною залягання фундаментів та характером цегли давніх споруд.

Стан збереження мурувань різний: у західній частині частково вціліли підвальні приміщення (висота стін – до 2 м від рівня підлоги); у східній – лише ділянки бутової кладки, яка місцями має вимуровану опалубку та фрагменти змішаної кладки зведеної за допомогою цегли різних розмірів. В цілому, розкриті мурування займають територію приблизно 15x15 м. З трьох боків вона обмежена стрічками мурування, а з південного сходу – материковим уступом висотою 0,5 м. Можливо, це край давнього будівельного котловану. Виявлені руїни давніх споруд прорізані фундаментами внутрішніх та зовнішніх стін будинку Дворянських зібрань.

Мурування були перекриті будівельними матеріалами від їх руйнування^{**}. Під шаром

---

^{*} Користуючись нагодою, висловлюю подяку Л.В. Ясновській за можливість ознайомитись з текстом статті А.А. Карнабеда котру вона готує до публікації. Дякую також за консультативну допомогу Ю.М. Ситому, В.В. Мултанен та Н.Є. - Самохіну.

^{**} Виявлено на ділянках, котрі не були розкриті під час розкопок 1986 – 1991 рр.

сміття, безпосередньо на кладці стін, знайдено незначну кількість археологічних матеріалів XVIII ст. (деньга XVIII ст., уламок керамічної люльки, кілька дрібних фрагментів кахлів та горщиків, скляних посудин). Відкладення культурного шару в межах руїн відсутні. Це свідчить про те, що споруда була в короткий проміжок часу цілеспрямовано зруйнована та засипана. За спостереженнями А.А. Карнабеда, на східній ділянці мурувань простежувались сліди вирубки цегли. Як можна встановити, у цьому місці стіни розібрали повністю, а збереженість західної половини краща.

Науково-технологічне дослідження архітектурного ансамблю, розкритого під час археологічних розкопок 2005 – 2007 рр. здійснили у 2007 р. співробітники державного науково-технологічного центру консервації та реставрації пам'яток (ДНТЦ “Конрест”) на чолі з заступником директора центру Гуцуляком Р.Б.

За матеріалами натурного обстеження та лабораторних досліджень було визначено, що будівельні матеріали та система кладки всього комплексу досить близькі за своїми характеристиками. Всіх їх можна віднести до доби пізнього середньовіччя.

Ядром системи мурувань на західній ділянці є будівля, котра сформувалась шляхом прибудови корпусу однієї споруди до іншої. Виявлено 4 типи мурувань та 3 типорозміри червоної цегли-пальчатки: 34-36x16-17,5x5,5-6 см (тип А); 27-28x15-16-17x5,5-6 см (тип Б); 29-30x16-17x5,5-6 см (тип В) XVII – XVIII ст. Товщина швів – до 1 см.

Найбільш раннім у цьому комплексі є трапецієподібне у плані (північно-східна стіна закладена під гострим кутом до напрямку південно-східної) підземне приміщення з пілястрами-лопатками.* В межі розкопу 2005 – 2007 рр. входила лише його північно-східна стіна (цегла типу А). До неї з північного сходу, під гострим кутом, впритул прибудоване приміщення від якого збереглась східна частина (цегла типу Б). Проміжок, що утворився між стінами двох споруд заповнений пальчастою цеглою (тип Б). Південно-західна стіна прибудови перекрила аорчні віконні прорізи у більш ранній споруді. В ній вирубано нішу, яка прорізає димовий канал, який проходить у товщі стіни першого приміщення. По внутрішньому периметру прибудови знаходиться мурований ступінчастий виступ (цегла типу В). Ймовірно, він утворений під час улаштування підвалу.

Ще одна, найбільш пізня за часом виникнення прибудова, споруджена з північного сходу від першої. Напевне, саме на цьому етапі будівництва віконні прорізи у північно-східній стіні закладені ззовні. З другою прибудовою пов'язані рештки мурувань із цегли різного формату (тип Б, В тощо). Серед іншого зустрічається така, котра відповідає стандартам встановленим у XIX ст. (28x13-14x6 см).

Таким чином, можна побачити, що архітектурний комплекс визначений А.А. Карнабедом як будинок магістрату, склався в ході кількох послідовних перебудов.

Звернення до матеріалів писемних джерел дозволяє зробити висновок, що споруда магістрату на початку належала родині Полуботків. Як повідомляв А.Ф. Шафонський, “... дом каменный, где городской магистрат в крепости... принадлежал также черниговскому полковнику Полуботку и..., после пожара 1750 г. бывшего, куплен прежним черниговским магистратом, в котором оный и находится”.⁴ З цього тексту випливає, що після 1750 р. магістрат займає приміщення дому Полуботка і рештки магістрату є водночас руїнами будинку гетьмана.** Останній, згідно опису майна Полуботка, складеного 1724 р., являв собою двоповерхову будівлю в якій було чотири “палати” на першому та дві на другому поверхах.⁵

Перша перебудова будинку відбулась, напевне, ще до переїзду магістрату у нове приміщення, можливо, під час ремонту після пожежі 1718 р. За спостереженнями В.В. Мултанен, зробленими на підставі матеріалів археологічних досліджень 1986 – 1991 рр., після

---

* Досліджене 1986 р. А.А. Карнабедом.

** Локалізація багатьох будівель Чернігівської фортеці XVIII ст. є дискусійною. На думку А.А. Карнабеда, дім Полуботка знаходився поблизу полкової канцелярії (“дім Лизогуба”).

пожеж планувальна структура північно-східної ділянки фортеці змінювалась і траса Замкової вулиці зміщувалась вбік. Цим можна пояснити те, що різні за часом виникнення приміщення магістрату закладено під дещо різними кутами: після пожежі фасади поновленої споруди орієнтували по-новому.

З писемних свідчень, узагальнених А.А. Карнабедом, випливає, що міський магістрат займав будинок поблизу Погорілих воріт досить недовго: з 1750 р. до кінця XVIII ст.⁶

Згідно версії, викладеній у повідомленні про розкопки 2006 р., будинок магістрату перейшов у власність родини Єньків.⁷ “Єнькова кам’яниця” розташована в “садибі дворянства у Чернігові” згадується в матеріалах XIV Археологічного з’їзду.⁸ Проте, як з’ясувалось при подальших розшуках, ця згадка стосується не садиби Дворянських зібрань, а території Дворянського пансіону, збудованого 1903 р. Тобто, на початку XX ст. домом родини Єньків вважали руїни кам’яниці у південній частині колишньої Чернігівської фортеці.* Співробітники Чернігівської архівної комісії здійснювали нагляд над земляними роботами під час будівництва на цьому місці.⁹ Зібрані археологічні матеріали надійшли у музей комісії,¹⁰ а згодом експонувались на виставці Археологічного з’їзду.

Є підстави вважати, що споруда магістрату була зруйнована ще у 80-ті роки XVIII ст. З матеріалів архівних справ Чернігівської міської думи можна зрозуміти, що, принаймні з 1786 р., власного приміщення у цієї установи не було¹¹, хоча наведена вище згадка А.Ф. Шафонського про магістрат належить до того ж часу. Можливо, будівля була у поганому стані та її розібрали перед проїздом імператриці Катерини II через Чернігів того ж 1786 р., як і інші “непорядочные строения”, що могли потрапити на очі государині.¹² Цій версії відповідає і характер матеріалів виявлених під час археологічних досліджень.**

На схід від основного об’єму споруди магістрату, як вже зазначалось вище, збереглися ділянки бутової кладки та фрагменти стрічок мурування (серед іншого, з використанням цегли різних форматів). Забутовка пізньосередньовічних будівель та дому Дворянських зібрань в деяких місцях утворювала суцільний масив. Визначити в ньому елементи окремих будівель вдалось лише в кількох випадках.

Як виявилось, найдавнішим за часом виникнення є невеликий (довжиною близько 3 м) фрагмент стіни. Він складений з прямокутної червоної цегли розміром 27-29x20-20,5x5-5,5 см на вапняково-пісчаному розчині. Товщина швів – до 1,5 см.

Привертає також увагу ділянка бутової кладки, яка у плані подібна до вівтарної півциркульної стрічки (за припущенням А.А. Карнабеда – від домової церкви). Згідно результатам досліджень ДНТЦ “Конрест”, мурувальний піщано-вапняковий розчин у кладці за складом і текстурою відрізняється від того, що застосований в інших муруваннях. Через погану збереженість важко визначити, яким чином ця кладка пов’язана з розташованими поруч руїнами магістрату. У зв’язку з цим, можна згадати стару дискусію щодо локалізації на території Чернігівської фортеці пізньосередньовічної дерев’яної церкви архангела Михаїла. Відомо, що церква знаходилась у східній частині фортеці, за 52 сажени від Спаського собору.¹³ В минулому місце її розташування шукали там, де були руїни домонгольських храмів, а саме, на краю тераси р. Стрижень (Т.В. Кибальчич, Д.Я. Самоквасов, П.М. Добровольський)¹⁴, на південь від Благовіщенського собору (Б.О. Рибаків)¹⁵ або між садибами сучасних Чернігівського історичного та художнього музеїв (В.П. Коваленко).¹⁶

Враховуючи, що сажень у XVIII ст. не мала усталеного значення, перевести 52 сажени у

---

* Н. Маркевич вважав, що Єньки не могли мати будинку на території фортеці, оскільки вони були “люди партикулярні”. В той же час, за Філаретом Гумелевським, багата родина Єньків таким будинком володіла, хоча не зовсім зрозуміло де саме він знаходився. Див. Маркевич Н. Историческое и статистическое описание Чернигова. Чернигов, 1852. – С. 51; “Историко-статистическое описание Черниговской Епархии. – кн. 5. – Чернигов, 1874. – С. 60.

** На планах Чернігівської фортеці споруда магістрату позначається до початку XIX ст. Проте, її обриси наведені по-різному, на що звернув увагу ще А.А. Карнабед. Можливо, картографи зображали руїни, планувальну структуру яких було важко визначити чи вміщували на плані проект нового магістрату.

метричні одиниці можна лише приблизно. Серед інших варіантів, ця відстань могла відповідати і місцю знаходження дослідженого у 2005 – 2007 рр. пізньосередньовічного архітектурного комплексу. Виявлені під час розкопок рештки бутової кладки цілком могли слугувати підмурками мурованого цоколю дерев'яної церкви. Остання не обов'язково повинна була розміщуватись безпосередньо над руїнами давньоруського храму, освяченого у 1174 р. на честь святого Михаїла. Не суперечить цій гіпотезі і близьке розташування вівтарної стрічки до споруди магістрату. Як відомо, до пожежі 1750 р. територія Чернігівської фортеці була щільно забудована.¹⁷

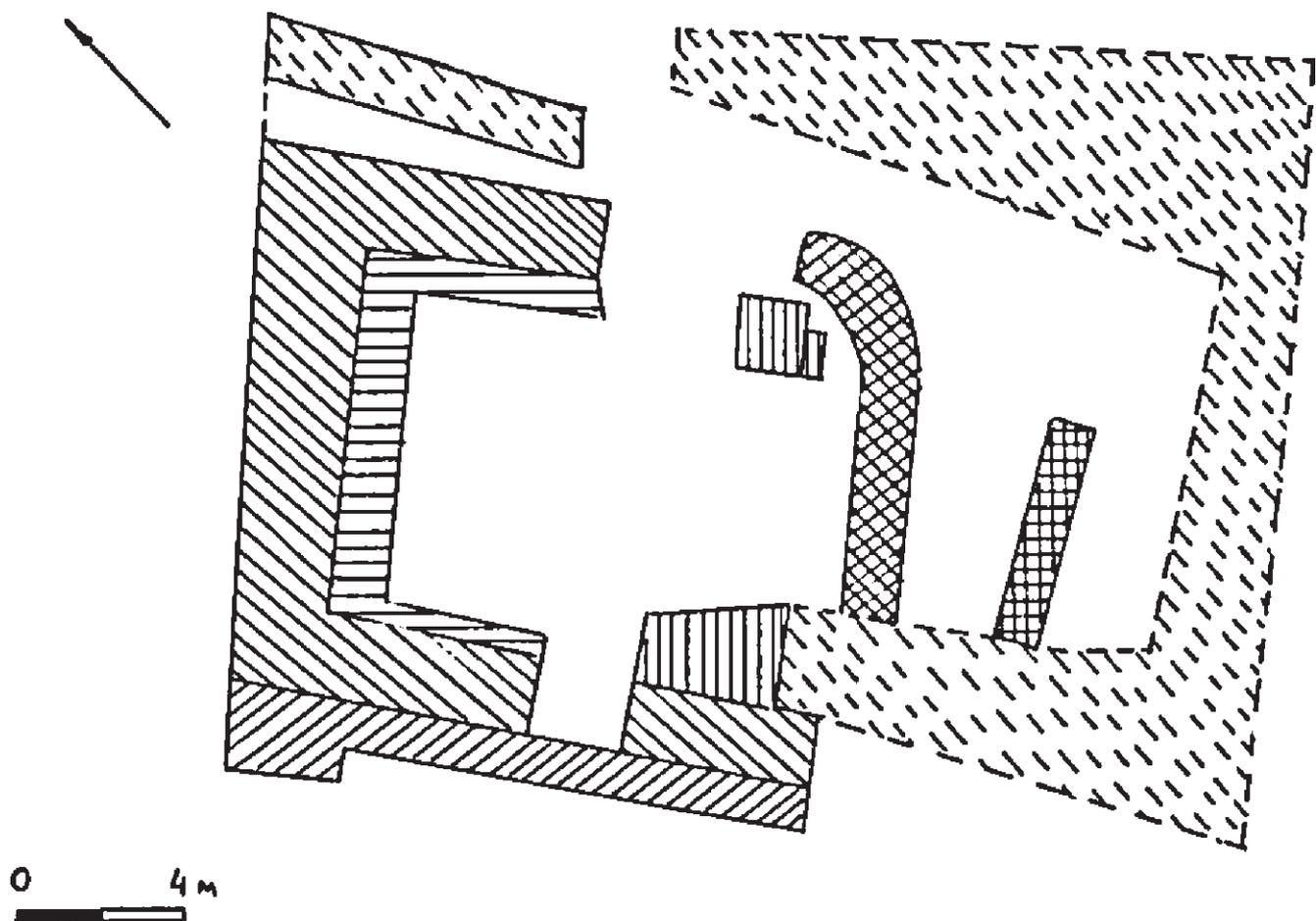
Проте, розглядаючи подібну версію, не можна відкинути і інші пояснення. Наприклад, до будинку Полуботків могли прибудувати вежу, на зразок тієї, що була в Київському магістраті кінця XVII ст. У такому випадку виявлені рештки фундаменту є не залишками вівтарної стрічки, а слідами існування округлої (закругленої) у плані башти.

Таким чином, відкриті під час археологічних розкопок 2005 – 2007 рр. руїни є рештками кількох мурованих споруд. Щонайменш одна з них передувала виникненню будинку магістрату. Безумовно, цей комплекс мурувань є унікальною пам'яткою історико-культурної спадщини. З огляду на це, руїни, що потрапляють у зону відбудови дому Дворянських зібрань, було вирішено музеєфікувати, а саме, законсервувати та відкрити для огляду в підвалах відтворюваної будівлі у вигляді зондажів. Комплекс реставраційних робіт, розроблених ДНТЦ “Конрест”, передбачає також створення окремого приміщення в якому будуть експонуватись залишки підмурків магістрату.

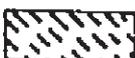

Джерела та література:

1. Карнабед А.А. Глуценко В.П. Охранные археологические исследования в зонах строительства в г. Чернигове. – НАІЗ “Чернігів стародавній”. – КН 455/1 – 4; Карнабед А.А. Архитектурно-археологические исследования в Чернигове // АО 1980 г. – М., 1981. – С. 253.
2. Карнабед А.А. Отчёт об архитектурно-археологических исследованиях в зонах охраны памятников архитектуры Черниговского государственного архитектурно-исторического заповедника в 1986 г. – НАІЗ “Чернігів стародавній”. – КН 735; Карнабед А.А. Отчёт об охранных архитектурно-археологических наблюдениях и работах в 1988 г. – НАІЗ “Чернігів стародавній”. – КН 945; Карнабед А.А. Отчёт об архитектурно-археологических исследованиях и охранных наблюдениях в зонах охраны памятников архитектуры Черниговского государственного архитектурно-исторического заповедника – НАІЗ “Чернігів стародавній”. – КН 946; Карнабед А.А. Звіт про археологічні дослідження на території Чернігівського дитинця і Єлицького монастиря. – НАІЗ “Чернігів стародавній”. – КН 948/1 – 2.
3. Карнабед А.А. Отчёт об архитектурно-археологических исследованиях в зонах охраны памятников архитектуры Черниговского государственного архитектурно-исторического заповедника в 1986 г. // Фонды Чернігівського державного історико-архітектурного заповідника “Чернігів стародавній”. – КН 945.
4. Черненко О.Є., Казаков А.Л., Новик Т.Г. Археологічні дослідження а території Чернігівського дитинця в 2006 р. // Археологічні дослідження в Україні 2006 р. У друці.
5. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – М., 1851. – С. 279.
6. Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII – XVIII веков. – М., 1967. – С. 84.
7. Карнабед А.А. “Чернігівський магістрат XVII – XVIII ст. Де і яким він був”. Рукопис.
8. Черненко О.Є., Казаков А.Л., Новик Т.Г. Археологічні дослідження а території Чернігівського дитинця в 2006 р. // Археологічні дослідження в Україні 2006 р. У друці.
9. Каталог выставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908. – С. 93, 95.
10. Труды ЧГАК.– Чернигов, 1905. – Вып. 6. – С. 9 – 10.
11. Каталог Черниговского соединённого исторического музея Городской и Учёной Архивной Комиссии в память 1000-летия летописного существования г. Чернигова. – Чернигов, 1915. – С. 19.
12. Хижняк В. Черниговская старина // Киевская старина. – 1899. – Т. LXV. – С. 382.
13. Там само. – С. 388.
14. Филарет Гумилевский. Историко-статистическое описание Черниговской Епархии. – кн. 5. – Чернигов, 1874. – С. 60.
15. Ця версія ґрунтовно проаналізована П.І. Смолічевим. Див. Смолічев П.І. Чернігів та його околиці за часів великокнязівських // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 134 – 140.
16. Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // МИА– №11, Т. 1. – 1949. – С. 62.
17. Коваленко В.П. К исторической топографии Черниговского детинца // Проблемы археологии Южной Руси. – К., 1990. – С. 20, 21.
18. Шафонский А. Черниговского наместничества... – С. 278.

**СХЕМА РОЗТАШУВАННЯ ДІЛЯНОК МУРУВАНЬ XVII–XVIII ст.
У МЕЖАХ РОЗКОПУ 2005-2007 рр.
(за матеріалами досліджень ДНТН «Конрест»)**

- Споруда досліджена А.А.Карнабедом
- Прибудова 1
- Ступінчастий виступ
- Ділянка змішаної (ремонтної – ?) кладки
- Ділянка давньої стіни
- Вівтарна стрічка (?)
- Ділянки, де збереглись рештки будової кладки, фрагменти стін та сліди фундаментних ровиків

СОБОР СВЯТОГО СПАСА В ЧЕРНІГОВІ

Храм, збудований як будинок Господа, що перебуває на Святому Престолі із сином своїм Ісусом Христом. Це з глибокою Вірою пам'ятають українці, увесь православний люд.

Божий Храм – Спасо-Преображенський собор вже за княжі часи замислений був як духовний центр. Він поширював православ'я і формував громадську свідомість, став святинєю Чернігово-Сіверського краю.

За понад 970 – річний період своєї історії собор став скарбницею пам'яток іконопису, стінопису, книжкового мистецтва, золотарства, а також інших творів сакрального мистецтва. За їх допомогою, а особливо архітектурою Божого храму, чернігівський Спас і нині діє, разом з іншими, соборами і церквами, як складний і ефективний механізм „керування кінетикою глядачевого сприйняття» (Смирний Ю..., с.8).

Православні храми мають особливий код, притаманний лише їм архітектурний символічний текст. Образ православного собору складається, за думкою його талановитих творців, із символів, які слугують народженню внутрішньо-просвітленої, достойної людської особистості (Смирний Ю..., с.9).

За богословським задумом споруда церкви – зменшене повторення всесвіту, своєрідний мікрокосмос. Храм був символом неба і землі, раю і аду. Середньовічна людина гостро відчувала величезний світ і жила з надією, що прийде час, коли зі сходу, де встає сонце відбудеться друге пришестя Ісуса Христа, щоб відбувся суд Божий. І тому всі християнські храми мають вівтарну частину зі сходу. Храми звернуті в той напрямок, де за уявленням християн, розміщений центр землі – місто Єрусалим з горою Голгофою, на якій був розіп'ятий Ісус Христос. А з протилежної сторони від вівтаря, на заході, знаходиться хрещальня, як символ приходу в християнство.

Будинок Господа, його сина Ісуса Христа, його святих і ангелів – Спасо-Преображенський собор – головний храм серед православних святинь сіверянської землі. Рух у височинь, до Господа, – особливо гостро відчував його сіверянин під куполом Чернігівського Спасу.

Оскільки храм православний завжди був зорієнтований на схід-захід, південь-північ, його портал – центральний вхід, прикрашений і архітектурно-виявлений на фасаді, знаходився по центру західного фасаду. Цей портал спрямував рух віруючого в певному напрямку, на схід. Людина, коли заходила до церкви, своїм обличчям відразу була звернута до найголовнішої її частини – вівтаря, а не навпаки.

Знаходячись в центрі собору, віруючий, згідно авторського задуму, прилучався до свята, в тому числі й Преображення Господня, на честь якого був освячений храм. Поєднання базилікальної структури Спасу з хрестово – купольним планом, підсилило головний стрижень творчої ідеї – рух, наближення до Господа.

Архітектурно – планувальна структура Спасо- Преображенського собору – своєрідний феномен, дійсно музика в камені, яка звучить, після літургії, в душах православних християн. Наступний крок – просвітлення, моральне задоволення і фізичне оздоровлення – зцілення стражденної сіверянської душі.

Процес олюднення, спочатку язичників, а потім православних відбувався завдяки вірі і дії цілого комплексу заходів, скерованих отцями церкви, як в середині, так і назовні Спасу – Преображенського собору. Світогляд сіверян, обумовлений правірою, після їхнього хрещення в 989 році, довгий час, навіть у 2008 – му іще характеризується двовір'ям. Але ж священне, духовне, все, що знаходиться за межею буденного, знаходило відгук в душах язичників. Тому «духовний простір Чернігівщини, – як вірно зауважив культуролог і філософ В.Личковах, – отримав першообраз сіверянської культурної ментальності, опинився під сигнатурою Спасу». (Личковах В, с.3). Новозбудований чернігівський храм «символізує сподівання на краще, стремління до просвітлення і перетворення людини і світу» (Там же, с. 4).

Саме заради цієї ідеї зодчі та будівничі Спасо-Преображенського собору і поєднали

його базилікальну структуру із хрестово-купольним планом. Змодельована мислителями і практиками богослов'я ситуація, що існує вже понад дев'ять сторіч у чернігівській святині повинна розглядатися, навіть в оглядових екскурсіях, а особливо у тематичних, зокрема мистецтвознавчих екскурсіях. Пропонований матеріал стосується не лише архітектурно-планувальної структури чернігівського храму, а й сакрального живопису, котрий не тільки утверджує релігійні уявлення православної віри, й виконує загально-людську духовну місію. До останнього часу іконостас, настінні розписи та ікони притвору, нефів, діяконника, соборної різниці та вівтарної частини не отримав сводного каталогу. Головна святиня у столиці Чернігово-сіверських земель не має докладного опису творів сакрального мистецтва, що зберігаються в неї. Якщо Біблія виступає, як світ символів, що єднає горнє небо і видимий світ, то споруда православної церкви із внутрішнім оздобленням сприймається, як ілюстрована Біблія.

Але, ікона у храмі сприймається не лише, як своєрідна живописна оповідь, що ілюструє священні тексти. Вона несе в собі надзвичайної ваги духовну місію, зокрема у Чернігівському Спасі. Ідеал краси і світ добра – ікона, водночас сприймається і як витвір мистецтва, і як інструмент потойбічного зв'язку з Абсолютом. Існує думка, і небезпідставна, що ікона сприймається лише під час молитви, і саме в храмі, коли біля неї горить свіча. В її мерехтливих променях, а не при штучному музейному освітленні, розпочинається таїнство прилучення через іконописний образ до Першообразу, ім'я якому Господь.

Ікона має різні прояви свого феномену. Чисте мистецтво, містичне мистецтво, народне мистецтво – ікона різна в кожному конкретному випадку, бо домінує в свідомості глядача своєю особливою рисою, кожний раз окремо, в залежності від стану душі людини. Тому кожний сприймає ікону по своєму. Але ж цей образ, а саме так перекладається з грецької «еїѳоп», є перехідною ланкою до Бога. Ці зображення існують, щоб наблизити глядача до ідеалу, створити образ божественної сили.

Зберігаються в Спасо – Преображенському соборі ікони із різних храмів, зокрема «Воскресіння Христове» – чотириметрове, величезне полотно, виконане невідомим іконописцем в середині 19 століття для одного із храмів Чернігівської губернії (кол. малюнок 1). Враховуючи розміри ікони, служителі храму не знайшли їй місце в ансамблі ікон, обумовлених святом Преображення. Бувша храмова ікона нині не експонується, хоча й вміщена в вівтарну частину, але лише на зворотній стороні передвівтарної перегородки і стала недосяжною для очей віруючих і всіх гостей міста. Образній проблематиці цього полотна присвячений матеріал, що дозволяє бодай в мультимедійних засобах ознайомити глядача із так би мовити «втраченою» іконою. (Величко В., с. 18,25). Розмова про цей шедевр та багато інших визначних пам'яток Спаського собору буде цікавою й край необхідною для всіх, хто в складі туристичних груп завітає до храму.

«Стимулювання в'їзного та внутрішнього туризму, розширення екскурсійної діяльності» в стратегії розвитку Чернігівської області виписано, як один із пріоритетів в діяльності облдержадміністрації до 2015 року. На шляху ефективного співробітництва державних, освітніх закладів, церкви і музеїв важливим та актуальним є «План посилення конкурентноспроможності м. Чернігова». Логічним продовженням заявлених намірів та ініціатив стало утворення туристично-інформаційного центру в місті. В цій нагоді, важливу роль відіграватимуть спеціальні анімаційні та культурологічні програми «Живопис, іконопис храмів Чернігова», «Чернігівські храми, як символічний текст», «Спасо-Преображенський собор в Чернігові – морфокінетика сприйняття». Опрацьовані та задіяні в спеціальних туристичних заходах, ці програми розширять уявлення про чернігівські скарби і можуть бути використаними, як ефективні засоби атракцій туризму на Чернігівщині.

Література:

1. Смирний Ю. Українська архітектура, як символічний текст. // Наша віра. 1999, № 8, с. 8.
2. Личковах В. Під сигнатурою Спаса. Чернігів древній, сучасний, майбутній. // Дивосад. – 2001, № 2, с. 3.
3. Лихачева В.Д., Лихачев Д.С. Художественное наследие Древней Руси и современность. Ленинград, «Наука». 1971
4. Віктор Величко. Про іконопис храмів Чернігівщини. «Воскресіння Христове». // Дивосад.- № 2, с. 17, 18, 25.

Ситий Юрій Миколайович

старший науковий співробітник, заступник директора Інституту археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

Новик Тетяна Григорівна

науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

**ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЇЗДУ В ОБОРОННОМУ ВАЛУ
ЧЕРНІГІВСЬКОГО ТРЕТЯКА**

Територія західної частини Окольного міста, так званого Третяка, археологічно досліджена недостатньо. Існування валу, який відокремлює Третяк від східної частини Окольного міста, ставить кілька питань щодо схеми розвитку давньоруського Чернігова, на які можна знайти відповіді тільки в матеріалах археологічних робіт. У липні 1991 р. спільними зусиллями Чернігівського обласного археологічного центру і Чернігівського педінституту ім. Т.Г.Шевченка були здійснені охоронні археологічні дослідження в зоні будівництва адміністративного будинку на перехресті вулиць Пролетарської та Комсомольської (вул. Пролетарська, 7), біля Єлецького монастиря. Частково укріплення Третяка ще помітні на південний захід від місця розкопу на території в'язниці, у напрямку до північної стіни Єлецького монастиря, саме тому виявлення залишків оборонного валу на площі розкопу не стало несподіванкою.

Ми розглянемо археологічні об'єкти, досліджені тільки в центральній частині розкопу. Господарська діяльність XIX – XX ст. значною мірою зруйнувала культурний шар X – XIII ст., а в деяких випадках і котловани будівель та материк. Структура валу фіксується в стратиграфії південно-західної стінки розкопу (Рис. 1; I). Основний шар тіла валу – жовтий плямистий пісок. Його в північній частині перебивають численні невеликі за потужністю шари сірих відтінків з включенням вугликів та піску, які мають нахил у бік рову. Тіло валу перебивало собою кілька прошарків супіску сірих відтінків з включенням вугликів. А в північно-східній частині розкопу під насипом валу фіксувався шар чорного вуглисто-супіску, що містив нечисленну кераміку X в. (наявність вугликів у похованих шарах, на наш погляд, є свідченням того, що населення Чернігова в IX ст. займалося підсічним землеробством). Будівель під тілом валу не виявлено, що вказує на те, що його споруджували до повної забудови його площі Третяка. Тільки після появи укріплень з внутрішнього боку валу у X ст. з'являється кілька будівель.

У центральній частині розкопу вдалося зафіксувати горілі конструкції валу у вигляді ряду клітей (Рис. 2). Одна із клітей (будівля № 3) збереглася найкраще. Її горілі колоди були виявлені на 0,45 – 0,7 м вище рівня материка. Кліть прорізали кілька перекопів, тому найбільш повно фіксувався її південний кут і частина південно-західної стінки. Кліть мала квадратну в плані форму розмірами 4,0 x 4,0 м і була орієнтована кутами за сторонами світу (паралельно до валу). Найбільші згорілі колоди (діаметром 0,1 – 0,14 м) мали довжину 0,92 – 1,15 м. Під завалом горілих конструкцій простежувався шар сірого супіску з вугликами та печиною. У північному куті фіксувався потужний (до 0,2 м) шар печини з включенням вугликів, можливо, цей шар є залишками зруйнованої печі. Кліть частково перебила будівлі X ст., що дозволяє відносити її будівництво до часу реконструкції валу у XI ст. На захід від вищезгаданої кліті фіксувалися окремі горілі колоди, що були, очевидно, залишками ще однієї кліті, подібної до вищеописаної.

У розкопі вздовж південно-західної стінки зафіксований материк, а зі сходу від нього – пляма сірого супіску з включенням піску, що містила матеріали XII – початку XIII ст. Зазначена пляма (ширина 2,4 м) мала орієнтацію з північного заходу на південний схід. На захід від неї були помітні три плями деревного тліну. В результаті розкопок на цьому місці виявлений проїзд через вал. Проїзд має вигляд каналу завширшки 2,4 м по рівню материка і 1,8 м по дну. Дно проїзду плавно знижується в бік рову з глибини 0,2 м до 1,0 м. Північно-західна стінка розкопу фіксує поперечний розріз проїзду та його конструкцію.

Заповнення проїзду прорізано у верхній частині перекопами XIX – XX ст. (Рис. 1, II). Верхній шар його заповнення – жовтий плямистий пісок потужністю 0,2 м. Під ними лежав шар сіро-жовтого шаруватого супіску потужністю 1,1 м, який заповнював ширину проїзду і обмежувався із заходу прошарком деревного тліну завтовшки до 0,05 м, а зі сходу окремими фрагментами дерева. Нижче в межах проїзду залягав шар сірого супіску з включенням піску (потужність до 0,60 м), що містив на глибині 0,35 м тонкий горілий прошарок, у якому знаходились окремі дошки завтовшки 0,03 м. Над горілим прошарком зафіксована колода, підпрямокутна в перетині (15 x 20 см). Можливо, це була деталь перекриття проїзду. Під горілим шаром також зафіксована колода (10 x 15 см) – лага під дошки, що слугували вимостою дна проїзду. Ще нижче лежали два шари: темно-сірий гумусований супісок з включенням вугликів і сірий супісок. Шари розділяла невелика лінза деревного тліну, можливо, залишки ще однієї дерев'яної вимостки. Прошарки деревного тліну, що обмежують заповнення проїзду із заходу й сходу, конструктивно пов'язані із шістьма стовповими ямами, виявленими в межах розкопу (по три з кожної сторони від проїзду), діаметри ям 0,5 – 0,9 м, глибина 0,5 – 0,8 м. В стратиграфії за 0,8 – 1,0 м на захід від першого прошарку деревного тліну фіксувалася ще одна дерев'яна конструкція. Заповнення між ними відрізняється від структури валу. Сліди другої конструкції, у вигляді численних стовпових ям, зафіксовані уздовж західної стінки проїзду. Аналогічна конструкція була й уздовж східної стінки проїзду. У стратиграфії вона фіксується у вигляді двох прошарків деревного тліну, що відстоять на 0,2 – 0,4 м від внутрішньої дерев'яної конструкції. Серед деревного тліну зовнішньої стінки помітні окремі дошки завтовшки 3 см. У материкку зі сходу (через його більш глибоке залягання) стовпові ями не виявлені, але немає сумніву, що проїзд мав конструкцію, яка складалася із двох коробів, обшитих дошками (ширина внутрішнього становила 2,3 – 2,8 м; зовнішнього – 4,0 – 4,6 м). Проїзд мав дерев'яну вимостку по дну, яка за час функціонування проїзду, настилалася як мінімум двічі.

За межами валу проїзд розширювався, що фіксувалося по заглибленню в материкку. Вся площа цього заглиблення була вимощена втоптаними в материк кістками тварин. У заповненні проїзду знайдено, крім кераміки XII – XIII ст., предмети побуту (ножиці, пряслиця, точильний брусок), прикраси (намистина, частина персня, свинцевий ґудзик, бронзовий бубонець), ремісничі інструменти (різець, напилек), частина шпори (петля типу 5) з інкрустацією сріблом, залізне чересло (довжина 53 см, ширина 4,0 – 7,2 см).

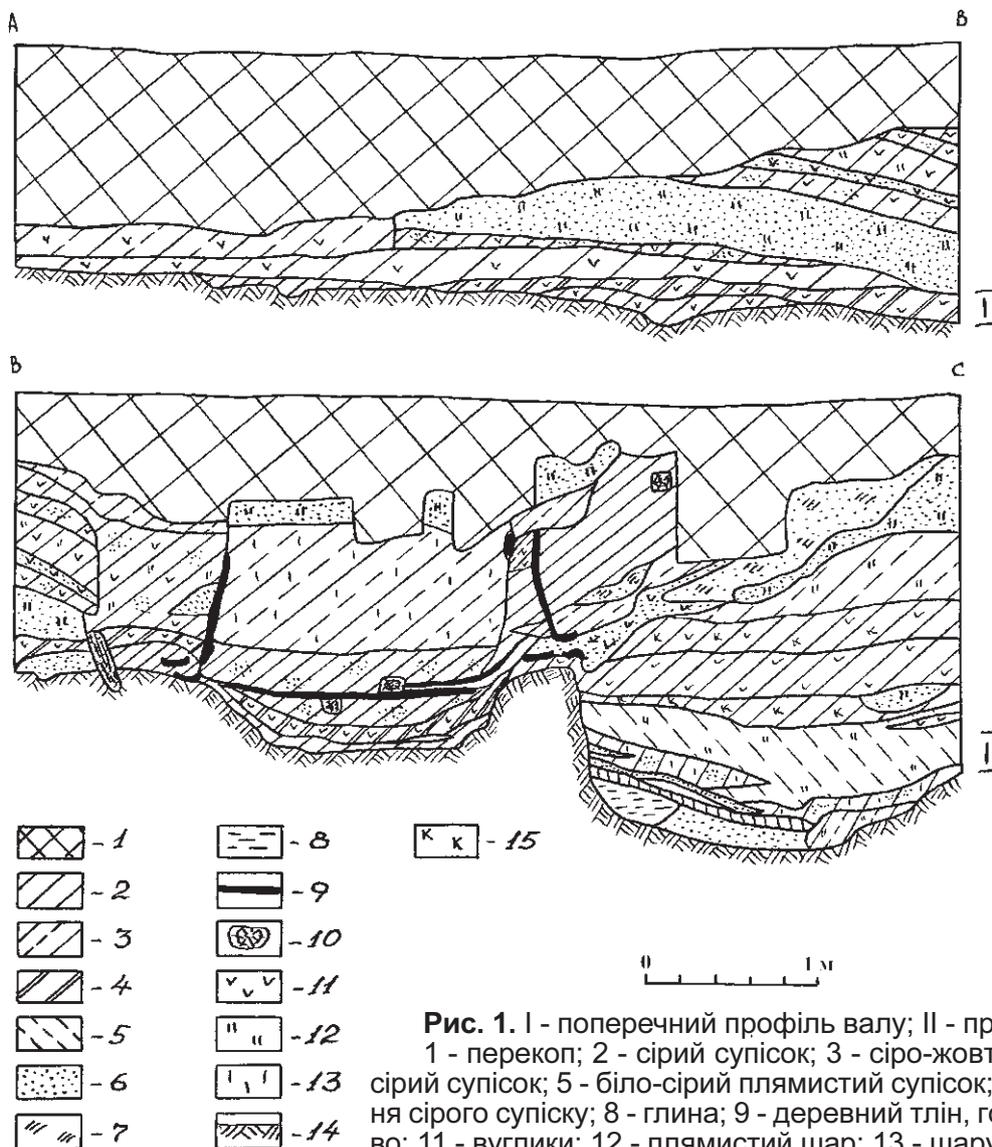
Із заходу від проїзду був досліджений котлован будівлі № 14, округлої в плані форми (4,6 x 5,2 м) з похилими стінками, глибиною 3,0 м. Із заповнення походить кераміка XII – XIII ст., побутовий інвентар, серед якого знаходився бронзовий хрестик; особливо відзначимо фрагменти серпа, залізну філеру для витягування дроту. З огляду на взаємне розташування проїзду й будівлі № 14, а також її стратиграфії, можна припустити, що вона являла собою оборонну вежу, яка контролювала проїзд з внутрішньої сторони валу.

З обох сторін від проїзду розташовані дві будівлі (споруди № 20 в 3,6 м на захід від проїзду та № 17 у 0,5 – 2,0 м на схід від проїзду) підпрямокутної в плані форми (2,8 x 3,2 м і 2,2 x 2,6 м). Вони мають подібну стовпову конструкцію й за отриманими матеріалами датуються першою половиною XII ст. Будівлі № 17 та № 20 однаково орієнтовані, що зумовлено розташуванням валу (Рис. 2).

Рівень материка в розкопі має нахил із заходу на схід на 1 м. Проїзд влаштований у місці невеликого перепаду в рівні материка, що дозволяє припускати одночасне будівництво проїзду та валу Третяка у X ст. Тривале існування проїзду зумовлювало неодноразову реконструкцію його дерев'яних складових частин. Можна припустити, що залишки двох дерев'яних коробів з боків проїзду могли бути збудовані як одночасно, так і відноситися до різних за часом конструкцій. Ширина проїзду на рівні дерев'яної вимостки дна становила 2,4 м, що дозволяло возу проїхати через укріплення. Ширина дна проїзду, що мало вигляд прорізаної колесами і розмитої водою канави, становила 1,8 м.

Вулицю, позначену проїздом на Третяку, можна простежити за результатами розкопок уздовж вулиць Комсомольської та Папанінців. Під час археологічних робіт у 1988 р. на розі вулиць Куйбишева й Комсомольської О.В. Шекуном виявлена міська забудова XII – середини XIII ст. На захід від перехрестя вулиць Комсомольської та Коцюбинського виявлений ґрунтовий некрополь X – XIII ст., а на схід фіксується забудова XII – XIII ст. У 1988 р. дослідження, що проводились по вул. Папанінців, дозволили виявити давньоруську вулицю, яка проходила з центра міста у напрямку на с. Старий Білоус.

Таким чином, проїзд давав початок вулиці, що йшла з невеликим відхиленням паралельно сучасній вулиці Комсомольській, і на північному заході міста з'єднувалася з вулицею, яка йшла від Дитинця в напрямку літописного Любеча.

Рис. 1. I - поперечний профіль валу; II - профіль проїзду.
 1 - перекоп; 2 - сірий супісок; 3 - сіро-жовтий супісок; 4 - темно-сірий супісок; 5 - біло-сірий плямистий супісок; 6 - пісок; 7 - включення сірого супіску; 8 - глина; 9 - деревний тлін, горілий шар; 10 - дерево; 11 - вуглики; 12 - плямистий шар; 13 - шаруватість; 14 - материк; 15 - коричневий відтінок шару.

Руденок Владимир Яковлевич
*заведующий отделом научных исследований
пещер и памятников археологии НАИЗ "Чернигов
древний".*

Дубинец Олег Владимирович
*младший научный сотрудник НАИЗ "Чернигов
древний".*

КОЛЛЕКЦИЯ МЕТАЛЛИЧЕСКИХ ПРЕДМЕТОВ ДРЕВНЕРУССКОГО ВРЕМЕНИ ЧЕРНИГОВСКОГО ИЛЬИНСКОГО (БОГОРОДИЧНОГО) МОНАСТЫРЯ

Комплекс Троицкого Ильинского монастыря в г. Чернигове - один из древнейших памятников культовой архитектуры Украины. Его основание связано с именем известного церковного деятеля эпохи Киевской Руси, преподобного Антония Печерского - человека, который почитается в православном мире как "отец Русского монашества". Будучи постриженником одного из Афонских монастырей, Антоний перенес традиции греческого пещеростроительства на Русь сначала в Киев, где заложил основы всемирно известной Киево-Печерской Лавры, а затем в Чернигов, основав тут пещерный Богородичный монастырь.

Древнерусские письменные источники указывают и точную дату основания этой монашеской обители, и характеризуют обстоятельства ее создания.¹

Однако письменные свидетельства, естественно, не дают возможности составить достаточно цельное представление о жизнедеятельности монастыря в древнерусский период. Поэтому особое значение здесь приобретают археологические источники, анализ которых позволит рассматривать древнерусский Богородичный монастырь комплексно: не только как культовый памятник, но и как мощную социально-экономическую структуру в контексте южнорусских древностей. Одной из таких категорий материала является коллекция металлических предметов, которую можно условно разделить на: предметы хозяйственно-бытового назначения, оружие, элементы снаряжения всадника.

Предметы хозяйственно-бытового назначения.

Наибольшее количество здесь составляют скобяные изделия, в основном, это железные гвозди различных размеров и степени сохранности, с плоскими и полукруглыми шляпками (рис. 1, 1-5). В основном, гвозди характеризуются как обойно-ремонтные. Так же, присутствует некоторое количество сапожных гвоздей - коротких с плоской шляпкой и квадратным сечением. Интересной в данном случае представляется находка небольшой кучки обойных гвоздей, около 10 - 20 штук (из-за плохой сохранности точнее определить невозможно), лежавшей на деревянной дощечке (в ящичке?), на полу подклета жилища к. XII - н. XIII вв. (раскопки 2006 г.). В данном случае мы явно имеем дело с частью "ремонтного набора".

Также найдено несколько железных скоб (рис. 1, 6,7), к которым, в принципе, можно отнести предмет в виде железного штыря с большим кольцом (рис. 1, 8), определяемый как коновяз. К скобяным изделиям примыкает небольшая железная пластинка с двумя квадратными отверстиями - ремонтная накладка (рис. 1, 9).

К предметам хозяйственно-бытового назначения, безусловно, относятся и несколько железных ножей (рис. 2, 1-5). Формы данных ножей являются широко распространенными в древнерусское время, но по своим параметрам они ближе к ножам XII - XIV вв. К сожалению, анализ металла не проводился, поэтому трудно охарактеризовать их подробнее. По формам же они могут быть отнесены к универсальным ножам, использовавшимся для

бытовых нужд. Лучше всего сохранился экземпляр из раскопок 1995 г. Там же был найден и нож с обломанным лезвием, но сохранившейся костяной рукоятью (рис.2, 2).

Так же достаточно распространены и железные шарнирные ножницы (рис.2, 6), найденные в одном из жилищно-хозяйственных комплексов (раскопки 2004 г.). По назначению подобные ножницы относятся к разряду бытовых, и получают наиболее широкое распространение в к. XII - н. XIII вв.

Типы железных кресал (рис.3) найденных на территории монастыря часто встречаются на бытовых памятниках древнерусского периода. Одно из них овально-заостренной формы датируется обычно сер. XII - сер. XIV вв. Другое, овально-подпрямоугольное - подобные кресала начинают бытовать с сер. XII в. (по Б.А. Колчину)².

Оружие представлено не так широко как предметы хозяйственного назначения, что вполне естественно, гораздо более удивительным является его наличие на территории отшельнического монастыря.

Собственно предметов вооружения всего два (рис.4), это наконечники копья и стрелы. Железное копье с пером удлинненно-треугольной формы имеет довольно широкую датировку (IX - XIV вв.), и могло использоваться, как для боя, так и для охоты.

Примерно, то же можно сказать и про железный черешковый наконечник стрелы: подобные предметы употреблялись в течение длительного периода и имели широкое распространение у народов Восточной Европы в период с XIII по XIV вв.

Более интересными кажутся предметы составляющие снаряжение всадника.

На территории монастыря были найдены два экземпляра железных удиц, один из которых в жилищно-хозяйственном комплексе (раскопки 2006 г.). Данные удила (рис.5, 1) прекрасно сохранились, что позволяет определить их, как тип IV (по А.Н. Кирпичникову). Подобные кольчатые удила свойственны коневодству со стабильным, спокойным по темпераменту стадом и достаточно длительной школой выездки. По конструктивным особенностям их можно отнести к XII - XIII вв. Малый размер колец свидетельствует о применении их к тугоуздой т. е. малочувствительной лошади.

В том же комплексе обнаружена и хорошо сохранившаяся двухрядная с ручкой конская скребница (рис.6) (тип II по А.Н. Кирпичникову). Подобные изделия датируются XII - XIII вв.³

Довольно необычная находка была сделана в жилищно-хозяйственном комплексе (раскопки 2006 г.): бронзовая круглая тонкая, чуть выпуклая бляшка с несколькими небольшими отверстиями по краям (рис.5, 2). Ближайшие аналогии по форме, размерам и материалу были найдены в комплексе погребения кургана у с. Николаевка. Подобные бляшки составляли комплект украшений конского оголовья. Судя по отверстиям, бляха крепилась к кожаной основе, возможно от линии лба к ноздрям. Погребение относится к XII - XIII вв. Смущает тот факт, что А.Н. Кирпичников, рассматривая Николаевский набор, отмечал его редкость и анахроничность. При этом важным фактором, отличающим данный набор от подобных X - XI вв. А.Н. Кирпичниковым было признано отсутствие орнамента и камеры для бубенчика (аналогично у рассматриваемой бляхи).⁴

Колесиковая звездчатая шпора относится А.Н. Кирпичниковым к типу V, который отмечает, что наибольшее количество шпор данного типа найдено на территории Западной и Южной Руси. Появляются они достаточно поздно - в начале XIII в. К наиболее ранним из них данную шпору можно отнести исходя, в частности, из небольшого количества лучей на звезде.⁵

Так же в комплексе наземной части монастыря найдено и несколько подков (рис. 1, 3-4) полукруглой формы обычно с тремя шипами. Подковы широко распространены и также широко датируются: XII - XIV вв.

Украшения.

Вполне естественно, что среди находок не могло присутствовать большое количество

украшений, в основном, это стеклянные браслеты. Из металлических изделий можно выделить интересный крестик-энколпион (рис.7, 1), найденный в комплексе кимитирии в 1989 г.

Крест литой бронзовый со следами позолоты. Его размер 7,8 см x 4,7 см. Лицевая поверхность креста углублена и покрыта узором, выполненным в технике перегородчато-выемчатой эмали. На лицевой поверхности изображено стилизованное распятие, на концах креста - четыре медальона, на оборотной стороне - медальоны на концах и на перекрестье. Перегородки по концам создают узоры в виде крестов. Форма креста - округлая. Подобные энколпионы с перегородчато-выемчатой эмалью отнесены Г.Ф. Корзухиной и А.А. Песковой к типу V. Округлые кресты этого типа датируют к. XII - I пол. XIII в. В основном, они получают распространение на территории Южной Руси. Более узко датировать Черниговский крест позволяет система крепления створок - двойное крепление на лицевой и одинарное на оборотной створках, которое появляется в начале XIII в.⁶

Кроме того, в комплексе кимитирии была найдена неясного назначения короткая свинцовая трубочка (рис.7, 2), которая могла служить креплением для системы ремней или веревок, и бронзовая пуговица (рис.7, 3).

Охарактеризованная выше коллекция, не представлявшая бы ничего эксклюзивного, в комплексе обычного древнерусского поселения, достаточно необычно смотрится на территории пещерного отшельнического монастыря.

Вообще, тема хозяйственной жизни монастырей домонгольского периода обычно не привлекает внимания исследователей. Это при том, что жизнь западноевропейских, византийских времени развитого средневековья, и русских монастырей XV - XVII вв. довольно полно раскрывается во многих научных трудах. Возможно, возникновению подобной лакуны мы обязаны сформировавшейся к сегодняшнему дню церковной традиции, по которой монастырская жизнь Древней Руси - освященный временем пример истинного подвижничества и служения, не омраченного мирской суетой. Действительно отсутствие хозяйственных отчетностей и записей (типа западноевропейских), в комплексе источников посвященных ранней истории русских монастырей, вроде бы подтверждает данную традицию. Хотя и в тексте Печерского патерика можно найти описание как хозяйственной жизни монастыря (наличие садов, огородов), так и применение наемной рабочей силы. Собственно раскопками на территории Лавры были выявлены бытовые постройки.

Черниговский Богородичный монастырь так же позиционировался, как чисто отшельнический, хотя, выявленные раскопками 1995 - 2006 гг. наземные бытовые постройки, уже позволили усомниться в данной точке зрения. Характер металлических изделий рассмотренных в данной работе представляет данные постройки не как кельи монахов-отшельников, а как довольно обычные жилые дома. В частности, это определение, безусловно, применимо к жилищно-хозяйственному комплексу расположенному на территории монастыря, фактически напротив Ильинской церкви (раскопки 2004, 2006 гг.). Комплекс датируется к. XII - н. XIII вв. состоит из двух помещений - хозяйственной постройки и жилого дома с подклетом (определен наличием печи на жилом ярусе), соединенных между собой небольшим пандусом-переходом. Комплекс содержит характерную подборку бытовой керамики, поливную столовую посуду, обломки стеклянных браслетов. Здесь же была обнаружена подборка металлических уже упомянутых предметов: "ремонтный комплект", конское чесало, бляха - деталь украшения конского оголовья, удила (жилая постройка); наконечник копья, ножницы (хозяйственная постройка). Инвентарь остальных хуже сохранившихся построек функционально аналогичен.

Вообще, в случае с ЖХК, исходя из концентрации компактно расположенных предметов конского снаряжения и расположения самого комплекса (недалеко от предполагаемого входа на монастырское подворье), можно предположить проживание здесь некоего лица в обязанности которого, в том числе, входила забота о монастырской лошади (лошадях).

Таким образом, данная работа является, фактически, попыткой осмысления накопленного материала. Исследование металла из комплексов Богородичного Черниговского монастыря, безусловно, будет продолжаться, и в комплексе с изучением других категорий артефактов, а также планировки построек, сможет раскрыть многие вопросы хозяйственно-бытовой жизни древнерусских монастырей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Літопис руський. - К., 1989. - С. 95.
2. Колчин Б.А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого (Продукция, технология) // МИА. - М, 1959. - № 65. - том 2 - С. 101 - 103.
3. Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси в XI - XIII вв. // САИ. - Ленинград, 1973.- вып. Е1-36. - С. 84. Р. 50.
4. Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси в XI - XIII вв. // САИ. - Ленинград, 1973.- вып. Е1-36. - С. 32.
5. Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси в XI - XIII вв. // САИ. - Ленинград, 1973.- вып. Е1-36. - С. 67 - 68.
6. Корзухина Г.Ф., Пескова А.А. Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии XI - XIII вв. - СПб, 2003 - 432 с.

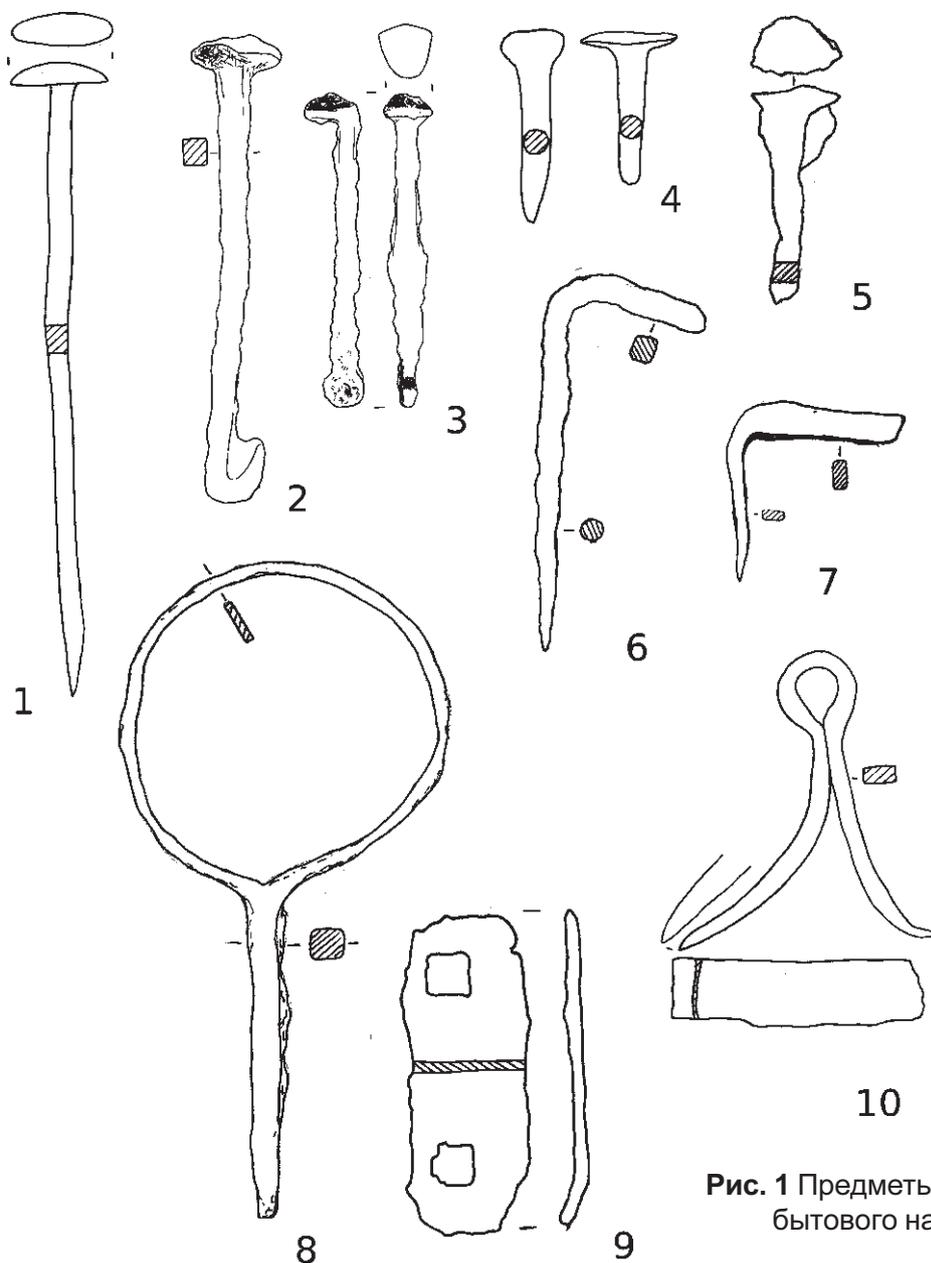

Рис. 1 Предметы хозяйственно-бытового назначения.

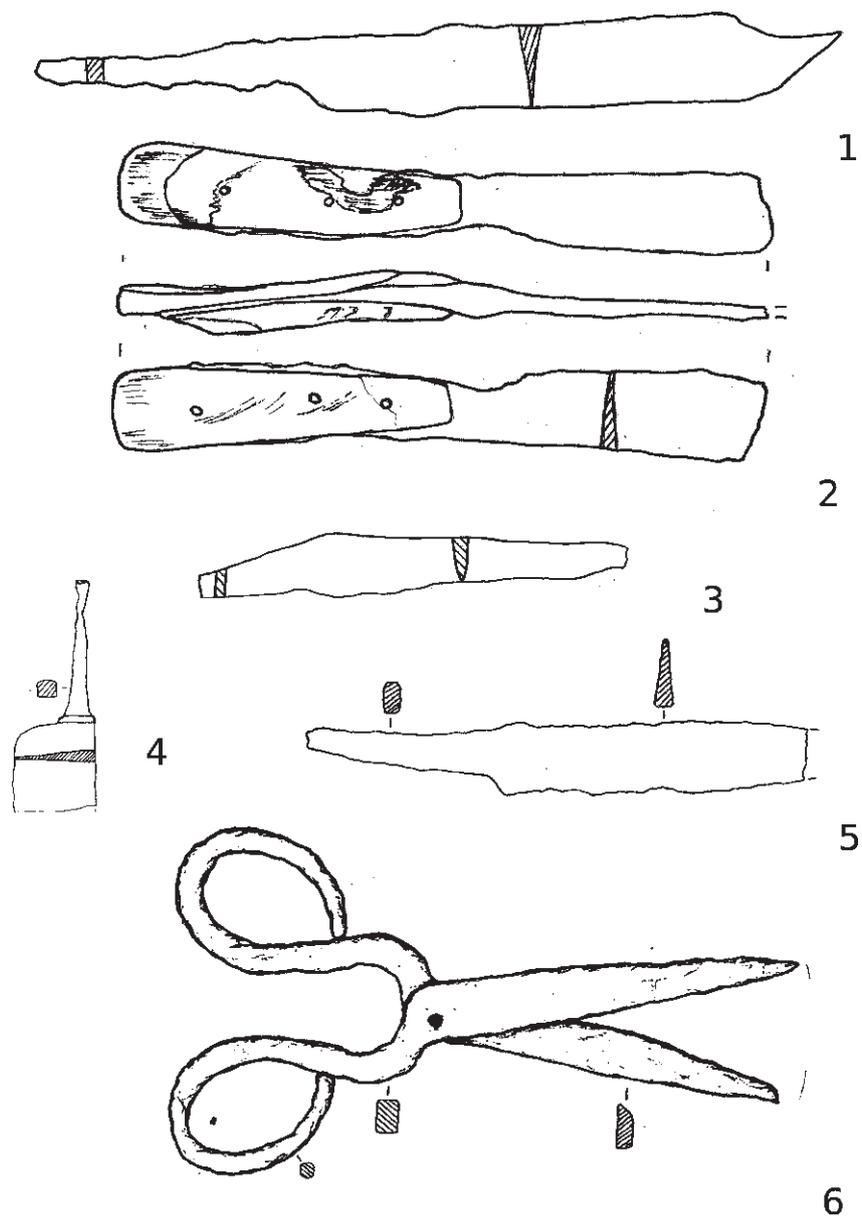

Рис. 2 Предметы хозяйственно-бытового назначения.

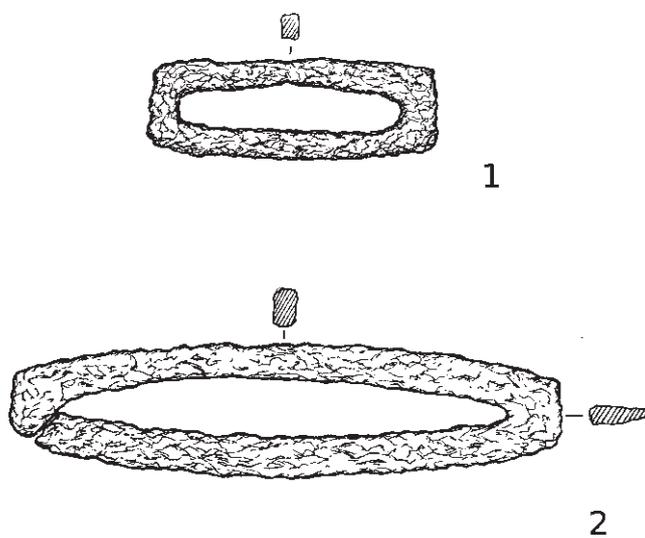

Рис. 3 Предметы хозяйственно-бытового назначения.

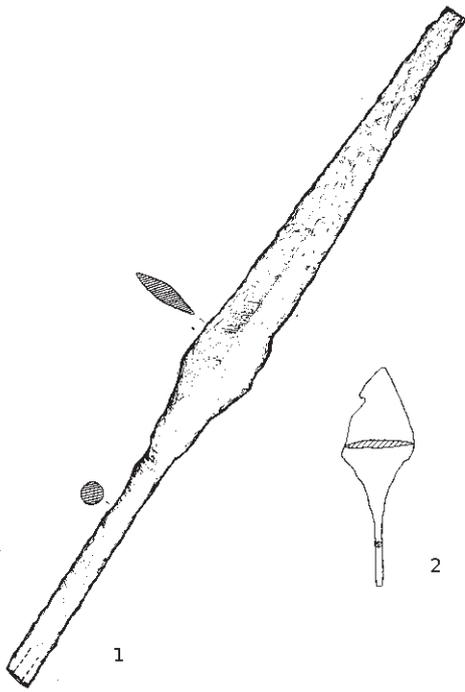

Рис. 4 Оружие.

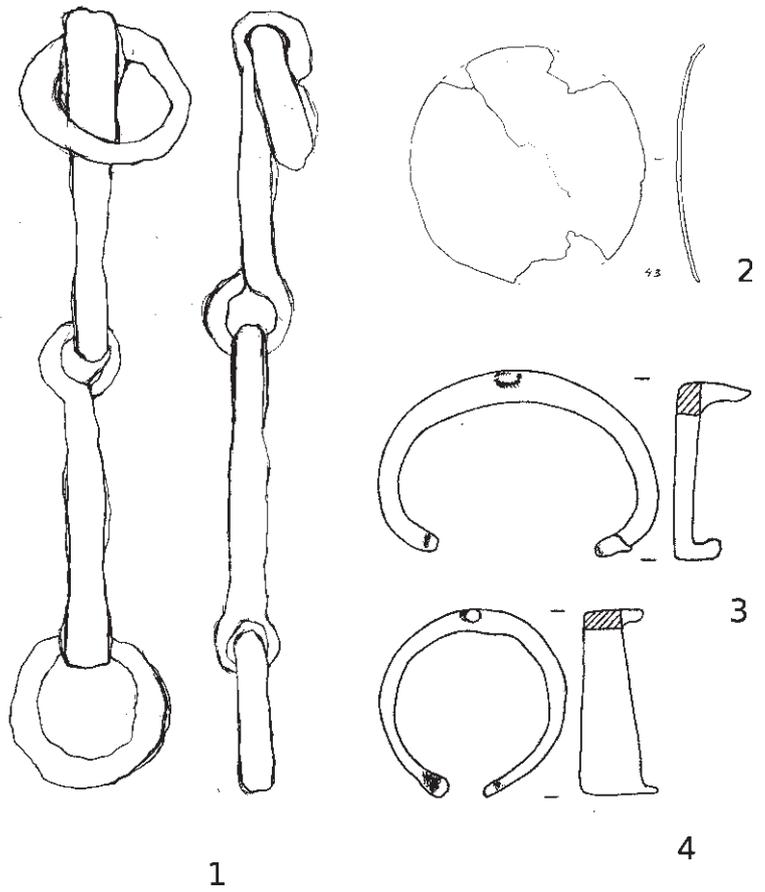

Рис. 5 Элементы снаряжения всадника.

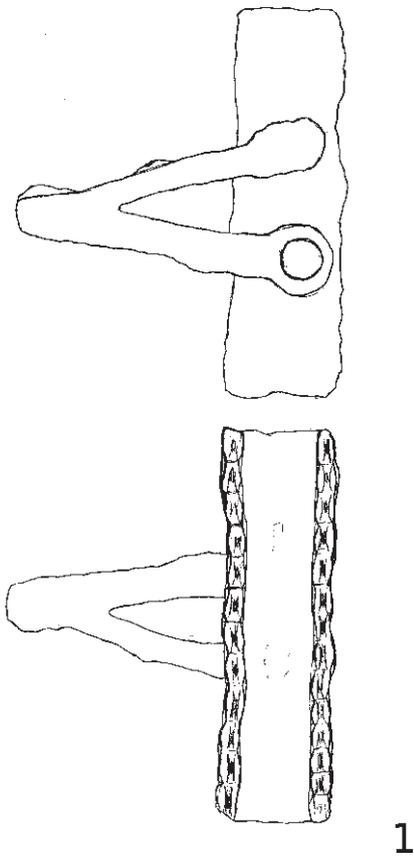

Рис. 6 Элементы снаряжения всадника.

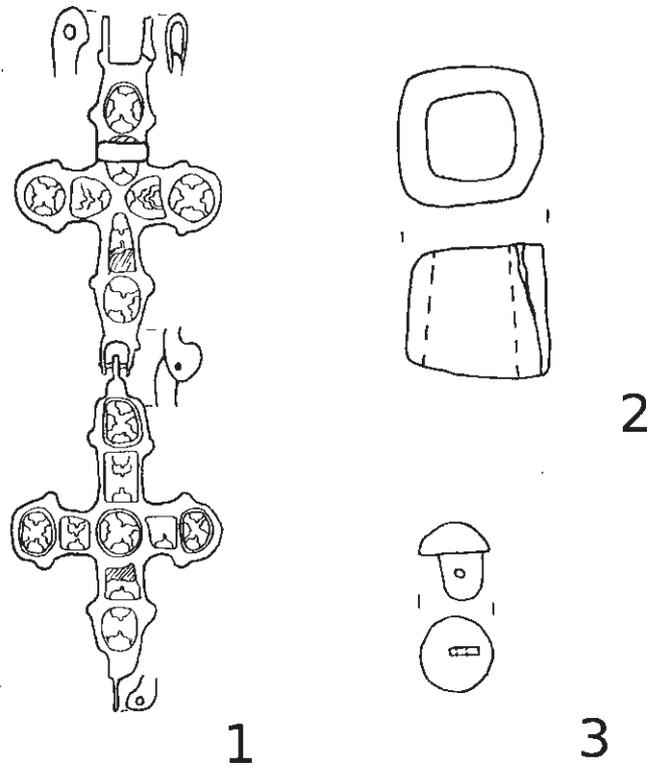

Рис. 7 Украшения и бытовые предметы.

Шекун Олександр Володимирович
краєзнавець (м. Чернігів).

Сташевська Катерина Олександрівна
студентка Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

ДАВНЬОРУСЬКИЙ ГРУНТОВИЙ НЕКРОПОЛЬ ЧЕРНІГОВА (ЄЛЕЦЬКА ГРУПА)

Давньоруський ґрунтовий некрополь – один із важливих археологічних об'єктів Чернігова. Він один із найбільших на території Давньої Русі по кількості досліджених на сьогодні поховань. Вивчення поховань Єлецької групи започатковано в 1989 році Чернігівським археологічним центром Лівобережжя під керівництвом Казакова А.Л. і продовжувалось зі значними інтервалами протягом 12 років. У дослідженні могильника в різні роки приймали участь наукові співробітники Чернігівського археологічного центру Лівобережжя: Валькова Т., Сохацький В., Мудрицький Г., Лаєвський С. і Чернігівської інспекції по охороні пам'яток Жаров Г., Жарова Т., Чернігівського архітектурно-історичного заповідника – Новик Т. (1)

Єлецька група розташована на північ від захисних споруд Єлецького городища і тягнеться вглиб тераси майже на 500 м при ширині 120-150 м. Її кордоном із заходу є урочище Холодний Яр, із півночі – його відроги, що виходять на вулицю Воровського, на сході – сама вулиця. Загальна розкрита площа некрополя становить біля 4,5 тис. кв. м (рис. 1).

Як свідчать матеріали досліджень, ґрунтовий некрополь розміщений на території раніше зайнятій курганним могильником. У залишки насипів і курганні ровики були впущені нові поховання.

В Єлецькій групі виявлено 192 поховання: із них майже третина пошкоджена або частково знаходиться за межами розкопів.

Середня щільність поховань на 100 кв. м в центральній частині некрополя становить біля 15, на периферійних – 5-10. На дослідженій площі біля 400 кв. м було знищено перекопами, з врахуванням ймовірних на ній поховань загальна їх кількість могла становити 230-240.

За винятком кількох поховань, виявлених на рівні материка, всі інші впущені в нього на глибину 0,08-0,8 м (два найбільш глибокі на 1,3 і 1,4 м). Глибина могильних ям дослідниками фіксувалась від рівня материка, але зважаючи на те, що вони прорізають давній культурний шар, їх абсолютна глибина в середньому на 20-30 см більша.

Майже всі могильні ями прямокутні, більшість з округлими кутами, іноді звужені до ніг померлого. Зафіксовано кілька ям овалоподібних – видовжених. Ями у похованні дорослих – 2,8-1,8 x 1,3-0,45 м, деякі ями мають дещо більший розмір 3,5-1,3 x 1,6-1,4 м. Ями дитячих поховань менші – 1,4-0,9 x 1,0-0,8 м.

У 21 випадку в дні могильних ям, майже по центру, виявлені прямокутної форми (2,25-1,8 x 0,6-0,45 м) заглиблення на 0,07-0,25 м, іноді звужені в бік ніг. У них клали небіжчика в труні або без неї.

У 86 похованнях, що складає майже 45 відсотків від усіх, виявлені сліди труни. Про її наявність свідчать знахідки цвяхів від 1 до 17, що знаходились по контуру труни, іноді на різних рівнях, але здебільшого в кутах. В одному випадку знайдені дві скоби.

Як свідчать матеріали досліджень, на Київському Подолі, де дерево зберігається досить добре, виявлені там труни збирались здебільшого без цвяхів за допомогою вирізів – пазів (2).

На Чернігівському некрополі захоронень в труні, вірогідно, було значно більше, ніж зафіксовано, оскільки дерево тут майже не зберігається. У 4 випадках труни були обпалені,

через що збереглися значно краще, а з них в одному випадку обпаленим було також дно ями і окремі кістки частково кальциновані. Ще в двох могильних ямах у нижній частині заповнення виявлені дрібні вуглики.

Збереженість кістяків дуже погана, відносно добра – не більше як в 25 похованнях. На окремих ділянках ями без кістяків становлять майже 50 відсотків. Всього досліджено 53 ями, в яких не зафіксовано поховань і поховального інвентаря або 27 відсотків від усіх.

Необхідно також відзначити, що переважна більшість порожніх ям виявлена на периферійних ділянках некрополя, а також там, де дослідження проводились в траншеях. Можливо, деякі з них були кенотафами, але незаперечно, що в більшості ям кістки не збереглися, а поховання були безінвентарними.

У похованнях, де зафіксовані кістяки, їх положення на спині, ноги витягнуті. Положення рук визначене в 27 похованнях. Воно різне: на грудях – 9; в районі живота – 6; вздовж тулуба – 3; одна рука на грудях, інша вздовж тулуба – 3; одна рука зігнута в лікті і піднята догори, інша на грудях – 4; руки зігнуті в ліктях і підняті догори – 1; ліва на грудях, права на животі – 1.

У 132 випадках визначена орієнтація похованого. За винятком 3 поховань, в яких кістяки лежать відповідно головою на схід, південь і північ, всі інші мають західну орієнтацію із сезонними відхиленнями до 30 градусів в бік півночі, але більшість півдня. Ще 5 ям орієнтовані довгими стінками по лінії південь-північ, але в них слідів поховань не виявлено.

У центральній частині некрополя могили здебільшого розташовані окремими групами в один-два ряди, в лінію або по дузі, в яких від 2 до 10 поховань. Відстань між рядами від 2 до 5 м, іноді більша.

У таких групах щільність поховань на 10 кв. м до 4-6, в той час, як на периферійних ділянках іноді поряд розташованих поховань немає, або вони поодинокі. Безперечно, в таких групах могло бути і більше поховань, але деякі з них, можливо, розміщені за межами розкопів, інші знищені перекопами. Іноді могили однієї групи частково перекривають одна одну. В окремих випадках в одній могильній ямі два поховання, але на різних рівнях, вірогідно, поховані були пов'язані родинними стосунками.

Поховальний інвентар виявлений в 32 (17 відсотків) похованнях. У них траплялись речі, не пов'язані з деталями одягу та прикрасами – 18, прикраси – 21; деталі одягу – 13, а також фрагменти кераміки та розвали горщиків.

Серед речей в похованнях найбільш часто (9 разів) знаходився ніж. У 3 випадках він знаходився біля лівого стегна, в 4 – біля правого та по одному разу на грудях та біля поясу, тобто в тих місцях, де його носили при житті. У похованні 20 (р. III, 1989) ніж знаходився в піхвах зі шкіри і тканини. Всі вони масивні з вузьким клиноподібним лезом та широкою спинкою (рис. 2, 2, 3).

У похованні 14 (р. II, 1989) знайдений уламок стремена. Аналогії йому відомі з курганів Шестовицького могильника. За хронологією А.М.Кирпичникова, вони датуються X – поч. XI ст. (3) У похованні 5 (1991) знайдений ключ від замка типу А з круглою лопаткою. За хронологією Б.О.Колчина, вони датуються X – першою половиною XII ст. (4)

У похованнях 20 (р. II, 1989), 25 (р. II, 1989), в районі тазу знайдені бронзові поясні кільця, діаметром відповідно 2,2 і 3,0 см (рис. 2, 7) та по точильному бруску з пісковика. Вони пласкі, прямокутні в перетині.

Ще у 3 похованнях знайдені сильно корозовані залізні речі, серед них: вушко відра (пох. 6, р. III, 1989), тонка бронзова пластина шириною 1,5 см, довжиною 5,5 см (пох. 8, р. III, 1989) та 3 залізні пластини довжиною від 7 до 10 см, шириною до 1 см, товщиною 0,4 см, що знаходились в районі грудей.

Деталі одягу з поховань представлені: 3 пряжками, 6 бронзовими, серед них один із позолотою, гудзиками, 2 поясними кільцями, залишками тканини та шкіри. У похованні 25 (р.

V, 1989) знайдена бронзова пряжка з прямокутним приймачем для ремня та прямою рамкою (рис. 2, 8). Аналогічні пряжки знайдені в багатьох курганах Чернігівщини X-XI ст., у Новгороді подібні знахідки є в шарах першої чверті XI ст. (5)

Ліроподібна лита мідна пряжка з залізним язичком виявлена у похованні 29 (р. I, 1991). Її овальна дужка оздоблена насічками. Вона безпосередньо переходить в прямокутну рамку, на якій закріплюється ремінь (рис. 2, 26). Такі пряжки, за хронологією Ю.М.Ласмана, в Новгороді зустрічаються в шарах 1006-1197 рр. (6)

Ще одна пряжка кругла, залізна, діаметром 4,5 см походить з поховання 7 (р. III, 1989). Вони побутували в широкому хронологічному діапазоні.

Гудзики бронзові з вушками, виявлені в 4 похованнях, у двох випадках разом з коміром. Їх у двох похованнях було по два, в інших по одному. Гудзик з поховання 31 (р. V, 1989) масивний грушоподібною форми, інші менші, кулястої або сплющено-кулястої форми (рис. 2, 27-29).

Померлих ховали переважно в одязі, його рештки збереглися в тих випадках, коли поряд знаходились речі з кольорових металів, або на ньому були вишиті срібними або золотими нитками візерунки. У трьох похованнях знайдені: фрагменти шкіри, ткани стрічки, частина золототканого коміру з бронзовим із позолотою гудзиком та 4 круглими нашивками з рельєфним візерунком (поховання 26 (р. V, 1989).

Серед поховального інвентарю найбільш чисельні жіночі прикраси, скроневі кільця. Їх в 15 похованнях виявлено 39, деякі з них представлені фрагментарно. Усі вони дротяні, бронзові і срібні, різних типів: більшість з кінцями, що заходять один за одний до 1S оберту, злегка зав'язаними, зімкнутими та розімкнутими і спіралью загнутим кінцем (рис. 2, 5, 6, 10, 11, 24). В трьох похованнях кілець, відповідно, 2, 7, 9 та ще в трьох – по 4, в інших – по одному. Всі вони знайдені в районі голови.

Із поховання 5 (р. I, 1989) походить уламок бронзової лунниці, оздобленої дрібними кульками псевдозерні, розташованими по контуру (рис. 2, 1).

У 6 похованнях виявлені 38 намистин зі скла, каменя, пасти та срібла. Серед них: скляна жовта куляста (пох. 27, р. V, 1989), 14-гранна сердолікова (пох. 20, р.III, 1989), срібна "малинка" та видовжена з гірського кришталю (пох. 6, 2001), золотоскляна візантійського виробництва та три срібноскляні (пох. 7, 2001).

У похованні 12 (р. III, 1989) знайдено намисто з 20 намистин та ще одну в районі поясу. З цих 20 – 8 смугастих лимоноподібних, серед них по одній білій і чорній з поздовжніми смугами брунатного кольору; інші – жовті з поздовжніми смугами червоного кольору; 7 зонних (діаметр 0,8-1,0 см, висота – 0,4-0,8 см) темно-синього і темно-зеленого кольорів; 2 чорні пастові з червоними та білими очками та обвиті, відповідно, білою та зеленою петлею; 1 – циліндрична темно-синя з хвилястим заглибленням та слідами інкрустації, що викришилась; 1 – темно-синя 14-гранна; 1 – куляста яскраво жовта з глухого скла, 1 – сердолікова куляста (рис. 2, 14-23).

У похованні 4 (2001) виявлені 2 намиста. У верхньому збереглося 9 намистин та кілька розшарувалися внаслідок іризації скла. Серед них: блакитні: 2 циліндричні ребристі та одна двочасна; 4 зонні та 2 темно-сині циліндричні.

Від намистин нижнього намиста, що мали здебільшого блакитний колір, виявлені тільки сліди.

З усіх виявлених намистин найбільш ранні лимоноподібні смугасті з непрозорого скла, куляста і 14-гранна сердолікові, а також 14-гранна скляна темно-синя, які трапляються в курганах Чернігівщини X – середини XI ст. (7) і виявлені в нижніх шарах Новгорода рубежу I і II тисячоліть (8). Це дозволяє датувати намисто кінцем X – початком XI ст.

Золотоскляні, срібноскляні, срібна "малинка", а також скляні циліндричні темно-синього скла часто зустрічаються в курганних похованнях XI ст., але побутують в XI – XII ст. (9)

Рубежем XI – XII ст. може бути датоване намисто з поховання 7 (2001).

Серед поховального інвентарю – 3 персня. У похованні 41 (р. V, 1989) срібний псевдовитий з дроту товщиною 0,25 см, на правій руці (рис. 2, 25).

Дротяний бронзовий з кінцями, замкнутими в вигляді "улитки" – на лівій (поховання 2, 2001) (рис. 2, 4, 25). У похованні 7 (2001) на лівій руці знаходився пластинчастий срібний перстень з щитком у вигляді квітки з багатьма рельєфними пелюстками та розеткою по центру (рис.2, 12).

У похованнях 11 (р. I, 1989), 28 (1991) виявлені бронзові дротяні обручки. З усіх знайдених перснів і обручок більш-менш вузьку дату має перстень з поховання 2 (2001) – рубіж XI-XII ст.

У 24 похованнях на дні могильних ям і в нижньому шарі заповнення виявлені горщики та їх уламки. У похованні 19 (р. II, 1989) на дні ями знайдені в розвалі горщик з діаметром вінця 13 см та висотою 20 см та лінійним і хвилястим орнаментом і верхню частину ще одного з профілями, характерними для XI ст.

З поховання 16 (1991) походить уламок горщика XI ст., на якому червоною фарбою стилізовано намальована голівка птаха з довгим дзьобом. Профілі вінчиків з інших поховань характерні для курганної кераміки X-XI ст.

На дні 4 могильних ям знайдені кістки тварин: череп і лопатка свині, зуби бика або корови, трубчасті кістки.

На основі поховального інвентарю нижня хронологічна дата могильника може бути визначена як перша половина XI ст. Також в частині поховань виготовлені речі, які побутовали не раніше рубежу XI-XII ст. Інші поховання з'являються і у більш пізній час. Вони розташовані переважно в північно-західній частині могильника, майже всі безінвентарні.

На могильнику, в найбільш ранній час його існування, спостерігаються переплетіння нових християнських рис обряду із старими язичницькими: обпалені трупи іноді з частково кальцинованими кістками, наявність на дні могильних ям і в нижніх шарах їх заповнення вуглин – пережитки обряду тілоспалення і ритуального очищення вогнем.

У могильних ямах фіксуються сліди тризни у вигляді розбитої посудини, в одному випадку – цілого горщика, скупчення вуглин, кісток тварин.

Серед інших особливостей обряду в окремих похованнях – заглиблення в дні могильних ям, у які клали небіжчика в труні або без неї.

Поховання Єлецької групи, вірогідно, залишені мешканцями Єлецького городища та території, що примикала до нього зі сходу, а також частини Подолу, розміщеного під Єлецькою горою.

Розміри некрополя свідчать про значну чисельність у іншому регіоні у XI-XIII ст. міського населення та важливе його значення в житті міста.

Джерела та література

1 Казаков А.Л., Новик Т.Г. Пережитки язичництва в поховальному обряді Чернігівського ґрунтового некрополя // 1000 років Чернігівській єпархії. – Чернігів, 1992. Новик Т.Г., Сохацький В.В. Охоронні дослідження на некрополі Старадавнього Чернігова у 2001 році // Археологічні відкриття в Україні 2000-2001 рр. – 2002. – С.197-198.

2 Сагайдак М.А. О конструкциях погребальных комплексов Киевщины и Черниговщины IX-XI ст. // Чернигов и его округа в IX-XIII вв. – К., 1988. – С.129-133.

3 Кирпичников А.Н. снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX-XIII вв. // САИ. – 1973. – Вып.ЕИ – 36-140 с.

4 Колчин Б.А. Хронология новгородских древностей // Новгородский сборник. – М.: Наука, 1982. – С.156-177.

5 Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X-XV вв.). – М.: Наука. – 1988. – 196 с.

6 Лесман Ю.М. Хронология ювелирных изделий древнего Новгорода (X-XV вв.). Материалы по археологии Новгорода 1988 г. – М. - 1990. – С.29-99.

7 Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. – К., 1977. – С.55

8 Щапова Ю.М. Стекланне бусы древняго Новгорода // Труды Новгородской археологической экспедиции. – Т.1. МИА 55. – М., 1956. – С. 171-172.

9 Щапова Ю.М. Стекло Киевской Руси. – М.: Из-во МГУ, 1972. – 215 с.

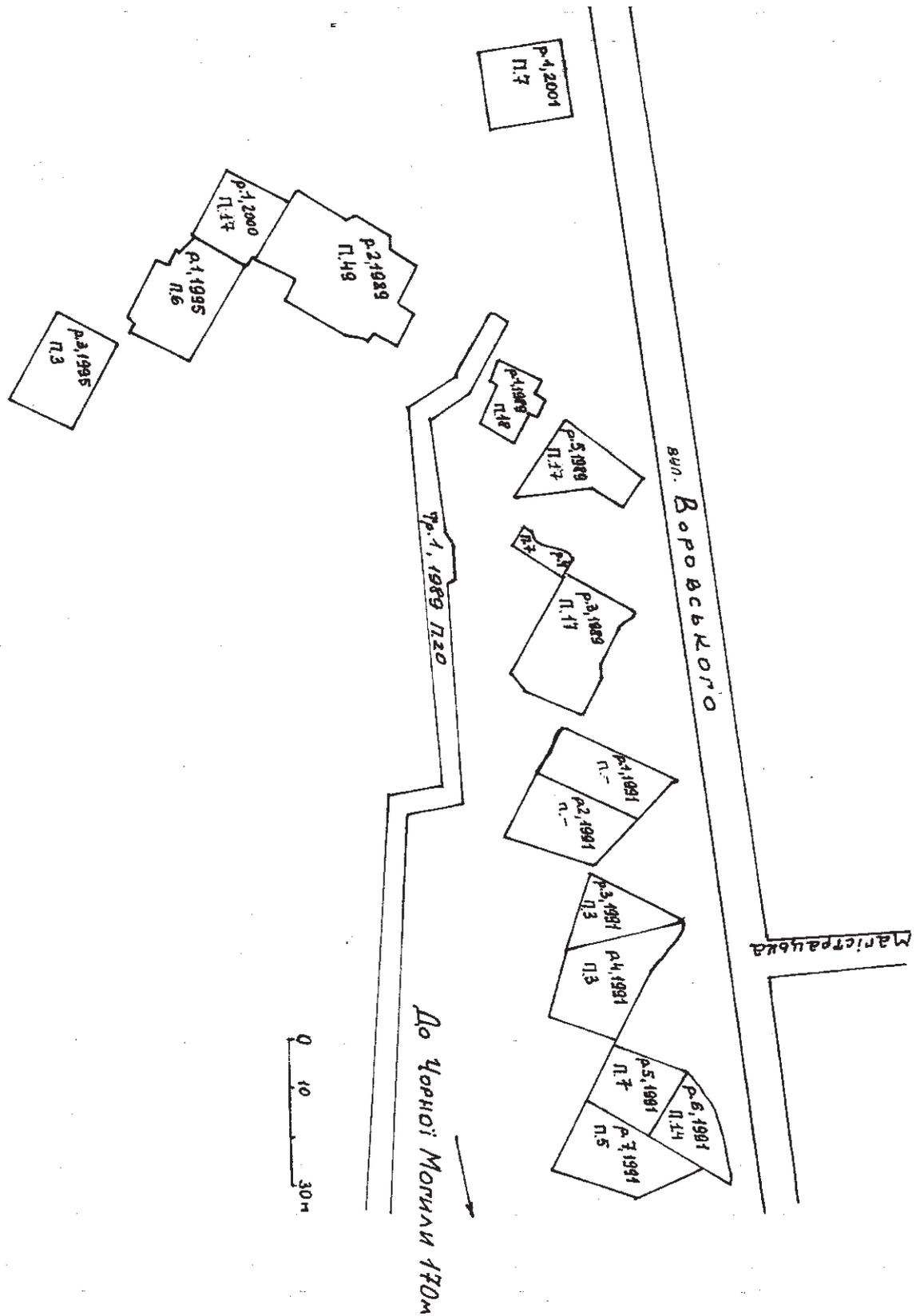
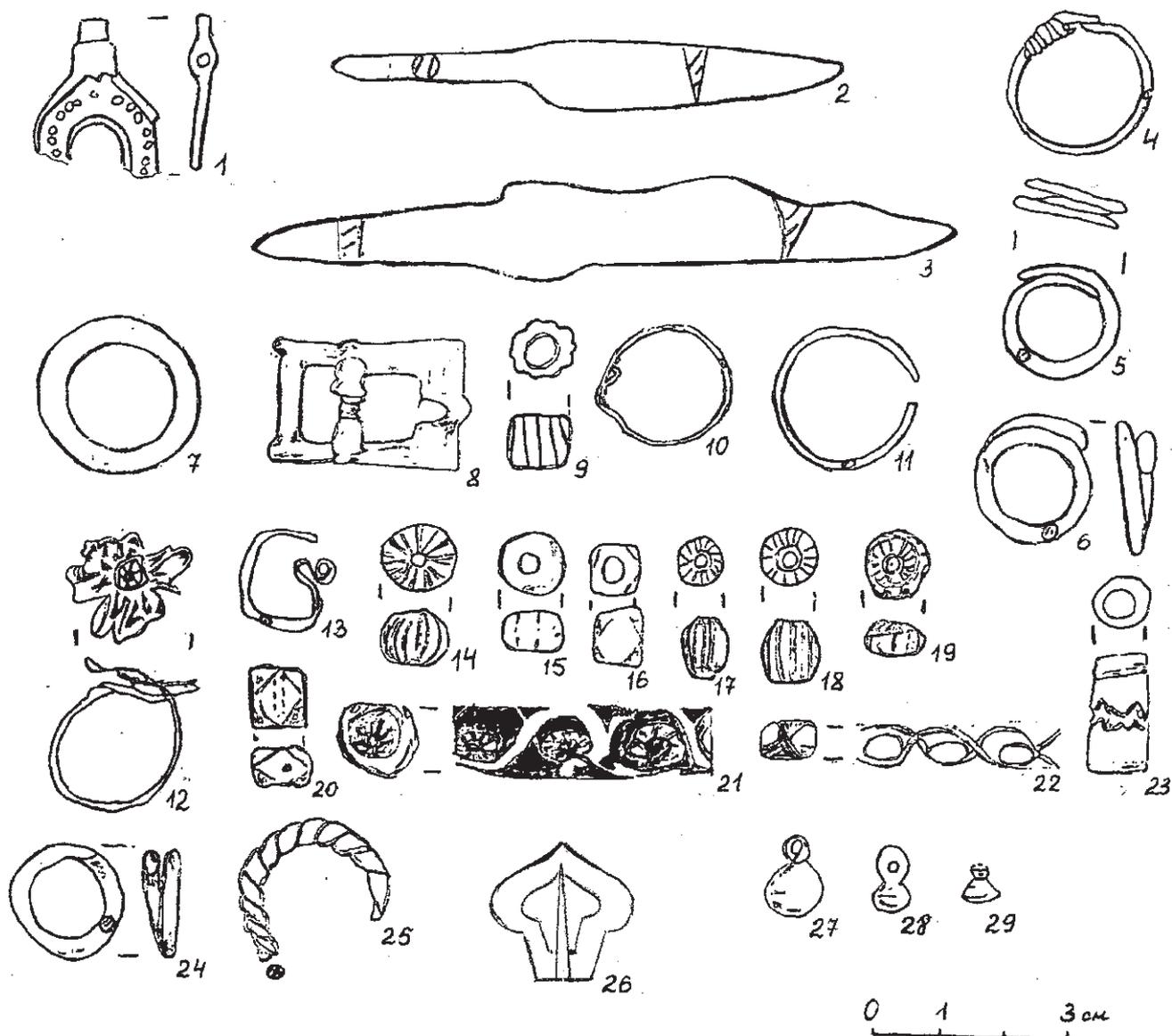

Рис. 1 План розміщення розкопів на території Слеського ґрунтового могильника.

Рис. 2 Поховальний інвентар: 1 - п. 5 (р.1, 1991); 2, 4 - п. 2 (р.1, 2001); 3 - п. 19 (р. 3, 1989); 5-6 - п. 6 (р.1, 2001); 7, 8 - п. 25 (р. 5, 1989); 9-11 - п.3 (р.1., 2001); 12, 13 - п. 7 (р. 1, 2001); 14-23 - п. 12 (р. 3, 1989); 24-25, 41 (р. 5, 1989); 26 - п.29 (р. 7, 1991); 27 - п.31 (р. 1, 1989); 28 - п.27 (р. 5, 1989); 29 - п. 26 (р. 5, 1989).

ЛІТОПИСНЕ МІСТО ХОРОБОР (ДО ПИТАННЯ ЛОКАЛІЗАЦІЇ)

За давньоруської доби Чернігово-Сіверська земля була однією з найбільших держав Східної Європи. В епоху свого розквіту, у XII-XIII ст., її територія обіймала величезні простори від верхів'їв Сіверського Донця на півдні до Підмосков'я на півночі, від Курська на сході до Гомеля на заході. На Русі за кількістю населення, як свідчать археологічні дослідження, Чернігово-Сіверська земля знаходилась на першому місці.

Кількість міст є одним з головних показників рівня соціально-економічного розвитку середньовічної держави. На території Чернігово-Сіверської землі до середини XIII ст. давньоруські письмові джерела нараховують близько 60 літописних міст – майже кожне п'яте з відомих у той час на Русі в цілому. Серед них згадується і Хоробор: "(1153 р. – О.В.) Святославъ Олговичъ скупяся съ Изяславомъ Двдвичемъ оу Хоробрѣ и оутвердися якоже за одинъ мужь быти и целовавшѣ межи сбою крсть и разъехастася каждо въ свояси" ¹.

Як і раніше, сьогодні одним із головних завдань сучасної історії і археології залишається вивчення давньоруських міст. Головною перепорою в цій роботі є те, що багато тогочасних населених пунктів на сьогодні вже припинили своє існування чи змінили назву. Відповідно, на перший план виходить локалізація тієї географічної назви, що згадується в давньоруських письмових джерелах.

Хоробор є одним з літописних міст Чернігово-Сіверської землі, локалізація якого до сих пір залишається дискусійною. В історичній науці склалося п'ять точок зору відносно даного питання.

1. Літописний Хоробор знаходився між с. Старий Глибів (нині не існує) і м. Гомель (Білорусь) ².
2. Давньоруське місто ототожнюється з с. Хоробичі (Городнянський р-н Чернігівської обл.) ³.
3. Хоробор – це м. Короп (Чернігівська обл.) ⁴.
4. Хоробор – це м. Мена (Чернігівська обл.) ⁵.
5. Літописне місто ототожнюється з археологічним комплексом в смт. Макошине (Менський р-н Чернігівської обл.) ⁶.

Автори першої теорії в побудові своїх висновків головним чином спираються на відомості літописної статті 1159 (1158) р.: "Побегоша (Ізяслав Давидович –О.В.) на Вышегородъ к Гомью ... Княгини же бежа к зяти Глебови Переяславлю и оттуде еха на Городокъ та на Глебль, та на Хороборъ, та на Ропескъ. Ярославъ же Всеволодичъ, оутешивъ и почтивъ ю Ропеске, допровади ю до Гомъя ко Изяславу" ⁷. Базовим аргументом на користь першої з вище наведених точок зору є ототожнення літописних Глібля з с. Старий Глибів, а Ропська – з сс. Новий Ропськ чи Старий Ропськ (Климівський р-н Брянської обл. Росії). Навіть приймаючи таку локалізацію цих літописних міст, з першого погляду на карту викликає подив маршрут втечі княгині. На нашу думку, помилковість цієї теорії полягає в тому, що до уваги не взято наявність внутрішніх адміністративно-територіальних кордонів Чернігово-Сіверської землі і політичну ситуацію, що склалася на Русі в 1158 р.

За літописними свідченнями Чернігово-Сіверська земля в адміністративному плані поділялась на окремі територіальні одиниці. Згідно рішень Любецького з'їзду князів у 1097 р., чотири з них були закріплені за чернігівським княжим столом: столична волость, "Задесення", "Подесення" і "Радимичі" ⁸. Центром останньої волості був Гомій (Гомель). Займаючи чернігівський стіл, князь автоматично отримував у володіння всі чотири волості. Але у XII ст.

це правило неодноразово порушувалось⁹.

У 1157 р. чернігівський князь Ізяслав Давидович зайняв Київ. Згідно укладеної угоди, Ольговичам відійшли Чернігів і Новгород-Сіверський. Однак, як показали подальші події, Давидовичі продовжували утримувати волості "Радимичі" і "Подесення"¹⁰. У 1158 р. двоюрідні брати посварилися. Ізяслав Давидович, вирушаючи в похід на Галич, погрожував Святославу Ольговичу: "Аже ми Богъ дасть, оуспею Галичю, а ты тогда не жалуи на мя, оже ся почнешь поползывать ис Чернегова к Новугороду"¹¹. Зрозуміло, що така перспектива не задовольняла і Святослава Всеволодовича, який за таких обставин втрачав Новгород-Сіверський. Таким чином, київський князь фактично оголосив війну Ольговичам.

Зазнавши нищівної поразки під Білгородом, Ізяслав Давидович, оминаючи володіння чернігівського князя, Правобережним Подніпров'ям втік до свого Гомія. Як свідчить літописна стаття 1159 (1158) р., князь, швидше за все, у Вишгороді хотів забрати свою родину, яка в цей час знаходилась в Києві. Але такий шлях відходу із столиці на той час, вірогідно, був вже неможливим. Єдиним виходом, який і обрала княгиня, залишився від'їзд у Переяслав до зятя.

Літописець, описуючи подальший маршрут подорожі княгині до Гомія, згадує всього чотири міста, хоча безумовно, що на її шляху їх було значно більше. На нашу думку, це не випадковість. Автор просто відзначив ті ключові населені пункти, що, так би мовити, маркують шлях, яким княгиня їхала до Гомія. Для обізнаного в географії та адміністративному поділі Русі тогочасного читача більша конкретика була непотрібна.

Першим згадується Городець Остерський. Це переяславське місто знаходилось на кордоні трьох князівств. Через нього, в обхід Києва і володінь чернігівського князя, можна було потрапити на Правобережжя Дніпра і найнебезпечнішим та найкоротшим шляхом дістатись Гомія¹³.

Слідуючим названий Глібль. Якщо припустити тотожність літописного міста і с. Старий Глибів, виходить, що княгиня їхала прямо до рук ворога свого чоловіка – чернігівського князя. В даній ситуації це виглядає алогічно. Тому, на нашу думку, така локалізація літописного Глібля не відповідає дійсності. Спираючись на письмові і археологічні джерела, більшість дослідників ототожнюють його з археологічним комплексом біля с. Красний Колядин (Талалаївський р-н Чернігівської обл.)¹⁴. Відтак, постає питання, чому княгиня поїхала так далеко на схід від Городця Остерського. Швидше за все, спроба потрапити на Правобережжя Дніпра була невдалою. В такому разі, як видно з літописної статті 1159 (1158) р., єдиною відкритою брамою на шляху до Гомія залишалась тільки територія Сновської тисячі, якою володів Ярослав Всеволодович. Активної участі у конфлікті між рідним і двоюрідним дядьками він не брав і фактично дотримувався нейтралітету. Вірогідно, що саме за таку політичну позицію Святослав Ольгович через рік позбавив племінника його володінь¹⁵. Але, щоб потрапити на територію Сновської тисячі, княгині потрібно було оминати чернігівське "Задесення", крайнім східним форпостом якого був Глібль. З одного боку місто розташовувалось на кордоні між Переяславським і Чернігівським князівствами, а з іншого – між "Задесенням" і Вирською волостю¹⁶. Останньою в цей час володів Ізяслав Давидович¹⁷. За тих обставин це був найбільш зручний для княгині шлях. В разі невдачі потрапити на територію Сновської тисячі вона могла сховатись у сусідніх володіннях свого чоловіка.

Згідно літописної статті 1159 (1158) р., Ярослав Всеволодович зустрів княгиню у Ропську і допровадив її до Гомія. Таким чином, можна констатувати той факт, що Хоробор знаходився на шляху між Гліблем і Ропськом.

Вище вже відзначалось, що літописець, описуючи маршрут втечі княгині Ізяслава Давидовича, згадав тільки, так би мовити, ключові населені пункти. Городець Остерський і Глібль були прикордонними містами. Відповідно, можна припустити, що і Хоробор мав такий статус. На користь цього також побіжно свідчить вище наведена літописна стаття 1153 р. про з'їзд

чернігівського і новгород-сіверського князів у Хороборі, де колишні вороги Ізяслав Давидович і Святослав Ольгович замирились і уклали між собою союз. Як правило, подібні зустрічі відбувалися у прикордонних містах. Відтак, можна було б прийняти локалізацію літописного Хоробора в с. Хоробичі Городнянського р-ну Чернігівської обл. В давньоруський час поряд з цим населеним пунктом проходив кордон між чернігівською волостю "Родимичі" і новгород-сіверською Сновською тисячею¹⁸. Але археологічні дослідження показали, що в X-XIII ст. тут функціонувало звичайне сільське поселення¹⁹. Тим більше, така локалізація суперечить відомостям літописної статті 1234 р.: "Даниль (Галицький – О.В.) же поиде ко Володимероу (Київському – О.В.) и поидоста Черниговоу и приде к нима Мстиславъ Глебовичь, отоуда же поидоша, пленячи землю, поимаша град многы по Десне, тоу же взяша и Хороборъ, и Сосницю, и Сновескъ, инии град многии и придоша же опять Черниговоу"²⁰. Таким чином, видно, що літописний Хоробор знаходився біля р. Десни, яка в XII ст. розмежовувала чернігівське "Задесення" і новгород-сіверську Сновську тисячу²¹.

Місто Короп (Чернігівська обл.), з яким окремі дослідники ототожнюють давньоруський Хоробор, також знаходиться на Десні за 30 км на північний схід від м. Сосниці. На перший погляд така локалізація не суперечить відомостям літописної статті 1234 р. Однак, на нашу думку, як свого часу відзначав ще П.В.Голубовський, дана гіпотеза, крім деякої співзвучності назв цих населених пунктів, не має вагомих доказів²². Головним чином вони побудовані на основі польської карти Чернігово-Сіверських земель XV ст. і переказі про події 1399 р., що записаний у родоводі князів Глинських: "И князь Ивановы вожи привели великого князя Витовта къ Литовской Украине, къ городу его Хороблю да къ волостемъ: къ Макошину, да къ Сохачеву, да къ Верху, да къ Оболоню. Князь же великий Витовтъ тотъ городъ Хороборъ и волости те далъ въ вотчину князю Ивану Глинскому"²³. Беручи до уваги те, що карти середньовіччя склалися без чіткого дотримання масштабу, на нашу думку, не можна однозначно стверджувати, що позначений на мапі населений пункт під назвою "Сногобог" знаходився саме на координатах сучасного м. Короп. В.Є.Куриленко читаючи "Макошин" переказу як "Макотин", локалізує його в с. Накот (Коропський р-н Чернігівської обл.). Спираючись на те, що згадані населені пункти знаходяться навколо м. Коропа, дослідник з останнім ототожнює Хоробор XIV ст.²⁴. На нашу думку, дана точка зору не узгоджується з відомостями "Реєстру чернігівських границь" XVI ст., де згадується м. Хоробор і також вказується, що ним раніше володів князь Глинський²⁵. Ця пам'ятка була описом територій, які Литва 1526р., внаслідок невдалої війни, відступила Московській державі. Сам документ був складений у 1527 р.²⁶. Важливо відзначити, що литовські князі, оволодівши Чернігово-Сіверською землею у XIV ст., мало що змінили в її адміністративно-територіальному устрої²⁷. Недарма у грамоті початку XVI ст. підкреслювалося, що "Волости тянут из старины к нашим городам"²⁸. Отже, при визначенні внутрішніх кордонів та локалізації окремих літописних міст Чернігово-Сіверської землі давньоруської доби можна ретроспективно використовувати і пізньосередньовічні документи.

При вирішенні розглядаємої проблеми особливе значення має перша частина "Реєстру", що є переліком сіл, адміністративно підпорядкованих Чернігову, описом чернігівських кордонів із землями, що підпорядковувались Гомію (Гомелю), Стародубу, Новгороду-Сіверському і Путивлю. Його здійснено, за середньовічною традицією, по річках – Остру, Десні, Снові, Свині (Замглаю), Болависі (Білоусу).

Насамперед, "Реєстр границь чернігівських" подає відомості про межі земель підпорядкованих Чернігову. Утримує він інформацію і про чернігово-новгород-сіверський кордон: "Волынчо черниговское село городовое, граница з Новым Городком, домов 30; Козличи село черниговское, боярщина, домов 10 было; Со/с/ница село черниговское, рубеж з Новым Городком, домов 30, а церкви 2"²⁹. Таким чином, видно, що цей кордон проходив вздовж р. Убідь (права притока Десни). Показово, що ця річка, яка в даний час розділяла

території, підпорядковані Чернігову і Новгород-Сіверському, зберігала свій прикордонний статус і значно пізніше – у XVII ст.³⁰. Потім, "Реєстр" перераховує чернігівські села, серед яких були: "Блистовичи село городовое поверхъ Дистны, домов 30 было. Ушно село у верху Дисны, подвореи 15 было, то архимандриче. Хоробор село у верху Дисны, держал Глинскии, домов сто было"³¹. Відтак, саме на Хороборі автор закінчує опис сіл, підпорядкованих Чернігову, що розташовувались вздовж Десни. У сукупності з повідомленням про чернігово-новгород-сіверський кордон це дозволяє зробити висновок, що Хоробор знаходився між с. "Ушно" (нині – с. Ушня Менського р-ну Чернігівської обл.) та р. Убідь. П.В.Голубовський справедливо зазначав, що місцезнаходження літописного міста треба шукати у межиріччі рр. Мени та Убіді, неподалік від Десни. Спираючись на відомості перемирних грамот початку XVI ст. між Московською і Польсько-Литовською державами та співставляючи їх з літописною статтею 1153 р., яка вказує на прикордонний статус Хоробора, історик локалізував давньоруське місто у м. Мені і висунув тезу про окрему від Сновської тисячі Хороборську волость³². Але вище наведена стаття 1234 р. недвозначно вказує на приналежність Хоробора, Сосниці і Сновська до Чернігівського князівства. Відповідно, в цей час чернігово-новгород-сіверським кордоном була не р. Мена, а р. Убідь. В.П.Коваленко, на нашу думку, вірно вказав, що така ситуація могла б скластися лише за умови існування свідчень про передачу в цей час від Новгород-Сіверського князівства Чернігівському не тільки Сновської тисячі, а ще й інших територій, але в джерелах вони відсутні³³. До того ж, Хоробор не може ототожнюватись з м. Меною, що саме відоме з 1408 р.³⁴.

Відносно розглядаємого питання, додаткову інформацію подає ще одне пізньосередньовічне джерело, яке залишилось поза увагою дослідників. У Переписних книгах 1666 року зазначено: "Под местечком Макошином на реке Десне перевоз ... А к тому перевозу озера: озеро Бехово, озеро Трубин, озеро Песочное, озеро Титовка и Харабор..."³⁵. Більшість з цих озер існують і сьогодні. Всі вони розташовані навколо смт. Макошине Менського р-ну Чернігівської обл. В цій місцевості урочище під назвою "Хоробор" було зафіксоване і на початку XX ст. Щоб в'їхати в село з боку Сосниці, потрібно було переїхати рівчак, який називався "Хоробор". Причому, у верхній своїй частині він мав вже іншу назву – "Криниця"³⁶. У 1923 р. Ю.С.Виноградський також був записаний місцевий переказ про те, що в с. Макошине при в'їзді, з правого боку шляху із Сосниці, де рівчаки Хоробор і Бобрик охоплюють високе місце, колись було місто³⁷.

Перші відомості про археологічні старожитності біля смт. Макошине відносяться до середини XVIII ст. В царській грамоті 1742 р. Макошинському монастирю зазначено, що останнім куплено: "Отъ Мартина Косенка, жителя Бабскаго, поле пахотное: въ одной руке три нивы, въ томъ числе две подле могиль, въ третьей руке въ Макошинскомъ поле нива великая и ланъ, такожъ и сеножать, подле городища великого ... Отъ Григорія Денисенка з шваграми сеножать подъ городищемъ"³⁸. Археологічними дослідженнями, що проводились в другій половині XX ст., на південно-східній околиці смт. Макошине було виявлено городище. Воно розташоване на підвищеному мисі корінної тераси р. Десни. Саме тут, у її підніжжя, в старицю Десни впадають невеличкі притоки Бобрик і Хоробор, берега яких і утворюють городищенський мис. Майданчик (100х60 м) знаходиться під сучасною забудовою. На південь від городища розташований великий посад. На городищі і посаді виявлені матеріали XI-XIII ст. і пізнього середньовіччя³⁹.

В.Є.Куриленко, ототожнюючи "Макошин" і "Хоробор" переказу Глинських з, відповідно, с. Накот і м. Короп, вважав, що в іншому випадку маршрут відступу Вітовта не піддається логіці⁴⁰. З таким твердженням важко погодитись, беручи до уваги те, що після перемоги татари головний удар спрямували на Київщину, дійшовши до Волині⁴¹. Швидше за все, Вітовт, переправившись через Десну біля Хоробора (смт. Макошине), намагався через Чернігівщину дістатись Литви, але всі шляхи на той час були вже перерізані. Відносно того, що у переказі згадується і Макошин і Хоробор, на нашу думку, Ю.С.Виноградський цілком

вірно вказав на присутність в ньому, як і в більшості родових переказів, певних неточностей. В процесі переходу переказу з покоління в покоління, як більш знана сучасникам, з'явилася назва "Макошин", щоб пояснити, яким же Хоробором раніше володіли князі ⁴². В "Реєстрі границь чернігівських" XVI ст. в населених пунктах, що підпорядковувались Чернігову, нараховувалось від восьми до п'ятидесяти садиб. Тільки в Хороборі їх було сто. Згідно документів, Хоробор в цей час являвся центром волості. У родовому переказі Глинських такий же статус має і Макошине. На карті Боплана першої половини XVII ст. воно назване містом, а в королівській грамоті 1664 р. – "местечко" ⁴³.

В історичній науці була висловлена думка, що давньоруський Хоробор знаходився на місці смт. Макошине, а після монгольського розгрому відродився на місці м. Короп ⁴⁴. Приймаючи цю версію, було б легко пояснити зміну назви. Але аналіз відомостей "Реєстру чернігівських границь" вказує на те, що і пізньосередньовічний Хоробор також локалізується в смт. Макошине. Така корінна зміна назви населеного пункту, який неодноразово фігурував на сторінках офіційних документів, на Чернігівщині, де навіть адміністративні кордони в своїй більшості лишались незмінними від давньоруських часів до пізнього середньовіччя, була явищем неординарним. Для даного регіону таких випадків відомо тільки два. Крім Хоробора, свою назву змінив і літописний Сновськ. В XVI ст. він фігурує ще під своєю старою назвою, а у XVII ст. відомий вже як Седнів. Причому, зміни назв обох населених пунктів відбулись приблизно в один і той же час. Згідно місцевої седнівської легенди, місто змінило назву після невдалої довготривалої облоги, коли вороги мешканців прозвали "седнями" ⁴⁵. Не беручись доводити правдивість легенди, можемо констатувати той факт, що причиною зміни назви були події, які значно вплинули на подальше життя міста. Вище наведена царська грамота 1742 р. свідчить, що навіть у першій половині XVIII ст. городище літописного Хоробора стояло порожнім. Відповідно, можна припустити, що на рубежі XVI-XVII ст. Хоробор пережив події, внаслідок яких його населення значно скоротилося, а можливо, на якомусь етапі життя в місті припинилося зовсім. На думку Ю.С.Виноградського, на початку XVII ст. населеного пункту під назвою "Хоробор" вже не існувало, а поряд з'явилося Макошине. Цю назву дослідник вважає похідною від прізвища Макиша, яке ще на початку XX ст. було поширене серед мешканців Чернігівщини. Як приклад, в Городнянському районі є також с. Макишин ⁴⁶. Однак, остаточно зняти більшість питань історії Хоробору можуть тільки широкомасштабні археологічні дослідження.

Таким чином, проведений комплексний аналіз письмових і археологічних джерел дозволяє зробити висновок, що давньоруський і пізньосередньовічний Хоробор локалізується в смт. Макошине Менського р-ну Чернігівської обл. Однією з головних функцій міста був контроль за переправою через р. Десну. Саме біля Хоробору у 1158, 1234, 1399 рр. переправлялися княгиня Ізяслава Давидовича, військо Данила Галицького, князь Вітовт. Переписні книги 1666 року свідчать, що і в XVII ст. тут існував перевоз.

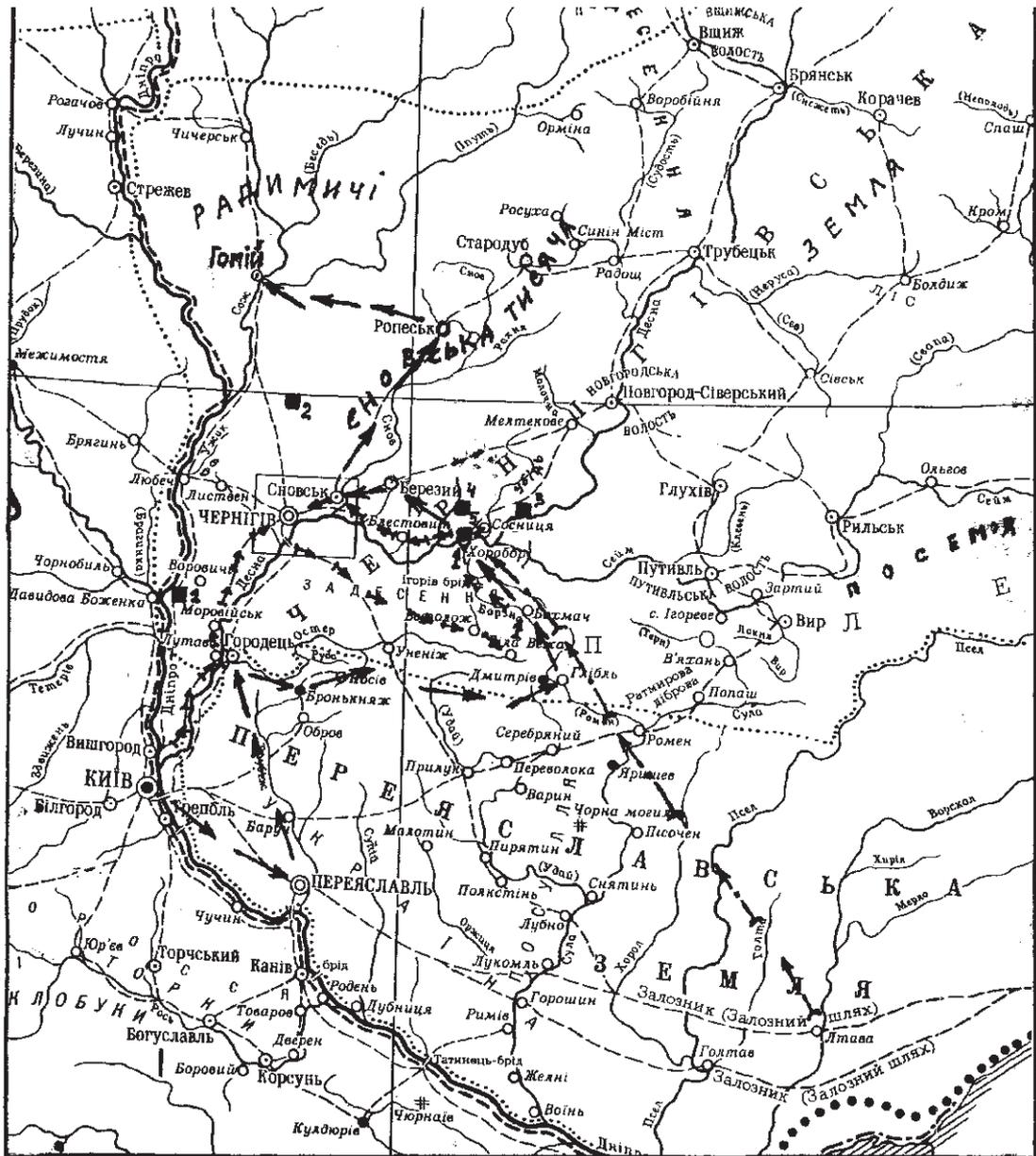
Локалізація літописних міст дозволяє не тільки з'ясувати їх місцезнаходження, але також надає багато іншої важливої інформації. Дана локалізація Хоробора передусім вказує на те, що в давньоруський час місто входило до складу Сновської тисячі, адміністративно-територіальної одиниці Чернігово-Сіверської землі, і підтверджує той факт, що її південним кордоном була р. Десна. З'ясування місцезнаходження Хоробора у поєднанні з літописними відомостями дозволяє також визначити, де саме в давньоруський час проходив "битий" шлях із Степу та "Задесення" на Правобережне Подесення, а пізньосередньовічні джерела доводять його функціонування протягом декількох сотень років.

Література:

1. Полное собрание русских летописей (Ипатьевская летопись). – М., 1962. – Т.2. – Стб. 465.
2. Карамзин Н.М. Примечание ко II тому Истории государства Российского // История государства Российского. – М., 1988. – Кн. 1 – Стб. 132, Прим. 310.
3. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов., 1874.

- Кн. 6: Уезды: Новгород-Северский, Сосницкий, Городнянский, Конотопский и Борзенский. – С. 198-200.
4. Неволин К.А. Исследования о городах русских. Общий список русских городов. // Журнал Министерства внутренних дел. – 1844. – № 12. – С. 462-463; Погодин М.П. Розыскания о городах и пределах древних русских княжеств с 1054 по 1240 год. // Журнал Министерства внутренних дел. – 1848. – № 9. – С. 455-456; Барсов Н.П. Географический словарь Русской земли (IX-XIV ст.). – Вильно, 1865. – С. 210; Багалеи Д.И. История Северской земли до половины XIV ст. – К., 1882. – С. 156; Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии; Полк Нежинский. – К., 1893. – Т.2. – С. 310-315; Куриленко В.Є. До локалізації літописного міста Хоробора. // Український історичний журнал. – 1993. – № 1. – С. 128-130.
5. Голубовский П.В. Историческая карта Черниговской губ. до 1300 г. // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе 1905 г. – М., 1908. – Т.2. – С. 42-50; Андріяшев О.М. Нарис історії колонізації Сіверської землі до початку XVI віку. // Записки історико-філологічного відділення ВУАН. – К., 1928. – Кн. XX. – С. 104; Насонов А.Н. "Русская земля" и образование территории Древнерусского государства. Историко-географическое исследование. – М., 1951. – Приложение: Поселения, урочища и реки Черниговской земли. – С. 233; Зайцев А.К. Черниговское княжество. // Древнерусские княжества X-XIII вв. – М., 1975. – С.80.
6. Виноградський Ю.С. Сосниця та її околиці. Топографічні й археологічні матеріали, перекази та історичні відомості. // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 148-151; Виноградський Ю.С. До історії колонізації середньої Чернігівщини. // Історико-географічний збірник. – К., 1931. – Т.4. – С. 119; Коваленко В.П. Происхождение летописных городов Чернигово-Северской земли (IX-XIII вв.) // Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – К., 1983. – С. 305-306.
7. ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 502.
8. Зайцев А.К. Черниговское княжество. – С. 76-111, Рис. 2.
9. Васюта О.О. Сновська тисяча в системі взаємостосунків чернігово-сіверських князів у XI-XIII ст. // Сумська старовина. – 2003. – № XI-XII. – С. 12-21.
10. ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 498, 500.
11. Там само. – Стб. 499.
12. Там само. – Стб. 501-502.
13. Кучера М.П. Переяславское княжество. // Древнерусские княжества X-XIII вв. – М., 1975. – С. 123, Рис. 3.
14. Голубовский П.В. Историческая карта Черниговской губ. до 1300 г. – С. 9-10; Андріяшев О.М. Нарис історії колонізації Сіверської землі ... – С. 105; Насонов А.Н. "Русская земля" и образование территории Древнерусского государства – С. 223-224; Зайцев А.К. Черниговское княжество. – С. 78; Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта). – К., 1984. – С. 141-142.
15. Васюта О.О. Сновська тисяча в системі взаємостосунків чернігово-сіверських князів ... – С. 18.
16. Зайцев А.К. Черниговское княжество. – С. 80, Рис. 2.
17. ПСРЛ (Летопись по Воскресенскому списку). – СПб., 1856. – Т.7. – С. 71.
18. Коваленко В.П. Кордони та природні умови літописної Сновської тисячі. // Археологічні старожитності Подесення. – Чернігів, 1995. – С. 78-83.
19. Пильник А.Г. Правобережнє Поснов'я в X-XIII ст. // Минуле Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 34, Рис. 7; Жаров Г.В. Округа селища Автуничи в 1-2 тыс. н. э. // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д.Я. Самоквасова. – Чернігів, 1993. – С. 77.
20. ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 772.
21. Зайцев А.К. Черниговское княжество. – С. 80, Рис. 2.; Коваленко В.П. Кордони та природні умови ... – С. 81; Сытый Ю.Н. К истории изучения черниговского Задесенья. // Проблемы археологии Южной Руси. – К., 1990. – С. 62.
22. Голубовский П.В. Историческая карта Черниговской губ. – С. 44.
23. Куриленко В.Є. До локалізації літописного міста Хоробора. – С. 128, 130; Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. – С. 310-311.
24. Куриленко В.Є. До локалізації літописного міста Хоробора. – С. 128-129.
25. Русина О.В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – Додаток. – С. 208.
26. Там само. – С. 20.
27. Грушевський М.С. Історія України – Руси. – К., 1994. – Т.5. – С. 5-19.
28. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством. – Т.1: 1487-1533 гг. // Сборник имп. Русского исторического общества. – СПб., 1892. – Т.35. – С. 708.
29. Русина О.В. – Сіверська земля ... – С. 207.
30. Виноградський Ю.С. До історії колонізації середньої Чернігівщини. // Історико-географічний збірник. – К., 1929. – Т.3. – С. 216.

Мал. 1

Умовні позначення:

-
 - шлях княгині Ізяслава Давидовича 1158 р.
-
 - похід Данила Галицького 1234 р.
-
 - відступ кн. Вітовта 1399 р.

Цифрами позначені: 1 – Старий Глибів; 2 – Хоробичі; 3 – Короп; 4 – Мена; 5 – Макошине.

31. Русина О.В. – Сіверська земля ... – С. 208.
32. Голубовский П.В. Историческая карта Черниговской губ. – С. 48-49.
33. Коваленко В.П. Кордони та природні умови ... – С. 81.
34. Зотов Р.В. О черниговских князьях по Любецкому синододу и о Черниговском княжестве в татарское время. – СПб., 1892. – С. 126-128.
35. Переписні книги 1666 року. // Під ред. В.О. Романовського. – К., 1933. – С. 415-416.
36. Виноградський Ю.С. Сосниця та її околиці. – С. 149.
37. Там само. – С. 150.
38. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн.6. – С. 107.
39. Коваленко В.П. Орлов Р.С. Работа Новгород-Северской экспедиции. // Археологические открытия 1979 года. – М., 1980. – С. 282; Коваленко В.П. Происхождение летописных городов ... – С. 108; 305-306.
40. Куриленко В.Є. До локалізації літописного міста Хоробора. – С. 128-129.
41. Івакін Г.Ю. Историчний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. – К., 1996. – С. 87; ПСРЛ. (Никоновская летопись). – СПб., 1897. – Т.11. – С. 191.
42. Виноградський Ю.С. Сосниця та її околиці. – С. 150-151.
43. Там само. – С. 150; Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн.6. – С. 109.
44. Куриленко В.Є. До локалізації літописного міста Хоробора.// Минуле Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 49; Куриленко В.Є. До локалізації літописного міста Хоробора. – С. 129-130.
45. Балика А. Город Сновеск (м. Седнев). // Земский сборник Черниговской губернии. – 1901. – № 11. – С. 64-65.
46. Виноградський Ю.С. Сосниця та її околиці. – С. 150.

Бондар Олександр

*старший лаборант сектору наукових досліджень
пам'яток археології відділу наукових досліджень печер та пам'яток археології НАІЗ "Чернігів стародавній"*

ПРО ОДИН ТИП УКРІПЛЕНИХ ПОСЕЛЕНЬ НАВКОЛО ЧЕРНІГОВА в IX – XI СТ. (до постановки питання)

В кінці IX – на початку XI ст. Чернігів оточувала низка городищ, причини появи яких до недавніх пір були не зовсім зрозумілі. До них відносяться укріплені поселення в ур. Корювель біля с. Шестовиця, с. Гуштин, с. Звеничів, с. Клонів, с. Рогощі (літописний Орогощ) та смт. Седнів (літописний Сновськ). Відносно цього питання існує декілька теорій. Наприклад, "замкова", згідно якої, науковці пояснювали виникнення фортеці в с. Гуштин, а появу укріпленого поселення в с. Шестовиця відносили до "теорії протоміст"¹. Проте, остаточно пояснити причини виникнення цих укріплених поселень дослідникам минулого століття так і не вдалося.

В останні два десятиліття з'явилась нова концепція походження подібних укріплених поселень – це теорія "дружинних таборів". Вперше термін "дружинний табір" для позначення цих поселень застосував Є.О.Шинаков. Дослідник виділив "дружинний табір" в окремий тип укріпленого поселення². В 2004 р. вчений у праці "Дружинні табори" розробив основні напрямки вивчення пам'яток даного типу³.

Тепер спробуємо розглянути процес виникнення згаданих вже укріплених поселень навколо Чернігова в IX – XI ст. згідно теорії "таборів".

Процес розповсюдження влади київських князів на територію Північного Лівобережжя почався в кінці IX ст. Згідно літопису цією датою можна вважати 884 рік: "Пішов Олег на сіверян, і побідив сіверян, і наклав на них данину легку"⁴. Виходячи з тексту літописного

повідомлення, можна зробити висновок, що між дружиною Олега і сіверянами відбулись військові зіткнення. Археологічні дослідження підтверджують, що саме в цей час роменські поселення Середнього Подесення гинуть у вогні⁵. Проте Олегова дружина просунулась не далі літописного Сновська⁶.

Першим "дружинним табором" біля Чернігова стає городище в ур. Коровель біля с. Шестовиця. Слов'янське поселення, що знаходилось на цьому місці в IX ст., гине. На його місці з'являється фортеця з київським гарнізоном. Шестовиця, безсумнівно, відігравала важливу роль у Подесенні в кінці IX – першій чверті XI ст. Фортеця знаходилась у місці максимального зближення водного та суходільного шляхів на Київ, що дозволяло розташований тут дружині їх контролювати. Проте, на нашу думку, на початковому етапі свого існування головними функціями цього укріпленого поселення були збір дружини та підготовка наступу в землі сіверян по р. Десна та її притоці – р. Снов. Ще одним показником важливості фортеці в регіоні є дуже потужні оборонні споруди, що не характерно для кінця IX-початку X ст⁷. Але головною ознакою, що підтверджує визначення городища в ур. Коровель як "дружинного табору", є курганні некрополі (ур. Узвіз, ур. Сад Льодового, в заплаві р. Десни) з великою концентрацією дружинних старожитностей (19 – 20% від кількості всіх розкопаних курганів⁸). На початку X ст. укріплене поселення в ур. Коровель могло використовуватись як місце дислокації частини військ, що готувались для походу на Константинополь в 907 р. На це опосередковано вказує декілька знахідок – свинцева висла печатка, що відноситься до періоду правління Лева IV (886-912), дві візантійські монети того ж імператора в похованні №83 (перша курганна група) та уламки візантійської чаші початку X ст. Ці знахідки могли бути привезені з походу дружинниками, оскільки вони мали повернутись туди, звідки й вирушили в похід, тобто на місце своєї дислокації.

Наступним претендентом на роль "табору" можна вважати городище в с. Гушин, що знаходиться за 7 км на південний захід від дитинця Чернігова. Археологічні дослідження показали, що як і в попередньому випадку, поселення на цьому місці гине в кінці IX – на початку X ст. від рук київських дружинників. Про це свідчить одна із знахідок – залізний наконечник стріли "гньоздівського" типу в споруді, яка згоріла в кінці IX ст¹⁰. Потім тут виникає фортеця з князівським гарнізоном. Поряд з городищем також знаходиться курганний некрополь, в якому наявні дружинні поховання¹¹.

Місцерозташування Гушинського "табору", який хоча і поступався Шестовицькому, все ж було пріоритетним. По-перше, він розташовувався зовсім поряд з Черніговом, що дозволяло гарнізону дуже швидко реагувати на події в місті. По-друге, "табір" перекивав і контролював судноплавство у гирлі р. Білоус.

Подальше просування дружин Олега на північний схід, річками Десною та Сновом, зумовило появу "дружинного табору" в сучасному смт. Седнів (літописному Сновську). Археологічні дослідження на городищі в ур. Орішня показали наявність тут роменського поселення, що загинуло в кінці IX – на початку X ст.¹² "Дружинний табір" споруджується в іншому місці – ур. Коронний Замок, що за 900м вище по течії р. Снов. На нашу думку, розташування в цій місцевості "табору" мало вкрай стратегічне значення. Гарнізон фортеці тримав під контролем шлях по р. Снов. Про концентрацію київської дружини в цьому місці свідчить великий курганний некрополь, що навіть в кінці XVIII ст. нараховував 312 насипів¹³.

Після заснування "табору" в Сновську, цей процес припиняється більш як на півстоліття. Це, на нашу думку, пов'язано зі зміною вектору зовнішньої політики Олега, який в цей час спрямовує свої удари в землі уличів і тиверців, на Візантію і Кавказ.

Наступний період виникнення дружинних таборів, на нашу думку, пов'язаний з активною зовнішньополітичною діяльністю київського князя Святослава Ігоревича в другій половині X ст. Літопис досить скупо характеризує нам цей процес: "Коли князь Святослав виріс і змужнів, став він воїв збирати, багатьох і хоробрих, бо й сам був хоробрим і легкий. Ходячи як

пардус, багато воєн він чинив"¹⁴. Святослав мав десь утримувати тих воїв, про яких згадано у літописі. Для цього знову були використані "дружинні табори" в Шестовиці та Сновську, а також побудовані нові в с.Клонів, с. Рогощі (літописний Оргощ) і с. Звеничів. На нашу думку, саме в цих "таборах" відбувалась концентрація військ Святослава Ігоревича для походу на в'ятичів та Хазарський каганат. На користь того, що дружина з цих тимчасових місць дислокації брала участь у далеких походах, свідчить наявність в некрополях значної кількості кенотафів (на клонівському могильнику 26% досліджених поховань¹⁵). Функції "дружинних таборів" вищезгадані укріплені поселення виконували і за Володимира Святославича, бо саме в них було найлогічніше розмістити дружину, що готувалась до остаточного підкорення радимичів. Похід на яких, згідно літопису, відбувся у 984 році і завершився перемогою.

Окрім своєї основної функції – тимчасового утримання великої кількості князівської дружини – "табори" в сс. Рогощі, Клонові і Звеничеві, виконували ще й "регіональні" функції. Дружина клонівського "табору" могла тримати під контролем волок на р.Ворзна. Звеничівська залога контролювала єдиний серед непрохідних Замглайських боліт, суходільний шлях в "радимичі". А літописний Оргощ – судноплавство по р. Білоус та територію, що відома, як "все життя" чернігівських князів.

Ще одним претендентом на роль "дружинного табору" є городище в с. Малий Листвен, що являється літописним м. Лиственом. Проте, це припущення ще потребує подальших досліджень.

Отже, в кінці IX – на початку XI ст. навколо Чернігова виросла ціла низка укріплених поселень – "дружинних таборів". Їх виникнення можна розділити на два етапи. Перший – пов'язаний з діяльністю князя Олега в кінці IX – початку X ст. В цей час виникають "табори" в сс. Шестовиця, Гушин та літописному Сновську. Другий етап хронологічно співпадає з військовими операціями Святослава та Володимира в другій половині X ст. До цього періоду відносяться табори в сс. Клонів, Звеничів та Рогощі. Окрім ролі тимчасових таборів для дружини, ці фортеці виконували ще одну важливу функцію контролю над навколишніми територіями та, можливо, були місцями збору данини, тобто являлись одночасно і "погостами".

Література

- 1.Коваленко В.П. Марченко В.Н. Гушинское городище близ Чернигова // Археология и история Юго-Востока Руси. – Курск, 1991. – С. 48; Даркевич В.П. Происхождение и развитие городов древней Руси // Вопросы истории. 1994. – №10. – С 49.
- 2.Шинаков Е.А. О происхождении раннесредневековых городов Брянского Подесенья // Материалы V Международного конгресса славянской археологии. – Т. 1. – Вып. 26. – М., 1987.- С. 36-37.
- 3.Шинаков Е.А. "Дружинные лагеря" // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII – X ст. – К.,2004. – С.307 – 308.
- 4.Літопис Руський. – К., 1989. – С. 13 – 14.
- 5.Григорьев А.В. О границе Руси и Северы в Подесенье // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д.Я.Самоквасова. – Чернігів, 1993. – С. 98.
- 6.Там само. – С. 98-99.
- 7.Бондар О.М. Оборонні споруди на стрілці мису городища в ур. Коровель біля с. Шестовиця // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали VII Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. – Чернігів, 2008. – С.29 – 31.
- 8.Шинаков Е.А. "Дружинные лагеря" // Стародавній Іскоростень ...- С. 308.
- 9.Шарпата Д. М. Використання окремих типів кераміки для синхронізації археологічних комплексів // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали VI міжнародної студентської наукової археологічної конференції.- Чернігів, 2007. – С. 203.
10. Коваленко В.П. Марченко В.Н. Гушинское городище близ Чернигова // Археология... – С.47
11. Самоквасов Д.Я. Могилы Русской земли. – М., 1908. – С. 193 – 194.
12. Коваленко В.П. Исследования летописного Сновска // АО 1982 года. – Москва, 1984. – С. 72.
13. Там само, – С. 73.
14. Літопис Руський. – К., 1989. – С. 38.
15. Моця А.П. Курганный могильник Хв. у с. Клонов // Чернигов и его округа в IX-XIII вв. – Чернигов, 1988. – С. 116.

Рис. 1. Схема розміщення дружинних таборів навколо Чернігова в кінці IX - на початку XI ст.

Левченко О.В.

старший науковий співробітник НАІЗ "Чернігів стародавній"

ФОРМУВАННЯ КОЛЕКЦІЇ ІКОН НАЦІОНАЛЬНОГО АРХІТЕКТУРНО-ІСТОРИЧНОГО ЗАПОВІДНИКА "ЧЕРНІГІВ СТАРОДАВНІЙ", ЇХ РЕСТАВРАЦІЯ ТА ВИВЧЕННЯ

Колекція ікон НАІЗу "Чернігів стародавній" створювалася протягом сорока років існування заповідника і налічує більше 900 одиниць зберігання (враховуючи і передані в 1988-1991 роках при відновленні богослужінь в діючі та новозбудовані храми ікони). Джерела її формування різноманітні: передача державними органами; передача представниками релігійних громад та мешканцями населених пунктів під час науково-пошукових експедицій; безпосередньо в Чернігові - передача в дарунок та купівля у мешканців та гостей міста, у колекціонерів та в антикварних крамницях.

Перше надходження ікон до фондів створеного в 1967 році Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника (на той час - філіалу Київського Софійського архітектурно-історичного заповідника), сталося 13 серпня 1968 року, коли під час обстеження іконостаса Іллінської церкви, в присутності наукового керівника з реставрації монументального живопису республіканських реставраційних майстерень Войтка Павла Іларіоновича і художника Покотила В.К. та старшого інженера з охорони і експлуатації пам'яток архітектури при Чернігівському облвідділі у справах будівництва і архітектури Міщенко Григорія Леонтійовича з іконостасу Іллінської церкви були виїняті і прийняті на зберігання заповідником в особі в.о. директора ЧДАІЗу Трофимчук С.А. та наукового співробітника Шуляк В.І. 29 ікон.

3 серпня 1971 року були прийняті до фондів заповідника 111 ікон, які зберігались в Спасо-Преображенському та Троїцькому соборах Чернігова та 63 ікони іконостасу Спасо-Преображенського собору.

На жаль, не вдалося виявити, з яких саме церков і соборів Чернігова і області надійшли 111 ікон, з яких розпочато облік у книгах надходжень заповідника. Виконані вони переважно в XIX ст., найдавніша ж і найвартісніша за своїми високими мистецькими якостями Єлецька ікона Пресвятої Богородиці - перлина українського іконопису початку XVIII століття.

Виявлені в підвалі Троїцького собору в аварійному стані ікони та їх рештки (17 ікон) були прийняті на постійне зберігання як науково-допоміжний фонд, разом із 70 іконами, які знаходились в іконостасі закритого для богослужінь Троїцького собору м. Чернігова.

Наступне значне надходження відбулося в результаті спільної науково-пошукової експедиції співробітників заповідника, історичного музею і архіву в Добрянку - один з центрів розселення старообрядців на Чернігівщині. До акту прийому від 11.06.73р. додано список двадцяти п'яти мешканців Добрянки, які передали на зберігання до фондів заповідника 35 ікон старообрядницького письма.

24.12.73 р. завідувачим сектором фондів Карнабедом А.А. і художником-реставратором Боголюб Р.М. в діючій Воскресенській церкві м. Чернігова були виявлені і, за згодою церковної общини, передані заповіднику та записані до книги надходжень 5 ікон, уражених шашелем і гниллю, зі значними втратами фарбового шару, які потребували реставрації. Через занадто поганий стан дві з них, які вже неможливо було б відреставрувати, розміром 130x80 см ("Двоє святих" і "Пророк Ілля") були тут же й залишені в церкві, а згодом спалені віруючими (згідно канонів).

Під час чергового огляду у закритому Троїцькому соборі Чернігова Карнабедом А.А. була знайдена ікона "Діва Марія" XIX ст. в овальному різьбленому медальоні, з традиційної для царських врат іконостасів композиції "Благовіщення", і прийнята в фонди за актом від 25.04.74 р. (згодом парна до неї ікона "Архангел Гавриїл" надійде на тимчасове зберігання в складі колекції одного з чернігівських колекціонерів у 1988 р.).

В Спаському соборі було виявлено і прийнято в фонди 19.06.74 р. ікону XVIII століття (фрагмент невідомого іконостасу) з зображенням Св. Никифора.

В 1985-1986 рр. після реставрації в Київських спеціальних наукових реставраційно-виробничих майстернях художник-реставратор Войтко Павло Іларіонович передав заповіднику 37 ікон іконостасу собору Різдва Богородиці в Козельці (5 ікон надійшли раніше, в 1977 р., з архітектурно-історичного заповідника "Софійський музей").

Протягом 70-80-х р. співробітниками заповідника було здійснено багато науково-пошукових експедицій по області з метою виявлення, взяття на облік і врятування пам'яток мистецтва, коли значна кількість храмів була закрита, ікони, рушники, книги залишались в деяких церквах без нагляду, в занедбаному стані, а частина розібрана жителями міст і селищ. Більшість цих ікон вже на час передачі їх представниками церковних громад закритих храмів, були в аварійному стані або значно пошкоджені. Мабуть, з цієї причини, віруючі не вважали їх придатними до використання в діючих храмах. Значна частина з 257 ікон, переданих священниками, церковними старостами чи головами сільрад була відреставрована фахівцями реставраційних майстерень Чернігова та Києва. Географія походження ікон, які надійшли від церковних громад, широка: Городнянський р-н (ікони з іконостасу церкви с. Радянська Слобода); Талалаївський р-н (Михайлівська церква села Юрківці, Успенська церква села Сильченкове; Покровська церква села Слобідка поблизу Сильченкового); м. Прилуки (Трисвятительська церква); Прилуцький р-н (церква села Полонки; церква Різдва Богородиці села Полова; Вознесенська церква села Радьківка); Ніжинський р-н (Миколаївська церква села Вертіївки; церква Різдва Богородиці села Суличівка); Бобровицький р-н (Миколаївська церква села Озеряни; Вознесенська церква села Нова Басань); Ріпкинський

р-н (Миколаївська церква села Сибереж); Чернігівський р-н (церква Різдва Богородиці села Масани; церква Різдва Богородиці села Березанка); Семенівський р-н (Вознесенська церква села Костобобрів); м.Новгород-Сіверський (ікони з іконостасу Успенського собору); Новгород-Сіверський р-н (молитовний дім с. Грем'яч); Сосницький р-н (церква села Загребелля); Менський р-н (церква села Городище); Щорський р-н (Миколаївська церква села Горськ).

Ще одне джерело надходження ікон під час науково-пошукових експедицій по області - від самих мешканців відвіданих населених пунктів.

Фактично, співробітники заповідника врятували значну частку із виявлених тоді ікон від загибелі (зокрема, в діючих церквах, беручи до фондів тільки ті ікони, які перебували в аварійному стані).

Найбільш активну участь в науково-пошукових експедиціях брали завідуючий сектором фондів Карнабед А.А. і художник -реставратор Боголюб Р.М. На жаль, ветеран заповідника і засновник його фондів Андрій Антонович Карнабед нещодавно пішов з життя. А врятовані від забуття твори мистецтва залишилися нащадкам у спадок. Побачити їх можна на постійно діючих виставках в приміщеннях Колегіуму: " Мистецтво Чернігівщини к.ХVII - поч.ХХ ст.", "Чернігів і чернігівці 100 років тому". І сьогодні реставратор і ветеран заповідника Раїса Михайлівна Боголюб згадує, яких зусиль іноді треба було докласти, щоб під час експедиції (або навіть при виїзді на допоміжні сільськогосподарські роботи в колгоспи) відкрили давно закритий храм, де припадали пилом, руйнувалися ікони, або в діючому храмі умовити передати на реставрацію аварійні ікони, як накладала профілактичні наклейки на місця осипу фарбового шару і як обережно, в горизонтальному положенні, транспортували ікони до Чернігова.

Частину фонду іконопису заповідника складають надходження від жителів і гостей Чернігова (близько 200 ікон) та чернігівських колекціонерів: Попова В.Г. (17 ікон), Шура В.В. (60 ікон), Дегтяра М.М. (1 ікона) та ін. В 70-80-х роках, в часи всеохоплюючого атеїзму, колекціонування предметів культу було справою не досить безпечною (в деяких колекціонерів, як от Шура В.В., Дегтяра М.М.) місцевими органами внутрішніх справ їхні колекції було вилучено і передано до заповідника судовими виконавцями та слідчими, і лише на початку 90-х років частини колекцій повернуті власникам). Навіть відвідування храмів на церковні свята було під контролем компетентних органів. Тому люди передавали ікони до музеїв (зокрема, в фонди нашого заповідника), або колекціонерам - чи то безкоштовно, чи за невелику плату. Лише з відновленням позицій і значення церкви в кінці 80-на поч. 90-х років минулого століття, усвідомленням культурно-історичної цінності церковних старожитностей, зростає їх вартість в обох вимірах - духовному і матеріальному.

Останні за часом надходження до фонду іконопису здійснені шляхом закупівлі в чернігівських антикварних крамницях. Це переважно ікони народних майстрів Чернігівщини ХІХ ст. Ціни з кожним роком зростають, а коштів на придбання нових експонатів до музейних фондів майже не виділяється. Маємо надію на дарувальників, меценатів, всіх не байдужих людей, зацікавлених у збереженні культурної спадщини українського народу. Дуже вдячні власнику антикварної крамниці Єфименку О.Ф., який, отримавши від одного з мешканців Лісковиці принесену його батьком ще в 30-ті роки ікону на металі "Богородиця з немовлям", передав її в дар заповіднику. Походження її, ймовірно все, пов'язане з Антонієвими печерами. Нині вона перебуває на реставрації в Національній академії образотворчого мистецтва і архітектури в Києві.

Реставрацію ікон з фондів заповідника було розпочато з перших років існування заповідника. Велика увага приділялася реставрації іконостасних комплексів Спасо-Преображенського собору, Іллінської церкви Чернігова, собору Різдва Богородиці в Козельці, Успенського собору в Новгороді-Сіверському.

В 1968 році Спасо-Преображенський собор був підключений до центрального парового опалення. Після включення парового опалення порушився температурно-вологісний режим собору, який встановився за час його багатоговікового існування. Почався процес руйнування живопису і різьблення іконостасу. Після стабілізації температурно-вологісного режиму над іконами з іконостасу Спасо-Преображенського собору в серпні 1970 року в заповіднику були проведені консерваційні роботи. Виконала їх група художників-реставраторів Українського спеціального науково-реставраційного виробничого Управління Біляй А.Ф., Юсим Р.М., Підкопаєва В.І. під керівництвом і за участю художника-реставратора вищої кваліфікації Войтка П.І. В повному об'ємі реставрація ікон з іконостасу Спаського собору була здійснена в 1978 - 1979 роках також під керівництвом Войтка П.І. в Київських спеціальних науково-реставраційних майстернях.

З 1977 по 1981 р. в КСНРВМ реставрацію ікон Іллінського іконостасу виконали реставратори: Назарова А., Чабан Є.Б., Яковенко І.В., Вислободов А.В., Євлашевський Є.І., керівник робіт - Дорофієнко І.П.

В 1978 р. Войтком П.І. в КСНРВМ була відреставрована двостороння ікона "Розп'яття з пристоячим" (фото 2)/"Богородиця Ченстоховська" кінця XVIIст., знайдена в тому ж році біля західної стіни Успенського собору в пошкодженому під час ремонтно-реставраційних робіт похованні Леонтія Полуботка - батька чернігівського полковника і наказного гетьмана Павла Полуботка.

В 1983 р., після реставрації за участю досвідченого реставратора Войтка П.І. в Київських спеціальних науково - реставраційних майстернях, облвідділом архітектури були передані заповіднику 42 ікони 2-ї пол. XVIII ст. з іконостасу собору Різдва Богородиці в Козельці.

В 1986 р. до заповідника повернулись відреставровані в Києві фахівцями "Укрпроектреставрації" 8 ікон з іконостасу Успенського собору м. Новгород-Сіверського (які в 1983 році були прийняті від представників церковної громади храму для передачі на реставрацію, реставратором заповідника Боголюб Р.М. на місці були зроблені профнаклейки на місцях осипів і збугрювань фарбового шару, а в 1984 р. перевезено до реставраційної майстерні при Держбуді УРСР).

Ці старовинні ікони, шедеври українського барокко початку XVIII ст., потребують дуже стабільного температурно-вологісного режиму, без різких коливань температури і рівня вологості (особливо протягом доби). Взяті на тимчасове зберігання, вони зараз експонуються на постійно діючих виставках в Колегіумі, під постійним спостереженням реставраторів заповідника. Так, в травні-червні 1994 року ікона "Святий Володимир" була повторно відреставрована в Києві художником-реставратором I категорії Підкопаєвою Валентиною Іванівною (через те, що взимку 1994/95 рр. в зв'язку з ремонтом теплотраси на Валю приміщення Колегіуму взагалі не опалювалися, на іконі відбулося збугрювання і відшарування левкасу).

Продовжується співпраця і з Національною академією образотворчого мистецтва і архітектури в Києві, де студенти реставрують ікони з фондів НАІЗу "Чернігів стародавній".

Значна кількість ікон була відреставрована художниками-реставраторами заповідника. І сьогодні тут працює ветеран заповідника, художник-реставратор Боголюб Р.М. Ще на початку 70-х років минулого століття її дбайливими руками було відреставровано багато ікон для перших виставок. Її вміння реставрувати ікони та виконана фотографом заповідника С.М. Луговським фотофіксація отримували схвальні відгуки на стажуванні в реставраційних центрах Москви і Києва.

Вже більше десяти років працює в заповіднику випускник НАОМу Шаполов І.А. Кваліфіковано і відповідально виконує найскладнішу реставрацію творів народних і професійних українських іконописців XVIII-XIXст., а також ікон старообрядців.

Чималий вклад у справу реставрації іконописного фонду внесли у 90-х роках під час роботи в заповіднику художники-реставратори Дорошенко В.О. та Поліщук В.І.

Відреставровані ікони експонуються на постійно діючій виставці "Мистецтво Чернігівщи-

ни к.ХVІІ - п.ХХ ст.ст.". Тут представлені перлини українського професійного іконопису ХVІІІ ст. - ікони з іконостасу Успенського собору м. Новгород-Сіверського: "Покров Богородиці" з зображенням представників козацької старшини - Павла Полуботка і Лук'яна Журавки, духовенства, міщан під святим Покровом, а також "Св. Володимир", "Антоній і Феодосій Печерські", "Василій Великий, Іоан Златоуст, Григорій Богослов", "Старозавітна Трійця" і датована 1781-м роком ікона Богородиці Троїцько-Іллінської.

З ікон іконостасу козелецького собору Різдва Богородиці, які експонуються на виставці, нещодавно були виготовлені копії і розміщені в самому іконостасі цього храму в Козельці (за відсутності охоронно-пожежної сигналізації оригінали ікон продовжують перебувати в заповіднику на тимчасовому зберіганні).

На виставці народного іконопису представлені ікони, привезені з експедицій ("Покров Богородиці" кінця ХVІІІ ст. та ін.), закуплені заповідником та ті, які надійшли з колекцій чернігівських колекціонерів Шура В.В. ("Богородиця Почаївська", "Триручиця", "Іустиліан", "Іоан Воїн" та ін.) і Попова В.Г. - датована 1794-м роком ікона Богородиці Дігтярівської (фото 1), закуплена у нього в 1982 р. та ікона ХІХ ст. з подвійним зображенням на ребристій поверхні - "Несення хреста" та "Богоматір" (фото 4).

В залі старообрядницького мистецтва експонуються ікони, привезені з експедиції в Добрянку ("Покров Богоматері" в кіоті з різьбленням, "Св. Харлампій з житієм", "Всім Скорботним Радість", "Трійця Новозавітна", "Триручиця" та ін.), закуплені заповідником ("Богоматір Вогневидна" в бісерних шатах і кіоті з різьбленням, в 1990 р. куплена в мешканки Юрмали Латвійської РСР за 1000 крб.) чи подаровані. Ікону "Не ридай мене, Мати" (фото 3) подарував в 1987 році мешканець Чернігова Карвась С.А. Представлені також ікони з колекції Шура В.В. ("Цар Царів", "Юрій Змієборець", "Богоматір Вогневидна", "Богоматір Казанська").

Про ікони, які нині експонуються та зберігаються в фондах НАІЗу "Чернігів стародавній", ще в дореволюційний час писали: П.М. Добровольський¹ - про створення та поновлення іконостасу Спасо-Преображенського собору в Чернігові, іконостас собору Різдва Богородиці в Козельці досліджував Ф.Ф.Горностаєв². В радянський час ікони іконостасу Успенського собору Новгород-Сіверського досліджував Логвин Г.М.³ Найдавніша за походженням - к. ХVІІ ст. - ікона з поховання Леонтія Полуботка - в 2005 році експонувалася в Національному художньому музеї на виставці "Український портрет ХVІ-ХVІІІ століть" та була опублікована в каталозі цієї виставки⁴.

Із співробітників заповідника ікони з іконостасу Успенського собору вивчали Фесенко Л.А.⁵, Тимошенко В.І.⁶, історію іконостасу Троїцького собору часів Великої Вітчизняної війни та в повоєнний час - Доценко А.В.⁷, іконостас Іллінської церкви - Гаркуша А.Б.⁸

Народні ікони зі збірки заповідника досліджувала і захистила кандидатську дисертацію Попова Л.М.⁹, вивчали Левченко О.В.¹⁰ і Воробей Р.М.¹¹

Продовжується робота над створенням каталогу ікон з фондів НАІЗу "Чернігів стародавній".

Література:

1. Добровольський П.М. Архив Черниговского кафедрального собора. - Чернигов, 1902. - С. 40-42.
2. Горностаев Ф.Ф. - Труды XIV археологического съезда в Чернигове. 1908г.- Москва, 1911.
3. Логвин Г.Н. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. - Москва, 1965. С. 149-151.
4. Український портрет ХVІ-ХVІІІ століть. Каталог-альбом. - Київ, 2004. - С.99.
5. Фесенко Л.А. К вопросу о датировке икон из иконостаса Новгород-Северского Успенского собора. - Новгороду-Северскому - 1000 лет. Тезисы докладов областной научно-практической конференции. - Чернигов-Новгород-Северский, -С.76-78.
6. Тимошенко В.І. Ікона "Покрова" Новгород-Сіверського Успенського собору. // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. "Тези доповідей і повідомлень ювілейної конференції, присвяченої 25-річчю ЧДАІЗ". - Чернігів, 1992. - С.131-133.
7. Доценко А.В. До питання про іконостаси Троїцького собору. // Сіверянський літопис. - 2001р. - № 2.

С.44-53.

8. Гаркуша А.Б. Довідка "Іконостас Іллінської церкви". - м. Чернігів, ЧДАІЗ, 1991.-С.

9. Попова Л.М. Народна ікона Чернігівщини. - Автореферат кандидатської дисертації. - Ленінград, 1985.

10. Левченко О.В. Збірка народних ікон Богородиці з фондів НАІЗу "Чернігів стародавній". "Чернігівські старожитності". // Матеріали наукової конференції "Архітектурні та археологічні старожитності Чернігово-Сіверської землі". Чернігів, 2006.- С. 91-95.

11. Воробей Р.М. Чудотворная Ахтырская икона Богоматери. - Газ. "Черниговский полдень". 6.02.97 г.; Чудотворная Любечская икона Богоматери. - Газ. "Черниговский полдень". 19.12.96г.

Доценко Алла Володимирівна

заступник генерального директора з наукової та культурно-просвітницької роботи НАІЗ "Чернігів стародавній".

ЦЕРКВА АРХІСТРАТИГА МИХАЇЛА В ЧЕРНІГОВІ. (до питання про новозбудовані храми Чернігова)

Храмове будівництво бере свій початок з часів прийняття та поширення християнства. За 1000 – літню історію розвитку храмового будівництва на Русі усі найвищі досягнення науки, культури, мистецтва, всі свої найкращі надбання і найсміливіші поривання втілював український народ у храмових спорудах.

Пам'ятки храмової архітектури розкривають картину самобутності культури українського народу, свідчать про його великий внесок до скарбниці світової цивілізації. Лише невелика частина храмів минулих століть дійшла до наших днів. І всі вони відповідають певним періодам історії та соціального розвитку суспільства і є стимулами сучасної архітектурної творчості, а їх вивчення і творче осмислення необхідне для забезпечення подальшого розвитку храмового будівництва в Україні.

У нинішніх умовах духовного відродження повсюдно в Україні в небачених масштабах ведеться спорудження нових храмів, відбудовуються зруйновані святині. Це стосується і Чернігівської області.

	Всього храмів	В т.ч. пам'яток архітектури	Збудовані в 1992-2006р.р.	Церкви, що будуються
Українська Православна Церква	369	58	75	26
Українська Православна Церква-Київський патріархат	37	9	5	4
Українська Греко-католицька Церква	1	–	1	–
Римсько-католицька Церква	2	–	–	1
Всеукраїнський союз об'єднань ЄХБ	23	–	12	2

Всеукраїнський союз церков ХВЕ-п'ятидесятників	22	–	4	–
Рел.організації Божої Церкви ХВЕ в Україні(церкви Божої в пророцтвах в Україні)	1	–	–	1
Український центр об'єднаної церкви ХВЕ	–	–	–	1
Чернігівське обласне управління об'єднаної церкви ПЄ «Українські жнива»	–	–	–	1
Інші церкви Повного Євангелія	–	–	–	1
Українська Уніонна конференція Церкви АСД	13	–	3	2
Релігійна організація Свідків Єгови в Україні	–	–	3	–
Всього	468	67	103	39

Таким чином, за останні 15 років в Чернігівській області збудовано 103 храма, з них 80 – православних. В самому місті Чернігові збудовано 4 православних храма; 1 – ще будується.

І хоча архітектурно-мистецьке вирішення окремих новостворених храмів не завжди узгоджується з історичними традиціями храмового будівництва в Україні, і часом не відповідає стильовим тенденціям сучасної архітектури, все ж форми і образи більшості новозбудованих церков засвідчують, що в основі їх будівництва залишаються об'ємно-планувальні вирішення попередніх епох.

Це стосується церкви Архістратиґа Михаїла в Чернігові. Взагалі, художня цінність архітектурних споруд визначається рішенням їх зовнішнього і внутрішнього вигляду. Давньоримський теоретик Вітрувій підкреслював, що архітектор повинен забезпечити спорудам "приємний", "ошатний", "бездоганний" вигляд. Краса, виразність вигляду повинні бути присутні в кожній будівлі. Споруда сприймається постійно тими, хто нею користується, для кого вона призначена, і крім того, величезною кількістю людей, які бачать її ззовні. Звідси – і бажання будівельників всіх епох надати своїм будівлям в тій чи іншій мірі привабливий вигляд. Ступінь привабливості залежить від призначення споруди, від її місця в загальній системі забудови та інших причин.

Художній вигляд будівель визначають 2 основних моменти:

- загальні – композиційні форми;
- форми детальні або окремі.

Загальні архітектурні форми – це головні об'єми споруди, її пропорції, все те, що ми називаємо пропорцією будівлі. В поняття загальних архітектурних форм входять не тільки зовнішні, але і внутрішні об'єми.

Під окремими формами ми розуміємо архітектурні (в т.ч. декоративні) елементи, що мають окремий характер по відношенню до всієї композиції споруди. До них відносяться

карнизи, балкони, наличники вікон і дверей, скульптурні деталі ззовні і всередині споруди та інші елементи декору.

Окремі архітектурні елементи мають велике значення, вони доповнюють і завершують основні об'єми споруди, роблять їх пластично більш виразними, дозволяють точніше уявити масштаб споруди. Однак, все ж художня виразність споруди залежить перш за все від композиції в цілому, від угруповання загальних мас споруди, від її силуету, загальних пропорцій.

Франсуа Блондель – молодший, теоретик французької архітектури XVIII ст., сказав:

"Задоволення, яке ми відчуваємо від прекрасного витвору мистецтва, залежить від того, наскільки вірно витримано співвідношення, відчуття задоволення визначається тільки пропорціями. Якщо вони порушені, то ніякими зовнішніми прикрасами неможливо замінити привабливість, якої їм не достає по суті..."

Композиція споруди – результат складної творчої роботи архітектора. Коли архітектор, напружуючи творчу уяву, згадуючи подібні аналогічні рішення, відповідні приклади намагається визначити загальні обриси, композицію майбутньої споруди, він враховує всі фактори: склад приміщень, особливості рельєфу ділянки і вимоги художнього образного рішення. Все це враховано під час спорудження церкви Архістратига Михаїла.

Місце для храму вибрано доволі вдало – на розі проспекту Миру та вулиць 50 років ВЛКСМ та Бойової. Цей мікрорайон густонаселений, багато віруючих, але не має жодного храму або духовно-просвітницького центру. Тому, враховуючи численні побажання мирян вибрали саме цей район. Храм почав будуватися в 2001 р., а вже через рік був освячений (2002 р.). Вагомий матеріальний внесок у спорудження храму здійснило ВАТ "Чернігівобленерго" в особі голови правління Юрія Михайловича Лісняка. Храм названо на честь Архістратига Михаїла, а оскільки раптово померлого батька Юрія Лісняка звали Михаїлом, то Юрій Михайлович приходить до рішення фінансувати спорудження храму Архістратига Михаїла. За цю благодійну діяльність церква нагородила Ю.М. Лісняка орденом рівноапостольного великого князя Володимира третього ступеня. Він же є старостою общини.

Архістратига Михаїла прославляють на Русі з давніх часів. На його честь по всій Русі будувались храми і монастирі. В древньому Києві відразу після прийняття християнства був зведений Архангельський собор. Святого Архістратига Михаїла народ вважає патроном Києва. Такі ж собори стоять у Смоленську, Свіязьку, Великому Устюгу.

Михаїл в перекладі з єврейського значить – "Хто як Бог" або "Хто рівний Богу". Він є вождем небесних сил, тому і зветься в Священному Писанні архістратигом сили Господньої, єдиним від старійших, князем великим. В свій час ангельський світ був поділений на дев'ять чинів, які в свою чергу згруповані в три лика. До першого лика віднесені серафими, херувими і престоли, що відають богопізнанням і божим правосуддям. Другий лик – лик господства, сили і влади. Представники цієї групи наставляють поставлених від Бога на землі владителів мудрому управлінню, а людям дають духовну міць. До третього лику відносяться начала, архангели і ангели. Начала направляють ангелів до виконання Божої волі, а також вчать начальників справедливо виконувати посадові обов'язки не для особистої слави, а заради Божої честі і для користі ближніх. Архангели несуть людям добрі звістки, відкривають Христове вчення. А ангели стримують людей від гріховних ідей, духовного падіння, і завжди допомагають в біді кожному, хто цього побажає.

І над всіма дев'ятьма чинами поставлений Архістратиг Михаїл. Він головує над всіма небесними силами, здійснює на землі Божу волю і перешкоджає діям і задумам диявола.

Архістратиг Михаїл – верховний воєначальник, полководець, ворог Сатани, переможець зла. Він вважався покровителем воїнів, які воюють за правду. Вірили і в те, що Архістратиг Михаїл супроводжує душі померлих, відганяючи від них бісівську силу.

Покровительство Архістратига Михаїла намагалися завоювати давньоруські воїни, ча-

сто його крилата постать прикрашала їх воїнські шоломи. Архістратигу Михаїлу – захистнику душ померлих від бісівської сили – присвячували храми і на цвинтарях.

На іконах Архістратиг Михаїл зображений з фініковою гілкою в лівій руці і зі списом або мечем в правій руці, іноді в правій руці тримає білу хоругву з червоним хрестом.

Святкування Собору Архістратига Михаїла було встановлено в IV столітті рішенням Лаодкійського собору. В цей день в народі поминають також і ближніх сподвижників Архістратига Михаїла: Гавриїла – провісника Божої всемогутності, і Рафаїла – цілителя людських хвороб.

Архітектура храму дещо незвична, аналогів в Чернігівській єпархії немає (кол. вставка, рис. 1).

Як відомо, з зародженням християнства з'являються культові споруди, не схожі з язичницькими храмами античності. Нова релігія потребувала і нових культових споруд.

Найбільш розповсюдженими в IV – Vст. – періоду утвердження християнства, як пануючої релігії, став тип храму – базиліки, близький до типу світської базиліки античного часу; купольної базиліки – споруди, що поєднує в собі особливості базиліки і центричної будівлі, хрестовокупольного храму; центричні споруди з куполом на поставлених по колу колонах; восьмигранні купольні споруди.

В тому ж IV – Vст. зароджується інший тип християнських споруд – ротонди з куполом, що спирається на стіни. Круглі (ротондальні) храми символізували вічне тривання Церкви, адже коло не має ні початку, ні кінця. До цього типу храмів належить і церква Архістратига Михаїла. Прообразом для неї послужили церква Георгія в Фессалоніках, а також храм Гроба Господня в Єрусалимі. Імператор Галерій, правитель Східної Римської імперії, вибирає Фессалоніки в 300р. місцем своєї столиці, розгорнувши велике будівництво на 200 тис кв.метрів території міста . В 306 році амбіційний правитель будує дивовижну споруду круглої форми – Ротонду, яка згодом стане християнською церквою св. Георгія, а в 1591 році буде перетворена турками в мечеть (про що нагадує прибудований мінарет).

Храм Гроба Господня в Єрусалимі також має форму ротонди з куполом (кол. вставка, рис. 2). Він виконував функцію мартирія – споруди або усипальниці, що побудована над могилою мученика чи на місці, пов'язаному з життям Христа або святого.

Найбільш ранні мартирії були просто гробницями, зведеними над могилами мучеників. Монументальний мартирій у вигляді великої куполоподібної споруди був побудований в 300 р. над могилою апостола Іоана Богослова в Ефесі.

Після 312 р. монументальні мартирії будувалися у великій кількості по всьому християнському світу. Форма мартирія пішла від римських поховальних споруд. Більшість мартиріїв мало центричне планування, серед них ротонда храму Гроба Господня в Єрусалимі.

Після закінчення гонінь на християн будівництво таких споруд отримує подальший розвиток: на Сході до мавзолея, в якому зберігалися мощі, часто прибудовували храм; на Заході мощі, як правило, зберігалися під вівтарем самої церкви. Мартирії продовжували будувати і пізніше. Різниця між мартирієм і звичайними церквами почала стиратися на початку IV ст. з першим переносом мощей в церкви, які не будувалися спеціально, як усипальниці. В післяконоборчеський період мартирії більше не будувалися.

Проект чернігівського храму Архістратига Михаїла належить київському архітектору Олегу Слєпцову. Але в процесі будівництва проект було змінено за бажанням церковної общини.

Проект дзвіниці і благоустрою території виконав Віктор Матвійович Устінов.

Церква одноповерхова, всередині багато світла, по колу розташовані вікна, які згруповано по 5 в 4-ри пари. Вікна обрамлені простими наличниками .

В храмі три входи: центральний – західний і 2 бічні – північний і південний. В центрі купола – паникадило. Настінного живопису ще не має. Під вікнами по колу знаходяться ікони :

10 ікон – в простих кіотах,

4 ікони – в складних.

10 ікон:

"Стрітення"(XIX ст)

"Чудо Георгія о Змії"

"Богоматір з немовлям"

"Серафим Саровський"

"Преп.Лаврентій Чернігівський"

"Св. Великомучениця Олександра"

"Покров Богоматері"

"Богоматір Почаївська"

"Пантелеймон цілитель"

"Успіння Богородиці"

2 зліва: "Микола Чудотворець"

"Св.Феодосій Чернігівський"

2 справа: "Архангел Михаїл"

"Богоматір Іверська".

Зліва від іконостасу знаходиться "Розп'яття", справа – композиція "Преображення". Головною окрасою храму, по –суті, є іконостас (кол. вставка, рис. 4). Він 3 –х ярусний. Проект іконостасу, а також різьблення виконав Олексій Корець. Він же робив і різьблені кіоти для ікон. Все виконано в єдиному стилі .

По центру іконостасу знаходяться царські врата, що піднімаються на висоту 2 – х ярусів. На них зображення 4-х євангелістів і композиції "Благовіщення"; різьблення позолочене (кол. вставка, рис. 5).

В I-му ярусі іконостасу зліва від царських врат знаходиться ікона "Богоматір з немовлям", на дияконських дверях – ікона "Архидиякон Лаврентій", який зображений на повний зріст зі свитком в руці, на якому напис :

"В начале было Слово,
И Слово было у Бога,
И Бог в Слово"

Праворуч царських врат – ікона "Ісус Христос". І.Христос зображений на повний зріст з євангелієм. На пономарських дверях – ікона "Св. Архидиякон Стефан".

Над царськими вратами – ікона "Тайна вечеря".

На II-му ярусі зліва – 4 ікони свят ; зліва направо:

"Різдво Христове";

"Введення в храм";

"Різдво Богоматері";

"Новозавітна Трійця",

справа – 4 ікони:

"Ісус Христос";

"Благовіщення";

"Успіння Богоматері";

"Хрещення".

Всі ікони в простих рамах.

III ярус: над царськими вратами в центрі знаходиться велика ікона " Ісус Христос – цар слави".

Зліва – 4 ікони :

"Архангел"

"Св.апостол Матфей",

"Св.апостол Нафанаїл",

"Андрій Первозванний" .

Справа – 4 ікони:

"Апостол Петро";

"Апостол Павло";

"Апостол Фома";

"Архангел".

Завершується іконостас хрестом. Всі ікони писав іконописець Володимир з Новгороду – Сіверського. Над західним входом знаходяться хори, підлога дерев'яна, пофарбована червоною фарбою (кол. вставка, рис. 3).

Престольне свято – 21 листопада – Собор Архістратиґа Михаїла .

Настоятель храму протоієрей Іоанн (Іван Ярема) – кандидат богослів'я, закінчив Київську духовну семінарію, Київську духовну академію. Це людина з небайдужим серцем, наділена різнобічним інтелектом і великою працьовитістю. Саме завдяки його старанням, наполегливості, працьовитості розбудовується цей храм і весь храмовий комплекс.

Окрім храму на території будується дзвіниця. Вона 8 – гранна в плані, має висоту 34 метри, на ній буде розташовано 8 дзвонів. Працює недільна школа для дітей, буде криниця зі святою водою.

Таким чином, з побудовою храмового комплексу церкви святого Архістратиґа Михаїла даний мікрорайон міста отримав духовний осередок православної віри, а також набув шляхетного і довершеного архітектурного, в містобудівельному сенсі, вигляду.

Сергєєв Сергій Михайлович

молодший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника "Чернігів стародавній".

ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я НА ПРИКЛАДІ МІСІОНЕРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СТАРООБРЯДСЬКИХ ПОСЕЛЕННЯХ У XVIII-XIX СТ.

Інститут православної церкви, як релігійної організації, завжди виконував різні функції. Мета була одна-проповідання християнського віровчення, а засоби-різні.

Звичайно, обмежуватися проведенням богослужінь, виконанням обрядів під час свят та залученням до "слова Божого" мирян, церковники не збиралися. Підтримка "свого кліру" була, безумовно, дуже важлива, оскільки те, що напрацювали попередники, слід було продовжувати та поглиблювати. Водночас, значна увага приділялась справі по "навертанню" у православ'я іновірців.

Взагалі, місіонерство було, мабуть, і буде, доволі популярним для різних конфесій засобом доведення правильності саме своїх релігійно-ідеологічних засад. Але, якщо зараз в більшості сучасних країн є можливості, хоча, звичайно, далеко не рівні, різним релігійним організаціям проводити місіонерську діяльність, то раніше справи були дещо інші.

В Московській державі XVII ст., потім в Російській імперії панівною, тобто офіційною, була Руська православна церква. Це був один з оплотів державного устрою та монархії, яка згодом підпорядкувала собі церкву. Через це, все, що не вписувалося в цю систему, вважалося єретичним, сектантським, або ж розкольницьким.

Відносини між РПЦ та старообрядцями в XVII-XIXст. та, навіть у XX ст., були доволі напруженими та складними. Старовіри відмовлялися слідувати оновленим обрядам, не визнавали влади монарха та оголошували церковну верхівку "диявольською".

В свою чергу, держава, підкріплена авторитетом церкви, не збиралась, звичайно, терпіти такий стан речей. "Умовляти" та "наставляти" не було часу, або, скоріш за все, бажання. Першими потрапили під удар монаршої немилості головні ідеологи старовірського руху: "все первые вожаки и председатели раскола умерли на плахе, сгорели в срубах, исчахли в заточениях."¹

Однією з жертв цієї політики став протопоп Авакум, який в своєму творі описав дикунські справи: "... по Волге ... во градах и селах, и в деревеньках, тысяча тысячами положено под меч нехотещих принять печати антихристовы".²

Свідчень про цей терор є небагато, але відомо, що "все первые вожаки и председатели раскола умерли на плахе, сгорели в срубах, исчахли в заточениях. Беспощадные пытки, бесчисленные, мучительные казни следуют длинным, непрерывным рядом. Раскольников ссылали, заточали в тюрьмы, казематы и монастыри, "пытали и жгли огнем накрепко", секли плетьюми "нещадно", рвали ноздри, вырезывали языки, рубили головы ... клещами ломали ребра, кидали в деревянные клетки, и завалив там соломой, сожигали, голых обливали холодной водою и замораживали, вешали, сажали на кол, четвертовали, выматывали жилы ..."³.

Репресії, розпочавшись в XVII ст., продовжувалися і в наступних століттях. Змінювалася влада, змінювалися методи, але все одно, положення старовірів в ті часи можна охарактеризувати одним словом-виживання.

Разом з тим, ситуація на Україні відрізнялась від сусідних "образчиків". Це відмічали як представники російської влади на місцях, так і самі старовіри.

Український варіант православ'я мав свою специфіку, як і російський чи грецький, що виявилася у XVI-XVII ст. Значна частина церковних ідеологів того часу були освідченими людьми, що пройшли курс навчання в Києво-Могилянській Академії.

Характерними ознаками українського православ'я були демократизм та виборна основа заміщення всіх церковних посад⁴.

Головні положення й засади українського православ'я чітко відображені в працях богословів XVII – XVIII ст.: Петра Могили, Лаврентія Зизанія, Дмитра Туптала та ін. Українські письменники та церковні ідеологи створили в XVII ст. цілу низку полемічних творів. Д. Туптало, І. Галятовський, І. Гізель, Л. Баранович вели боротьбу проти католиків та протестантів за допомогою полемічних трактатів. Л. Баранович написав трактат "Нова міра старої віри" (1676 р.), але, незважаючи на це, його звинувачували у бездіяльності по відношенню до розкольників.

Переселенці з Росії, що оселилися на Стародубщині, зустрілися із українською церквою в особі єпископа Лазаря Барановича (1657 – 1693 рр.). Лазар був освідченою людиною, він вчився в Києво-Могилянській Академії та вищих навчальних закладах Польщі. За сприяння Б. Хмельницького у 1657 р. Баранович очолив Чернігівську єпархію. Цей церковний діяч проводив гнучку, але досить незалежну політику. Єпископ відстоював інтереси українського народу, "часом ставив енергійні вимоги та погрози московському уряду та його боярам"⁵.

Лазар був присутній на Московських соборах 1666- 1667 рр. та засудив старовірів. Але це не заважало йому доволі прихильно ставитися до них, а також приймати їх у своїх маєтках. Більш того, старовіри друкували свою літературу в Києві та розповсюджували її. Зокрема, одна з головних теоретичних праць старовірів – "Катехізіс" Лаврентія Зизанія неодноразово видавався у Київській митрополії.

Л. Баранович був обізнаним у проблемі розколу. Після повернення з Москви він написав "Жезль Правління Симеона Полоцкого", який став першою спробою повернення до офіційної церкви за допомогою слова: "Мне, по милости отцев собора, дань одинь ... (Кий), который я хроню для потребнаго случая, по обетованию: господствуй среди врагов твоих. Он, как палка, стоит у меня в углу, на стороже ..."⁶. Наприкінці XVII ст. – на початку XVIII ст. до старовірів з боку місцевої церкви не застосовувалися методи місіонерського впливу.

Якщо подібні заходи й мали місце, навряд чи вони б дали позитивні результати. Це призвело до того, що самі старообрядці почали вбачати "вірних" попів та архієреїв лише в особі російських, а не українських священників.

Дійсно, українське священство не лише не чинило опору переселенцям, а й іноді навіть брало їх під свій захист. Л. Баранович у 1680 р. надіслав листа російському цареві Федору Олексійовичу, в якому йшлося про жителів скитів. Єпископ, описуючи їх мандрування, зазначає: "... многіе обители святыя пленили: между которыми и великий скит, искони знатную общежительную обитель, огнем и мечем сожгли и в конец разорили, идеже оная братия мучениский венец прияли, иные в полон пойманы, а иные ... по имени своему аки скитяне скитаются, просяще у добротных дателей препитания; которые в той своей нищете и к вашему царскому ... величеству ... притекают ..."⁷. Запропоноване Лазарем ставлення до старовірів було характерним для української віротерпимості. Л. Баранович не був прихильником розколу та конфліктів в церковному житті, але боротися проти цього він вважав за доцільне засобами "увещевання" та просвітництва. Така позиція не мала нічого спільного з тією боротьбою, що розгорнулася в Росії проти старовірів, а в Європі – проти протестантів.

Початок XVIII ст. був позначений хвилею петровських перетворень, які мали на меті зруйнувати усе старе, що, на думку Петра I, заважало будувати "нову Росію". Процеси формування абсолютизму та остаточного підпорядкування церкви державі в особі імператора, мали суттєво відбитися на церковному житті в Україні.

Проводячи політику концентрації влади у своїх руках Петро I у 1721 р. створив Синод, який мав керувати діяльністю духовенства. Протягом 1721-1722 рр. Синод видав ряд постанов, які зобов'язали місцеву владу збирати та відсилати до Москви книги, ікони, якими користувалися старовіри.

У 1722 р. Синод звернувся до ідеологів старообрядського руху з пропозицією влаштувати дискусію відносно питань різнобічного трактування єдиного вчення. З боку Синода старовірам були надані гарантії безпеки. Письмове звернення отримали також стародубські розкольники, але на дискусію ніхто не з'явився.

Слід відмітити, що і в РПЦ були здійснені заходи місіонерства вже у XVIII ст. Найбільш визначною постаттю з-поміж місіонерів був єпископ Нижнього Новгороду Пітирим, який присвятив цій справі усе своє життя. Важливим засобом для "повернення у віру" цей єпископ вважав заснування церковних шкіл та училищ⁸.

Завдяки зусиллям Пітирима було засновано декілька монастирів в місцях проживання розкольників. Він наблизив до себе людей, які займалися місіонерською діяльністю – Філарета, Неофіта, Андроніка, Йосипа Рєшилова. Про останнього ми й будемо вести мову, бо його діяльність розпочалася саме на Стародубщині.

Йосип Рєшилов, "по его собственному показанию, был родом из г. Белева и происходил из раскольнической семьи"⁹. Спочатку він випробував себе в якості вчителя та пропагандиста розколу. У Рєшилова було чимале коло учнів, з якими він здійснював поїздки до Стародубщини, Ветки та інших старообрядських поселень.

Згодом Рєшилов зустрів Пітирима, якому вдалося наставити "заблудшую овцу на путь истинный". Й. Рєшилов став ченцем, а його учні прийняли офіційну православну ідеологію. Робота Й. Рєшилова в галузі місіонерства почалася з 1720 р. Маючи власне бажання та, отримавши дозвіл від Синода, 29 вересня 1721р. Йосип вирушив до Стародубщини, де він вже перебував і знав (чи йому так здавалося) особливості місцевого старообрядства.

Діяльність місіонера почалася з того, що він визначив місця, через які рухалися втікачі-старовіри, а саме – Радуль, Любеч, Добрянкa, Злинка, Лоєвський Перевіз, Тимошкин Перевіз, та "просил, чтобы по указанным трактам повелено было поставить крепкие заставы"¹⁰. Місіонер отримав інструкцію для діяльності, яка була написана в притаманній церкві манері – проводити масові бесіди, умовляти, повчати та роз'яснювати. Йосип отримав із

Синоду друковані книжки, що користувалися повагою у старовірів. Однак вони йому, судячи зі всього, не знадобилися. Й. Рєшилов був учнем Пітирима, тому в усьому наслідував вчителя. Умовляння та повчання місіонер не використовував, "денежный штраф, тюремное заключение, палки –обычные приемы всей миссионерской деятельности иеромонаха Иосифа Решилова"¹¹. Діяльність Рєшилова почалася в листопаді 1722 р. В якості помічників Іродіон призначив йому Стародубського протопопа Федора Підгірського та ченця Олександра. Крім того, в Стародубі було утворено комісію, що мала займатися боротьбою з розкольниками. Головну увагу місіонери зосередили на слободі Зибкая.

Старообрядці зустріли місіонерів вороже, особливо робітників, які намагалися збудувати православну церкву. Тєслярів було побито та вигнано із слободи, ідея побудови храму залишилася лише "благими намерениями".

Спроба накласти подвійний податок викликала ще більший опір у старовірів, які послали до Київського генерал-губернатора Івана Трубецького бурмиистра Ярему Карпова. Бурмиистр звернувся до князя з проханням роз'яснити, чи має право Й. Рєшилов вимагати подвійного податку.

Князь був за те, щоб старовіри об'єдналися із офіційною церквою, але його не влаштували такі "місіонерські засоби". Він видав 22 червня 1723 р. наказ коменданту Стародуба Пашкову, щоб старовірів "от находящихся обид охранять, и до разорения и ни до какого убытка и налога не допускать ... к Решилову никого не отсылать"¹². Так закінчилася перша спроба Й. Рєшилова повернути розкольників до "істинної віри". Тоді місіонер вирішив підійти до справи з іншого боку.

Йосип почав збирати податки за допомогою сили, займатися конфіскацією майна та грабінництвом. На цьому шляху результати були більш ефективні, у Й. Рєшилова опинилося "в сборе с раскольников и с неисповедующихся, тысяча триста рублей"¹³. Судячи з указів Синоду, що стосувалися фінансових проблем, місія Й. Рєшилова полягала саме у накладанні на старовірів податку, стягуванні штрафів, і недаремно, бо "обретающиеся у Решилова собрание с раскольников штрафные деньги тысячу триста рублей прислать в Московскую синодального управления канцелярию"¹⁴. Рєшилов був натурою доволі діяльною, отже, просив місцеву владу підтримати його дії загоном озброєних вояків. На щастя для старовірів, в цьому проханні йому було відмовлено.

Крім того, Йосип намагався одержати у допомогу священиків, щоб вони виловлювали на торгах та дорогах розкольників й відсилали до нього або ж до попа Ігнатія. Від старовірів йшли чисельні скарги на свавілля "місіонера" та його помічників. Особливо їх дратували сам Й. Рєшилов та його діяльний помічник Ігнатій Стрійковський. Й. Рєшилов багато років отримував повідомлення про те, що старовіри погрожували його вбити. Одного разу він міг у цьому пересвідчитися наочно, коли "... по отъезду ... из его усадьбы ... Еленские раскольники в числе 20 человек бежали за ним с бердышами почти по пятамъ съ целью убить его в Еленском лесу."¹⁵ Наздогнати Йосипа розкольники не змогли. Але вони були досить серйозно налаштовані й вислали з кожного двору чоловіків для "полювання" на Й. Рєшилова.

Священик Стефан Сацковський на початку березня 1724 р. звернувся до Стародубської комісії у розкольніцьких справах з листом, у якому старовіри були виставлені як члени військово-релігійної секти, що тільки й мріють про те, аби вбити місіонера Й. Рєшилова. Сам Йосип звернувся до місцевої влади з проханням забезпечити йому охорону, але в цьому проханні місіонерів було відмовлено.

Побачивши ж таке ставлення до своєї особи з боку старообрядців та місцевої влади, Й. Рєшилов подав у січні 1726 р. до Синоду "прошение" уволить его от миссионерского послушания". До позитивних наслідків діяльності місіонера Й. Рєшилова в Стародубі слід віднести те, що за його сприянням була побудована в с. Радуль наказним гетьманом П. Полуботком православна церква.

Старовірів, які переселилися на Україну, особливо приваблювало те, що ніхто не втручався у їх справи. У переселенців були свої священники, храми, монастирі, скити, "никто из местных властей не называл старообрядцев позорным и несправедливым именем "раскольники", а везде в документах они назывались просто крестьянами, или посадскими людьми"¹⁶. Згодом ці люди утворили Чернігівський Манчестер – Клинці, стали найактивнішими підприємцями і промисловцями на півночі Чернігівщини. Однак виникає цілком логічне питання – чому старовіри доволі вільно почували себе на Україні та в Польщі, хоча існували сеймові постанови, накази Московського уряду? Річ у тому, що Польща в той час переживала глибоку кризу. Російська ж держава ще не могла цілковито контролювати стан справ в Україні. Тому місцева влада досить спокійно ставилась до вказівок з центру, вважаючи, що вона краще розуміє ситуацію. Той самий Л. Баранович міг поселяти старовірів на монастирських землях Чернігівської єпархії, незважаючи на те, що він формально був підпорядкований Москві.

Стародубщина була привабливим регіоном для старовірів, оскільки між північною Україною та Москвою існували міцні торговельні зв'язки. Першими переселенцями стали торговці, бо "в качестве торговых людей ... раскольники могли свободно и легко пробираться в Стародубье, как и в другие места, несмотря на все старания и преследования их, особенно во времена правления ... Софьи Алексеевны"¹⁷.

Мабуть, місцева влада не дуже побоювалася того, що старовіри будуть мати великий вплив на православних українців, оскільки їх менталітет "более склонен к рационализму, чем к расколу, последнему неудобно было распространяться здесь ..."18.

Слід підкреслити, що відомості про значні конфлікти між старовірами та українцями, які б супроводжувались жертвами або багаторічною ворожнечею в документах відсутні. Суперечки, непорозуміння, мали, головним чином, соціально-побутовий, економічний характер. Так, від мешканців с. Родіонівки у 1827 р. до Губернського правління та місцевої земської поліції надійшла скарга. Йшлося про те, що купці-старовіри Жуков та Родіонов "в 1827 году купив у помещика Высокого лесную дачу до 150 десятин и вызвав из разных губерний и городов раскольников, без дозволения Правительства построили до 50 домов, молитвенный дом, лавки, бойни, салотопни, прядильни и другие заведения и открыв базары и торги, своевольно устроили новую раскольническую слободу"¹⁹. Розкольники переховували у себе різних сумнівних суб'єктів, кількість яких з часом досягла 1000 осіб та більше. Земська поліція з самого початку намагалася запобігти будівництву слободи, але потім (мабуть, за хабаря) спокійно спостерігала за розвитком подій, залишивши скаргу мешканців с. Родіонівки без відповіді.

У 1811 р. церковний староста пос. Злинки звернувся до Чернігівського архієпископа Михайла: "... ежели тех., кои надлежат церкви отделить особою Статею, как в Новозыбковске и посаде Климовой ... чтобы православные от старообрядцев не имели никакой ... гражданской зависимости"²⁰.

Злинківські мешканці скаржилися місцевій духовній дикастерії на утиски, яких вони зазнавали з боку старообрядців. Згідно імператорському указу ухвалено рішення: рекрутські набори проводити окремо для старовірів та православних, вибори ж до ратуші й магістрату – на основі п'ятдесят на п'ятдесят.

Все вищесказане наводить на деякі міркування. Старообрядців зустріли на Україні як переселенців-колонізаторів, що оселилися на приватновласницьких та магістратських землях. Українська православна церква не вживала по відношенню до розкольників жорстоких заходів, як це було в Росії. Старовірів не катували, не спалювали на вогнищах, намагаючись "обернуть в истинную веру". Крім того, українське духовництво часто-густо брало поселенців під свій захист, відмовляючись виконувати накази з Москви.

Після підпорядкування української церкви Москві головну роль у відносинах з розколь-

никами почала виконувати система світської влади. Незважаючи на це, в Україні надавали перевагу місіонерським засобам впливу на старовірів: бесіди, повчанням, умовлянням, проповіді.

Співіснування розкольників та місцевої влади пройшло кілька етапів. За доби Гетьманщини старовірам довелося мати справу з полковниками та гетьманами, які, хоча й мали свої інтереси щодо поселенців, не переслідували розкольників за релігійною ознакою. Згодом місцева влада стала лише слухняним зряддям царського уряду.

Посилання:

1. Пругавин А.С. Раскол и сектанство в русской народной жизни. – М., 1905. – С. 31.
2. Житие протопопа Аввакума, им самим написаное. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1960. – с. 126.
3. Пругавин А.С. Раскол и сектанство в русской народной жизни. – М., 1905. – С. 31.
4. Історія релігії в Україні: У 10 т./ Редкол.: А. Колодний (голова) та ін.-К.: Укр. центр духовн. культури, 1996-1998. т. 2: Українське православ'я. – 1997.- С. 326.
5. Микитась В. Давньоруські студенти і професори. – К.: Абрис, 1994. – С. 155.
6. Лилеев М. Очерк миссионерских мер по обращению в православие Стародубских и Черниговских раскольников до времен Екатерины II.// Прибавление к "Черниговским Епархиальным известиям"(далі ЧЕИ).- 1895. – № 5. – С. 117.
7. Письмо Л. Барановича к царю Федору Алексеевичу, ходатайственное о скитских старцах 1680 г.// Архив Юго-Западной Руси. – К., 1873. – Т. 5. – Ч.1. – С. 206.
8. Лилеев М. Очерк миссионерских мер по обращению в православие Стародубских и Черниговских раскольников до времен Екатерины II.// Прибавление к ЧЕИ. – 1895. – № 6. – С. 127.
9. Там само с. 146.
10. Там само с. 152.
11. Там само с. 188.
12. Там само с. 219-220.
13. Высочайшие повеления и распоряжения святейшего Синода.// ЧЕИ. – 1865. – №2. – С. 21.
14. Там само. – С. 26
15. Лилеев М. Очерк миссионерских мер по обращению в православие Стародубских и Черниговских раскольников до времен Екатерины II.// Прибавление к "ЧЕИ". – 1895. – № 10. – С. 291.
16. Старообрядцы на Черниговщине.// Черниговская земская газета. – 1917. – № 50. – С. 6.
17. Лилеев М.И. Из истории раскола на Ветке и в Стародубе XVII- XVIII вв. – К., 1895. – Выпуск I. – С. 77.
18. Могилевский Н. Исторические условия, благоприятствовавшие появлению раскола на севере нынешней Черниговской епархии.// Прибавление к "ЧЕИ". – 1902. – № 2. – С. 73-74.
19. Дело об устройстве раскольнической слободы близ с. Радионовки на землях купленной купцами раскольнической секты Жуковым и Радионовым без разрешения правительства.// Державний архів Чернігівської області. (далі ДАЧО). – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 7077. – Арк. 1.
20. Дело об отделении мещан местечка Злынки от общества старообрядцев .// ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 1. – Спр. 952. – Арк. 1-3.

Мал.2 м. Чернігів, Спасо-Преображенський собор XI ст.
Ікона «Воскресіння Христове», XIX ст.

Фото 1. Ікона "Богоматір Дегтярівська". 1794 р.

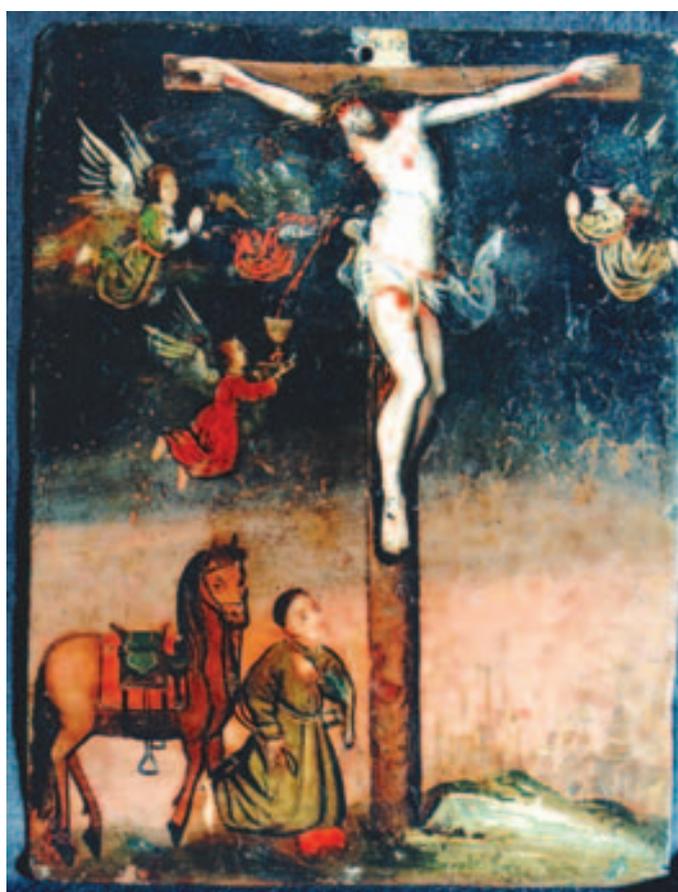

Фото 2. Ікона з поховання Леонтія Полуботка.
Кін. XVII ст.

Фото 3. "Ікона "Не ридай Мене, Мати".

Фото 4. Ікона з подвійним зображенням: "Несення хреста" та "Богородиця".

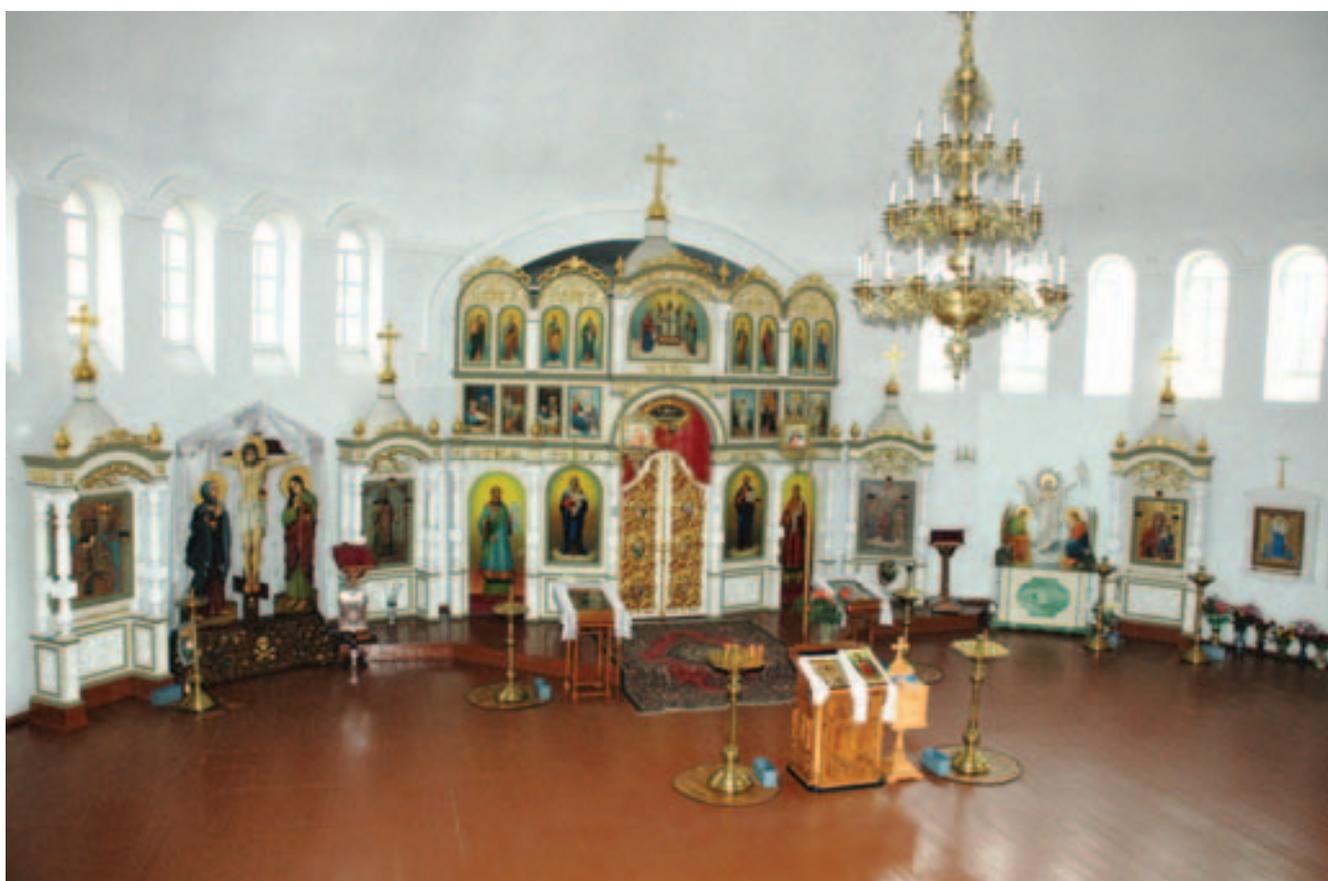
Рис. 1 м. Чернігів, церква
Архістратига Михаїла.
Загальний вигляд.

Рис. 2 м. Єрусалим.
Храм Гроба Господня.
Сходження благодатного вогню.

Рис. 3 Церква Архістратига Михаїла. Фрагмент інтер'єру церкви.

Рис. 4 Церква Архістратига Михаїла. Фрагмент інтер'єру церкви.

Рис. 5 Церква Архістратиґа Михаїла. Іконостас церкви. Царські врати.

Фото 2. Нартекс. Композиції над дверним прорізом.

Фото 3. Нартекс. Ктиторський напис над дверним прорізом.

Фото 4. Притвор. Розписи склепіння.

Фото 5. Вівтарна частина.
Розписи склепіння.

Фото 6. Вівтарна частина і основний об'єм церкви. Загальний вигляд розписів.

БЛАГОВЕРНЫЕ КНЯЗЬЯ И СВЯТЫЕ ЧЕРНИГОВО-СЕВЕРСКОЙ ЗЕМЛИ

В 2007 году Священным Синодом УПЦ КП впервые было установлено празднование Собора "Всех святых Черниговских": в первую субботу после праздника первопрестольных апостолов Петра и Павла. Так справедливо были отмечены Православной Церковью заслуги благоверных князей Чернигово-Северской земли, ее святителей, преподобных, блаженных, мучеников, многие из которых признаны святыми.

Первый летописно известный черниговский князь Мстислав Тмутараканский и Черниговский увековечил себя возведением самого древнего чернигово-северского православного храма, дошедшего до наших дней – Спасо-Преображенского. Его построению предшествовали события, произошедшие в 1030 году, когда Мстислав совместно с Ярославом Мудрым во главе многочисленных дружин одержали убедительную победу над поляками, овладев Переяславлем и вернув отнятые королем Болеславом Червенские города (Галичину). В ознаменование победы Мстислав в 1031 году, пригласив греческих мастеров, начал строительство каменного Спасо-Преображенского храма в Чернигове. В 1036 году он умер и был похоронен в недостроенном соборе. Этот храм был не единственным у Мстислава. В 1022 году в Тмутаракани он построил храм в честь Богородицы, отметив свою победу над касогами, когда в единоборстве одолел их вождя исполина Редедю.

После смерти Мстислава, в Чернигове долгое время не было собственного князя. Известно только, что здесь княжил сын Ярослава Мудрого Всеволод. При нем из далекой Греции была привезена чудотворная икона Божией Матери "Одигитрия", создание которой приписывалось самому евангелисту Луке. Император Константин XI Мономах Порфирородный благословил этой иконой дочь Анну, выдавая в 1046 году замуж за 16-летнего черниговского князя Всеволода Ярославича. "Одигитрия" ("Путеводительница") сопровождала царевну в ее дальнем путешествии и по приезду была выставлена в Спасо-Преображенском соборе. Позднее Владимир Мономах, как только стал княжить в Смоленске, забрал эту икону и поставил в новопостроенном храме Успения Богородицы (1101). Икона получила название "Одигитрия" Смоленская, прославилась многими чудотворениями и почиталась воинами, особенно перед решающими битвами.

Спасо-Преображенский собор достроил княживший в Чернигове с 1054 по 1073 год другой сын Ярослава Мудрого – Святослав. В течение 900 лет собор был кафедральным и служил усыпальницей черниговских князей и знатного духовенства.

Прославился Святослав Ярославич основанием монастырей. Елецкий был основан им под Черниговом на месте явления на ели образа Пресвятой Богородицы. В 1060 году здесь была сооружена деревянная Успенская церковь и стал строиться сам монастырь. Существующая каменная церковь, с годами перестроенная, возникла в середине XII века (по некоторым источникам еще раньше – в 1094 – 1097 годах). Второй монастырь был основан при князе недалеко от первого, на Болдиных горах. В 1069 году, прибывший из Киева монах Антоний, основатель Киево-Печерского монастыря, ископал здесь первую пещеру и привлек многих подражателей. Возник целый комплекс подземных пещер-келий и ходов с тремя небольшими церквушками. Этот монастырь носил название Богородичного, пока сверху не построили церковь в честь пророка Илии и он тогда стал называться Ильинским. Существующая ныне каменная церковь построена в XII веке и перестраивалась в XVII и XVIII веках.

Будучи черниговским князем, Святослав Ярославич построил в Киеве монастырь в честь Святого Симеона, а в 1073 году, с начала княжения в Киеве, даровал участок земли

под расширение Печерского монастыря –будущей Киево-Печерской Лавры и дал золото под сооружение там главного собора – Успенского. Одновременно заложил в княжеском селе Вышгороде под Киевом каменную церковь в честь убиенных Бориса и Глеба – на месте деревянной.

Сыновья князя Глеб и Ярослав отличились в борьбе с язычниками. Глеб – в Новгороде, а Ярослав на Муромской земле, которая ему досталась после решения съезда русских князей в Любече в 1097 году. В летописи Ярослав упомянут как Константин, что и неудивительно, так как при крещении православные князья получали другие имена.

С начала правления язычники убили сына князя Михаила и хотели расправиться с Константином и его вторым сыном Федором. Тогда Константин, взяв привезенную из Киева чудотворную икону Божией Матери, вышел навстречу разъяренной толпе. Язычников объял необъяснимый ужас и они, пораженные таким чудом, стали просить крещения. В Муроме Константин построил храм Благовещения и поместил там чудотворную икону, названную Муромской, а рядом построил храм в честь святых князей Бориса и Глеба. Глеб считается первым Муромским князем, но его в Муроме не приняли и он жил за городом на реке Ушне вместе с епископом Иларионом. Князь был убит, как и его брат Борис, в борьбе за власть посланными людьми сводного брата Святополка.

Константин, Михаил и Феодор стали святыми на Муромской земле, а с этого года признаны и черниговскими святыми. Их мощи ныне почивают в Свято – Благовещенском монастыре Мурома, вместе с мощами святой Ирины – жены князя Константина и мощами святого епископа Василия Муромского, который пришел с Константином крестить народ и скончался в 1129 году, в один год с ним.

Родом с Муромской земли прославленный в былинах богатырь Илья Муромец. Незадолго до смерти он принял постриг в Киево-Печерской Лавре, но будучи монахом, продолжал сражаться и погиб от смертельной раны, нанесенной половцем в 1203 году. Покойтся преподобный Илия Муромец Печерский в Ближних пещерах Лавры. Канонизирован в 1643 году и почитается ныне и как черниговский святой.

С 1078 по 1094 год в Чернигове княжил Владимир Мономах. В 1117 году, во время своего княжения в Киеве (1113-1125)он создал свое знаменитое "Поучение" – религиозно-моральное наставление всем, в котором охватываются события 1066-1117 годов и упоминается Новгород-Северский и Чернигов. В 1098 году Мономах основал Остёр – форпост Переяславского княжества и заложил здесь церковь во имя Святого Михаила, обновленную и украшенную его сыном Юрием Долгоруким и больше известную как Юрьева Божница. В 1113-1115 годах Мономах построил в Киеве церковь Спаса на Берестове – на месте разрушенной церкви Святых Апостолов, где впоследствии будет похоронен Юрий Долгорукий.

Племянник Владимира Мономаха Давид Святославич княжил в Чернигове с 1097 по 1123 год и незадолго до кончины завершил строительство храма в честь святых Бориса и Глеба, дошедшего до наших дней. За свои благодеяния во славу Христа был признан русской Православной Церковью святым. Он стал первым святым на Черниговско-Северской земле. Признан святым и его сын Святослав (в крещении Панкратий), который в 1107 году оставил княжение, семью и ушел в Киево-Печерский монастырь. Пройдя послушание, он принял постриг с именем Николай. Больше известный как Никола Святоша Печерский, он отдал все свое имущество на благо Черниговского Елецкого и Киево-Печерского монастырей. На основе его библиотеки, которую он прихватил с собой, была создана монастырская. На его средства в 1108 году была сооружена Троицкая надвратная церковь и ныне украшающая ставший Лаврой монастырь. Он же основал первую на Руси монастырскую больницу с церковью во имя Святого Николая и помогал в лечении.

Другие сыновья Давида Святославича: Владимир (умер в 1151 году) и Изяслав (умер

в 1159 году) в 20-е годы XII века построили в Новгороде-Северском храм Преображения Господнего, при котором возник Спасо-Преображенский монастырь.

Стал святым черниговский князь Игорь Ольгович, занявший киевский престол сразу после смерти старшего брата Всеволода в 1147 году. Но его сместил, приглашенный на престол киевлянами, Изяслав Мстиславич, давший покняжить Игорю всего 12 дней. Не захотев соперничества, болезненный Игорь принял постриг, затем – схиму. Однако сторонники Мстислава все равно расправились с ним, жестоко замучив. При погребении стали происходить чудеса. В 1150 году черниговский князь Святослав Ольгович перенес мощи князя-мученика Игоря Черниговского и Киевского из монастыря Святого Симеона, где они покоились, в черниговский Спасо-Преображенский собор. Завершает список святых черниговских князей Михаил Всеволодович, который вместе со своим боярином Феодором был жестоко замучен в Золотой Орде в 1246 году за отказ изменить православной вере.

Стала святой дочь князя Михаила Евфросиния Суздальская, прославившаяся чудесами при жизни и на мощах после кончины в 1250 году. Были набожны сын князя Роман, в 1261 году основавший Свенский Успенский монастырь под Брянском и внук Олег Романович, основавший Брянский Петропавловский монастырь, и в 1280 году принявший здесь постриг.

Причислен русской Церковью к лику святых в 1130 году родоначальник русского монашества на Руси, основатель Киево-Печерской Лавры и Черниговского Ильинского монастыря, уроженец Любеча, Антоний Печерский.

Святитель Феоктист был епископом Черниговским при князе Давиде Святославиче с января 1113 года и умер через 5 дней после его кончины, 6 августа 1123 года. При нем был заложен Успенский собор Елецкого монастыря, Ильинская церковь, освящен Пятницкий храм одноименного монастыря, где приняла постриг сестра Давида Предслава, и Борисоглебский собор. Отнесен к числу святых Киево-Печерской Лавры, так как начинал свой подвиг во имя Христа там простым иноком, затем продолжил игуменом. Включен в число черниговских святых.

Священномученик Кукша Печерский был монахом Киево-Печерского монастыря, но в начале XII века оставил его и вместе со своим учеником Никоном отправился на северо-восток Чернигово-Северской земли крестить вятичей. Черниговский епископ Феоктист ему всячески содействовал. Проповеди Кукши сопровождались чудесами и многие крестились, но нашлись такие, которые схватили проповедника с учеником и замучили. Случилось это в 1113 году. Мощи Кукши Печерского находятся в Ближних пещерах Лавры – в трапезной. Включен в число черниговских святых.

Святитель Пантелеймон стал епископом Черниговским сразу после Феоктиста и, прославившийся подвижнической жизнью во имя Христа, назван блаженным. Умер в 1142 году. Включен в число черниговских святых. Митрополит Киевский и всея Руси Константин прибыл из Греции при киевском князе Юрии Долгоруком в 1156 году. После неожиданной смерти князя, попал в немилость и был вынужден покинуть Киев. В 1159 году он оказался в Чернигове и пришел к епископу-греку Антонию в сильном нервном потрясении, разболелся и вскоре умер, оставив завещание, в котором просил его тело привязать веревками, вынести за пределы города и отдать псам на съедение. Так и было исполнено при многих чудесах. Похоронен в Спасо-Преображенском соборе рядом с убиенным князем Игорем Ольговичем. Входит в число черниговских святых.

Митрополит Московский Алексий родился в 1298 году в семье знатного барина, служившего многие годы у черниговских князей. Прославился чудесами при жизни, основал несколько монастырей. В числе черниговских святых.

Среди черниговских святых достойное место занимают святители Феодосий (Углицкий), архиепископ Черниговский, и Димитрий (Туптало), митрополит Ростовский, проведший 19

лет из 26 монашеской жизни на Чернигово-Северской земле.

Монах Черниговского Ильинского монастыря Геннадий Дубенский в 1658 году написал образ чудотворной иконы Божией Матери Ильинской Черниговской и тем прославил себя.

В числе черниговских святых митрополит Тобольский и Сибирский Филофей (Лещинский), родом из Черниговщины. Он открыл в 1703 году первую в Сибири школу для обучения детей из семей сибирского духовенства и новокрещенных, в 1704 году создал здесь первый церковный хор из числа сосланных казаков, окрестил около 40 тысяч местных жителей, построил множество церквей, открыл несколько десятков монастырей и приходов.

Святитель Иоанн (Максимович) родом из Нежина, 14 лет был епископом Черниговским, в 1700 году открыл в Чернигове коллегиум. В 1711 году назначен митрополитом Тобольским и Сибирским. Похоронен в Тобольском кремле. Канонизирован в 1916 году. Признан и черниговским святым.

Святитель Антоний Стаховский родом из Репок. В 1713 году стал архиепископом Черниговским, в 1721 году назначен митрополитом Тобольским и Сибирским. Построил множество храмов, увеличив их число до 265. Память его почитается в день Собора Сибирских и Черниговских святых.

Святитель Иннокентий (Кульчицкий), епископ Иркутский, родился в Черниговской губернии. В 1805 году состоялось открытие его мощей в Воскресенском монастыре Иркутска и причисление к лику святых. Отныне и черниговский святой.

Святитель Иоасаф (Горленко), архиепископ Белгородский, родился в Прилуках. Прославлен в лике святых в 1911 году.

Преподобный Лаврентий Черниговский родился под Коропом на Черниговщине. Причислен к лику святых в 1993 году.

Блаженный Павел Таганрогский родился в 1793 году в Кролевецком уезде Черниговской губернии. Причислен к лику святых в 1999 году.

В 2000 году на юбилейном Соборе в Москве среди 1154 новомучеников были канонизированы святители: Василий (Богоявленский), архиепископ Черниговский и Нежинский, замученный в 1918 году, Василий (Зеленцов) епископ Прилуцкий, расстрелянный в 1930 г. и Дамаскин (Цедрик), епископ Глуховский, викарий Черниговской епархии, расстрелянный в 1937 году.

Все они включены в число черниговских святых.

И знаменательно, что в Чернигове на добровольные пожертвования ныне строится храмовый комплекс "Всех святых Черниговских". Это будет не только место молитвы и прославления 30 черниговских святых, но и центр духовно – эстетического развития молодежи со спортивно-оздоровительным центром, библиотеками, воскресными школами, мастерскими: иконописи, резьбы по дереву, художественной вышивки, церковного пения.

Поэтому хочется пожелать удачи этому благому делу и призвать всех, кому не безразлична память о черниговских святых оказать посильную материальную помощь этому центру.

Володимир ПАРАЦІЙ

завідувач науково-дослідного сектору Державного історико-архітектурного заповідника у м. Бережани (Тернопільська обл.).

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРИКО-ФОРТИФІКАЦІЙНОГО МИСТЕЦТВА УКРАЇНИ: КРИТЕРІЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ФІКСАЦІЇ ТА ОПИСУ (НА ОСНОВІ ОКРЕМИХ МЕТОДИЧНИХ ПРОГРАМ ДР. ПОЛ. ХІХ-П.П. ХХ СТ.)

1. З 20-30-х рр.. ХІХ ст. в європейській археології почав зароджуватися глибокий інтерес до пам'яток оборонного мистецтва. Більшість тогочасних пам'яткоохоронних чи програмних документів відносилися до стану збереження, охорони та подальших досліджень фортифікаційних об'єктів (фортець, городищ, валів, замчищ). Нормотворчим відобразником цього на території Російської імперії було "Высочайшее повеление" Миколи ІІ від 31 грудня 1826 р., згідно якого по губерніях наказано збирати відомості про пам'ятки старовини. Окремо в двох пунктах подано своєрідний опитувач щодо візуального опису та просторової фіксації (з картографуванням) об'єктів оборонного мистецтва. Це був, на теоретичному рівні, позитивний початок роботи, хоч основа її була закладена раніше: ще у ХVІІІ ст. централізувати проблему збору матеріалів про пам'ятки старовини, розташовані на місцях (окремо виділяючи споруди оборонного характеру), пропонував В. Татищев. Щодо об'єктів історико-фортифікаційної, значимості було розроблено й методичну схему їх опису, яка включала у себе прив'язку їх на місцевості, класифікацію за матеріалом чи функціональними призначеннями, цілісний опис пам'ятки з перерахуванням всіх її конструктивно-планувальних елементів, загальна історична довідка.

2. Всеохоплюючий польовий опис пам'яток історико-фортифікаційного мистецтва, локалізованих в окремих просторових ареалах, було запропоновано в "Записках для обозрения русских древностей", підготовлена відділом російської та слов'янської археології Імператорського Археологічного товариства у 1851 році. Окремі описові та фіксаційні на місцях критерії стосувалися городищ, земляних валів, фортець та дерев'яних острогів, міських укріплень (зокрема валів і ровів). Фіксувався стан пам'ятки, місце її розташування, топо- та гідроприв'язки, фортифікаційні елементи цілісної оборонної споруди, описувався технологічний процес спорудження, враховувалася наявність інформації з писемних джерел, вивчалися можливості та етапи перебудови візуально досліджуваного об'єкта. Збиралися дані про віднайдені тут артефакти та прослідковувалася їх доля. Інформативна якість описуваної пам'ятки посилювалася за рахунок її обов'язкового креслення.

3. Особливо активно подібні Програми розробляються з п.п. 1870-х рр. В їх основі закладався методологічний зміст вищеозначених "Записок". У 1873 р. була розроблена Програма Південно-Західного відділу Імператорського Російського географічного товариства по збиранню інформації по етнографії. Незважаючи на етнографічний чинник, в цій методичній розробці багато місця присвячено опису та просторовій фіксації об'єктів історико-фортифікаційного характеру за визначеними вище критеріями. Майже ідентичні принципи опису давніх оборонних споруд на місцевості було запропоновано в Програмі Південно-Західного відділу Імператорського Російського географічного товариства по збиранню інформації з географії, підготовлена в травні 1876 року.

У 1873 р. Центральним статистичним комітетом під керівництвом проф. Д. Самоквасова були зібрані відомості (через губернські статистичні комітети) про городища та кургани в різних місцевостях Російської імперії. Також були представлені матеріали з Чернігівської та Херсонської губерній. Фіксація пам'яток здійснювалася за такими принципами:

- прив'язка об'єкта до населеного пункту, топо- та гідроумов;

- величина площі городища, його форма та поверхня;
- укріплені сторони, довжина та ширина валів і ровів;
- фіксація місця входу або в'їзду;
- причини занепаду оборонної споруди та наявність легенд про нього.

Близька за змістом Інструкція для опису городищ і печер була розроблена в 1874 р. спеціально для учасників III Археологічного з'їзду, який відбувся у Києві.

4. Перед початком роботи IX Археологічного з'їзду (знову в Києві) була опублікована "Программа для собирания сведений о древностях (список вопросов, ответы на которые желательно получить к IX Археологическому съезду в 1899 г.)". В пп. 15-17 та 19 узагальнююче подано перелік питань про пам'ятки оборонного мистецтва на місцевостях, їх просторова локалізація, матеріал, категорія об'єктів, технологічні прийоми планування, стан збереження, інформація про знахідки, наявність легенд і переказів. Як доповнення до концептуальних схем вищезгаданої методики, на з'їзді Д. Багалій запропонував систематично використовувати археографічні матеріали під час дослідження пам'яток матеріальної культури, зокрема тих, що вивчаються археологічними методами.

5. Наприкінці XIX ст. Московське археологічне товариство, з метою складання комплексних археологічних карт губерній, розіслало бланки анкет-опитувачів про археологічні пам'ятки регіонів. Окремий перелік питань стосувався отримання інформації про насипні вали та городища. Якщо судити по заповненим анкетам, які зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. Вернадського, то цілий ряд українських повітів сучасної Чернігівщини та Полтавщини добросовісно виконали поставлене завдання. Подібні теоретичні розробки та практичне втілення пропозицій мало своє позитивне продовження в подальшому. Зокрема, при складанні регіональних описових і фіксаційних програм.

Так, у 1903 р. була розроблена окрема Програма по збору інформації про археологічні пам'ятки Чернігівської губернії. Ініціатором цієї методичної розробки виступило місцеве земство, а запропонована схема фіксації та опису, зокрема виділених об'єктів фортифікаційного призначення, відображала вже існуючу традицію візуального вивчення. Але події першої світової війни кардинально видозмінили погляди на проблему збереження та контролю за станом пам'яток археології взагалі.

6. Подальші політичні зміни надали можливості "українізувати", в деякій мірі, систему опрацювання цих методичних рекомендацій. У 1920-поч. 1930-х рр. розробка Програм по збору відомостей про пам'ятки матеріальної культури, зокрема про пам'ятки оборонного мистецтва, отримує нові відображення. На українських землях створюються регіональні методичні вказівки, в яких враховуються особливості конкретно визначеного ареалу людського розселення. Хоч загальна методологічна схема опису та фіксації оборонних об'єктів залишається традиційною, адже вона себе виправдала часом. Загальноархеологічні Програми по збору відомостей, в яких значне місце займає інформація про пам'ятки оборонного мистецтва, складаються такими відомими краєзнавцями та археологами, як, наприклад, Я. Новицький (Запоріжжя та Нижнє Подніпров'я), С. Гамченко (Житомирщина), Є. Сіцинський (Поділля), О. Федоровський (Харківщина), ряд інших. Окремі методичні схеми для опису історико-фортифікаційних об'єктів розробляє О. Новицький (програми для Межигірського городища, фіксації пам'яток "будівництва фортифікаційного"). Але ця традиція в подальшому втрачає свою актуальність через відомі політичні чинники.

7. Методичні розробки по збору та фіксації археологічних пам'яток, зокрема оборонного призначення, на території Східної Галичини з др. пол. XIX ст. зосередилися у створеному в 1875 р. Крайовому археологічному товаристві. Першим проявом для такої методологічної розробки, в основі якої була схема інтердисциплінарна, була доповідь Ісидора Шараневича "Вказівки в писемних джерелах, а особливо в документах і актах до археологічних досліджень", виголошена на з'їзді українських та польських археологів (Львів, 1885 р.). Але брак

коштів на проведення практичних робіт та недовіра до товариства з боку австрійської адміністративно-урядової системи не сприяли належним результатам, зокрема, у випрацюванні відповідної методології археологічної фіксації пам'яток на місцях. А офіційне закриття Крайового археологічного товариства у 1892 р. призвело до зменшення загалом активності в археологічних дослідженнях, особливо в сфері їх теоретико-методологічних осмислень. Діяльність на східногалицьких землях з 1892 р. Управління консерваторського (регіонального пам'яткоохоронного органу, функціональні обов'язки якого зосереджувалися зокрема й на проблемах дослідження та охорони археологічної спадщини) мала на меті широкомасштабну фіксацію існуючих об'єктів археологічної спадщини по регіонах. Але вона здійснювалася на рівні практичної роботи без уніфікованих методологічних осмислень.

8. З 1920-х рр., за нових політичних обставин, питання було поставлено на урядовий контроль. Так, постановою Міністерства внутрішніх справ Польщі від 20 листопада 1927 р. за №3517/27 була визначена необхідність видання всеохоплюючих описів окремо визначених адміністративних регіонів (повітів), що покращить економічні умови співпраці та поглибить краєзнавчі відомості про місцевості країни. Було, як додаток, представлено і узагальнений зразок подібного регіонального опису, де велике місце займали описи археологічних (окремо, історико-оборонних) пам'яток. Через декілька місяців голова Плоцького наукового товариства А. Мацеша публікує окремою монографією опис повіту, що "повинен стати підручником, з якого кожен міг би черпати відомості". В цій уже майже методичній розробці повіт подавався як комплексна регіональна цілісність. План опису передбачав його об'ємну характеристику, яка охоплювала природні властивості краю (положення, геологія, гідрографія, ґрунти, клімат, приватні та державні ліси, загальна флора і фауна). Окремо виділявся аналіз пам'яткоохоронного стану в повіті, подавався перелік пам'яток культури та природи. Цей описовий план – методологічна основа комплексної регіональної характеристики – отримав свою практичну апробацію на чітко визначеному регіоні, оформивши таким чином підґрунтя для опису повітів по країні в цілому та створення необхідної інформаційної бази. На цій методологічній основі було складено декілька вузькопроблемних описів східногалицьких земель, зокрема й археологічно-фіксаційного характеру (в яких, зрозуміло, виділялися об'єкти історико-оборонної значимості). Ці матеріали зберігаються переважно у фондах відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника

9. Пам'ятки оборонного зодчества (городища, замчища, окопи та інш.) залишають для своїх наступників не тільки видимі сліди свого існування. Вони часто відображаються в топонімічному вираженні, надаючи місцевості відповідних назв. Вони ж, в свою чергу, чітко прив'язують оборонну пам'ятку до регіону. Подібна топоніміка є надзвичайно вигідною при локалізації пам'ятки та вивчення традиційних осмислень її сутності й ролі в національній чи місцевій історії. Адже назва відображає і народне уявлення про укріплення та є виразником легендарних повідомлень щодо нього. Наприклад, залишки давніх укріплень часто локалізуються в місцях з традиційною назвою "Замок", "Замчище", "Майдан". Тому їх локалізація і на основі фіксації факторів місцевої ономастики посилює пошукові умови для виявлення об'єкта та навіть узагальнююче визначає його типологічно-функціональний статус. На "умови географічні", як один з необхідних факторів опису та локалізації проявів оборонної архітектури, акцентував увагу О. Новицький.

10. Про необхідність збирання топонімічних джерел для історично-археологічної реконструкції окремого регіону писав ще у XVIII ст. В. Татищев. Але масове використання географічних назв місцевостей в історичних дослідженнях проявилось з поч. XIX ст., коли під впливом романтичних концепцій дуже активізувався процес вивчення власного минулого. Уже в 1837 р. у "Слов'янських старожитностях" Шафарика та різнопланових дослідженнях німецького історика Каспара Цейса топонімічні джерела займають значне місце. В цей ж період в Україні з'являються історико-географічні праці М. Максимовича, в яких використа-

но елементи осмислення топонімії. Велике значення назвам місцевостей в історичних дослідженнях надавав В. Антонович. У його особистому фонді, що зберігається в інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, є чорнові варіанти історико-географічного каталогу українських земель щодо повноцінної характеристики яких використано і топонімічні джерела. Після В. Антоновича спробу систематизувати українські географічні назви зробив В. Гнатюк, склавши своєрідний "квестіонар" (перелік питань) для їх збирання. Подібну збірку матеріалів розпочав формувати і С. Томашівський у 1913 році, але перша світова війна перервала роботу.

11. Позитивно виділявся в сфері історико-географічних (топонімічних зокрема) досліджень історик Мирон Кордуба. Він продовжує роботу своїх попередників по збору матеріалів для історико-географічного словника взагалі та географічних назв регіонів й місцевостей зокрема. План ("квестіонар") такого зібрання був запропонований М. Кордубою на засіданні історично-філологічної секції НТШ у Львові 27 лютого 1920 року. До 12 березня він був уточнений, а суть його була підтримана. Сам "квестіонар" рекомендовано до друку.

Формуючи своєрідну класифікаційну структуру галицької адміністративної та топографічної ономастики, він виділяє серед найважливіших груп і фортифікаційну топонімію. Цілий ряд осель мають назви, що вказують на різні засоби оборони краю перед нападами ворогів. В першу чергу сюди належать назви, що мають зв'язок із "городом", найдавнішою і слов'янською формою укріплень, вживаною ще в передісторичній, а відтак і в князівській добах. Це: Город, Балигород, Червоногород, Городище і т. д. Подібне авторське твердження може продовжити будь-яка людина, яка знає хоча б окремих регіон України. "Город" в цьому комплексі, як окреме найменування або частина слова, домінує, що підтверджується і елементарним ознайомленням з назвами населених пунктів, урочищ й інших топографічних об'єктів.

12. Загалом, проблема лише поставлена. Розкриття та осмислення її – перспектива (сподіваємося, недалекого) майбутнього.

Володимир ПАРАЦІЙ

завідувач науково-дослідним сектором Державного історико-архітектурного заповідника у м. Бережани (Тернопільська обл.).

РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ЗАМКОВИХ КОМПЛЕКСІВ УКРАЇНИ: ФАКТИ, КОНЦЕПЦІЇ, НОРМАТИВНЕ ОБГРУНТУВАННЯ.

1. "Краса подібна до генія, більше того, вона вище генія, адже її не потрібно пояснювати" – писав Оскар Уайльд. Під розумінням краси може сприйматися багато факторів, якісних подій, естетичних звершень. Мистецька стильова архітектура є одним з найбільш довготривалих та візуально пізнаних чинників краси. Адже вона, на думку Віктора Гюго, "...завжди була величною книгою роду людського... будь-яка людська душа має в тій безмежній книзі свою сторінку і свій пам'ятник".

У розумінні українського архітектора Леоніда Прибеги: "Архітектурні витвори минувшини, що отримали статус пам'ятки, задовольняли передусім практичні потреби людини, форма їх визначалася переважно утилітарно-технологічними вимогами... Разом з тим, архітектурна форма відповідала й духовним потребам суспільства, тобто естетичним ідеалам епохи". Таким чином, архітектурні шедеври найбільш повноцінно відтворюють цінність, символіку та дух окремих історичних періодів. І найвизначальніші чинники цього зосереджуються на європейському (зокрема українському) субстанційному ґрунті у збережених замкових

комплексах. Одночасно, характерною є думка архітектора О. Лесика: "Фортифікаційні комплекси України являються єдиною типологічною групою пам'яток, що не мають єдиних стильових характеристик". Таке різноманіття перетворює їх на особливі, дуже специфічні, а, отже, дуже привабливі для споглядання збережені, у сьогоденні, об'єкти минулого.

2. Відновлення історико-архітектурних ансамблів у контексті вирішення питань їх раціонального використання передбачено окремими Рекомендаціями Всесвітньої конференції з політики в сфері культури (Конференція Мехіко чи Теночтитланська конференція; Мехіко, 26 липня-6 серпня 1982 р.). Різні форми популяризації пам'яток культури, зокрема архітектурної спадщини, апріорно виводяться вже з перших положень Конвенції ЮНЕСКО "Про охорону Всесвітньої культурної та природної спадщини" (Париж; листопад, 1972 р.). І взагалі, як зазначено в п. 14 Венеціанської хартії по консервації та реставрації пам'яток і визначних місць (1964 р.), "визначні історичні місця повинні бути об'єктом особливої турботи, необхідної для збереження їх цілісності й забезпечення благоустрою, застосування й поліпшення їхнього використання". Затвердженою є в Угоді між Урядом України і Урядом США про охорону і збереження культурної спадщини (Вашингтон; 12 березня 1994 р.) окрема умова про організацію широкого доступу до об'єктів культурної спадщини. Під розумінням містобудівної діяльності сприймається і "регенерація історичних поселень", а також "реставрація архітектурних комплексів і ансамблів" (Ст. 1 Закону України "Про основи містобудування"). А серед головних напрямків містобудівної діяльності, перерахованих в Ст. 2 Закону, зазначено і "збереження пам'яток архітектури і містобудування, історичного середовища... розвиток національних і культурних традицій в архітектурі та містобудуванні". Закон України "Про охорону культурної спадщини" трактує сам процес збереження пам'яток як "комплекс заходів з обліку (виявлення, наукове вивчення, класифікація, державна реєстрація), захисту, збереження, належного утримання, відповідного використання, консервації, реставрації, реабілітації та музеєфікації об'єктів культурної спадщини"; де реабілітація дефініціюється як "сукупність науково обґрунтованих заходів щодо відновлення культурних та функціональних властивостей об'єктів культурної спадщини, приведення їх у стан, придатний для використання", а музеєфікація – як "сукупність науково обґрунтованих заходів щодо приведення об'єктів культурної спадщини у стан, придатний для екскурсійного відвідування". Передбачаються умови (Ст. 24 Закону) утримання та використання пам'яток.

3. Уже з перших десятиліть ХХ ст., під впливом зовнішніх політичних (зокрема мілітарних) факторів, а також через своє функціональне невикористання, замкові комплекси України швидко руйнувалися, втрачаючи свою дієву, естетичну та історичну привабливість. Пощастило лише деяким, які пристосовувалися для потреб музейництва. Так, Постановою Раднаркому України від 23 березня 1928 р. Кам'янець-Подільську фортецю оголошено Державним історико-культурним заповідником, а Постанова РНК від 15 січня 1929 р. надає такий статус замку князів Острозьких у Староконстантинові. З 1939 р. статус Державного історико-культурного заповідника було надано також замковому комплексу в с. Підгірці. Постановою Ради Міністрів УРСР від 24 серпня 1963 року було затверджено "Список пам'ятників архітектури УРСР, які перебувають під охороною держави". Він налічував 864 об'єкти (пам'ятки республіканського значення). Хоч, до багатьох оборонних споруд, які потрапили в цей список (як, наприклад, Бережанський замок) Постанова залишилася формальним нормативним актом.

4. Зазначимо, що ідеї сучасного використання пам'яток оборонного зодчества були запропоновані ще в ХІХ- поч. ХХ ст. у працях російських і зарубіжних дослідників: Б. Ебхарба, Е. Віоле ле-Дюка, Д. Десніно, Ш. Больса, К. Гурліто, Г. Джованнолі, А. Рігле, А. Павлінова, П. Покришкіна. Використання пам'яток оборонного зодчества в часи недалекого минулого висвітлювалося у дослідженнях британських учених Ш. Кантакюзіно і С. Брандта.

На 1986 р. пам'яток оборонного значення в Україні було бл. 150 одиниць і розташовува-

лися вони у 46 містах, 23 селищах міського типу, 45 селах. О. Лесик на поч. 1990-х р. визначав, що в Україні зберігається більше сотні замків. Нині на державному обліку як пам'ятки національного та місцевого значення перебуває близько 90 об'єктів житлово-оборонного зодчества. Серед них 22 відсотки вважається такими, що мають задовільний стан і використовуються для сучасних потреб; технічний стан 34 відсотків дозволяє використовувати їх окремі функціональні елементи; 44 відсотки об'єктів перебувають у руїні. Але значну частину замків і замчищ (близько 200 об'єктів) не взято на державний облік, не досліджено та не паспортизовано.

5. Знаний український архітектор В. Заболотний, який один з перших професійно підійшов до проблем сучасного функціонального використання пам'яток фортифікаційного мистецтва, класифікував їх за трьома критеріями:

- архітектурна цінність споруди;
- її історична цінність;
- сучасна суспільна цінність пам'ятки.

Проект реставрації та використання пам'ятки, на його думку, проходить стадії дослідження – власне реставраційну та адаптаційну. А напрямки використання об'єктів автор класифікує в три раціональні групи: музейну, культурно-освітню та суспільну. В такому випадку сучасне використання пам'яток дозволить виділити їх історичне, архітектурне, художнє значення, оскільки перед і під час використання споруда переживає дослідницькі, реставраційні та інші види пам'яткоохоронних робіт.

Музейницька та туристична спеціалізація пам'яток оборонного зодчества підтримувалася архітекторами О. Заваровою та згаданим В. Заболотним ще в п.п. 1980-х років. Тому що, як зауважував В. Заболотний, "не отримавши нових функцій, не здобувши справжнього господаря і не включившись в активне громадське життя, вони приречені на моральний і фізичний занепад". І знову, в контексті висловленої думки, пропонує власне розуміння форм їх перспективного використання – для музейницької, культурно-освітньої, туристичної (в широкому, зокрема інфраструктурному, розумінні цього слова) діяльності.

З приводу сучасного пристосування замкових комплексів український архітектор О. Лесик зазначає: "Діапазон їх нового використання широкий і різноманітний. Це і розміщення в замках і фортецях музеїв, культурно-освітніх установ, баз відпочинку та туризму, санаторіїв, наукових та учбових закладів". Він пропонує більшість пам'яток українського оборонного зодчества включити в маршрути розроблених туристичних походів та екскурсійних відвідувань. Ці думки він повторює і в своїй докторській дисертації. Йому ж належить опрацювання узагальнюючого каталогу пам'яток житлово-оборонного значення, а також обґрунтованих принципів і розроблених економічних показників їх сучасного використання.

6. В такому контексті збереження та використання замкових комплексів ефектно виділяється Тернопілля. Адже впродовж XVI-XVII ст. через ці землі прямо чи опосередковано проходили три найжорстокіші шляхи турецьких і татарських грабіжницьких походів, що, ймовірно, і спричинило тут масове оборонне, зокрема замкове, будівництво. Сліди подібної масовості збереглися у наступні епохи аж до сьогодення. За словами львівського дослідника кін. XIX-п.п. XX ст. А. Чоловського: "Замки й замочки Поділля творять наймонументальнішу і найхарактернішу групу серед архітектурних пам'яток цього краю". Тому навіть на фоні масового загальноукраїнського замкового будівництва своїм архітектурно-ціннісним і кількісним позитивом виділяється Тернопілля, де у наші дні знаходиться чи не третина подібних пам'яток. А за архівними підрахунками та візуальною локалізацією Ореста Мацюка, в адміністративних межах сучасної області локалізувалося 134 пізньосередньовічних замки різних форм мистецького та обороноздатного проявів.

Їх важливість та привабливість для краю визнавалася ще в XIX ст. як в тогочасних австрійських, так і російських адміністративно-територіальних контурах. Наприклад: в листі

від шефа жандармів графа Бенкендорфа до гр. Олександра Гур'єва, датованому 14 липня 1836 р., повідомлялося про приїзд російського царя Миколи I на землі Київського, Подільського та Волинського генерал-губернаторства. Тому пропонувалося розробити загальний маршрут поїздки, визначити побутові умови. Передбачалася необхідність загальних описів трьох губерній з вказанням на найцікавіші пам'ятки старовини – об'єкти можливого монаршого огляду. Серед пам'яток архітектури Волинської губернії окремо було виділено Кременецький замок.

7. Тернопільщина як край локалізації цікавих для вивчення та пізнання замкових комплексів – такий акцент мав своє відтворення і в 1920-1930-х рр., особливо через діяльність Подільського туристично-краєзнавчого товариства. Зокрема, на поч. 1930-х рр. було здійснено щодо шедеврів оборонно-житлового зодчества краю ряд раціональних і перспективних на майбутнє заходів:

- консервація та осушення стін Тербовлянського замку (з визначенням перспективи щодо створення тут музею);
- реставрація замкової вежі в с. Кривче (з створенням в ній місць ночівель для туристів на 18 осіб й відповідним відтворенням для цього інтер'єру);
- опікування руїнами замку в с. Вигнанка поблизу Чорткова;
- укріплення гори з руїнами замку в с. Кудринці та консервацію цих руїн;
- реставрація замкових приміщень у Чорткові (з пристосуванням їх для туристичних потреб – зокрема ночівлі на 20 місць, музейних збірок і бібліотеки);
- досконалий опис замків в околицях Золочева (Олеський, Білокам'янський, Підгорецький) з визначенням їх історичної, мистецької та меморіальної привабливості для туристів та екскурсантів.

І це далеко не повний перелік зробленого.

Серед рекламаційних та регіонально-популяризаційних видань Подільського туристично-краєзнавчого товариства для нас цікава інформація про репродукування окремих альбомів світлин з серії "Замки Подільські". Навіть кадастри дачних місцевостей, які складали представники Подільського туристично-краєзнавчого товариства, також передбачали характеристику регіональної архітектурної спадщини. Чинне місце в такій рекреаційній реклаमाції займали замкові та палацові комплекси. Тому цей досвід не просто можливий для використання у сьогоденні; він, пройшовши перевірку часом, просто необхідний для запозичення у наші дні, так як не потрібно заново осмислювати проблему разом із шляхами її вирішення.

8. В сучасних умовах раціонального використання оборонних центрів Тернопілля фактично, окрім пристосованого до сьогодення найбільш типовим (музейницьким) способом Збараського замку, розроблені проекти реставрації та пристосування щодо Бережанського (під готельно-рекреаційний та музейно-експозиційний центр), Язловецького (як культурно-відпочинковий центр і для музейно-рекреаційних потреб), Микулинецького (як готельно-рекреаційна база) замкових комплексів. Щодо інших, найбільш важливих житлово-оборонних об'єктів Тернопілля (Золотий Потік, Кременець, Скалат, Тербовля, Кривче тощо), передбачено здійснення протиаварійних заходів чи проведення частково-реставраційних робіт. Погляд на їх минуле видозмінюватиметься, адже окремі замкові комплекси краю (Збараський, Вишневецький, Скалатський, Бережанський, Кременецький) є об'єктами трьох історико-архітектурних заповідників, розташованих в області.

9. Тому, використовуючи досвід минулого і поєднуючи його з реаліями сьогодення, подібні ціннісні об'єкти житлово-фортифікаційного минулого слід, по можливості, перетворити у раціональний фон сучасного туристично-пізнавального (екскурсійного) та побутово-інфраструктурного використання. Зокрема, цілісний екскурсійний маршрут "Замки Тернопілля" може виявитися позаконкурентною туристично-екскурсійною "спеціалізацією" сучасної Тернопільщини.

Нижник Людмила Михайлівна
*старший науковий співробітник Національного архі-
тектурно-історичного заповідника «Чернігів старо-
давній».*

ІКОНИ З ІКОНОСТАСУ СОБОРУ РІЗДВА БОГОРОДИЦІ м. КОЗЕЛЬЦЯ

Домінантою інтер'єру православного храму є іконостас. На Чернігівщині збереглося лише три іконостаси XVIII ст., один з них знаходиться в соборі Різдва Богородиці 1752 – 1764рр. м. Козельця. Ікони цього іконостасу збереглися частково, з 94 ікон – 42, вони знаходяться в НАІЗ “Чернігів стародавній”. Написані вони олійними фарбами на липових дошках товщиною до 5см. Ікони різняться за розміром та рівнем художнього виконання. На жаль, питання про місце створення даної іконостасної колекції залишається нез'ясованим. Існує припущення, що ікони були написані бригадою Г.А. Стеценка¹. Про ремонтні і реставраційні роботи іконостасу свідчень також мало. В XIX ст. М.Н. Сафонський робив проби з ікон за дорученням Імператорського Московського Археографічного Товариства для з'ясування характеру їх реставрації². З 42-х ікон : 4 - із зображенням пророків - Іллі, Йони, Єлисея, Єзекіїля; 4 ікони зображають митрополитів - Петра, Йони, Олексія, Пилипа; 4 ікони змальовують святих - Василя Великого, Іоана Златоуста, Григорія Богослова, Миколи Чудотворця; 3 ікони святих - царя Давида, Кирила, архиєпископа Єрусалимського, Олексія Чудотворця; 7 ікон апостольських, 18 ікон святкового ряду, 4 великі ікони, 2 ікони місцевого ряду – “Андріан та Наталія”, “Антоній та Феодосій.” В 1977-1986 роках ікони Козелецького собору Різдва Богородиці були відреставровані художником - реставратором Київських реставраційних майстерень Войтко П.І. Були оброблені подряпини; пожовклий лак, товстий шар вклеяного пилу і кіптяви був видалений, розчищена поверхня, зворотній бік промитий водою³.

За формою, рівнем написання і змістом ікони можна поділити на кілька груп. Найбільш цікавими є ікони великоформатні, написані на високому професійному рівні: «Несення хреста», «Зняття з хреста», «Вознесіння», «Зішестя святого Духа на апостолів».

«Несення хреста» - XVIII ст., 211х132 см, липа. Багатофігурна композиція, в центрі якої зображені Ісус Христос, що несе хрест на правому плечі, поруч Симон Киринейнин, що підтримує хрест обома руками. Ісус має темно-каштанове волосся, погляд звернений вгору, одягнений в світло-сірий хітон.

Симон Киринейнин в сіро-блакитному камзолі з жовтим широким коміром, на голові коричневий крилатий капелюх, з під якого спадають пасма хвилястого темно-каштанового волосся, вуса і борода сиві.

Праворуч, спиною до глядача, зображений римський солдат в червоних штанах до колін, в сріблястому з жовтим верхом панцирі та зеленій сорочці. Солдат лівою рукою тримає палицю, голова схилена в бік Христа, що зігнувся під тягарем ноші. На другому плані римські солдати в шоломах, крайній ліворуч замахується палицею, що в лівій руці. Подія, змальована на іконі, відбувається на вулиці міста, праворуч - колона. В правому кутку - жінка, її зображення подібне до жіночих зображень “Зняття з хреста”, “Зішестя святого Духа». Вгорі, на тлі хмарного з червонуватими відблисками неба, напис, що вказує на главу Євангелія яка розповідає про несення хреста.

“Зняття з хреста» 211х132 см, липа. Багатофігурна композиція. В центрі - хрест, з перекладки якого звисає біла плащаниця, в ній напівзагорнуте тіло Христа зеленувато-сірого кольору, зображення подібне до інших ікон. На драбині поруч Христа стоїть Йосип Аримафейський, вдягнений в жовтий хітон і синій гіматій, на голові чалма. Він згори підтримує зняте тіло Ісуса. Внизу Христа приймають двоє юнаків. Один із них зображений спиною до глядача, це Іоан Богослов, вдягнений в зелений хітон і червоний гіматій. Обличчя другого юнака

з білою шкірою, рожевошоке, контрастує з мертвим, темно – сірого кольору тілом Христа. Зображення сповнене трагізму .

Біля підніжжя хреста навколішки сидить жінка (Марія Магдалина?), руки якої підтримують ноги Ісуса. Голова жінки непокрита, світло-коричневе волосся спадає на плечі. Жінка одягнута в жовту туніку, на плечах білий головний плат. Зображення в звороту, обличчя в профіль. За нею, схиливши в скорботі голову, стоїть Марія. Вдягнена в білий головний плат, рожеву туніку, на лівій руці темно - синій мафорій. Поруч з Марією жінка, що підтримує її, одягнута в білий плат і зеленкуватий мафорій.

На другому плані, праворуч, зображено чоловіка середнього віку. Вгорі хрест на тлі темного неба. Внизу - великі кам'яні брили. Над зображенням Ісуса Христа напис: "Ісус Христос."

Над зображенням Марії напис: "Марія Мати Бога".

Вгорі напис: "Образ зняття з хреста."

Особливого художнього ефекту іконі надає контрастність зображення людей і темно-сірого мертвого тіла Христа. Цей прийом відомий з XVIIст. (Ікона «Розп'яття» написана в 1656 р. на Закарпатті).⁴.

"Вознесіння» 214x132 см, липа. Багатофігурна композиція. Вгорі, на тлі хмарного неба зображено Ісуса Христа, над його головою висвітлення яскраво-жовтого кольору без чітких контурів. Ісус Христос вдягнений в білий хітон і зеленкувато-сірий гіматій. Його зображено в русі - руки розпростерті, ліва піднята вгору, гіматій розвівається, Христос ніби йде по хмарах.

Внизу зображені свідки Вознесіння - три жінки: Богородиця, Марія Клеопова, Марія Магдалина та сім апостолів, серед яких виділяється постать апостола справа - чоловіка похилого віку з довгою сивою бородою і вусами, погляд і руки спрямовані вгору. Одягнений він в коричневий хітон, зеленкуватий гіматій та сандалії. Ліворуч на першому плані, спиною до глядача, зображено апостола в жовтому гіматії та блакитному хітоні, взутого також в сандалії. Погляд спрямований вгору, ліва рука теж піднята вгору.

Центральна постать композиції – Богородиця. Складені молитовно руки, погляд спрямований вгору, на очах - сльози. Повнолиця, чорноброва, червоношока, з маленькими рожевими вустами. Одягнута в світло-жовтий плат, рожеву туніку та сіро-блакитний мафорій. Вгорі над головою Марії напис: "Марія Мати Бога". Зображення Марії подібне до зображень на іконах «Зняття з хреста», «Зішестя святого Духа», «Несення хреста».

«Зішестя святого Духа» 211x132 см, липа. Багатофігурна композиція. Центральна фігура - Богоматір, зображена зміщеною трохи вліво від центру ікони, на узвишші, в оточенні апостолів.

Голова на 3/4 звороту піднята вгору, туди ж спрямований погляд. Права рука притиснута до грудей, ліва, з розкритою долонею, опущена. Сіро-синій мафорій закриває постать від голови до п'ят. Одягнена Богоматір в туніку жовто-коричневого кольору. Богородиця – жінка українського типу - круглолиця, невеликі очі, кирпатий носик, невеликі червоні губи, чорні брови. (Зображення подібне до ікони «Несення хреста»). Над головою намальовані язики полум'я. Ліворуч Богородиці - червоним покривом прикритий престол. На передньому плані праворуч - наймолодший з апостолів, Іоан Богослов - юнак з довгим світло-каштановим хвилястим волоссям. Зодягнутий в світло-зелений хітон і червоний гіматій, він сидить на лаві, лівою рукою спираючись на Євангеліє, що лежить поряд на стільці. Погляд Іоана спрямований вгору. На першому плані зліва, в затемненні, дві постаті, які уособлюють численних свідків чуда зішестя Святого Духа на апостолів. Над головами апостолів, Богоматері і навколо язики полум'я. Поруч з Богородицею, зліва дві жінки, над головою ближчої до неї - полум'я.

Подія зображена в інтер'єрі. Зліва – завіса, вгорі - хмарне небо; на тлі хмарного освіт-

леного неба Святий Дух у вигляді білого голуба з розправленими крилами, червоним дзьобом та кігтями. Над головою Богоматері висвітлене тло і монограма: "Марія Мати Бога". Обабіч Святого Духа напис: "Святий Дух".

Нижче між зображенням святого Духа та групи людей напис: "Образ зішестя Святого Духа".

Основне місце на іконах займає образ людини з її психологічними відчуттями, це підкреслюється прийомами письма. Ікони мають темне тло, а постаті написані світлішими фарбами. Постаті візуально сприймаються більшими, отже художник знав про просторові властивості теплих кольорів (холодні віддаляють від глядача, а теплі наближують).

На іконах ми бачимо інтер'єр, пейзажні мотиви. Змальовані євангельські події навіюють почуття любові, жалю, гніву, наближають ікону до психологічної картини. Ікони сповнені напруженого, бурхливого руху; зображені дійові особи перебувають в русі, жестикулюють і ніби запрошують до діалогу.

Ікона має дію, сюжет, сцену. Введення емоційного компонента в образну структуру ікон XVII-XVIII ст. точніше відповідало призначенню ікон як віронавчального атрибуту.⁵

Психологізм ікони має богословське коріння. Переживання - містичний стан божественного характеру. Марія на іконах вочевидь бачить воскресіння Ісуса, вознесіння на небо. Вираз її очей не сумний, щоки тепляться рум'янцем, в червоних вустах таїться усмішка доброї надії. Життєрадісність пов'язана із світлим Воскресінням - з Пасхою Господньою.

Ікона – є одним із засобів спілкування людини з Богом, а Бога з людиною. Дмитро Степовик пише, що: «Святість ікони зумовлена її віронавчальним і літургійним характером. Вона органічно увійшла в богослужіння як компонент навчання вірі, а не як ілюстрація певних моментів біблійної історії.»

Виміри ікони - це: 1) ікона є зображенням святого Писання в особах; 2) ікона є зображенням священних Переказів в особах; 3) ікона є невід'ємною частиною літургійно-євхаристичного служіння церкви; 4) ікона має виразну молитовну функцію; 5) ікона має мистецький і естетичний характер⁶.

Відстань між святими на іконах і людьми, які моляться перед ними, скоротилась. Не тільки на багатофігурних іконах відчувається людяність, доброта, надія. Люди у своїх бідах і проблемах розмовляють зі святими на іконах, як із живими.

Своєрідною галереєю портретів є ряд ікон з образами святих: Іоан Златоуст, Василь Великий, Григорій Богослов, Микола Чудотворець, апостолів та митрополитів: Петра, Йони, Олексія, Пилипа.

Святий Василій Великий. Народився в 330 р. в Кесарії Каппадокійській, був її архієпископом. До сану був возведений за благочестиве життя і знання Священних Книг. Вивчав чернецтво в Сирії, Палестині, Єгипті. Жив в пустелі недалеко від Неокесарії, захищав православну віру від єресей, допомагав неімущим, хворим і подорожнім. Святий написав ряд душеспасенних творів і церковних молитов. Був другом Григорія Богослова. Помер святий у 379 році. Мощі знаходяться у Фландрії .⁷

Ікона "Святий Василій Великий" – однофігурна композиція, зображення покоління. Голова намальована в s-му повороті, повернута вліво. Святого зображено в образі чоловіка похилого віку з довгою темно – каштановою бородою та вусами, орлиним носом. Суворий вираз обличчя, стомлені очі, не дуже чітко прописані губи, виписані брови. На голові світло – жовтого кольору митра, розшита перлами, червоним камінням, прикрашена дробницями. Митра має хрестик. Правою рукою він благословляє (в іменословному складанні), в лівій руці тримає закрите Євангеліє в темно - зеленій оправі. На грудях, на золотому ланцюгу панатія із зображенням Богоматері з немовлям. Сакос темно-малиновий зі стилізованим рослинним орнаментом жовтого кольору, підризник коричневий, жовті поручі та палиця із зображенням херувима та китицею. Омофор білий атласний з трьома жовтими хрестами.

Зображений Василь Великий на темному тлі, ліворуч – колона, з правого боку – завіса, вгорі – хмарне небо. Над головою золотою лінією німб, обабіч напис “Образ святого Василя Великого”.

Святий Григорій Богослов. Народився в 326 р. поблизу Назіанзи, в Каппадокії, був архієпископом Константинопольським. Сану удостоєний за благочестя і знання Священних Книг. Був другом Василя Великого. Григорій Богослов очолював Другий Вселенський Собор 381р., що був зібраний проти аріанського вчення колишнього Константинопольського єпископа Македонія. Святитель Григорій сприяв утвердженню на Соборі догмату про рівність і єдиносутність Бога Духа Святого з Богом Отцем і Богом Сином. Він брав участь в укладанні Нікео-Царгородського Символа Віри. Під його керівництвом Символ Віри був доповнений п'ятьма членами, в яких викладалося вчення про Святого Духа, Святу Церкву, про воскресіння мертвих і життя прийдешнього віку. Богословом святитель був названий за свої проповіді. Помер у рідному місті Назіанзі в 389 р. В 950 р. мощі перенесені в Константинополь⁸.

Ікона “Святий Григорій Богослов” - однофігурна композиція. Зображення святого поколінне. Тулуб зображено в фас, голова в s-му повороті вправо. Довга сива борода і вуса. Одягнений в сакос помаранчового кольору, орнаментований червоними маками і синіми волошками, оздоблений на рукавах перлинами. Омофор темно-бузкового кольору з білими хрестами, панагія і фігурний хрест на грудях. На голові митра темно – бузкового кольору, оздоблена перлами і дробицями, з- під якої вибивається хвилясте сиве волосся. Правую рукою тримає посох із зображенням двох змій, повернутих головами одна до одної. Ліву руку тримає на грудях. Німб над головою окреслено тонкою золотою лінією. Нейтральне темно- коричневе тло з висвітленням вгорі у вигляді хмар. Напис обабіч німба: “ Образ святого Григорія Богослова”.

Святий Іоан Златоуст народився в 347 р. в Антіохії, був архієпископом Константинопольським. Сану був удостоєний за вченість і благочестя. Імення Златоуст святий одержав за красномовність, багато проповідував, закликаючи до істинної віри, милосердя та інших чеснот, викривав пороки. За це зазнав від ворогів гоніння і утисків. Святий Іоан Златоуст написав багато душеспасенних книг, церковних молитов, упорядкував Божественну Літургію. Помер у 407 р., мощі знаходяться в Римі.⁹

Ікона “Іоан Златоуст” - однофігурна композиція, зображення поколінне, голова намальована в s-му повороті вправо. Має короткі вуса й бороду темно-каштанового кольору, волосся каштанове до плечей. Чітко промальовані ніс, брови, губи, виразні, із живим блиском очі. Іоан зображений в одязі архієпископа: сакос жовто - коричневого кольору зі стилізованим рослинним орнаментом; омофор зеленкувато – сірий, також зі стилізованим рослинним орнаментом і трьома світло -коричневими хрестами; поручі темно–сірого кольору, оздоблені перлами і червоними камінцями. На голові митра коричнево-червоного кольору прикрашена перлами і дробицями, на верхівці має хрестик, на грудях панагія і хрест. Ліву руку святий тримає на рівні грудей (пальці в іменослівному складанні). В правій руці тримає розкрите Євангеліє, при правому боці палиця з китицею. Нейтральне тло з незначними висвітленням у вигляді хмар. Над головою німб тонкою золотою лінією Обабіч напис: “ Образ святого Іоана Златоустого”

Миколай, архієпископ Мир Лікійських, чудотворець. Народився 19 грудня 280р.в м.Патар. Часто відвідував Божі храми, під керівництвом свого дядька Миколи, єпископа Патарського, вивчав Священне Писання. Був відданий батьком на службу Господу, по досягненню дорослого віку, поставлений був пресвітером. Здійснив паломництво до Єрусалиму. В Мирах служив єпископом, одяг його був простий, їжа – пісна, відстоював православ'я, критикував вчення Арія, лікував хворих. Називали його “ батьком сірих та втішителем страждущих”, двері його будинку були відкриті для всіх. За віру він був ув'язнений, а потім звільнений в часи Костянтина Великого. В 325 р. Миколай був присутній на Першому Вселенському

Соборі. Святий Миколай помер в глибокій старості в 345р., похований в Мирах. 22 травня 1087р. його мощі було перенесено в місто Бар на півдні Італії.¹⁰

Ікона “Святий Микола Чудотворець” - однофігурна композиція, зображення поколінне. Змальовано Миколу в анфас, обличчя слов'янського типу, без головного убору, коротке кучеряве сиве волосся, короткі сиві вуса і борода. Одягнений в сакос з червоної парчі, з жовтим стилізованим орнаментом і білими квітами по краю. Омофор білий, з жовто-коричневою окантовкою і з вишитими перлами та кольоровим камінням хрестами. На золотому ланцюгу хрест, оздоблений коштовним камінням. Видно поручі, розшиті перлами. При правому боці палиця з зображенням чотирикрилого херувима. Права рука піднята на рівень грудей в іменослівному складанні. В лівій руці, вкритій білим платом, тримає Євангеліє. Образ змальовано на темному тлі, із висвітленнями вгорі у вигляді хмар. Над головою золотий німб. Обабіч нього напис: “Образ святого Миколи Чудотворця”.

Ікона “Митрополит Петро” - однофігурна композиція. Обличчя намальоване в s-му повороті вліво. Митрополит постає в образі чоловіка середнього віку з довгими сивуватими вусами та розкішною сивою бородою. Риси обличчя промальовані нечітко. На голові білий патріарший клобук з маленьким жовтим 4-кінцевим хрестом. Одягнений в мантию брунатового кольору з біло-червоними смугами, які навкіс проходять по низу мантиї; підризок червоно-коричневого кольору. Права рука піднята на рівень грудей в благословляючому жесті, пальці в іменословному складанні. В лівій руці закрите Євангеліє в зеленувато-сірій обкладинці з 4-ма наріжниками; серединник – Розп'яття з пристоячими. Навколо голови німб золоту лінією, обабіч нього напис: “Образ святого Петра митрополита”. Зображено святого на нейтральному тлі темного кольору.

Митрополит Петро прожив цікаве життя. Він очолював митрополичу кафедру в Москві в 1308-1326 рр. Не боявся відкритих сутичок зі світською владою, був прихильником московського князя, вів підкреслено незалежну політику стосовно великокнязівської влади, брав участь в закладанні Успенського собору м.Москви, де згодом і був похований. В 1327р. митрополит Петро визнаний місцевошанованим святим, а в 1339р. був визнаний вседержавним святим¹¹.

Продовжувачем справи Петра був митрополит Олексій. Очолюючи митрополичу кафедру в 1354-1378рр., він сконцентрував в своїх руках світську і церковну владу, фактично керував московським боярським урядом. Майстерно використовуючи своє становище, він впливав на князів, вороже налаштованих по відношенню до Москви. В 1354р. Олексій отримав титул “митрополита Київського і всея Русі”. Він був організатором проведення монастирської реформи, що давало можливість монастирській владі впливати на владу світську. Помер в 1378р, канонізований в 1431 році¹².

Ікона “Митрополит Олексій Чудотворець” - однофігурна композиція, зображення поясне. Голова зображена у s-му повороті вправо, тулуб - прямо. Олексій - це чоловік похилого віку, із сивуватими вусами, сивою бородою та хвилястим довгим волоссям. Чітко промальовані очі, ніс, брови. Права рука притиснута до грудей, лівою тримає пастирський жезл з двома зміями. На грудях панагія з зображенням Христа - Вседержителя. На голові білий клобук із жовтим хрестиком. Одягнений в парчевий сакос із рослинним орнаментом, омофор прикрашений дрібними квіточками і ромбами, на плечах хрести; на правій руці поруч із зображенням жовтих хрестів. Справа видно темно-жовтого кольору китицю палиці. Ікона має нейтральне темно – коричневе тло, вгорі висвітлення у вигляді хмар. Над головою святого німб у вигляді золотої лінії, обабіч нього напис: “Образ святого митрополита всея Росії Олексія Чудотворця”.

Послідовником Олексія був митрополит Йона 1448-1461рр. Він був першим обраним митрополитом в історії Московської Русі. Йона звернув увагу на золотий вік московської митрополичої кафедри періоду Олексія. За вказівкою Йони велась робота по написанню

життя митрополита Олексія і церковної служби на його честь. Він був останнім московським митрополитом що мав титул “митрополита Київського і всея Русі”. Йона відстоював інтереси політичного суверенітету митрополичої кафедри.¹³

Ікона “Митрополит Йона” – однофігурна композиція, поясне зображення, з см поворотом голови вправо. Зображений в образі чоловіка середнього віку, довгі вуса та борода, чітко промальовані очі, ніс, рот. Одягнений він в синю з рослинним орнаментом мантию, з хвилястими косими біло-червоними смугами. Підризник коричневого кольору. На грудях паннагія з зображенням Божої Матері. Права рука піднята в благословляючому жесті в іменословному складанні. В лівій руці тримає посох із зображенням двох змій. Образ написаний на темному тлі, над головою тонкою золотою лінією прописаний німб. Обабіч німбу напис “Образ святого Йони митрополита”.

Образ “Митрополита Пилипа” - однофігурна композиція, поясне зображення. Митрополит постає в образі чоловіка середнього віку, з невеликими темними вусами, бородою, карими очима. Обличчя виписане в s-му повороті вліво. В правій руці Пилип тримає посох, ліва рука розкрита. На голові митра, прикрашена перлами. Одягнутий в святковий одяг, оздоблений декоративним орнаментом, квітами, листям, кольори коливаються від темно-коричневого до зеленого. На поясі справа палиця жовтого кольору. Образ написаний на нейтральному брунатному тлі, вгорі хмарне небо. Над головою святого жовтою лінією намальовано німб. Обабіч нього напис: “Образ святого Пилипа митрополита всея Росії Чудотворця”.

Пилип очолював митрополичу кафедру в 1464-1473 рр., продовжував політику започатковану митрополитом Петром. Весною 1472р. самостійно обклавши тяжкими податями духовенство, почав добудовувати Успенський собор. Всупереч давній традиції, кафедральний собор будував не князь, в столиці якого перебував ієрарх, а сам митрополит. Будівельні роботи супроводжувались святковими церемоніями, перенесенням на нове місце нетлінних мощей, попередніх московських митрополитів похованих в Успенському соборі. Внаслідок технічних помилок будівельників в 1474р. недобудована будівля впала. Відновлювався собор вже за іншого митрополита Геронтія 1473- 1489рр.¹⁴.

Митрополити Петро, Олексій, Йона, Пилип були рівноправними партнерами світської влади. Це видатні діячі XIV –XV ст. ст. які зміцнили митрополичу владу та значно збільшили економічний і політичний потенціал церкви.

Цікавими є не тільки ікони митрополитів, а й ікони пророків.

Старозавітний пророк Ілля. Він був родом із Фесви в Палестині, син Саваха, із коліна Левіна і жив в IX ст. до Різдва Христового. Відстоював віру в єдиного бога Іегову. При царі Ізраїльському Ахаві Ілля був призваний богом Іеговою до пророчого служіння. Щоб надумати нечестивого царя Ахава та ізраїльського народу, Іегова наслав на землю трьохлітню посуху, “молитвою небеса заключив”, про що повідомив через пророцтво Іллі.

За велінням Бога Ілля сховався в пустелі, куди йому ворони кожного ранку та вечора приносили хліб і м'ясо. Одного разу Ілля прикликав молитвою вогонь, на жертву, чим здивував язичників і довів, що істинний Бог - Іегова.

Сучасники називали його людиною Бога, на знак особливого благоговіння перед ним при зустрічі кланялись до землі. За святе життя і за надзвичайну ревність на славу Божу Ілля був взятий живим на небо¹⁵.

Образ “Святого славного пророка Іллі” - однофігурна композиція, поясне зображення літнього чоловіка в s-му повороті вправо. Чоловік має довге сиве волосся, бороду та вуса. Чітко промальовані риси обличчя очі, ніс, рот. Одягнений в плащ сіро – коричневого кольору, хітон сірого кольору. В правій опущеній руці тримає розгорнутий сувій з текстом “Ревнуя...”. Ліва рука з ножем піднята на рівень грудей. Тло ікони темне, над головою –тонкою золотою лінією німб. Напис: “Образ святого славного пророка Іллі”

Пророк Єлисей жив в IXст. до Різдва Христова, був сином Софата з коліна Рувимова . Походив із села Авеклаум, неподалік від Йордана. Був учнем пророка Іллі, отримав від нього разом з милостю, пророчий дар. Святий Єлисей трудився близько 65 років, при 6 царях ізраїльських. Говорив царям правду, звинувачував в ідолопоклонництві. Життя і чуда його описані в 3-ій і 4-ій книгах Царств. Мощі знаходяться в Олександрії.¹⁶

Ікона “Святого пророка Єлисея” - однофігурна композиція, голова намальована в s-му повороті вправо, без головного убору, риси обличчя промальовані нечітко. Одяг жовтого кольору. Пророк тримає в правій руці сувій, на ліву руку накинута накидка синього кольору. Над головою пророка золотий німб. Тло ікони темне. Напис: “Образ святого пророка Єлисея”

Святий пророк Єзекіїль, родом з м. Сарира, був сином священника. Жив в VIст. до Різдва Христова, був полоненим у Вавилоні, потім поселився на березі річки Ховар, де пророкував 27 років. Святий Єзекіїль пророкував падіння Іудеї, повернення іудеїв з полону, відновлення храму в Єрусалимі, прихід Месії, і настання Його царства. За переказами святий Єзекіїль помер від руки одного із іудейських князів. Похований був в селі Маур, недалеко від Багдаду. Святий Єзекіїль залишив книгу пророцтв із 48 глав¹⁷.

Ікона “Святий пророк Єзекіїль” - однофігурна композиція, зображення святого поклінне, в s-му розвороті вправо. Святий постає людиною похилого віку з сивим довгим волоссям, бородою та вусами. Чітко промальовані риси обличчя. Вдягнений в червоний гіматій та зеленувато–блакитний хітон. В лівій, піднятій на висоту грудей, руці тримає згорнутий сувій, права рука навіпопущена. Ікона має темне, нейтральне тло, вгорі - хмари. У вигляді кола золотою лінією німб. Напис: “Святий пророк Єзекіїль”

Святий пророк Йона був родом із поселення Геф - Офіра. Посланий Господом проповідувати в Ніневію, Йона не захотів спілкуватися з язичниками, сів на корабель, що плыв в протилежний бік, та під час бурі був викинутий з судна. Іону проковтнув кит, він покаявся в своїх гріхах, і через 3 дні був викинутий на берег. Отримав завдання йти до Ніневії. Жителі Ніневії, прослухавши проповідь Йони, покаялися в своїх гріхах і були помилувані Богом. Триденне перебування святого Йони в череві кита слугувало прообразом триденного перебування Господа Ісуса Христа в гробі. Помер Йона в 800 р. до Різдва Христова.¹⁸

Ікона “Святий пророк Йона” - однофігурна композиція. Фронтальне поклінне зображення літнього чоловіка. Чітко промальовані очі, ніс, рот. Зображено в зеленуватому хітоні і червоному гіматії. Права рука вказівним жестом піднята вгору. В лівій, опущенній, руці розгорнутий з текстом сувій “Позові...”. Над головою тонкою золотою лінією - німб. На іконі темне тло з хмарами вгорі. Напис “Святий пророк Йона”.

Ікони з Козелецького іконостасу собору Різдва Богородиці написані в кращих традиціях професійного іконопису XVIIIст. Кожна з них має свій богословський зміст, форму і заслугове на бережне ставлення та увагу нащадків.

Література

- 1.В.Д. Віроцький “Монастирі та храми землі Сіверської». Київ, “Техніка», 1999 р.с.72
2. “Труды XIV археологического съезда в Чернигове 1908г.” - М. 1911, т. 2.с.267-212
3. “Звіт про реставрацію ікон собору Різдва Богородиці м. Козелець XVIII ст.” 1991р.
- 4.Мистецтво України другої половини XVII-XVIII ст.ст., т. 3, с. 197.
- 5.Каталог виставки ікон із збірки Ігоря Тарасовича Паламарчука. Упорядник професор Дмитро Степовик., Київ, 2003 р.
- 6.Каталог виставки ікон зі збірки Ігоря Тарасовича Паламарчука. Упорядник професор Дмитро Степовик., Київ, 2003 р.
- 7.Монументальний живопис Троїцької надбрамної церкви Києво –Печерської лаври .Каталог .Київ КВІЦ 2005р.с.-68.
8. Монументальний живопис Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври. Каталог Київ. КВІЦ 2005 р.с.-67.

9. Монументальний живопис Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври. Каталог .Київ. КВІЦ 2005р.с.-69.
10. С.В.Булгаков. Настольная книга для священно – церковно – служителей ., ч. I, репринтное воспроизведение издания 1913г. Издательский отдел Московского патриархата. 1993г.с.491, с. 177.
11. Н.С. Борисов. Русская церковь в политической борьбе XIV-XV веков. Из-во Московского университета, 1986г., с.-45.
12. Н.С.Борисов. Русская церковь в политической борьбе XIV – XV веков., из-во Московского университета, 1986г., с.-79.
13. Н.С.Борисов. Русская церковь в политической борьбе XIV-XV веков.Из-во Московского университета.1986г., с.-156-158.
14. Н.С.Борисов.Русская церковь в политической борьбе XIV-XV веков., из-во Московского университета. 1986г, с.-164-166.
15. С.В. Булгаков.Настольная книга для священно – церковно – служителей.,ч. I, репринтное воспроизведение издания 1913 г. Издательский отдел Московского патриархата, 1993 г.с-274.
16. С.В Булгаков. Настольная книга для священно- церковно- служителей., ч. I ,репринтное воспроизведение издания 1913г., Издательский отдел Московского патриархата, 1993г.с-223.
- 17.С.В.Булгаков. Настольная книга для священно - церковно – служителей., ч. I , репринтное воспроизведение издания 1913г., Издательский отдел Московского патриархата 1993г.с-276.
18. С.В.Булгаков. Настольная книга для священно - церковно – служителей.,ч. I репринтное воспроизведение издания 1913г., Издательский отдел Московского патриархата 1993 г.с-378.

Кондратюк Аліна Юріївна

кандидат мистецтвознавства, провідний науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

АКТУАЛЬНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗПИСІВ КИЇВСЬКОЇ ЦЕРКВИ СПАСА НА БЕРЕСТОВІ

Церква Спаса на Берестові (іл. 1-6) – унікальна пам'ятка, що дає змогу реконструювати естетичні ідеали різних епох української культури. Це одна з перлин у комплексі Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Історична доля Спасо-Преображенської церкви дуже складна, заплутана, а інколи навіть трагічна. До цього часу в історії храму залишається багато "білих плям", головним чином через нестачу історичних свідчень. Але цей храм ми з повним правом можемо назвати унікальною пам'яткою кін. XI-XIX ст. На його "обличчі" залишили свій слід різні епохи: від мистецтва Київської Русі до класицистичного стилю.

Досить довго дослідників цікавив, головним чином, архітектурно-археологічний аспект вивчення пам'ятки. У XIX – першій половині XX ст. лише поодинокі вчені переймалися проблемами дослідження розписів храму. Чи не основним у цей час поставало питання атрибуції стінопису: далеко не одразу було з'ясовано, що більшу його частину було виконано на початку 40-х років XVII ст. Серед публікацій означеного періоду, присвячених цій пам'ятці, в першу чергу слід згадати праці ученого М.І. Петрова.¹

Стосовно авторства розписів Спаського храму вже у XIX ст. ствердився погляд, що розписи інтер'єру виконано афонськими майстрами. Так вважав, зокрема, відомий український мистецтвознавець початку XX ст. К.В. Шероцький. Учений зазначав, що розквіт грецького малярства в умовах турецької неволі міг якнайповніше висловитися лише на Святій Горі. Саме це міркування і дало йому підстави зробити подібну атрибуцію Спаських розписів².

На користь виконання розписів афонськими живописцями, начебто, свідчив і дарчий напис 1644 р., вміщений над дверним прорізом нартексу (іл. 2, 3). У ньому зазначено, що, за сприяння Петра Могили, церкву було розписано "перстами греків". Однак ситуація з

виконавцями розписів виявилася набагато складнішою.

Незабаром виникла інша гіпотеза. Зокрема, відомий український учений кін. XIX-поч. XX ст. Д.В. Антонович припускав, що храм розписаний "в старих українських традиціях", які лише вважалися за грецькі. Навіть самий вираз, що малювання роблено "перстами греків", треба розуміти в тому сенсі, що малювання зроблено в старому так званому "грецькому" складі, себто в старих українських традиціях декораційно стилізованого малярства.³

Уже в наш час на цю точку зору пристав мистецтвознавець і реставратор Л. Скоп. Він писав про національну самобутність могилянських розписів і їхню генезу виводив із старовинних українських зразків. Дослідник вважав, що берестейські стінописи ідейно і композиційно споріднені з виконаними майже в той самий час розписами Свято-Духівської церкви в Потеличі (1620-40-і рр.) і Воздвиженської церкви в Дрогобичі (1610-і рр.). Грецький вплив, на думку Л. Скопа, виступає у київському храмі лише як своєрідне культурне тло⁴. З цього приводу слід зазначити, що, при всій їх оригінальності і самобутності, розписи дерев'яних храмів Потелича і Дрогобича все ж таки є народними примітивами. У той час, як київську церкву Спаса розписували, безперечно, високопрофесійні майстри: Петро Могила міг собі це дозволити. Тому порівняння цих пам'яток, на наш погляд, є взагалі некоректним.

Слід зазначити, що у радянському мистецтвознавстві стінопису Спаської церкви доби Петра Могили не приділялося належної уваги. Впродовж десятиліть головними методами вітчизняної мистецтвознавчої науки були описовий, історико-джерелознавчий та метод стилістичного аналізу. Але навіть в цих аспектах живопис Спаського храму було проаналізовано недостатньо і не багатьма дослідниками.

Провідні вітчизняні учені з приводу розписів Спаського храму XVII ст. висловлювалися досить обережно. Хоча Г.Н. Логвином, П.М. Жолтовським В.А. Овсійчуком та іншими були зроблені певні зауваження з приводу стилю живопису і особливостей системи розписів.

Зокрема, було відзначено більш реалістичне трактування побуту, різних аксесуарів, окремих типів. І це намагалися пов'язати з традиціями раннього італійського Відродження, своєрідно асимільованого афонськими майстрами. Лише стосовно ктиторської композиції "Моління" ("Дарунок Петра Могили") (іл. 6) писали, що глибина портретної характеристики і своєрідні художні засоби дають змогу приписати її якомусь безіменному "козацькому живописцю". Подібна точка зору запанувала у мистецтвознавчих працях 60 – 80-х рр. XX ст.⁵

Якісною зміною у цьому аспекті вивчення пам'ятки можна вважати праці, які з'явилися зовсім нещодавно. Це, зокрема, дослідження польського вченого В. Делюги⁶. Цей дослідник намагався презентувати стінопис церкви Спаса у новому і незвичному ракурсі. Зокрема, він вважав авторами Спаських фресок православних грецьких емігрантів, які жили в суміжних до турецьких Балкан православних державах – Молдові та Валахії⁷.

В. Делюга достеменно змальовував ситуацію, що склалася в духовному житті Києва у першій половині XVII ст. і наголошував, що доба Петра Могили – це період щільних дипломатичних і культурних контактів між Річчю Посполитою та Молдовою. Призначений у 1633 р. королем Владиславом IV на посаду київського митрополита, Петро Могила доклав багато зусиль для розвитку шкільництва, друкарства не тільки у Києві, але і в Яссах⁸.

Учений дає паралельну характеристику духовного і культурного життя в Яссах у цей самий період. Він відзначає, що в Яссах, де господарем в цей час був Василій Лупу, бу-дується багато святинь. В архітектурі багатьох із цих храмів помітні елементи українського бароко (зокрема, церква Св. Теодора, Св. Деметрія, церква монастиря Агапіа та ін.)⁹. Отже, доказів тісних культурних і мистецьких контактів між Києвом і Яссами маємо досить багато. В. Делюга зауважував також певні стилістичні аналогії між розписами Спаської церкви та стінописом інших храмів Південної Буковини і Молдови (стінопис церков в Борешті, Нямці, Каушанах та ін.)¹⁰.

Ми вважаємо, що стилістична близькість розписів київського храму і стінописів Молдови

кін. XVI- першої пол. XVII ст. не є химерною фантазією, а фактом, який потребує належної інтерпретації і подальших ґрунтовних досліджень. Додамо, що серед збудованих Василієм Лупу у Яссах церков нас особисто найбільше зацікавили храм Трьох Святителів (1638-39) і церква монастиря Голіа (1650-53). В інтер'єрах церков було виконано монументальні розписи, що демонструють дивовижну стилістичну близькість із стінописом 1643 р. київської церкви Спаса на Берестові¹¹. Означимо деякі спільні риси, що дають змогу про це говорити.

Розписи у київській та у молдавських пам'ятках дещо архаїчні за стилем. (У порівнянні з ними малярство монастирів Афону цього ж часу більшою мірою зазнало впливів західноєвропейського мистецтва). Фігури християнських святих презентовано на темно-синьому тлі. В основному реєстрі, що знаходиться дещо вище очей глядача постаті подано майже у людський зріст. Переважають прямоличні фронтальні зображення із декларативними жестами. Навколо голів святих – різьблені позолочені німби¹². (Конфігурація німбів у київському і у яських храмах майже однакова. Зазначимо, що у церкві Спаса це різьблення майже всюди втрачене і таких німбів залишилося тільки три).

Подібними виявляються навіть окремі деталі. Зокрема, у стінопису київського храму і в розписах монастиря Голіа крізь темно-синє тло чітко проглядає широка смуга зеленішого відтінку: вона розміщена на рівні плечей фігур основного реєстру і сягає їхніх ніг. Ця смуга що йде по периметру храму¹³.

Звичайно, це тільки попередні й побіжні зауваження. Стилістичний аналіз має бути ретельним і достеменним і базуватися на доброму знанні пам'яток. Але ми особисто вважаємо найперспективнішими пошуки стилістичних аналогій саме в цьому напрямку.

Точка зору В. Делюги на цю проблему нам видається найпереконливішою. Тим більше, що її поділяли і деякі українські вчені. Зокрема, відомий дослідник Є.П. Кабанець висловив немало цікавих і оригінальних думок із приводу розписів Спаського храму XVII ст. У чисельних публікаціях цей учений наголошував, що питання мистецьких впливів на живопис Спаського храму досі остаточно не вирішене. Він згадував обидві основні гіпотези стосовно виконавців берестейських розписів: ці фрески перебувають під провінційним (діаспорним) впливом візантійського мистецтва чи відображають власний український національний колорит із суто зовнішнім сприйняттям рефлексуючої візантійської підоснови. Але, так само, як і В. Делюга, Є. Кабанець вважав, що живопис Берестейського храму має найближчі паралелі в стінопису церков Південної Буковини і Молдови (в Борешті, Нямці, Каушанах тощо). Там існували чималі колонії грецьких переселенців. Сприйняті і засвоєні ними візантійські традиції могли збагатитися на місцевому ґрунті молдавсько-волоськими елементами і відтак із подвійним наповненням набути поширення на території багатонаціональної Речі Посполитої. Молдова перебувала під протекторатом, а пізніше – під сильним політичним впливом цієї держави в XIV-XVII ст. Саме тому, вважав Є.П. Кабанець, греко-романські стінописи з виразно православними рисами з'явилися у готичних храмах Кракова, Любліна, Вислиці і Сандомира, Цим же можна пояснити їхню появу у спорідненому духовному середовищі Києва.¹⁴

Учений наголошував, що окремі аналоги берестейського малярства поширилися не тільки в ареалі межиріччя Бистриці, Молдови і Сирету, але й у Південній Бесарабії (Успенська церква в м. Каушани (Кеушень)).¹⁵

Багато зусиль Є.П. Кабанець приклав заради реконструкції ідейного задуму храму. Він стверджував, що Спаський храм має чітко сплановану концепцію малювання. В ньому простежується щонайменше кілька повноцінних художньо-зображувальних тем: євангелічна, напучувальна; аскетична, спокутувальна; величальна, патетична, – що творчо переосмислюють настанови грецьких єрміній, посібників живописного мистецтва. Невеличкі розміри храмового приміщення вимагали нових нестандартних, новаторських підходів до моделювання художньої композиції споруди. При цьому підписи до окремих зображень, дійсно,

могли бути переплутані чи спотворені, але це не свідчить про загальну несумлінність виконавців.¹⁶

Поділяючи і в цьому питанні думку Є.П. Кабанця, ми вважаємо, що проблема інтерпретації ідейно-художнього змісту Спаських розписів потребує подальшого ґрунтовного дослідження. Сучасний стан розвитку мистецтвознавства вимагає використання у дослідженні пам'ятки принципово нових методів. Застосування при її вивченні методології інших наук дасть змогу створити широкий культурний контекст для цього мистецького явища. Стінопис храму слід розглядати у нерозривному зв'язку з іншими проявами культурного життя, і в першу чергу – з тогочасною церковною літературою. Тоді стане можливим здійснити більш вірогідні інтерпретації іконології ансамблю.

Зазначимо, що дослідження розписів церкви Спаса на Берестові ускладнюється внаслідок того, що нині лише частина стінопису XVII ст. розкрити від пізніх записів. Жодна з реставрацій, що проводилися у храмі в радянський і пострадянський час, не була завершена.

Практично не розроблена проблема іконографії розписів. До останнього часу стінопис храму не тільки не був опублікований у повному обсязі, але не існувало навіть повного переліку та опису композицій церкви. Цю нелегку працю нещодавно здійснив Є.П. Кабанець, який атрибутував сюжети усіх композицій і навіть переписав більшу частину написів на них. На жаль, ця праця нині існує лише у рукописному варіанті¹⁷. Щодо витоків іконографії композицій храму слід зазначити, що це питання вимагатиме тривалих пошуків і залучення широкого кола пам'яток поствізантійського мистецтва.

Отже, ціла низка проблем, пов'язаних із стінописом Спаського храму, вимагає подальшого висвітлення. І першим кроком у їх вирішенні має стати видання каталогу стінопису. З метою каталогізації розписів церкви у червні-вересні 2007 р. за нашою участю у храмі було проведено нову фотозйомку. Сподіваємось, що праця над каталогом буде завершена, і ним зможуть скористатися всі, хто цікавиться історією вітчизняної культури і мистецтва. (Див. кольорове фото 1-6.)

---

1. Петров Н.И. Историко-топографические очерки Древнего Киева. – К.: Типография императорского Университета Св. Владимира, 1897; Петров Н.И. Древняя стенопись в Киевской Спасской на Берестове церкви оттиск из журнала "Труды Киевской Духовной академии". – К.: Тип. И.И. Горбунова, 1908.

2. Шероцкий К.В. Киев. Путеводитель. – К.: Типография В.С. Шульженко, 1917. – Репринтне видання. – К., 1994. – С. 276.

3. Цит. за.: Кабанець Є.П. Церква Спаса-на-Берестовім та еволюція візантійських форм в українському малярстві XVII ст. // Історія релігій в Україні. Матеріали VIII міжнародного круглого столу (Львів, 11-13 травня 1998 року). – Львів: Логос, 1998. – С. 110.

4. Скоп-Друзюк Г., Скоп Л. До проблеми фундації Петром Могилою розписів 1644 року в храмі Спаса на Берестові // Петро Могила і сучасність (до 400-річчя від дня народження). Тези доповідей і повідомлень міжнародної конференції. Київ, 14-16.03.1996 р. – К., 1996.- С. 42-43.

5. Логвин Г.Н. Монументальний живопис XIV – першої половини XVII ст. // Історія українського мистецтва: В 6 т., 7 кн. / Голов. ред. УРЕ. – К., 1967. – Т. 2: Українське мистецтво XIV – першої половини XVII ст. – С. 207; Він же: По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки. – К., 1968. – С. 58; Овсійчук В.А. Українське мистецтво XIV – першої половини XVII ст. – К.: Мистецтво, 1985. – С. 127; Жолтовський П.М. Монументальний живопис на Україні XVII – XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 13-15.

6. Делуга В. Молдавсько-волоські елементи в церковних розписах Києва за часів Петра Могили // Петро Могила і сучасність (до 400-річчя від дня народження). Тези доповідей і повідомлень міжнародної конференції. Київ, 14-16.03.1996 р. – К., 1996. – С. 34-36; Deluga W. Przemiany ikonograficzne w malarstwie cerkiewnym Kijowa w XVII wieku i jego elementy moldawsko-woloskie // Машинопис виступу на міжнародній конференції "Петро Могила і сучасність", 14-16.03. – 1996.

7. Делуга В. Молдавсько-волоські елементи в церковних розписах Києва за часів Петра Могили // Петро Могила і сучасність...- С. 34-36.

8. Deluga W. Przemiany ikonograficzne w malarstwie cerkiewnym Kijowa w XVII wieku i jego elementy moldawsko-woloskie. – P. 1.

9. Там само. – P. 1.

10. Там само. – Р. 2.
11. Див.: Dobjanschi A., Simon V. Arta ?n epoca Vasile Lupu. – B.: Editura Meridiana, 1979. – II. 22, 25.
12. Dobjanschi A., Simon V. Arta in epoca Vasile Lupu. – II. 22.
13. Там само. – II. 22.
14. Кабанець Є.П. Дослідження стінопису церкви Спаса на Берестові // Реставрація музейних пам'яток в сучасних умовах. Проблеми та шляхи їх вирішення. Тези та матеріали доповідей міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю Національного науково-дослідного реставраційного центру України / Національний Науково-дослідний реставраційний центр. – К., 1998. – С. 58-59; Кабанець Є.П. Церква Спаса-на-Берестовім та еволюція візантійських форм в українському малярстві XVII ст. // Історія релігій в Україні. Матеріали VIII міжнародного круглого столу (Львів, 11-13 травня 1998 року). – Львів: Логос, 1998. – С. 111.
15. Кабанець Є.П. Церква Спаса-на-Берестовім та еволюція візантійських форм в українському малярстві XVII ст. – С. 111.
16. Кабанець Є.П. Дослідження стінопису церкви Спаса на Берестові. – С. 59.
17. Кабанець Є. П. Система розписів церкви Спаса-на-Берестові (Рукопис) / Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. – К., 1998.

Радченко О.М.

*заступник завідуючого науково-дослідного відділу
музейних комунікацій Національного Києво-Печерського
історико-культурного заповідника*

ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В ІНТЕРАКТИВНИХ РОЗРОБКАХ НАЦІОНАЛЬНОГО КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА

Сучасний бурхливий рівень розвитку інформаційних технологій обумовлює їх проникнення у всі сфери суспільного життя як окремих людей, так і держави в цілому. Одним із найважливіших напрямків діяльності нашої держави є збереження її історичної та культурної спадщини. Осередком такого збереження є один із провідних музейних закладів України – Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник з його неперевершеним архітектурним ансамблем та музейною збіркою, яка налічує понад 71 тисячу пам'яток історії і культури.

Для реалізації цього напрямку у Національному Києво-Печерському заповіднику створена система науково-дослідних підрозділів, які покликані не лише зберігати, реставрувати і досліджувати, але й пропагувати надбання нашого народу. Для виконання цих завдань науково-дослідним відділом музейних комунікацій, який я представляю, залучаються найновітніші комп'ютерні та інформаційні технології. Серед них створення мультимедійних 3D каталогів виставок, інтерактивного гід-туру по території Києво-Печерського заповідника, а також нового інтернет-сайту Заповідника.

Мультимедійні каталоги виставок, які ми створюємо, це інформаційні системи, що призначені як для рекламних, презентаційних цілей, так і для освітніх задач. При перегляді будь-якого мультимедійного диска користувач занурюється в інтерактивне середовище, де на нього впливають графічні образи і звуки. Для користувача компакт-диск є невеликим інтерактивним фільмом, у якому передача інформації відбувається завдяки системі навігації-вибору визначених пунктів текстового меню, чи меню, що складається з картинок-піктограм.

Хочу представити деякі з мультимедійних розробок нашого відділу:

Насамперед, до 190-річчя з дня народження Т.Г.Шевченка у 2004 р. в Києво-Печерському заповіднику була створена виставка "Свою Україну любіть... За неї Господа моліть...",

надрукований каталог та створений мультимедійний диск цієї виставки у програмі Macromedia Flash MX. На виставці були представлені мистецькі твори і видання поезій Т.Шевченка із зібрання семи державних музеїв: Національного музею Тараса Шевченка, Національного художнього музею України, Національного Києво-Печерського заповідника, Національного музею історії України, Київського літературно-меморіального будинку-музею Т.Г.Шевченка, Українського центру народної культури "Музей Івана Гончара", Музею книги і друкарства України, а також особистої колекції Предстоятеля Української православної церкви Митрополита Київського і всієї України Володимира. Всього на виставці демонструвалося більше 260 раритетів, пов'язаних з творчістю великого сина України Тараса Шевченка. Диск у режимі слайд-шоу демонструє експонати виставки та супроводжується церковним співом та дикторським текстом. Кнопки навігації дають можливість за бажанням зупинити показ слайдів або повернутися на початок перегляду. При цьому музичний і дикторський супровід продовжують лунаєти.

Наступною розробкою став спільний проект нашого відділу та студії "MBNet" до відкриття виставки Заповідника "Духовна спадщина подвижників Христа відлунням пам'яті століть жива" – компакт-дисуку цієї виставки у новій програмі 3D Photointeractive. Виставка була побудована до 950-річчя Києво-Печерської лаври та розповідала про її подвижників та видатних діячів. В експозиції були представлені ікони, портрети, стародруки, твори літургійного шитва, церковне начиння, археологічні знахідки XI-XX ст. із зібрання Національного Києво-Печерського заповідника.

Компакт-диск виставки складається з переліку експонатів, розділених по групах збереження, а також тривимірної моделі виставки, що демонструє зали виставки, якими можна вільно пересуватися та роздивлятися експонати виставки у вітринах, наближаючи та віддаляючи їх. Експонати у вітринах виконані у вигляді "гарячих точок", через які можна потрапити до каталогу виставки з детальним описом експоната та можливістю подивитися експонат з будь-якого боку, при бажанні значно наблизивши його.

Продовжуючи нашу співпрацю у цій же програмі було створено електронний каталог виставки "Лаврська скарбниця". На виставці представлені пам'ятки церковної старовини XVII-початку XX сторіч із зібрання Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Серед експонатів – вироби українського, російського, західноєвропейського, балканського походження, з ризниць храмів не тільки Києва, але і всієї України, зібрані і збережені протягом XX століття співробітниками музею.

Електронний каталог виставки "Лаврська скарбниця" включає в себе історичну довідку про Києво-Печерський заповідник та анотацію виставки, довідник з поясненням незнайомих слів, іконографічних сюжетів, довідок про історичних осіб, а також каталог експонатів по групах збереження з докладною інформацією про експонати та їх зображення. Причому зображення об'ємних експонатів, окрім лицьової та зворотної сторони, є можливість подивитися і у 3D-моделі, тобто поступово повертаючи сам експонат на 360°, а також наблизити його та роздивитися найдрібніші деталі.

Ще одна спільна робота – це віртуальний гід-тур по Києво-Печерському заповіднику, створений у програмі 3D Photointeractive. Це цифрова мультимедійна технологія, заснована на спільному використанні 3D-фотографій, панорамних, цифрових зображень, звуку і тексту та дозволяє всебічно оцінити достоїнства об'єкта. На відміну від відео, ця технологія дозволяє, знаходячись у середині панорамного об'єкта, інтерактивно керувати тривимірним об'єктом:

- обертати та одночасно оглядати об'єкт на 360° та керувати своїм поглядом;
- збільшувати та зменшувати об'єкт;
- за допомогою інтерактивної карти території одним дотиком курсору переміщуватися з однієї точки до іншої.

На основі технології 3D Photointeractive можна створювати віртуальні тури по музеях, історичних місцях, пам'ятках архітектури або цікавих куточках природи і таке інше. Ці віртуальні тури можуть бути записані на CD-R диски та розміщені в мережі Інтернет, можуть тиражуватися і поширюватися: як вкладиші до тематичних видань; у поштових повідомленнях відповідно до програм культурного обміну; на виставках, культурних заходах, семінарах, конгресах; у роздрібній торгівлі. Ця технологія відкриває великі можливості в роботі музеїв для збереження на електронних носіях культурної спадщини України.

І, звісно, хочеться сказати про наш новий internet – проект, який був презентований у грудні 2006 року на конференції "Могилянські читання", – нова версія сайту Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника – <http://www.kplavra.kiev.ua>.

У ході реалізації проекту, в силу відсутності розробленого загальноукраїнського стандарту, нашим відділом був підготовлений свій варіант структури сайту. У рамках проекту відбувалося накопичення великого обсягу інформації, була спроектована база даних, написані програмні модулі керування та створені спеціальні веб-інтерфейси для користувачів.

Найважливіше те, що сайтом легко користуватися, він має легку систему навігації. Структура сайту зроблена так, що будь-якому користувачеві, навіть самому необізаному, на будь-якій сторінці зрозуміло, де він знаходиться та як йому перейти до інших розділів сайту. Кожен розділ має свій оригінальний графічний інтерфейс.

Подача інформації в новому internet – проекті здійснюється трьома мовами: російською, українською та англійською (у роботі); структура подачі матеріалу чітко продумана, ресурс розділений на дві частини:

- 1 – керування базою (відповідні права на доступ мають лише співробітники відділу)
- 2 – перегляд (доступ мають усі відвідувачі).

При реалізації проекту передбачено:

- легке керування інформаційним наповненням;
- відстеження переходів відвідувачів по сайту;
- підрахунок відвідуваності сайту;
- система зворотного зв'язку з відвідувачами.

Вцілому, під час реалізації проекту використано більше **1500 зображень**, у базі більше **1000 записів**, освоєно і використано біля двох десятків програм, за допомогою яких створено ефективний web-сайт.

У цілому структура сайту на сьогодні така:

1. **Новини** – опис найважливіших подій у Заповіднику, відвідування музею відомих особистостей, анонси та інформація про відкриття виставок і конференцій,

2. **Екскуртур** – це інтерактивний гід-тур по історичних, архітектурних пам'ятках Лаври. Підготовлений з використанням великого обсягу цікавої інформації і насичений останніми розробками в області web-дизайну.

3. **Сторінки історії** – історичний нарис з розгалуженою системою посилань на імена, події, дати, що дозволяє вам повернутися в минуле і згадати, що ж відбувалося в Києво-Печерській лаврі за давніх часів.

4. **Виставки** – представлена інформація про постійні і періодичні виставки Заповідника. В архіві зберігається інформація про виставки, що давно відбулися, а відвідувач одержує повну й об'єктивну інформацію про виставкову діяльність Заповідника протягом тривалого часу.

5. **Видання** – розділ, в якому розміщені анонси журналу "Лаврський альманах", матеріали щорічних наукових конференцій "Могилянские читання" з короткими резюме, а також інших видань Заповідника.

6. **Конференції** – матеріали конференцій, що проводить музей, по роках.

7. **Музеї** – розділ про музейні заклади, що розташовані на території Заповідника: Музей

книги та друкарства України, Музей театрального, музичного та кіномистецтва України, Музей українського народного декоративного мистецтва, Музей історичних коштовностей України, який подає коротку інформацію про музеї та їх колекції. Державна історична бібліотека України – це невеликий розділ, у якому представлена інформація і розклад роботи бібліотеки, про зал стародруків, рідкісних і коштовних книг.

8. **Інформація** – довідковий розділ, в якому представлено інформацію про роботу Заповідника, ціни на квитки, перелік екскурсій. Тут також представлена інформація про структуру, служби та відділи Заповідника.

9. **Музейний сервіс** – цей розділ дає можливість дізнатися про тематику екскурсій і лекцій, а також знайомить відвідувачів з роботою Служби музейного сервісу.

10. **Словник** – представлена база даних термінів по історичній, художній, архітектурній тематиці, а також хронологія найважливіших подій в історії Лаври і Заповідника, з дня заснування і дотепер. У цій частині також розміщена коротка характеристика по персоналіях.

11. **Фотогалерея** – до цього розділу увійшли всі фотографії, використані в проєкті.

Та після розміщення сайту в мережі Internet найважливіша робота тільки починається. Сайт вимагає постійного (хоча і не дуже значного) вкладання трудових, інформаційних і фінансових ресурсів. Але при цьому може приносити віддачу, що набагато перебиває витрати.

Адже метою представництва музею в мережі Internet є реклама музею і просвітительська функція музею, а це означає що:

- підвищиться популярність музею, як в Україні, так і в усьому світі;
- у музею з'явиться своє "обличчя" в мережі Internet. Саме так, як музей представлений, про нього дізнаються в усьому світі;
- набагато інтенсивніше іде процес обміну професійною інформацією. Значно полегшується процес організації спільних проєктів з іншими музеями.

Представництво музею в мережі Internet починає впливати на його розвиток. Сайт може перетворитися на експериментальний майданчик для музейного проєктування, місце розробки різних музейних моделей.

Нажаль, часто до створеного Internet –представництва починають відноситися, як до виданого буклету або путівника і перестають оновлювати його зміст. Це велика помилка. Адже сайт – це гігантський інформаційний стенд, який повинен увесь час вдосконалюватися та оновлюватися. Без цього він приречений на загибель і забуття.

Нікітенко Мар'яна Михайлівна

кандидат історичних наук, завідувача науково-дослідним відділом вивчення історії духовної культури Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника

ТЕЗИ

Побудова сакрального простору Успенського собору Києво-Печерської лаври у світлі новітніх концепцій історичної науки

1. Семантика архітектурно-художнього образу Успенського собору – одна з маловивчених тем. У науці здебільшого приділялася увага історико – археологічному та архітектурному вивченню пам'ятки. На ідейно – символічні витoki своєрідного, неповторного образу собору увага майже не зверталася. Тема, запропонована у доповіді, є складовою великої проблеми вивчення пам'яток Давньої Русі в контексті середньовічної ментальності, з огля-

ду на іншу, відмінну від сучасної, картину світу.

Розкриття заявленої теми можливе в руслі останніх досліджень історичної науки, в яку введено поняття ієротопії, що широко обговорюється у російських та західних наукових колах. Автором і впроваджувачем концепції *ієротопії* є відомий дослідник візантійської іконографії, директор Наукового Центру східнохристиянської культури у Москві – Олексій Лідов.

2. Проблема ієротопічного підходу до вивчення пам'яток на сьогоднішній день полягає в тому, що його дослідницьке поле лише знаходиться у процесі визначення, не розроблені також і його методи. Тому у даній роботі ми, по-перше, запропонуємо "новий спосіб бачення" чи нове прочитання семантики Успенського собору Києво-Печерської лаври – як один з методів ієротопічних досліджень; по-друге, спробуємо розглянути семантику цього храму в контексті цього бачення. Це необхідно зробити для того, щоб виявити джерело ("ідею-парадигму". – О.Лідов), що визначило структурний задум простору храму, якому були підпорядковані абсолютно всі видимі форми.

3. Перевагу ідейних принципів у художньому задумі Успенського собору ілюструє Києво-Печерський переказ про його створення. У Києво-Печерському "Слові" про створення Успенського собору варягу Шимону, золотий пояс якого був покладений в основу вимірів головного Печерського храму, за середньовічними уявленнями – від Бога була надана вичерпна інформація про план (проект) чи символічний образ церкви.

4. В результаті проведеного дослідження ми дійшли висновку, що провідна ідея будівництва Великої Печерської церкви полягала у створенні на терені Печерської обителі сакрального простору Небесного Єрусалиму, священний модуль якого був утілений у легендарному поясі варяга Шимона.

Тема є цікавою з огляду на новий підхід до вивчення давньоруських пам'яток. Як така, що пропонує один з методів ієротопічного бачення, вона може бути використана в процесі "прочитання" важливої інформації, закодованої у сакральних комплексах Чернігівщини.

Корнієнко В.В.

старший науковий співробітник відділу науково-історичних досліджень Національного заповідника "Софія Київська"

ДОСЛІДЖЕННЯ ГРАФІТІ НА ФРЕСЦІ "СВЯТИЙ АНФІМ" В ХРЕЩАЛЬНІ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

Пам'ятки епіграфіки являють собою складову не книжкової писемності, вони безпосередньо пов'язані з місцем, предметом та часом написання, і, на відміну від традиційних писемних текстів, відзначаються автентичністю, тобто, не відчули на собі впливу більш пізніх переписувачів¹. Ці характеристики дозволяють розглядати видряпані на стінах архітектурних споруд написи та малюнки, що, від способу виконання, отримали назву graffiti, як своєрідні та багатогранні за ступенем інформативності історичні джерела. Їх значення підкреслювалось ще в 60-х рр. ХХ ст.², адже пам'ятки епіграфіки відображають безпосереднє сприйняття середньовічною людиною оточуючого світу, що важливо для визначення та розуміння ментальних установок Середньовіччя. Вивчення та введення в науковий обіг графіті як автентичних документів виступає необхідною передумовою для всебічного дослідження середньовічної історії, в тому числі й історії Києва. Завдяки дослідженням графіті Софійського собору та інших архітектурних пам'яток міста, С. О. Висоцьким в науковий обіг було введено значний за обсягом епіграфічний корпус написів та малюнків XI – XVII ст.³.

Проте, як показали подальші дослідження вчених⁴, опублікований матеріал містить дуже багато суперечливих моментів, потребує суттєвого коригування в прочитанні та інтерпретації, що ускладнює його використання в якості джерела для вивчення окремих аспектів середньовічної історії України. До того ж, ці 417 написів та малюнків становлять лише невелику частину епіграфічного корпусу середньовічного Києва. Саме тому плановою роботою відділу науково-історичних досліджень Національного заповідника „Софія Київська” передбачається вивчення та складання повного каталогу софійських графіті⁵.

В процесі дослідження графіті в хрещальні на фресці із зображенням святого справа від апсиди (мал. 1), було виявлено ряд епіграфічних пам’яток XII – XVII ст. Нижня частина фрески була пошкоджена та відреставрована, очевидно, під час робіт по зведенню апсиди в східній стіні приміщення, адже її тиньк ідентичний із тиньком нижньої частини фрески. Ці роботи можуть бути датовані приблизно рубежем XI – XII ст.⁶

Саме на реставрованій нижній частині фрески виявлено 39 графіті (№№ 481-482, 498-501, 543-575). Поверхня фрескового тиньку значно пошкоджена подряпинами та вибоїнами, прорізи багатьох графіті частково закриті шпаклівкою. Тим не менше, всі пам’ятки епіграфіки відносно добре простежуються, що дозволяє досить впевнено ідентифікувати більшу частину з них. Формат даного видання не дозволяє подати повний перелік виявлених графіті, наукова публікація яких повинна включати прочитання в орфографії пам’ятки, фотографію та прорисовку кожної, коментарі до спірних моментів в плані прочитання, реконструкції тексту та інтерпретації. Така робота передбачається при складанні каталогу, куди будуть включені і виявлені 39 написів та малюнків під відповідними порядковими номерами. В роботі ми зосередимо увагу на загальних результатах дослідження.

В процесі вивчення графіті стало можливим, насамперед, визначити образ зображеного на фресці святого. Перший (мал. 2) чотирьохрядковий напис (№ 499) з його ім’ям являє собою підпис до фрески – *αγιος ΑΝΘ·ΙΜΟΣ* (Святий Анфім). Другий (мал. 3), також чотирьохрядковий (№ 500), являє собою звернену до святого молитву – *πομ[α]νι στγιν ΑΝΘ·ΙΜΟΣ* (Пом’яни, святий Анфіме). Третій напис (№ 568), трьохрядковий, зберігся фрагментарно, проте досить легко реконструюється – *ΑΝΘ·[ΙΜΟΣ]*. Таким чином, за допомогою трьох написів вдалося встановити, що на фресці зображений нікомедійський єпископ, сщмч. Анфіма (мал. 4), страченого за відмову зректися віри у 303 р. шляхом усікновення голови⁷. Голова єпископа, від якої походило багато див, у X ст. зберігалась в Нікомідії, а в столиці Візантії було споруджено два храми на честь сщмч. Анфіма⁸. Отже, культ святого був досить поширеним у Візантії та на Русі. Це підтверджується розміщенням зображення Анфіма, ідентифікованого також завдяки графіті⁹, у святительському чині Михайлівського приділу та в хрещальні Софії Київської, а також великою кількістю графіті на останній.

Серед адресованих зображеному на фресці святому графіті особливо виділяється фрагментарно збережений дворядковий напис (№ 558), права частина якого знищена вибоїною (мал. 5). У верхньому рядку збереглось слово стги під титлом, чотири літери ники та фрагмент ще одної літери у вигляді дужки. Остання може бути реконструйована як ф. У нижньому рядку відносно чітко читаються слова за раба. Через невеликий обсяг матеріалу для палеографічного датування, напис з певною долею умовності можна віднести до XIV ст.¹⁰. В цілому текст молитви відповідає формулі „Святий [ім’я], молись за раба свого”. Адже святим мученикам надано право молитись та просити перед Господом за тих, хто їх закликає (Откр. 6: 9-11; 7: 14-17). Очікування другого пришествя Ісуса Христа було особливо актуальним у християнському світі Середньовіччя, у тому числі й у Київській Русі. Неодноразово робилися спроби вирахувати дату „кінця світу”, однією з найбільш розповсюджених був 7000 рік від створення світу¹¹. Захист і заступництво святих мучеників для людини того часу були однією з можливостей порятунку і прощення гріхів на Страшному Суді. Тож наявність подібної молитовної формули на фресці із образом сщмч. Анфіма не повинна

дивувати. Проте ім'я зображеного на фресці священномученика не співпадає із ім'ям згаданого в графіті святого. Адже в ньому мова йде про константинопольського патріарха, свт. Нікіфора I Сповідника (806-815 рр.), який виступав активним противником іконоборства, за що був засланий до монастиря св. Феодора на одному з островів в Мармуровому морі, де і помер 2 червня 828 р.¹² Пояснити таку невідповідність можна лише помилкою автора напису, який сплутав імена святих. Дійсно, при порівнянні образів сщмч. Анфіма та свт. Нікіфора одразу впадає в очі їх велика схожість (мал. 6). Тож, автор графіті цілком міг переплутати святих, особливо за умови поганої збереженості або відсутності супроводжувачого образ дипінті.

Переважна більшість записів (16 одиниць) являють собою найбільш поширену молитовну формулу „Ги помози рабѣ своєму [ім'я]”: її повні (№ 544, 573) та скорочені варіанти, в яких зберігається частина звернення та прохання „Господи, помилуй (пом'яни, помози)” (№ 545, 555, 559, 560), лише прохання „пом'яни” (№ 554) або лише звернення „Господи” (№ 543, 552, 556, 562, 563, 565, 566). До фрагментів подібних формул можна віднести напис, у якому збереглось лише ім'я людини в родовому відмінку – ром[а]на (№ 570), а також фрагмент напису, яке умовно може бути реконструйоване як ім'я со[фи] (№ 569). В останньому випадку не виключена також інтерпретація графіті як напису-звернення безпосередньо до Премудрості Божої, Святої Софії. Отже, на основі наявних даних можна стверджувати, що молитви за формулою „Ги помози рабѣ своєму” мають відкриту структуру, здатну не лише *включати* нові елементи¹³, а також *виключати* складові стандартної форми напису, тобто, мають властивості як розширення, так і скорочення.

Крім згаданих вище імен Роман та Софія (?), тексти повних формул молитви додають до іменослова епіграфічних матеріалів фрески імена Стефана (№ 544) – п[о]мо[зи] ги рабѣ своє[му] стефа[ну] (*Помози, Господи, рабу своєму Стефану*) та, можливо, Меркурія (№ 553). Останнє графіті дуже пошкоджене (мал. 7), впевнено вдається прочитати лише початок напису – ги п[омози] раб[ѣ] своєму (*Господи, помози рабу своєму*). З наступних літер другого та третього рядків чітко простежуються лише окремі – к в другому, оу, и в третьому. Загалом, орієнтовна загальна кількість літер – близько 8-9 в другому (не враховуючи шести в слові „своєму”), в другому – 10-11. За традиційною формулою, наступним словом після „своєму” йде ім'я автора молитви. Навряд чи воно могло складатись із 20 літер. Власне ім'я автора починалось з літери л або м, містило в середині к і, можливо, ъ перед нею. Таким характеристикам найбільше відповідає ім'я мєрѣкѣрии (Меркурій). Сполучення оу на початку третього рядка може розглядатись як закінчення імені, вжите замість ю (що неодноразово спостерігалось серед графіті собору). В такому випадку наступне слово потрібно розглядати як друге ім'я автора, адже таке написання характерне при вживанні імені Меркурій: Меркурій-Іван (графіті № 3014), Меркурій-Вячеслав (печатка із розкопок Смоленської церкви святих Бориса та Гліба¹⁵). Проте, через значні пошкодження фрескового тиньку, реконструювати друге ім'я Меркурія, згаданого в графіті № 553, на даний момент не виявляється можливим.

У зв'язку із незначною кількістю матеріалів для палеографічного датування та значними пошкодженнями графіті, впевнено визначити вік написів не видається можливим. Тому проблема датування написів потребує окремого дослідження і може бути вирішена лише після більш повного вивчення софійських написів.

Окрему категорію кириличних записів становлять графіті, що складаються із двох літер: ап (№ 561) та во (№ 548). Схожий запис був виявлений в новгородському Софійському соборі (№ 34), що інтерпретується як робоча помітка при будівництві храму¹⁶. Дві літери графіті дійсно, скоріш за все, мають цифрове позначення 81 (ап) та 72 (во), в яких десятки та одиниці написані з інверсією. Враховуючи їх розташування на фресці, вони не можуть інтерпретуватись як робочі помітки при будівництві та оздобленні собору, адже їх нанесення

на поверхню сухого фрескового тиньку (як показують дослідження прорізів) в якості таких не мало сенсу. Графіті цього типу можуть бути розтлумачені як посилання на відповідні частини певного церковного тексту, наприклад, позначення відповідних псалмів або їх частин.

На фресці „Святий Анфім” виявлено також один польськомовний напис (№ 498). Незважаючи на пошкодження другого рядка, в якому зазначене прізвище, напис досить добре простежується: **Stanislaw Jagoc[ky]** (*Станіслав Ягоцький*). Ідентифікувати автора на сьогоднішній момент не вдається, оскільки відомості про представників родини Ягоцьких зустрічаються лише з 80-х рр. XVII ст.¹⁷, тобто, пізніше за запис Станіслава. Адже, як показують дослідження, польсько та латиномовні графіті відносяться до періоду кінця XVI – першої половини XVII ст.

Окрім написів, значну частину графіті на фресці складають малюнки, що включають зображення:

- хрестів простих (№ 481, 557) або проквітлих (№ 564). У середньовічному діловодстві зображення хреста – символічна інвокація, закликання Імені Господнього для допомоги. Він заміняв словесну формулу „В ім'я Отця і Сина і Святого Духа”¹⁸. Графіті із зображенням хрестів так само виступають символічною інвокацією і за своїм змістом відповідають тексту молитви з проханням до Господа по допомогу. Це є найпростіший запис молитви, що здатна виконати навіть неграмотна людина;

- засіяного лану у вигляді великого квадрату (№ 482), розділеного на чотири менші із крапкою в середині кожного (мал. 8), та одного квадрату із крапкою посередині (№ 571).

Подібні малюнки також символізують Святе Писання;

- піднятої догори правої кисті руки в жесті благословення (№ 567);

- хижого птаха, який має довгий загострений гакоподібний дзьоб, великі лапи з довгими гострими пальцями, широкі груди (№ 546). Малюнок відзначається певною схематичністю, адже такий видовжений дзьоб більше притаманний чайці, а великі лапи із загостреними кігтистими пальцями та широкі груди – орлові. Скоріше за все, графіті зображує останнього. В християнському мистецтві орел виступає символом нового життя, яке відкривається тим, хто пройшов обряд хрещення, оскільки зображення орла на хрестильній купелі символізувало нове життя (Ісайя 40:31). Водночас орел виступає символом відродження у Воскресінні (Пс. 103; 5), а також атрибутом Іоанна Євангеліста¹⁹. Враховуючи розміщення малюнку в хрещальні, варто віддати перевагу першому значенню цього символу;

- голуба (№ 547). На тілі позначено дзьоб, велике око та крило, лапки передано за допомогою двох вертикальних рисок, які внизу завершуються трикутниками вершиною догори (мал. 9). Голуб в християнському мистецтві виступає символом душі та Святого Духа (Іоанн 1: 32), невинності та чистоти (Матф. 10: 16). Як атрибут апостолів та святих, голуб символізує божественне натхнення. Новохрещених також символізують голуби²⁰.

- ангела (№ 551), хоча така інтерпретація досить умовна, оскільки з усіх атрибутів іконографії ангелів²¹ через значні пошкодження фрескового тиньку простежуються лише овал голови з німбом та крила (мал. 10);

- фігури людини у жесті колінопреклоніння (№ 549), проте значні пошкодження фрескового тиньку не дозволяють говорити про це впевнено;

- погруддя святого (№ 550), від якого внаслідок пошкоджень фрескового тиньку збереглися лише контури. Малюнок дещо нагадує графіті із погрудним зображенням святих в Софійських соборах Києва (№ 70, № 71, № 77²²) та Новгороді (№ 190²³);

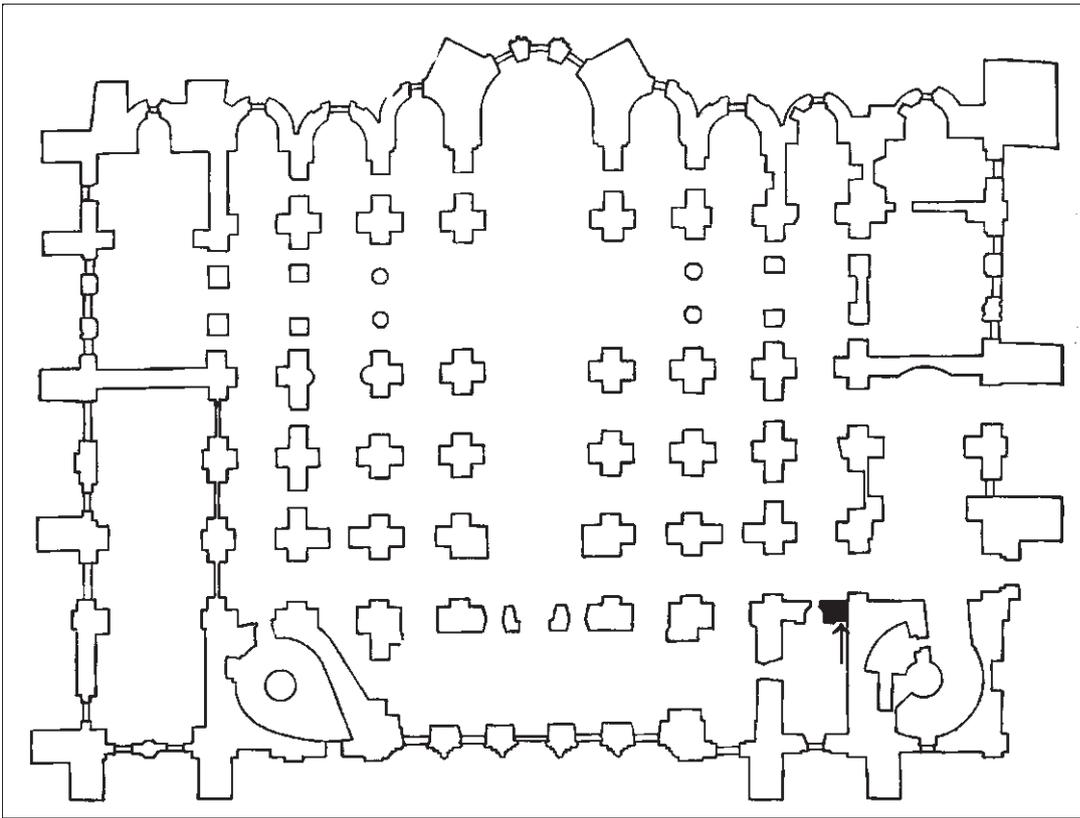
- антропоморфного характеру, дещо схоже за зовнішніми ознаками на графіті на одній із стінок шиферного саркофагу Михайлівської церкви Видубецького монастиря²⁴;

- у вигляді цифри 8. В глаголичних графіті такої форми інколи набувала літера н – наприклад в написі другої половини XII ст. в церкві Св. Ієроніма в Хумі (Хорватія)²⁵. Тому

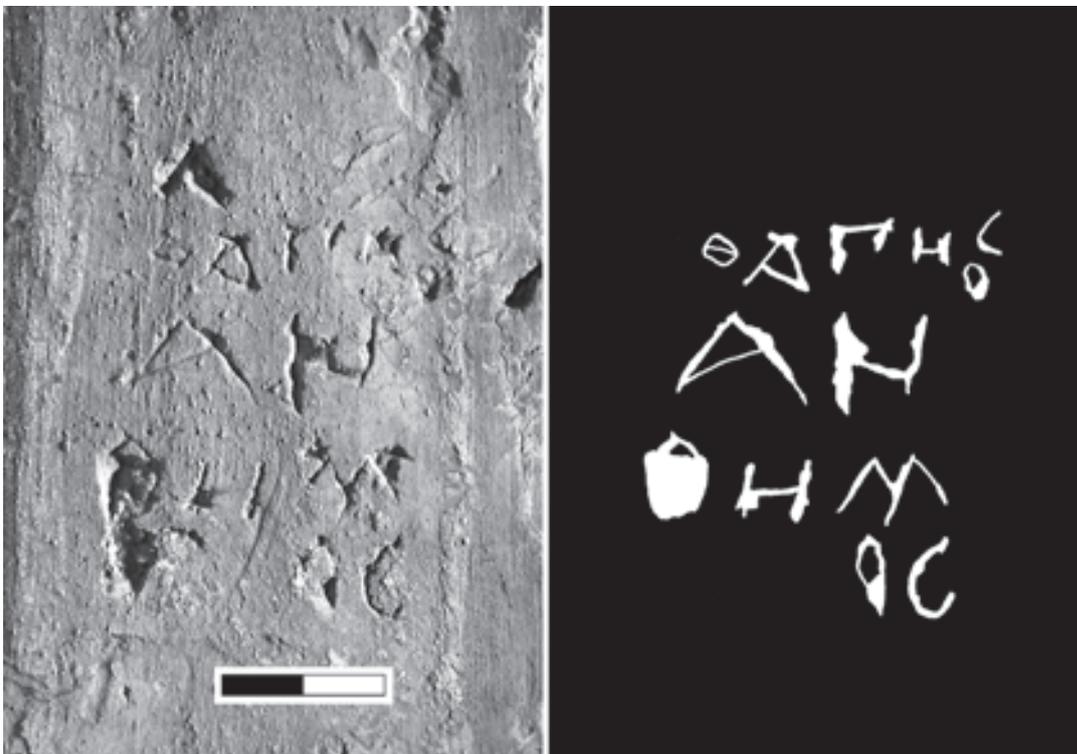
віднесення останнього зображення до категорії малюнків досить умовне.

Таким чином, на фресці в хрещальні Софії Київської збереглося 39 графіті, що включають 25 написів та 14 малюнків. Окрім суттєвого розширення меж епіграфічного корпусу, проведене дослідження дозволило ідентифікувати зображеного на фресці святого як образ сщмч. Анфіма, що значно розширює наші уявлення про стінописну програму цієї частини храму та про популярність окремих культів святих у середньовічного населення Києва, розкриваючи багатогранність інформативності цього виду історичного джерела.

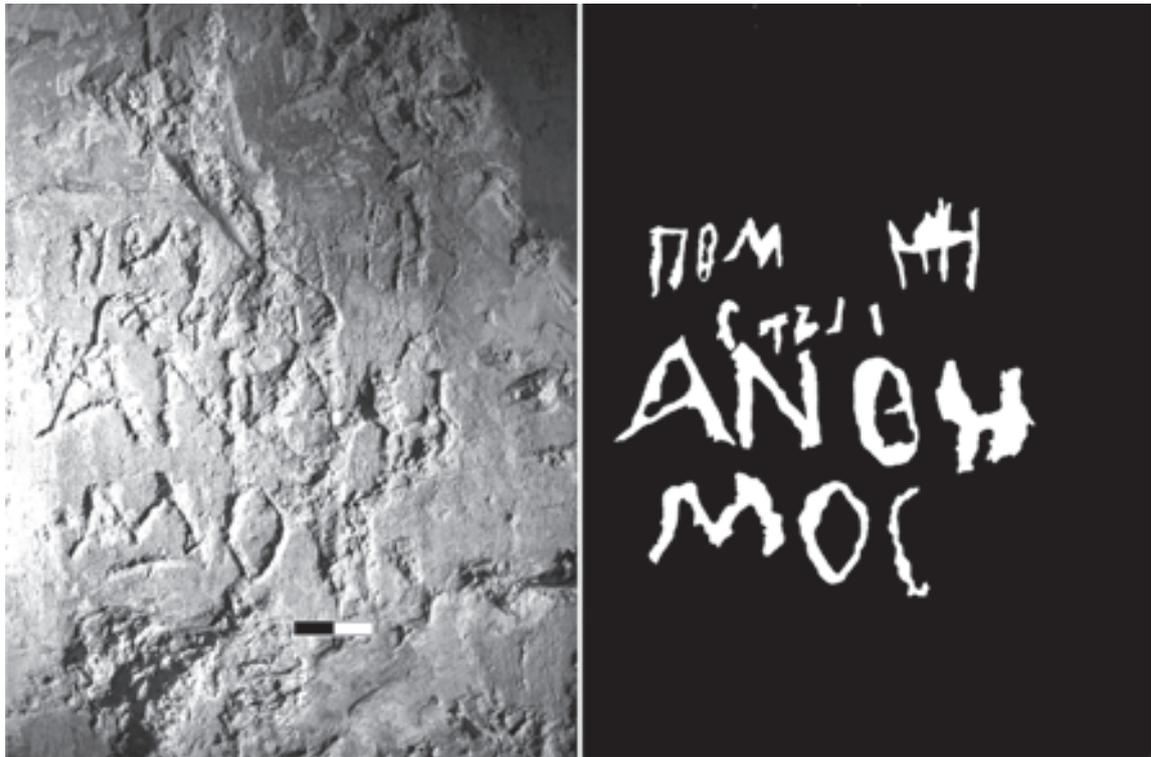
1. Рождественская Т.В. Древнерусские надписи на стенах храмов: новые источники XI–XV вв. – СПб., 1992. – С. 4-5.
2. Рыбаков Б.А. Русская эпитафия X – XIV вв. (состояние, возможности, задачи) // История, фольклор, искусство славянских народов. Доклады советской делегации. V международный съезд славистов. София, сентябрь 1963 г. – М., 1963. – С. 34-71.
3. Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. Выпуск I. – К., 1966; Высоцкий С.А. Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI–XVII вв.). – К., 1976; Высоцкий С.А. Киевские граффити XI–XVII вв. – К., 1985.
4. Зализняк А.А. К изучению древнерусских надписей // Янин В.Л., Зализняк А.А., Гиппиус А.А. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1997-2000 годов). – М., 2004. – С. 233-287; Орел В., Кулик А. Заметки о древних киевских граффити // Археология. – 1995. – № 1. – С. 124-132; Рождественская Т.В., Указ. соч. – С. 142-150; Турилов А.А. Заметки о киевских граффити // Лингвистическое источниковедение и история русского языка. – М., 2000. – С. 26-58; Янин В.Л. Эпиграфические заметки // Вопросы языкознания. – 1992. – №2. – С. 21-36.
5. Досліджує графіті ст. науковий співробітник відділу В. Корнієнко, загальне керівництво здійснює зав. відділу, д.і.н., проф. Н. Нікітенко. Дослідження відбуваються згідно методики С. Висоцького, яка включає вивчення напису чи малюнку при бічному освітленні, фотографування та створення прорисовки по виконаній фотографії; на кожне графіті складається окрема облікова картка. При складанні каталогу було прийнято рішення продовжити наскрізну нумерацію С. Висоцького, тому всі нововиявлені графіті отримують номер з 417-го.
6. Никитенко Н.Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. Историческая проблематика. – К., 2004. – С. 225.
7. Жития святых, на русском языке изложенные по руководству четьих-миней св. Дмитрия Ростовского. Кн. I (сентябрь). – К., 1998. – С. 61-72.
8. Там же. – С. 72.
9. Высоцкий С.А. Киевские... – С. 25.
10. Рыбаков Б.А. Русские датированные надписи XI–XIV веков. – М., 1964. – Табл. XI–XII.
11. Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). – М., 2001. – С. 236.
12. Жития святых, на русском языке изложенные по руководству четьих-миней св. Дмитрия Ростовского. Кн. X (июнь). – К., 1999. – С. 31-48.
13. Рождественская Т.В. Указ. соч. – С. 14.
14. Высоцкий С.А. Древнерусские... – С. 82.
15. Янин В.Л. Печать смоленского князя Вячеслава Ярославича // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – 1954. – № 55. – С. 150-152.
16. Мединцева А.А. Древнерусские надписи новгородского Софийского собора XI–XIV века. – М., 1978. – С. 58-59, 219, рис. 29.
17. Boniecki A. Herbarz Polski: wydanie nowe, elektroniczne. – Krakow, 2002. // <http://www.prodowanie.com>. – Т. 8, s. 48.
18. Поппе А. О брачном контракте на Руси // Берестяные грамоты: 50 лет открытия и изучения. Материалы международной конференции. Великий Новгород, 24-27 сентября 2001. – М., 2003. – С. 40.
19. Фергюсон Дж. Христианский символизм – М., 1998 – С. 21-22; Холл Дж. Словарь сюжетов и символов в искусстве – М., 1999 – С. 406; Апостолос-Кападона Д. Словарь христианского искусства. – Челябинск, 2000 – С. 160-161; Энциклопедия символов, знаков и эмблем. – М.-СПб, 2005 – С. 468-469.
20. Фергюсон Дж. Указ. соч. – С. 13-14; Холл Дж. Указ. соч. – С. 167-168; Апостолос-Кападона Д. Указ. соч. – С. 54-55; Энциклопедия... – С. 461.
21. Бенчев И. Иконы ангелов. Образы небесных посланников. – М., 2005. – С. 53-56.
22. Высоцкий С.А. Средневековые... – Табл. LXV, 1-2; LXVI, 1.
23. Мединцева А.А. Указ. соч. – Рис. 116.
24. Высоцкий С.А. Киевские... – Табл. XXV, 3.
25. Katiij R., Novak S. Dva tisjlježa pismene kulture na tlu Hrvatske. – Zagreb, 1988. – S. 35.

Мал. 1. План першого поверху Софії Київської (за С.О. Висоцьким). Стрілка вказує місце розташування досліджуваної поверхні стіни.

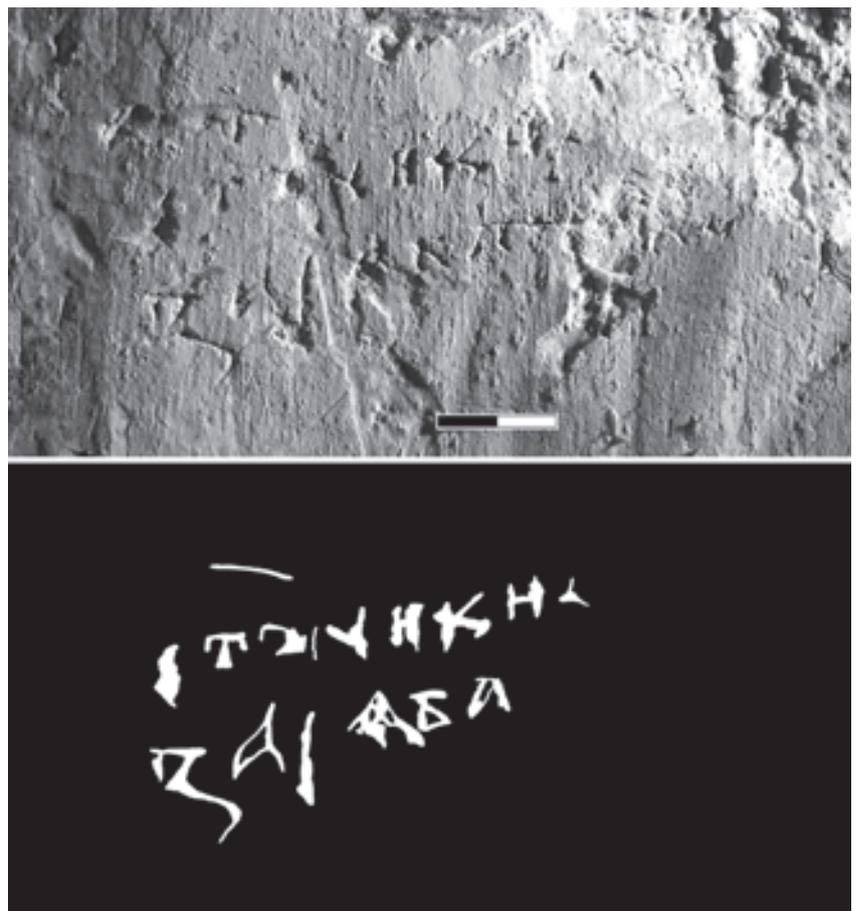
Мал. 2. Графіті № 499: фото, прорис.

Мал. 3. Графіті № 500: фото, прорис.

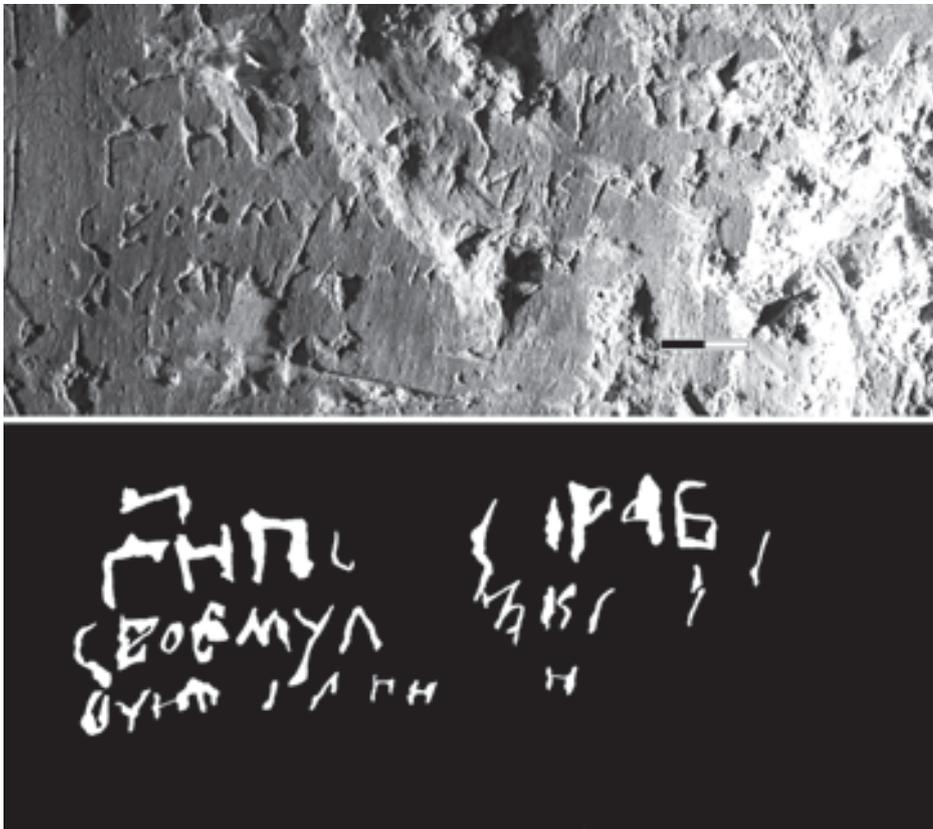
Мал. 4. Образ сщмч. Анфіма в хрецьальні Софійського собору.

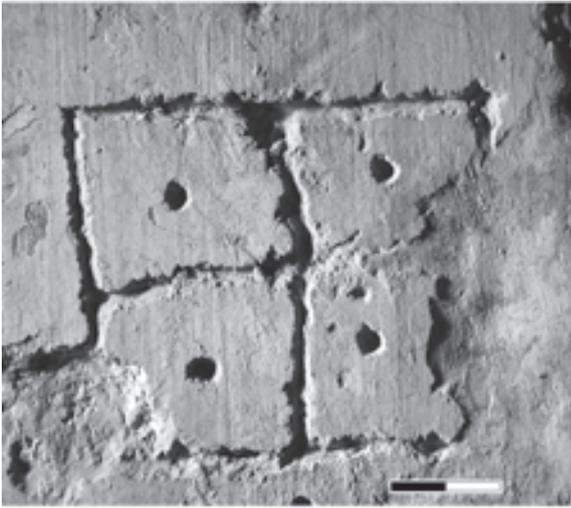
Мал. 5. Графіті № 558: фото, прорис.

Мал. 6. Образи сщмч. Анфіма (а) та свт. Нікіфора (б).

Мал. 7. Графіті № 553: фото, прорис.

Мал. 8. Графіті № 482: фото, прорис.

Мал. 9. Графіті № 547: фото, прорис.

Мал. 10. Графіті №551: фото, прорис.

ІСТОРІЯ ПОЯВИ У ПЕЧЕРСЬКОМУ ДІВОЧОМУ МОНАСТІРІ ЧУДОТВОРНОГО РУДНИНСЬКОГО ОБРАЗУ БОГОМАТЕРІ ЯК КЛЮЧ ДО ПИТАННЯ ПЕРВІСНОЇ НАЗВИ ОБИТЕЛІ

Історія появи чудотворного руднинського образу Божої Матері у Печерському дівочому монастирі за ігуменства в ньому матері гетьмана Мазепи, черниці Марії Магдалини, виводить, між іншим, на розгляд проблемне питання первісної назви обителі. Як виявляється, звичне натепер іменування її “Вознесенською” простежується лише з середини XVII ст. Джерела більш раннього періоду згадують обитель як «панянську Печерську». У хронологічній послідовності це панегірик архімандриту Єлисею Плетенецькому (1618 р.), заставний лист черниці Печерського монастиря Устинії Баличанки райці Андрію Лазаревичу (1621 р.), київська гравюра із зображенням преподобномучениці Акіліни (1627 р.), «Тератургіма» Афанасія Кальнофойського (1638 р.), «Опис України» Гійома де Боплана, який перебував у Києві за часів митрополита Петра Могили, Хроніка Йоахима Єрлича (1648 р.), послужна грамота гетьмана Богдана Хмельницького селянам с. Подгорців (1648 р.). Разом з цим, є підстави вважати, що дівоча обитель, заснована в першій чверті XVII ст., у часи активної протидії православних введенню унії, на території Києво-Печерської лаври, приймалася таким чином під покров Богородиці, уділом якої називають Печерський монастир і, відповідно, спершу іменувалася Покровською. Цей Богородичний образ, особливо вшанований козаками, знаходився над Святою брамою Лаври, на західному фасаді Троїцької церкви¹.

Зв'язок образу Покрова Богородиці з Лаврою, вочевидь, бере витoki з давньоруських часів, коли складався Патерик Печерський. Майстри, що прибули з Константинополя для будівництва Великої церкви, за переказом Патерика, були послані царицею Влахерна². Свято ж Покрова Богородиці встановлене на згадку видіння св. Андрію та Єпифанію у Влахернському Константинопольському храмі. Подію цю відносять до 909 р.³ Проте у Візантії день Покрова не святкувався, він був внесений у святковий ряд саме на Русі. Освячення церковних престолів на честь Покрова Богородиці та написання відповідних ікон поширилося за козацьких часів⁴.

Відсутність у ранніх джерелах іменування «панянської» обителі можна пояснити його розташуванням, за панегіриком Єлисею Плетенецькому, «у Печерському монастирі». Тобто, згадки про нього як про дівочий було достатньо, щоб зрозуміти, про що йде мова. Так само, як говорячи про Больницький монастир при Лаврі, кожен мав на увазі Троїцький Микільський з головною надбрамною церквою⁵. До речі, в літературі й джерелах його називають і Троїцьким Больницьким, і Микільським Больницьким. Явище, як виявляється, розповсюджене. Києво-Подільський Флоро-Лаврський жіночий монастир, заснований у XVI ст., у першій чверті XVIII ст. отримав подвійну назву після об'єднання з Вознесенським, але через її довгу вимову й певні пріоритети в різні часи називався то Вознесенським, то Флорівським. На сьогодні іменування його «Вознесенським» майже забуто, хоча відповідне освячення має головний престол у монастирі, а найдавнішого престолу на честь св. мучч. Флора і Лавра, навпаки, не існує (можливо, згодом, буде відновлений). Так і Печерський дівочий певний час міг згадуватися і як Вознесенський, і як Покровський. А те, що вважалося помилкою або неточним формулюванням, може стати саме згадкою про первісну назву обителі, яка більш тривалий час протрималася в усній традиції, аніж в офіційних документах.

Отже, першу згадку про те, що Печерський паняньський монастир звали Вознесенським отримуємо лише з опису Павла Алепського 1654 р.⁶ Відтоді цю назву можна зустріти в різноманітних джерелах, але інколи трапляються достатньо символічні згадки Покрова Богородиці, що наводять на думку про глибоку традицію вшанування цього образу в дівочому Печерському монастирі. Втрачену ланку історії обителі помітив свого часу відомий дослідник, краєзнавець Микола Закревський, коли переказував оповідь Самійла Величка про появу чудотворного образу Пресвятої Богородиці з Рудні у Вознесенському монастирі. Але списав незрозуміле місце на помилку автора літопису. В останньому під 1689 р. сповіщається, що 25 жовтня священник Василій, блюститель рудненської чудотворної ікони Божої Матері, прийшов уночі з цією іконою, нікого не повідомивши, і поставив у паняньському монастирі Покрова в церкві Пресвятої Богородиці. За перекладом В.О. Шевчука – «в дівочому Покровському монастирі в церкві Пресвятої Богородиці»⁷. І хоча така редакція тексту дуже зручна для доведення версії, що пропонується, маю констатувати в цьому місці неточність перекладу, яка впливає на зміст.

М. Закревський з означеного уривку літопису виводить: «Если это не ошибка Велички, то должно полагать, что при главной церкви Вознесения Господня был придел во имя Покрова Пресвятыя Богородицы»⁸. Але архівні документи підтвердили існування в монастирі окремої церкви, престол якої був освячений на честь Покрова Богородиці. Частіше вона згадується як трапезна⁹. Загадкою залишається першість, яку віддав рудненський священник церкві, котра не була на той час головною. Але якщо назва трапезної церкви – Покровська – зберегла первісну присвяту дівочого печерського монастиря, яку ще пам'ятали сучасники, то стає зрозумілим вчинок блюстителя чудотворної ікони, якого, беззаперечно, змусили перенести прославлений чудотворіннями образ Божої Матері до монастиря, де мати гетьмана була ігуменею¹⁰. Єдине, на що він міг наважитися у таких обставинах, це поставити ікону не в головному на той час Вознесенському храмі, а в трапезній Покровській церкві.

Та треба додати, що є й більш просте пояснення вчинку блюстителя ікони, на яке чомусь не зверталася увага. У Рудні, де ікона знаходилася спочатку в Микільській церкві, після її прославлення чудотворіннями, власне, для неї збудували храм на честь Покрова Богородиці¹¹. Тож, не виключено, що обрання священником Василем Покровської церкви для розміщення ікони у Печерському монастирі було пов'язане саме з відповідністю присвяти цього храму. Проте, історія появи чудотворного рудненського образу Божої Матері у Вознесенській дівочій обителі дала поштовх для більш уважного вивчення як питання первісної назви цього монастиря, так і значення символу Покрова в його житті.

Зупиняє на версії давньої присвяти Печерського монастиря святу Покрова зразок його печатки вже часів правління ним матір'ю Івана Мазепи. Відбиток подається в каталозі сфрагістичних та геральдичних пам'яток південно-західного краю К. Болсуновського. Упорядник констатував наступне: «Печать, вероятно, копия с иконы Покрова Божией Матери. Круговая надпись неразборчива. На документе 1701 г. купчей, данной игумениею Киево-Покровского монастыря, Марией Магдалиной Мазепиной Стародубскому полковнику Миклашевскому...»¹². Але й тут треба зауважити, що автор допустив помилку в назві монастиря поч. XVIII ст., коли з усіх архівних документів він відомий вже як Печерський Вознесенський. Проте обмовка небезпідставна з огляду на зображення на печатці.

Підсумовуючи сказане, узагальнимо, саме через які міркування виникла версія первісної назви Печерського дівочого монастиря, відмінної від загальновідомої на сьогодні:

по-перше, відсутнє іменування його «Вознесенським» у джерелах початкового періоду існування монастиря аж до середини XVII ст. А в означений час у ньому з'являється новий великий дерев'яний храм на честь Вознесіння Господнього, невідомий з більш ранніх описів;

по-друге, на користь запропонованої версії про первісну присвяту головного престолу

монастиря Покрова Богородиці, на мою думку, свідчить збереження цієї назви за трапезною церквою після зміни монастирського ансамблю, коли новий храм освятили на честь Вознесіння Господнього. Впадає в око розповсюдженість такої практики в історії створення монастирських ансамблів. Як приклади згадуються Микільський Больницький монастир (за назвою трапезної церкви), який відомий і під назвою Троїцький Больницький (за іменуванням головного храму) – до речі, яка присвята більш давня, залишається відкритим питанням; Флорівський Вознесенський – після переміщення на Поділ печерських черниць і побудови нового Вознесенського храму стара присвята головного престолу була перенесена у трапезну церкву, а з часом залишилася лише номінально у назві обителі;

по-третє, звертає на себе увагу традиція особливого вшанування Покрова Богородиці в житті Вознесенського монастиря – на доказ цього свідчить унікальний відбиток печатки дівочої обителі, часте повторення сюжету Покрова у мистецьких виробах, створених як у самому монастирі, так і на замовлення його черниць, символічне утворення дівочої обителі під Покровом Богородиці, уділом якої називають Печерську лавру.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Умовний вид церков Києво-Печерської лаври Афанасія в Акафистах 1677 р. // Січинський В. Архітектура в стародруках. – Львів, 1925. – С. 13. – Табл. XV, рис. 9.
2. Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. / Вступ. текст, примітки. – К., 1991. – С. 6.
3. Великия Минеи Четию, собранные Всероссийским митрополитом Макарием. Октябрь дни 1-3 / Изд. Археографической комиссией. – Спб., 1870. – Стб. 8; 207.
4. До порушеної теми див.: Кондаков Н.П. Иконография Богоматери. – Пг., 1915. – Т. 2. – С. 93.; Археология доби українського козацтва XVI – XVIII ст: Навч. посібник/ Д.Я. Телегін, І.С. Винокур, О.М. Титова та ін. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 210-212; Земная жизнь Пресвятой Богородицы и описание святых чудотворных ее икон. Справочное издание / Сост. С. Снегирева. – Ярославль: Верхняя Волга. 1997. – С. 331.
5. Teratourgema lubo Cuda, ktore byly tak w samym swieto cudotwornym Monastyru Pieczarskim Kiyowskim jako u w obudwu swietych pieczarach, w ktorych po woli Bozey Blogoslowieni Oycowie Piezarscy pozywzy, u ciezary Cial Swoich zlozyli. 1638 // Seventeenth-Century Writings on the Kievan Caves Monastery / Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. – Vol. IV. – С. 149. – Пояснення до плану № 37; Уманцев Ф.С. Троїцька надбрамна церква. — К., 1970. – С. 26.
6. Путешествие Антиохийского Патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским / Пер. с араб. Г. Муркоса. – М.: О-во сохранения лит. наследия, 1997. – С. 163-164.
7. Величко С.В. Літопис / Переклад з книжкової української мови В.О. Шевчука. – К.: «Дніпро», 1991. – С. 381.
8. Закревский Н. Описание Киева. – М., 1868. – Т. II. – С. 871.
9. ЦДІАК України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 7775. – Арк. 4.
10. Докладніше про обставини перенесення руднинської ікони Божої Матері див.: Крайня О.О. Культурно-мистецька спадщина Києво-Вознесенського Флорівського монастиря // Лаврський альманах: 36. наук. праць. – К.: «ВІПОЛ», 2005. – Вип. 14. – С. 68-69.
11. Карпинский К., свящ. О Руденской чудотворной иконе Божией Матери и о Мохнатинском местно чтимом списке ее // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – Чернигов, 1907. – № 2 – С. 45–51 (ч. неоф.); № 5 – с.181–185 (ч. неоф.); № 6 – С. 218–223 (ч. неоф.).
12. Болсуновский К. Сфрагистические и геральдические памятники юго-западного края. – К., 1899. – С. 6. – Табл. II, № 45.

Печатка Печерського дівочого монастиря з документу 1701 р.

Тупик Сергій Володимирович
директор Путивльського державного історико-культурного заповідника.

ПРОБЛЕМИ МУЗЕЄФІКАЦІЇ ДАВНЬОРУСЬКОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ м.ПУТИВЛЯ

Одним із перспективних напрямків соціально-економічного розвитку м. Путивля є розвиток туризму. В нинішній час основними об'єктами туристичного показу в м. Путивлі і найближчій окрузі є:

- 1) городище давньоруського Путивля ("Городок");
- 2) краєзнавчий музей;
- 3) Молчанський монастир;
- 4) Спасо-Преображенський собор;
- 5) Софроніївський монастир;

6) Музей партизанської слави і меморіальний комплекс у Спадщанському лісі. Вказані об'єкти якнайкращим чином презентують історико-культурну спадщину краю, викликають значну зацікавленість у туристів.

Однак, історико-культурна спадщина Київської Русі і, зокрема, події, пов'язані з безсмертним "Словом о полку Ігоревім", представлені недостатньо. В зв'язку з цим нижче подаються пропозиції, здійснення яких могло б суттєво поліпшити ситуацію у цій справі.

Мова йде про створення цілого комплексу об'єктів туристичного показу, який включав би Городок, музей "Слова о полку Ігоревім" та інші об'єкти.

Городок - пам'ятка археології національного значення, дитинець давньоруського Путивля, місце, де плакала Ярославна і де знаходився княжий терем.

Зараз на Городку знаходяться скульптура княгині Ярославни і пам'ятний знак на братській могилі воїнів, що загинули при обороні Путивля від монголо-татар у 1239 р. Однак, доцільно здійснити ряд інших заходів, які б підвищили туристичне значення Городка.

В центрі Городка в 1959 р. археолог В.А.Богусевич віднайшов залишки фундаменту і стін давньоруського храму XII ст. В 1965 р. їх повторно досліджував академік Б.О.Рибаків. В плінфі (цеглі) храму є клейма князівських цегельних майстерень у вигляді тризубців і двозубців - родових знаків княжої династії Рюриковичів. Це - унікальна археологічна пам'ятка. Зараз залишки цього храму засипані землею. Реконструкція первісного вигляду храму здійснена архітектором Ю.С.Асєєвим. Можна пропонувати багато варіантів музеєфікації даної пам'ятки: від позначення контурів споруди на поверхні землі до створення спеціального саркофага над розкопаними залишками храму. Думається, що найбільш доцільним варіантом було б спорудження над розкопаними залишками пам'ятки нового храму чи каплиці (можливо за проектом Ю.С. Асєєва). При цьому слід виконати таку вимогу: автентичні залишки храму XII століття повинні опинитися у напівпідвальній частині нової споруди. Це забезпечить нормальні умови їх збереження (температурно-вологісний режим) та можливість огляду туристами. Новий храм міг би бути одночасно і діючим храмом, і музеєм давньоруської архітектури.

Приблизно в 30 м на північ від Городка знаходиться будівля старої лазні. Її спорудили в 1910 р. Архітектура старої лазні (елементи готичного стилю) нагадує середньовічні феодалські замки і фортеці (напівкруглі вікна, стрілчаті арки, висока 15-ти метрова восьмикутна башта з напівкруглими стрілчастими арками і чотирма зубцями наверху). Кращого варіанту для розміщення музею "Слова о полку Ігоревім" у м. Путивлі не знайти.

Приміщення старої лазні знаходиться у приватній власності В.Я.Кривобока (м. Київ). Власник погоджується на пристосування будівлі під музей "Слова". Площа старої лазні (без

башти) - 550 м², що цілком достатньо для розміщення тут музейної експозиції. На чотирьох ярусах водонапірної башти можна влаштувати невеличке кафе, кіоск по продажу сувенірів, оглядовий майданчик тощо.

Експозиція майбутнього музею "Слова о полку Ігоревім" вбачається в складі трьох великих розділів:

1) матеріальна і духовна культура Русі в епоху "Слова о полку Ігоревім" (розділ складається в основному з експонатів археологічного характеру);

2) похід сіверських князів на половців в 1185р. (археологічні матеріали, діорами, картини);

3) "Слово о полку Ігоревім" в науці, літературі і мистецтві (видання "Слова" мовами народів світу, наукові праці, живопис, графіка, культура, прикладне мистецтво на сюжети і образи "Слова о полку Ігоревім").

Для заповнення експозиції майбутнього музею в Путивльському історико-культурному заповіднику вже зараз є достатня кількість експонатів і вони продовжують надходити.

Музеї "Слова о полку Ігоревім" вже діють в м. Ярославлі і Новгороді-Сіверському. Створення аналогічного музею у Путивлі є нагальною потребою. Відсутність такого музею суттєво заважатиме подальшому розвитку туризму.

Біля Городка і старої лазні (музею "Слова о полку Ігоревім") доцільно мати ще деякі об'єкти туристичного показу. Так, ще у 1980-х роках тут планувалося встановити пам'ятник руським дружинам, що увічнював би похід руських воїнів на половців у 1185 році. На жаль, пам'ятник тоді не був встановлений. Однак, нам не доцільно відмовлятися від цієї ідеї.

На південний захід від Городка знаходиться невеликий Никітський пагорб. В XVII-XVIII ст. на пагорбі стояла Никітська церква, пізніше - каплиця. Зараз тут знаходяться непривабливі руїни колишнього мисливського магазину. Їх треба розібрати і відновити на цьому місці невелику Никітську каплицю. В результаті матимемо ще один об'єкт туристичного показу, який гармонійно впишеться у навколишній ландшафт.

Крім того, слід благоустроїти територію самого Городка і навколо нього (місця для відпочинку, альтанки, кафе, газони, клумби, доріжки і таке інше). Доцільно також здійснити розчищення схилів дитинця від зайвих дерев, особливо в тих місцях, де вони закривають огляд навколишнього ландшафту.

Насамкінець слід зазначити, що у 2004-2007 рр. розроблено Генеральний план розвитку Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі. У 2006 році творчо-виробничою майстернею архітектурного планування "БББ" (м. Суми) розроблено проект музеєфікації Городка та створення музею "Слова о полку Ігоревім". Наприкінці того ж року розпочались роботи по реконструкції середньовічних фортифікаційних укріплень Городка (Вістова башта та Передні проїжджі ворота з частиною стіни).

В результаті здійснення зазначених заходів ми матимемо в м. Путивлі унікальний музейно-заповідний комплекс, присвячений Давній Русі і "Слову о полку Ігоревім". Це сприятиме подальшому розвитку туристичної галузі в м. Путивлі, що позитивно впливатиме на соціально-економічну ситуацію в місті і регіоні.

Джерела та література:

1. Вечерский В.В. Ленченко В.Л. Историко-архитектурные исследования г. Путивля. Научные рекомендации по реконструкции укреплений и благоустройству территории "Городка" в г. Путивле. - К., 1986 (машинписный текст).

2. Путивль. Державний історико-культурний заповідник. - Суми: "Видавництво "МакДен", 2005.

3. Тупик С.В. Про перспективи створення музейно-заповідного комплексу "Слова о полку Ігоревім" у Путивлі. //Словознавство. Вип. 1. - К.: Суми-Путивль, 2000. - С. 168-174.

4. Тупик С.В. Пропозиції по музеєфікації дитинця давньоруського Путивля. // V Міжнародна конференція студентів та молодих вчених. Наукові матеріали. - К., 1997. - С.44-46.

5. Тупик С.В. Путивльський державний історико-культурний заповідник: Проблеми і перспективи. // Сіверянський літопис, 1998. - №3. - С. 24-34.

Домашенко Алла Анатоліївна

завідувач відділом "Будинок Генерального судді В.Кочубея" Батуринського державного історико-культурного заповідника "Гетьманська столиця".

САДИБА ГЕНЕРАЛЬНОГО СУДДІ ВАСИЛЯ КОЧУБЕЯ В ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛАХ

Будинок Генерального судді В.Кочубея являє велику історичну та культурну цінність. Зведений в кінці XVII ст. він є свідком становлення, розвитку, знищення та відновлення Батурина – резиденції українських керманічів доби Гетьманщини. Будинок В. Кочубея вже три століття викликає до себе великий інтерес істориків, поетів, письменників, дослідників – дякуючи цьому ми маємо немало свідчень про нього. Деякі свідчення мають доволі суперечливий характер, але ми вважаємо за необхідне привести всі ці зібрання.

Будинок вистояв при жорстокому нищенні Батурина російськими військами під керівництвом О. Меншикова в листопаді 1708 року. Саме про нього писав Тарас Шевченко в поемі "Великий льох":

На тім пожарищі
Одна тільки й осталась
В Батурині хата!
І в тій хаті поставили
Царя ночувати,
Як вертавсь із – під Полтави.

Один із найперших хронологічних описів садиби відноситься до 1836р. В зв'язку з тим, що Батурин переходить від Кирила Розумовського до його сина Андрія відповідно складається "Опись Батуринской и Ропской Его Светлости Князя Андрея Кириловича Разумовского Волости состоящимъ Черниговской Губерніи въ Конотопскомъ и Ново-зыбковскомъ Уездах": "...Отъ сего дому начинается другій садъ и за онымъ противъ пруда что около кузницъ, большой дворъ и домъ называемый Кочубеевскій, где занимаетъ квартиру Г. Управляющій и находится Вотчинное правленіе, сего дому большая часть деревянная, а меньшая часть каменная; при немъ въ одну сторону имеется два флигеля, одинъ для кухни, а другой для служителей, при коимъ маленькій дворъ, гдѣ содержатся для дому дойные коровы, для коихъ имеется деревянный сарай, по другую сторону двѣ кладовыя, такъ же небольшой флигель, ледникъ, сарай конюшня, изба для кучеровъ, и караульных сторожей. Отъ сего Кочубеевского дому простирается регулярный садъ, съ рясыми какъ плодовитыми, такъ и дикими деревами, въ коемъ неподалеку отъ дому имеется деревянная баня, въ коей двѣ особыя комнаты, въ концѣ саду каменная солодовня..."¹

Цей же опис підтверджується в "Черниговскихъ губернскихъ ведомостяхъ" за 1860 р. №12, статтею М. Ісаєнка "Батуринъ местечко Черниговской губернии": "...Недалеко отъ Тепловки находится то место, где жилъ Василій Леонтьевичъ Кочубей, отчего оно и называется Кочубеевщиною. Оно прежде принадлежало Разумовскому, но недавно куплено однимъ изъ потомковъ прежняго его владетеля..."²

В 1878 році історик О.Лазаревський відвідавши Батурин і оглянувши садибу В. Кочубея зробив висновок, що: "... від справжнього будинку Василя Кочубея нічого не залишилося, його знищено, як і всю решту батуринських будівель. Але вже згодом Кочубеї збудували на попередньому місці будинок, ніби подібний до давнього, в українському стилі, з восьмикутними дверима та вікнами, з ганком з характерними

колонками, тощо. Усередині все теж стародавнє українське. Але в будинку ніхто не мешкав, і тільки час од часу оглядають його зацікавлені мандрівники на зразок нас. Біля будинку – великий сад, який посадили значно пізніше..."³

В "Историческом веснике" за березень 1898 р., вслід за авторитетним істориком, в своїй статті "Батури́нські пам'ятники" І. Іноземцев повторює його версію про те, що нібито будинок, зведений в кінці XVII ст. був зруйнований: "... Недалеко отъ нынешняго замка Разумовскаго, на самомъ въезде изъ Батурина, раскинулся большой тенистый садъ Кочубея... Среди сада виднеется каменный беленький домик, крытый железом, окрашеннымъ въ красныйъ цветъ. До последняго времени онъ стоялъ съ наглухо заколоченными ставнями, а летъ пять тому назадъ въ него стали пускать дачниковъ. Около этого домика можно различить остатки прежняго фундамента. На месте этихъ остатковъ и стоялъ собственно домъ Кочубея. Стоящий же теперь представляетъ только уменьшенную копию прежняго, построенную всего летъ сорокъ назад. Садъ этотъ принадлежитъ въ настоящее время Кочубеямъ, которые содержатъ при саде и домике сторожа, а этотъ послѣдній показываетъ посетителямъ все местныя достопримечательности. А кроме дуба, имется еще одна достопримечательность, – это подвалы домика. Въ своды этихъ подваловъ ввинчены разные крючки и петли. По преданію, это составныя части орудій пытки, на которыхъ мучили Кочубея, и которыя привезены сюда изъ Белой Церкви".⁴ Очевидно, що стаття Іноземцева написана під впливом легенд, що побутують в Батурині близько двох століть, але довіряти в ній потрібно лише фактам, які підтверджуються дослідниками.

А ось те, що нащадки Кочубея систематично навідували свою господу, тримали її в доброму стані, при будинку утримували сторожа (хоч вони постійно тут і не проживали) свідчать листи В. П. Кочубея до сторожа Д. К. Дяченка, які зберігаються у фондах Батури́нського державного історико-культурного заповідника "Гетьманська столиця" і датуються 1903 – 1914 рр. Один з них, датований 7 березня 1904 року, має наступний зміст: "...Предписываю тебе объявить желающимъ снять аренду огорода, что 18 сего Марта месяца я приеду въ усадьбу и произведу торги на отдачу въ аренду этого огорода на три года. Желающимъ принять участіе въ торгахъ должны будутъ представить залогъ въ размере 25 руб. Одновременно съ симъ высылаю тебе 35 руб. изъ коихъ десять руб. въ уплату за починку крыши и двадцать пять руб. выдать рядчику подъ росписку в задатокъ по устройству изгороди"⁵.

В газеті "Рада" за 1911 рік була опублікована стаття "Кочубеївщина" в якій наведено опис садиби: "Усадьба Кочубея обнесена забором и окружена тенистой рощей. Среди рощи стоит беленький, каменный дом, крытый железом, окрашенным в зеленый цвет, этот дом, который стоит теперь, представляет собой уменьшенную копию или, вернее, реставрированную половину прежнего дворца. Остатки фундамента второй половины еще и сейчас можно видеть вблизи. Сторож отворил двери и мы вошли в дом. Недавно был ремонт, поэтому все стены заново оштукатурены, свежепобелены. Вместо прежнего паркета – пол сделан дощатым. Двери тоже новые, простые. Стены грубые, толстые, сохранились такими, как и были. Дверные замки и ручки – старые со звоном, те самые, что были здесь при жизни Кочубея"⁶.

У 1917 році Кочубеї полишили Україну. Спершу поїхали до Туреччини, згодом – до Бельгії. А останні вже майже чверть століття мешкають у місті Лусака – столиці Замбії (7). Будинок на деякий час залишився без господаря. Подальша його доля тісно пов'язана з розвитком музейної справи в Батурині. В 1925 р. будинок Кочубея відкрив свої двері для відвідувачів як музей ім. П.І. Прокоповича.

Центральний державний архів вищих органів влади України, дає нам опис садиби В. Кочубея 1926 р.: "...садиба Василя Кочубея в Батурині складається з будинку в

якому збереглись льохи XVII століття, парку, городу, конюшень та хати – сторожки. Старовинний липовий парк зв'язують з багатьма переказами про В. Кочубея, Мазепу, Мотрю Кочубеївну. Перед революцією в будинку збереглись старовинні меблі і будинок, як і всю садибу дбайливо охороняли, за революції парк систематично вирубували.

В цей час Конотопська Окрполітпросвіта передала садибу Батуринському товариству пасічників під влаштування зразкової пасіки і музею П. Прокоповича, члени якого відремонтували будинок, відновили огорожу навколо парку. Але Чернігівським Губземсудом частина садиби була присуджена громадянці Дяченко, дочці колишнього сторожа, яка претендує на сторожку, конюшню та город...⁸

Перший ремонт-перебудова, про який є згадки в літературі і який підтверджується дослідженнями, датується серединою XIX ст. Відомий історик Василь Різниченко у своїй статті "Господа Генерального судді В.Кочубея в Батурині" пише: "Первый этаж его подвергся перестройке: часть дома была разобрана, сделаны новые сволюки, крыша, дымовые трубы нового фасада, чудесные старинные кафельные печи были заменены новыми простыми".⁹

Грунтовне обстеження будинку Василя Кочубея в Батурині в 1960 році провів дослідник архітектури Лівобережної України Михайло Цапенко. Дослідник відніс будинок до числа пам'яток кінця XVII ст. і зазначив: "В перестроенном виде он существовал до Отечественной войны. Во время войны дом сильно пострадал, остались целыми подвал и часть наружных стен.

Исследования показали, что в XIX в. сохранившиеся древние стены по наружному периметру были обложены новой кладкой. Наземная часть здания оказалась как бы заключенной в футляр и благодаря этому сохранилась. Небольшие выступы с двух продольных фасадов были построены позже. Под зданием расположен большой подвал с глубокими нишами – шкафами в стенах.

...По объемно – плановому построению дом Кочубея представлял, по сути, большую каменную хату, состоящую из нескольких примыкающих друг к другу комнат. В сохранившейся части дома таких камер – комнат можно различить три, но, возможно, их было больше, так как при реставрации в XIX в. часть старого здания была разобрана."¹⁰

Версію існування трьох кімнат у будинку Кочубея підтверджує і М.І. Костомаров у історичній монографії "Мазепа": "...Женщина из Кочубеевой прислуги позвали монаха Никанора к хозяину дома и предупредила его, что как будет он проходить через панские светлицы, то должен за собою затворять все двери. Следуя по указанному пути, монах прошел три покоя, запирая за собою двери закладками и крючьями, и остановился перед спальнею Кочубея, завешенною ковром..."¹¹.

В роки Другої світової війни будинок був сильно пошкоджений – вціліли лише стіни та підвальні кімнати. Пам'ятку необхідно було рятувати з руїн. В 1969 р. було розроблено проект реставрації будівлі основна концепція проекту була спрямована до відтворення пам'ятки в формах XIX ст. Великими зусиллями місцевих активістів в 1973 р. розпочалася реставрація унікальної пам'ятки історії та архітектури. Роботи виконували реставратори з м. Чернігова. Були виконані покрівельні, оздоблювальні роботи, встановлені столярні вироби, влаштовано підлогу. Роботи завершилися в 1975 р. і в приміщенні відкрився Батуринський краєзнавчий музей.

Автор історичного нарису "Батуринська старина" Віктор Бондаренко, досліджуючи тему, у своїй статті "Кочубеївщина" писав: "...Довгий час в будинку Кочубея ніхто не жив. Згодом він дістався якомусь нащадку Кочубеїв, який, як говорили батуринці, збирався перебудувати його в палац готичного стилю. Але будинок так і залишився

неторканим, аж поки його в XIX ст. частково не реставрували..."¹²

У серпні – вересні 2003 р. в рамках реалізації Комплексної програми збереження пам'яток заповідника "Гетьманська столиця" і розвитку соціальної та інженерно-транспортної інфраструктури смт Батурина (постанова КМ України від 17.08.2002 р., № 1123), розпочалася реконструкція будинку. В ході робіт було здійснено детальне обстеження будівлі археологами. За їх результатами історія Кочубеївського будинку виглядає так: "все починається з будівництва на вільній від забудови території передмість Батурина в останній чверті XVII ст. великої садиби, центром якої стає цегляний дім. Наприкінці XVII – XVIII ст. в будинку з'являються кахляні печі. За часів К. Розумовського частина печей змінюється згідно з новою модою. З перетворенням Батурина з столиці на другорядне містечко, будинок на якийсь час запустів. Покинута помешкання руйнується і стає непридатним для життя. Поновлення будинку починається з його ремонту, про який Олександр Лазаревський, відвідавши Батурин в 1878 році, писав "...будинок було спотворено невмілим реставратором..."¹³.

Будинок Генерального судді В.Кочубея – це унікальний зразок кам'яного зодчества, він є свідком всіх етапів розвитку гетьманської столиці. Зведений відразу по проголошенню Батурина резиденцією лівобережних гетьманів, вистояв всі страшні катаклізми, які траплялись в історії Батурина. Спочатку Будинок виконував функції адміністративного приміщення – Генерального суду Лівобережної України, а згодом – житлової споруди, яка перебувала у власності генерального судді В.Кочубея.

Дослідження довели, що за три століття Будинок зазнав перебудов, руйнувань, навіть спустошень і відновлень, але ніколи не був зруйнований до основи, і свідчення про те, що це новобудова XIX ст., приведені нами вище, є безпідставними.

Будинок В. Кочубея. Фото 2-ї пол. XX ст

Література та джерела.

1. Черниговское губернское дворянское депутатское собрание. 26 сентября 1836г. –21 октября 1850г.- ДАЧО.- Ф.133.- Оп.5.

2. Исаенко М. Батурин, местечко Черниговской губернии // Черниговские губернские ведомости.- 1860.- № 11, –С.76.

3. Лазаревський Г. Київська старовина. – К., 2007. – С. 201.
4. Иноземцев И. Батури́нские памятники // Исторический Вестник. Историко – литературный журнал. Мартъ, 1898 г.
5. Лист В. Кочубея до Д. Дяченка // Батури́нський державний історико-культурний заповідник "Гетьманська столиця". – № 683.
6. Скокан П. Батурин (по историческим местам Украины): Сборник воспоминаний, очерков, рассказов и других материалов // Фонди Батури́нського державного історико – культурного заповідника "Гетьманська столиця". – КВ – 4 – 2937 / Д – 2 – 1157.
7. Сапон В. Багатства Кочубеїв: від табунів коней до ферми крокодилів // Деснянська правда. – 22 серпня 2000р.
8. Центральний державний архів вищих органів влади України. – ф.166, оп.6, спр.7249 "Про стан колишньої садиби В. Кочубея" 1926 р.
9. Пояснювальна записка до проекту реставрації пам'ятки архітектури XVII – XIX ст. (охоронний №1770) – будинок Кочубея в смт. Батурині Чернігівської обл., шифр 110 – ?, том IV, книга 1. Київ – 2003 р.
10. Цапенко М. Архітектура Левобережної України ХVII – ХVIII вв. – М., 1967 р. – С. 82.
11. Костомаров М. Мазепа. М., 1992 р. С. – 209
12. Бондаренко В. Кочубеївщина // Радянське село – 20 липня 1971 р.
13. Ю. Ситий. Обстеження будинку Кочубея в Батурині. // Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико – культурного заповідника "Гетьманська столиця" в смт. Батурин Бахмацького р – ну Чернігівської області в 2003 р. – Фонди БДІКЗ "Гетьманська столиця" – КВ – 7 – 4430 / СП – 1 – 489

Ярмак Надія Олександрівна,
головний зберігач фондів БДІКЗ "Гетьманська столиця"

КАХЛІ З ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ БАТУРИНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА "ГЕТЬМАНСЬКА СТОЛИЦЯ"

Кахлі з фондової колекції Батури́нського державного історико-культурного заповідника "Гетьманська столиця" є перлиною гончарного виробництва Лівобережної України. Колекція кахлів, в основному, сформована за 11 років і є однією з найбільших колекцій кахлів на Україні. Загалом археологічна колекція заповідника налічує 17693 одиниці знахідок.

З ініціативи дирекції заповідника з 1995 року на території Батури́нського заповідника "Гетьманська столиця" проводяться археологічні розкопки Чернігово-Сіверською експедицією Інституту археології НАН України та Чернігівського державного педуніверситету ім. Т.Г.Шевченка. Старшим науковим співробітником кафедри історії та археології Чернігівського державного педуніверситету ім. Т.Г.Шевченка Ситим Юрієм розроблено типологію кахлів, подальше дослідження яких проводили професор Торонтського університету доктор Мезенцев Володимир, науковий співробітник відділу давньоруського та середньовічної археології ІА НАН України Виногородська Лариса.

За висновками завідувача кафедри історії та археології України Коваленка Володимира Батурин є однією з еталонних археологічних пам'яток доби Гетьманщини. За десять років проведення археологічних робіт досліджено укріплення на території Фортеці XVII ст, залишки палаців гетьмана Івана Мазепи на території Цитаделі та Гончарівки, забудову вулиць середньовічного міста, Кочубеївщину, відкриті посади та поділ.

На всіх цих територіях археологами було знайдено близько 180 типів декоративних

керамічних різнокольорових полив'яних і неполив'яних кахлів з рослинними та геометричними орнаментами, антропоморфними і зооморфними зображеннями. Найбільш вишукані з них були вкриті різнокольоровою барвистою поливами є екземпляри, що мають до семи кольорів. Цими керамічними декоративними кахлями прикрашали печі та каміни гетьманських палат, будинків козацької старшини і заможних міщан.² Знайдено декоративні деталі зовнішнього оформлення фасадів палаців.

На території Батурина знайдена ліпна кераміка епохи бронзи, слов'ян та XII-XIII століття. Це вказує на те, що в далекі часи в цій місцевості вже працювали гончарі, які в районі Батурина знайшли високоякісну, придатну для гончарства глину. Пластична майолікова глина білого, жовтого та червоних кольорів придатна для обпалювання при високій температурі. Високоякісна глина, поклади якої були знайдені на території міста сприяли розвитку гончарства на батуринській землі. За переписними книгами 1666 року по місту Батурина було зареєстровано 111 промислових та ремісничих дворів, у тому числі 4 двори гончарів. Це міщани Сидір Григор'єв з сином Кіндратом, Макар Тимофієв, Андрій з трьома синами, Петро Федорів.

Гончарі селилися там де знаходили родовища гончарної глини і піску, де ріс ліс і була вода, археологічні розкопки підтвердили, що таким поселенням був район Батурина – Гончарівка. Археологами та краєзнавцями виявлено декілька гончарних печей, які вказують на те, що кахлі вироблені у цих печах були використані для оздоблення палаців, жител Батурина та келій Миколо-Крупницького монастиря. За часів гетьманування Кирила Розумовського 1760 р. гончарі Чернігівщини починають виготовляти мальовані кахлі серед яких є: краєвиди, зображення людей, птахів, переважають світлі тона в основному трьох, чотирьох кольорів є кахлі де на білому фоні мальовано синіми емаллями (наслідування голандським кахлям та їх переробка місцевими майстрами). В цей час в Батурині існував гончарний цех з 31 родини гончарів, відомі прізвища майстрів Іван Дудка, Павло Гетьманенко, Грицько Артеменко, Дем'ян Лускан, Іван Коваль, Микита Тесленко та інші. Керував ними цехмістр – визначний майстер Федір Городецький.³

У 2001 році археологами досліджувались рештки житла кінця XVII – початку XVIII ст., під якого була оздоблена полив'яними кахлями 30 типів, серед яких 6 різновидів коронок, 16 типів лицьових рядових кахлів, 7 різновидів карнизних та 6 видів деталей оздоблення кахляних печей серед яких зображення козака, двохголового орла та інші. Житло, в якому було знайдено стільки типів кахлів мало шість камер, тому науковці висловили припущення, що воно належало одному із батуринських старшин. Житло було покинуте після погрому 1708 року, а кахлі та цеглу з печі розтягнули мешканці навколишніх сіл. На території Фортеці під час господарських робіт та на приватних садибах люди знаходять фрагменти кахлів, ручки керамічних сковорідок, цеглу.⁴

Серед знахідок 1995, 2004 років є уламки кахлів та декоративні деталі зовнішнього оформлення фасадів палацу Мазепи на Гочарівці, які являють собою круглі декоративні диски (діаметром близько 30 см.) в центрі композиції одного із таких дисків є коло в яке вписана квітка, вкрита блакитною поливою із краплями жовтого кольору. Навколо овалні видовжені фігури, що імітують пелюстки квітки (жовта полива). Між пелюстками – білий фон, на пелюстках блакитні крапки.

Для прикладу подамо опис кількох типів кахлів. В 2001 році вперше виділена кахля типу 80. Цей гончарний виріб загалом слід віднести до декоративної кераміки, але знахідка його в наборі кахлів з розвалу печі дозволяє інтерпретувати її як частину лицевого дзеркала печі. Румпа подібна до румпи коронок – схожа на трикутний виступ, перпендикулярний до лицевої площини. Має ширину до 8,3 см і збереглася на висоту до 12,6 см. Нижня частина звужена, вгору вона плавно розширюється, а потім різко

звужується і йде вгору рівно. Край обламаний. На лицевій поверхні, у верхній частині – три овали, відокремлені пояском, від якого донизу йде змійка. Поверхня розмальована кількома кольорами поливи, окислилась і має сріблястий колір.

Цікава кахля типу 81, знахідка 2001 року. Цей гончарний виріб має вигляд 7-пелюсткової квітки, розфарбованої багатокольоровою поливою. Розмір лицевої сторони – 5 x 5,5 см. Має румпу у вигляді керамічного стержня, круглого в перетині. Знайдено уламок румпи, довжиною до 5 см.⁵

У 2003-2004 рр. під час реставраційних робіт в будинку генерального судді В.Л.Кочубея археологічна експедиція провела архітектурно – археологічні дослідження на території садиби. У будинку, в залі №1, було відкрито рештки великої печі і багато фрагментів дорогих кахлів XVII ст. з рельєфним рослинним орнаментом. До фондів заповідника передано понад 100 фрагментів лицьових та кутових кахлів (тип 62), вкритих бірюзовою поливою, які мають на лицьовій стороні рельєфне стилізоване зображення ромбічних грон винограду, заключених в серцеподібні орнаменти з пагінців рослин з листям і квітами та вузьким бортиком по краях.

Два фрагменти від лицьової кахлі з людським зображенням (тип 114 за типологією Ю.Ситого), також знайдено серед решток печі резиденції Кочубея. Вона має вузьку прямокутну форму, ніби половинка півквдратної лицьової кахлі з рослинним орнаментом. Більша частина кахлів збереглася добре, лише її верхня частина з головою, лівим плечем і рукою фігури втрачена. Ю.Ситий вважає, що на ній зображено “лицаря в камзолі та чоботях зі зброєю” і вона займала центральне місце в композиції лицьової стінки печі. Піч в будинку генерального судді В.Л.Кочубея реконструйована з використанням сюжетів віднайдених кахлів.⁶

Віднайдено в Батурині кілька пічних кахлів Мазепиного часу з рельєфними зображеннями голівок ангелів (типи 60, 79), які постійно експонуються в музеї, ілюструючи досягнення батуринських кахлярів.⁷

Після закінчення реставраційних робіт в Воскресенській церковно-парафіяльній школі буде відкрито Музей археології, над створенням якого зараз плідно працює колектив заповідника „Гетьманська столиця”, де будуть представлені кращі зразки кахлів, цегли, черепиці доби Гетьманщини, які яскраво ілюструватимуть майстерність Батуринських гончарів доби гетьманування Івана Мазепи – період розквіту Батурина кінця XVII – початку XVIII століття.

Посилання.

1. Домашенко А.А. Надбання заповідника “Гетьманська столиця” за роки його роботи (1994 – 2004).// Збереження історико-культурних надбань Сіверщини. Матеріали четвертої науково-практичної конференції (21-22 травня 2005 р.) Глухів: РВВ ГДПУ. 2005р.- С. 201-202.

2. Коваленко В.П., Мезенцев В.І., Ситий Ю.М. Новий етап в дослідженнях Гетьманської столиці. // Збірник наукових праць. 2006 р. “Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України” Державний історико-культурний заповідник у м. Глухові. Матеріали п'ятої науково-практичної конференції (18-19 травня 2006 р.) Глухів: РВВ ГДПУ. 2006р. – С.82.

3. Терех М.І. Батуринське гончарство часів Гетьманщини.// Збереження історико-культурних надбань Сіверщини. Матеріали четвертої науково-практичної конференції (21-22 травня 2005 р.) Глухів: РВВ ГДПУ. 2005р.- С. 79,80,83.

4. Коваленко В.П., Мезенцев В.І., Моця О. ., Ситий Ю.М. Батурин археологічний // Збірник матеріалів науково-практичної конференції з нагоди 295-ї річниці з дня смерті гетьмана України І.Мазепи та 10-річчя заповідника “Гетьманська столиця” (25-26 травня 2004 р.) Ніжин Вид-тво “Аспект-Поліграф” 2006 р. С.84-85.

5. Васюта О.О., Коваленко В.П., Ситий Ю.М., Мезенцев В.І. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника “Гетьманська столиця” на території смт. Батурина Бахмацького району Чернігівської області в 2001 році. // Науковий архів Інституту археології НАН України.

6. Мезенцев В.І. Декоративні рельєфи кахлів з будинку Кочубея в Батурині: місцеві та західні сюжети // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини. Матеріали четвертої науково-практичної конференції (21-22 травня 2005 р.) Глухів: РВВ ГДПУ. 2005р.- С. 205, 207.

7. Васюта О.О., Коваленко В.П., Ситий Ю.М., та ін. Науковий звіт про археологічні роботи 1996 р. на території смт. Батурина Бахмацького району Чернігівської області // Науковий архів Інституту археології НАН України.

Бєлашов В.І.

Державний історико-культурний заповідник у м. Глухові. Глухівський педуніверситет.

АРХІТЕКТУРНИЙ РОЗВИТОК ГЕТЬМАНСЬКОЇ СТОЛИЦІ – МІСТА ГЛУХОВА ТА ЇЇ БЛИЖНЬОГО МОНАСТИРСЬКОГО ДОВКІЛЛЯ У 1708-1782 РР.

У новій столичній ролі Глухів швидко розбудовувався, розвивались його ремесла і торгівля. Місто прикрасилося новими цивільними і культурними спорудами, значно розрослося і вийшло за межі фортечних стін, ставши одним із найбільших міст Лівобережжя.

Відомий мандрівник Іван Лук'янов, перебуваючи у Глухові в 1702 році, так описав його: "Місто Глухів земляне, обруб дубовий, вельми кріпкий, а в ньому жителів багатих багато, панів; і будівлі в ньому преузорчаті, світлиці добрі; палати в ньому полковника Миклашевського – зело добрі; ратуша зело добра і рядів (лавок) багато; церков мурованих багато. Дівочий монастир предивний зело; соборна церква добра дуже. Дуже зело лихомани хохли затійливі до хоромного будівництва, у малоросійських містах іншого навряд чи такого міста знайти, краще Києва будівлями і житієм".¹ На цей час вагомий внесок в його забудови зробив зодчий Д.В.Аксамитов. У 1700 році, він приїхав в Україну на запрошення І.Мазепи.² У 1709 році у статтях Петра І раднику А.Ізмайлову про Глухів говорилось, як про "знатне і простране місто".

У місті з'явився гетьманський двір з домовою кам'яною церквою святої Анастасії, збудованої на місці дерев'яної Воскресенської церкви у 1717 році, двори офіційних установ. Генерального суду, садиби генеральної старшини. Двір гетьмана І.Скоропадського складався із трьох з'єднаних між собою традиційно простих хоромних будівель, кожна з яких включала в себе дві великі кімнати, хат для прислуги, пекарні, поваренної кухні, лідника з коморою і іншими господарськими будівлями.³ В межах двору дружина гетьмана мала окремий будинок. Ширина двору становила двадцять дев'ять і глибина тридцять п'ять сажнів. В останні роки життя І.Скоропадського управителем гетьманського двору був Теодор Яснопольський.

При домовій церкві, дружиною гетьмана Анастасією Скоропадською була влаштована лікарня. Царською грамотою від 1718 року, Петро І надав для церкви і лікарні присілок – Нову Греблю і млин на утримання священика та хворих.⁴ Священик церкви був духівником гетьманського дому і мав ранг військового або корпусного священика.

Благодійна діяльність розумної і енергійної гетьманши не обмежувалась лише столицею. Вона будувала лікарні і в інших місцях, в яких лікували і утримували німецьких людей різних "чинів і родів",⁵ сама їх доглядала і лікувала.

За гетьманування І.Скоропадського в місті майже завершувалося будівництво кам'яного Троїцького собору. В "Хроніці", або невеликому літописі, тоді ще чернігівського полковника П.Полуботка за 1715 рік зазначено, що "В Глухові в місяці марту 13 числа упав верх церкви Святої Трійці мурованої в день пополудню". Довгий час дослідники вважали, що його почали будувати тільки у 1720 році.

На пожертвуванні гетьманом І.Скоропадським гроші був проведений ремонт Успенського

собору Києво-Печерської лаври. І не випадково у розписах цього собору з'явився його портрет. Після смерті гетьмана, стараннями А.Скоропадської, український художник Яким Глинський з артілью майстрів з Чернігівщини виготував і розписав іконостас цього собору.⁶ На початку лютого 1918 року, під час артилерійського обстрілу Успенського собору більшовицьким військом С.Муравйова, ці характерної восьмикутної форми ікони чудом збереглися і зараз вражають високим рівнем професіоналізму. Нині вони експонуються в музеї образотворчого мистецтва України. Я.Глинський написав і вирізняючийся реалізмом портрет Анастасії Скоропадської.

І.Скоропадський намагався реконструювати глухівську фортецю на засадах нової європейської фортифікації. Але тільки після його смерті перша Малоросійська колегія запросила з С.-Петербурга кондуктора Валлена, котрий у липні 1724 року розробив два плани реконструкції укріплень⁷ і в вересні цього ж року креслення профілів валів фортеці.⁸ Плани передбачали надання бастионам регулярних обрисів і розібрання дерев'яних веж. За одним з варіантів передбачалося розширення фортеці на південний схід, включення до її складу "заградської" Спасо-Преображенської церкви та знесення до десятка міських садіб. Лінія укріплень повинна була мати полігональний фронт з одинадцятьма верками.⁹ Це найдавніші плани гетьманської столиці, за якими можна визначити вигляд церков, соборів, укріплень і дворів козацької старшини доби Гетьманщини.

Гетьман Д.Апостол не змінив місце розташування гетьманського двору, однак кількість будівель у ньому збільшилась. У порівнянні з будинком Скоропадського будинок Апостола мав більшу кількість світлиць: велику світлицю з кімнатою для генеральної канцелярії, їдальню, обиту блакитним сукном, хрестову, світлиці, в яких жила сім'я гетьмана, приміщення для прислуги, складену із цегли особливу будівлю (кам'яницю) з кам'яним склепом під нею.¹⁰ Два квартали урядових будинків займали всю південно-східну частину міста. В них розміщувалась гетьманська і військова канцелярія, кам'яні підвали і комори для зберігання зброї, грошей та різних цінностей. Кwartали були огорожені в стовп "тертицями". Д.Апостол теж піклувався про церковні споруди у Києві. На його кошти споруджувалась дзвіниця у Видубецькому монастирі.

Заміські резиденції Скоропадських знаходились на Красній Гірці, Веригіні і Білополівці.¹¹ Свою резиденцію на Красній Гірці мав і Д.Апостол. У 1733 році на Білополівці він освятив свої нові будинки,¹² де і помер наступного року.

Відбувались подальші антропогенні зміни природної підоснови міста. Річку Есмань ще у двох місцях перегородили міцними греблями: перед Білополівкою, де утворився став Есмань (за планом Глухова 1776 року)¹³, зараз став Скоропадського, і навпроти початку присілка Нова Гребля, де теж виник став, зараз це став Павлівка.¹⁴ Каскад з трьох ставків став важливим чинником містобудівної своєрідності Глухова. Крім того, в середину багатьох кварталів передмість заходили озера, затоки. Можливо тому Глухову приписувалась деяка зовнішня подібність із С.-Петербургом.

Дуже важливо підкреслити, що великого значення у столиці надавали природоохоронним заходам. Зокрема, суворо заборонялося скидати нечистоти і різне сміття у річку Есмань. Порушників наказувалось заарештовувати і карати "без всякої пощади".

У 1730-х роках для Генеральної військової канцелярії спорудили великий мурований будинок, розміщений південніше Мостової вулиці, поблизу Московської брами.¹⁵ Будинок Генерального суду стояв з північної сторони тієї ж вулиці, майже навпроти будинку Генеральної канцелярії. За планом Глухова середини XVIII ст., складеного обер-квартирмейстером Магнусом фон Ренне, поблизу Генеральної військової канцелярії знаходився дерев'яний корпус Генеральної скарбової канцелярії.¹⁶

16 червня 1722 року вийшов указ Сенату про спорудження будинку для першої Малоросійської колегії. Хоча наступного року цей указ був скасований, будинок колегії все ж таки

був побудований.¹⁷ Він був дерев'яний і стояв на Ярмарковій площі, на шляху до Києва. Дуже цікавою з точки зору архітектури спорудою був "Міністерський дім". За планом Глухова 1724 року кондуктора Валлена він являв собою великий двоповерховий будинок фахверкової (каркасної) конструкції з потинькованими стінами і великим мансардним дахом.¹⁸ Другий поверх будинку нависав над першим. Такого типу будівлі, характерні для Західної і Центральної Європи, на Лівобережній Україні ніде більш не споруджувались.¹⁹ У ньому жили високопоставлені російські чиновники. Під час подорожі по Україні в ньому зупинялась імператриця Єлизавета Петрівна.

Головна відмінність Глухова, як і інших міст Лівобережжя, від міст Західної України і Європи полягала в системі планування, забудови і розселення. Ця система була досить вільною, але вельми доцільною.²⁰ Місто мало широкі форштадти – передмістя, що пояснюється економічним профілем Глухова. В ньому був дуже розвинений будний промисел. Цей вид виробництва потребував виробничих площ і значної відстані між ними.²¹ У зв'язку з цим система розселення на форштадтах характеризувалась розкиданістю і низькою щільністю забудови. Планування передмість було порядковим, але не регулярним, з великими розмірами кварталів. Напрямки вулиць визначались рельєфом, водними басейнами, розташуванням фортечних брам і напрямками головних шляхів на Київ, Чернігів, Конотоп, Москву, Курськ і Путивль.²² Біля розгалуження шляхів на Київ, Чернігів. Конотоп утворився великий прямокутний Ярмарковий майдан, що служив також плацом для навчання козацьких полків.

Російський гарнізонний полк дислокувався і проводив навчання у північно-західній частині форштадту – передмісті Усівка. Його головні казарми знаходились на території нинішньої загальноосвітньої школи № 5. Це підтверджує указ святішого Синоду від 22 березня 1744 року відносно побудови на прохання обер-офіцерів Глухівського гарнізонного полку похідної дерев'яної церкви Покрови.

Для військових навчань козацьких і російських полків традиційно використовувалась і територія сучасного урочища Борок.

Будівництво гетьманських, урядових і житлових споруд потребувало великої кількості майстрів пічної справи. Потреба була дуже великою, і в вересні 1732 року гетьман Д.Апостол, враховуючи пропозиції глухівського гончарного цехмістра, у листі до глухівського, воронезького і кролевецького сотників просив допомоги мешканцями сіл навколо Глухова, містечок Вороніжа і Кролевця²³ у налагодженні і будівництві печей в гетьманській резиденції та в будинках генеральної старшини. Подібне прохання послідувало і в 1738 році від Генеральної військової канцелярії, але вже для надіслання гончарів із Вороніжської і Кролевецької сотень²⁴ для будівництва і ремонту печей у княжих дворах.

У кінці першої половини XVIII ст. Глухів складався з "міста", тобто фортеці з потужними фортифікаційними спорудами, які в основному повторювали рельєф місцевості, і чотирьох форштадтів – передмість: Білополівки, Веригіна, Усівки і Красної Гірки, що, крім останнього, належали до Глухівської ратуші.²⁵ За планом міста, профілями, планами і фасадами Глухівської фортеці інженер-підполковника Д. де Боскета від 1746 року зовнішня лінія міських укріплень з брустверами і гарматними розкатами включала в себе не менше 12 веж. Вона мала загальну протяжність близько 2300 метрів.²⁶ План міста показує і розвинену мережу вулиць в самій фортеці. Головна Мостова або Стара вулиця (зараз Києво-Московська) пересікала фортецю з заходу на схід від Київських до Московських воріт.²⁷ Мостову вулицю пересікало близько шести поперечних вулиць, серед яких виділялась головна – Путивльська, яка проходила від Білополівських до Путивльських воріт. На перетині двох головних вулиць знаходилась велика центральна площа, в середині якої розташовувались культові споруди, проводились Ради, приймались присяги, здійснювались молебні,²⁸ в південній частині урядові і громадські будинки, в північній частині – базар. Центральна площа від Мостової вулиці відділялась торговими (крамними) рядами.²⁹ Міські квартали мали форму

неправильних багатокутників. Південніше Мостової вулиці, на мисі, розташовувався ансамбль Дівочого монастиря.³⁰ З потужними цегляними мурами, – під час археологічних досліджень 2000 року була виявлена невелика частина їх фундаменту, – і наріжними круглими вежами та надбрамною оборонною дзвіницею в північній частині, монастир мав оборонне значення і був "фортецею в фортеці". Біля валу, поблизу Михайлівських воріт, де його північна частина різко повертала із заходу на північ, стояла Михайлівська церква.³¹ Найвищі споруди міста чудово проглядались з усіх доріг, які вели до нього.

Вся ця чудова й своєрідна забудова Глухова за лічені години була знищена пожежею 23 травня 1748 року. Згоріли: гетьманський дім, будинки канцелярій, комісій, старшини генеральної, членських, різних чинів і обивательських будинків – 304, хат – 948, купецьких лавок – 230, декілька шкіл і госпіталів.³²

За записами генерального підскарб'я Я.Марковича пожежа розпочалася об 11 годині ополудні. "Все місто з передмістями, від села Сваркова і від Петропавлівського монастиря, двори всі, у тому числі і мій, виключаючи невеликий куток ..., і від куреня канцелярського до валу, згоріли. Стіль тяжкої пожежі ще ніколи не траплялось, велике число людей і скотини всякої згоріло. Залишилися цілими Білополівка, Усівка і Веригін." Загорання міських будівель продовжувалося і 24 травня – від передмістя до Сваркова згоріло чотири хати, 25 травня – на Веригіні згоріло біля десяти дворів, 26 травня – загорілись будинки за базаром, але були швидко потушені. Пожежі відбувались і в подальшому – 27 травня, 13, 15 червня (на Циганській вулиці), 11 липня згоріла винниця Кондзаревського на Білополівці.

Після пожежі гетьманській двір на старому місці не відновлювався. Пожежі були лихом для міста. З 1726 по 1784 рік вони вісім разів знищували значну частину міських і приміських будівель.³³ 26 травня 1748 року Я.Маркович зробив цікавий запис про піймання трьох підпалювачів, яких спіймали і допитували у курені канцелярському. Існує давня версія, що поляки, здійснивши помсту за поразку під Глуховом у 1664 році, неодноразово підпалювали місто. За наказом із С.-Петербурга від 14 липня 1748 року у Глухові було створено "Слідчу по таємній справі комісію" для боротьби з масовими підпалами і шпигунством.³⁴ Комісія складалась із членів Генеральної військової канцелярії на чолі з бригадиром Полозовим і підпорядковувалась державній військовій колегії. За невеликий час свого існування вона розглянула справи про масові підпали будинків у Глухові і деяких інших населених пунктах та осіб, заарештованих за підпали.³⁵

Указом Сенату від 28 червня 1748 року "Про будівництво Глухова" передбачалось вперше в Україні відбудувати місто за єдиним регулярним планом з прямими вулицями шириною в 8 і провулками шириною в 5 сажнів.³⁶ Велика Київська, велика Московська, Путивльська і замиські дороги повинні були мати таку ж ширину. До цього часу головний проїзд міста складав всього 7 аршин ширини, а вулиці – по 4 аршини ширини.³⁷ Внутрішні від валів вулиці передбачались вужчими, шириною у 3 сажні.

По головним вулицям намічалось будувати "знатні" будинки генеральної старшини, присутніх в різних канцеляріях чинів, у котрих будинків ще не було, глухівської сотенної старшини та інших поважних громадян. Місце під гетьманський будинок розширювалось. Полковників до такого будівництва не примушували.

План Глухова розробили відомі архітектори Ілля Мергасов і Андрій Квасов. Вони керували і його забудовою, перший – до жовтня 1751 року, другий – до 1777 року.

Генеральна військова канцелярія пропонувала розширити мостову вулицю до 12,5 аршин, провулки до 8 аршин, а біля фортечного валу зробити проїзд у 5 аршин.³⁸ І.Мергасову довелося витримати вперту боротьбу за реалізацію принципів регулярної забудови. Після всіх узгоджень відбудова міста і фортеці здійснювалась досить швидко.

За планом і під командою інженер-підполковника Д. де Боскета, земляний вал навкруги міста, п'ятикутні бастіони, рavelіни і редути були значно виправлені і укріплені.³⁹ З'явилися

всі необхідні елементи правильної фортифікації – валганг, апарелі, банкетти, берма, сухий рів і глазис.

Мінер інженерного корпусу Ю.Наумов, якого у червні 1748 року було викликано з Києва до Глухова, у 1749 році, у тогочасних архітектурно-художніх формах побудував Московські, Путивльські і Київські дерев'яні ворота, з мостами через рів.⁴⁰ Основні міські вулиці були випрямлені і замість дерев'яних колод замінені каменем. Дещо пізніше, Московські ворота при переплануванні і перебудові центральної частини міста, було перенесено на 80 метрів південніше.

Архітектор А.Квасов розробив проект гетьманських "Палат італійської архітектури" в стилі бароко. Будівництво палацу продовжувалось досить довго – з 1749 по 1757 рік.⁴¹ Будинок палацу, з придворною церквою Захарія і Єлисавети знаходився на невеликому підвищенні, за Ярмарковою площею, по дорозі на Київ. Для будівництва палацу і виконання інших будівельних робіт гетьман К.Розумовський у 1752 році створив нову адміністративну структуру на чолі з А.Квасовим. Вона мала назву "Експедиція Глухівського і Батуринського строєнія".⁴² Палац, хоча і дерев'яний, не повинен був поступатися петербурзьким і московським. Його зразком служив спроектований великим Растреллі палац у Перові. Палац охороняла кінна команда "надвірної короєви", одягнута у зелені мундири, які нагадували гусарські.

Майже завершений будинок палацу не сподобався перебірливому смаку К.Розумовського, про що він писав у 1757 році канцлеру М.Воронцову: "Гнусне місто глухівське, на котрому я побудувався вже давно і немало, і при тому по сирості, низькості і болотистості землі майже вся дерев'яна будівля невчасно збудована і скороспішно худими теслями ... до того мене наслідок привели, що єдино для здоров'я, котре будинок мій глухівський вельми пошкоджує, вимушений теперішнього літа зачати кам'яний будинок у Батурині".⁴³ І все ж скаргам гетьмана на невлаштоване життя у Глухові не треба надавати надто серйозного значення. У збудованому для імператриці Єлисавети у 1752 році палаці у Києві (зараз відомий як Маріїнський і резиденція українських президентів), другий поверх теж був дерев'яним. При палаці Розумовського був розбитий англійський парк з статуями, озерами й басейнами, поруч знаходився палац його радника Теплова, пансіон для дітей "Малоросійського шляхетства" і будинки іншого призначення.⁴⁴

На головних вулицях і на Радній площі піднялись будинки Генеральної військової канцелярії, козацької старшини, чиновників, купців⁴⁵, з'явилися пансіони і кав'ярні.⁴⁶ В архівних документах, зокрема за 1753 рік згадується один із кав'ярних домів, який належав греку Георгію Гаджі. Багато будинків зводилось за проектами і під керівництвом талановитого архітектора М.Мостипанова, котрий у 1766 році на кошти, виділені Малоросійською колеєєю, навчався у майстерні А.Квасова і в знаменитого В.Баженова.

Вздовж західних ділянок розширилась і активно розвивалась промислова зона.⁴⁷ В ній знаходились: завод для випалювання вапна, цегельні заводи, сукновальні, бані (склади), водяні млини. На млинарній греблі, що з'єднувала все місто з Веригіном і Усівкою, механіком Гіршманом у 1770 році був побудований млин на дві поставки.⁴⁸ Вапнякові печі знаходились у яру перед Білополівськими воротами. Ковалі працювали на виїздах із міста – вздовж доріг на Москву – біля Вознесенського кладовища і на Веригіні – біля розгалуження доріг на Київ і Конотоп. Високоякісна глина, яка видобувалась в околицях міста, вважалась кращою в Росії і вивозилась до багатьох фарфорових заводів.⁴⁹ Особливим попитом користувалась "полошківська" глина, яку московський фабрикант Гарднер першим почав вивозити на свій завод у Дмитрівському повіті.

Андрій Квасов сформував першу українську школу архітектури, котру можна назвати Глухівською.⁵⁰ Його рідний брат, Олександр Квасов, керував створенням генерального плану С.-Петербурга (1763-1769 рр.), працював над проектами планування Казані, Твері, Астра-

хані, Харкова. У 1766 році А.Квасов створив проект і розпочав зведення будинку другої Малоросійської колегії.⁵¹ При потребі Малоросійська колегія і Глухівське сотенне правління надсилали у його розпорядження міських жителів. У розробці проекту, зокрема внутрішнього оформлення будівлі взяв участь учень Квасова архітектор Ф.Савич.

Будинок знаходився на правому боці головної вулиці, яка йшла від Київських воріт (тепер вулиця Києво-Московська). Він складався із центральної частини довжиною 113 метрів і двох бокових – довжиною 49 і шириною 15 метрів кожна.⁵² В ньому нараховувалось 250 кімнат. Будівництво будинку в основному завершили 1774 року. Роботи під керівництвом Ф.Савича, котрий замінив свого вчителя у 1774 році, тривали до 1784 року.⁵³ Вдало поєднуючи архітектуру класицизму і барокко, споруда справляла величезне враження, її називали восьмим чудом світу. За описом "Трьох проєктованих малоросійських намісництв", який був проведений комісією першого помічника генерал-губернатора, губернатора Малоросії, генерал-майора А.П.Милорадовича у листопаді 1781 року, в ній на нижньому поверсі знаходилися Генеральний суд, Генеральна Малоросійська рахункова комісія, Канцелярія Малоросійського скарбу, Земський суд, Глухівське комісарство та архів.

Найбільш повний художній опис зовнішнього вигляду другої Малоросійської колегії дав уродженець містечка Вороніж Глухівського повіту, видатний український письменник, історик, фольклорист, етнограф і художник П.О.Куліш (1819-1897 рр.). У творі "Михайло Чарнишенко або Малоросія вісімдесят років тому" він писав: "Над глибокими нішами, в яких по-важно розставлені були величезні Міневри, Феміди, Марси, стародавні оратори й філософи по сусідству з вусатими гетьманами в довгих жупанах і широких горностаєвих мантиях, красувались в різноманітних групах малоросійські військові клейноди, перемішані з купідоновими луками і колчанами, з лірами Аполлона і Меркурійовими жезлами. В інших місцях – стародавні мечі з пташиною голівкою на держалні, довгі мушкети та бойові келепи козацькі в лаврах стояли обіч з грецькою арфою, бичачою головою та тризубцем Нептуна, завітчані й перевиті силою квітів, серед яких український соняшник був на першому місці. Тут нічого не було забуто: вибагливий український архітект вирішив збудувати будинок усім землякам своїм на диво й виснажив усю свою винахідливість, щоб його прикрасити. Прапори, бунчуки, шаблі, римські шоломи, козацькі шапки, панцирі, ковші, змії, винизані гостряками булави, птахи, півмісяць і зірки – вінчали капітелі колон і пілястр, оточували вікна, висіли фестонами, спліталися в гірляндах, повзли по карнизу і під карнизом. Два запорожці з довгими чубами (на головному фронтоні) тримали величезний щит, на якому був герб України – козак з усією зброєю і в заломленій набакир шапці. Все це було розташоване з таким смаком, що не хочеться вірити, щоб чиясь голова трудилася над сортуванням цих елементів".⁵⁴

На думку відомого знавця українського барокко Ф.Ернста,⁵⁵ цей опис стосується будинку першої Малоросійської колегії. Цього питання могло б і не бути, якщо б на той час був відомий один із записів щоденника іноземця, генералісімуса республіки Венесуела, героя боротьби за незалежність іспанських колоній в Америці в першій чверті XIX ст. Франсіско де Міранди (1750-1816 рр.). Їдучи за підтримкою своєї благородної справи до Катерини II, де Міранда зробив у 1787 році зупинку в Глухові і записав у щоденнику, що Глухів має вигляд німецьких міст, і що в ньому чудовий палац іонічного ордеру зі статуями, барельєфами та медальйонами в чудовому стилі, наслідуючому древніх, який згорів так, що залишилися лише стіни, і що його побудував Рум'янцев.⁵⁶

Вулиця, яка проходила через арочний проїзд будинку другої Малоросійської колегії, розділяла розташовані напроти її головного фасаду квартали. Зліва від Малоросійської колегії було прокладено вулицю і побудовано паралельно їй два корпуси торгових рядів.

Другим видатним архітектурним творінням А.Квасова стала садово-паркова резиденція президента П.О.Рум'янцева, створена у 1767-1768 рр.⁵⁷ Вона розташовувалась на правому березі озера Чернеча гребля. Це був перший відомий в Україні, створений на засадах

класицистичної регулярності палацово-парковий ансамбль. Найбільш відповідальні оформлювальні роботи у двоповерховому палаці з двома флігелями виконували відомі київські архітектори І.Григорович-Барський і С.Ковнір. Вони були викликані до Глухова для виконання "під стелею штукатурної роботи з алебастру".⁵⁸ Частина одного із палацових флігелів збереглася до нашого часу. До ансамблю також входили чисельні прибудови, церква Різдва Богородиці, яка стояла на невеликому узвишші, оранжереї, парки, басейни, канали з укріпленими берегами і пристанню. Садово-паркова резиденція була найкрасивішою частиною міста.

У будівництві, архітектурно-художньому оформленні міста брали участь також архітектори А.Яновський, К.Борзаківський, італійський архітектор Антоніо Рінальді і французький скульптор Жан Домінік Рашетт.⁵⁹

Герб міста на печатці Глухівської ратуші, з межі 1740-х років набуває іншого, типового для геральдики Гетьманщини зображення. В полі печатки увінчаний короною лицарський хрест супроводжувався вгорі двома шестикутними зірками, а внизу півмісяцем з оберненими догори рогами.⁶⁰ Спочатку на зразках такої печатки герб супроводжували літери "П. Р. Г.", пізніше напис "Печать Ратуші Глуховской". Цією ж печаткою засвідчувала документи і Глухівська сотенна канцелярія.

Геральдмейстерська контора, Військова колегія та Академія наук у С.-Петербурзі ще у 1729-1730 роках завершили складання "знаменного гербовника".⁶¹ Міські герби обов'язково повинні були міститися не тільки на печатках, але і на прапорах російських гарнізонних полків, розквартированих у містах.

Варіант нового герба Глухова було запропоновано в 1730 році, а затвердження із зміною кольорів відбулось в 1782 році.⁶² Він являє собою щит, поділений двома діагоналями на чотири частини. У верхній, синій (за описом 1730 р. – голубій) частині розміщені дві перехрещені золоті булави; у лівій – срібній (1730 р. – білій) – козацький червоний прапор з державним російським гербом; у правій – золотій (1730 р. – жовтій) – бунчук з червоним деревком.⁶³ У нижній, зеленій частині, зображено золоту печатку.

Чудовим був центр Глухова. Його ансамбль складали вже згадувана і збережена до сьогоденного дня кам'яна Миколаївська церква, споруджена государевим майстром кам'яної справи" Матвієм Єфімовим, за українськими документами Єфімовичем, в 1686 році⁶⁴ (трюхярусна дзвіниця при ній споруджена в 1871 році), хоча значна частина дослідників архітектури вважає, що контракт на побудову церкви підписано 1693 року; кам'яний Успенський собор Дівочого монастиря, точна дата добудови якого невідома (не зберігся); кам'яна Михайлівська церква, поставлена завдяки "радінію Михайла Миклашевського полковника Стародубського" тим же майстром в 1692 році (не збереглась); споруджена в 1765 році замість згорілої кам'яна однокупольна Спасо-Преображенська церква; майже повністю відбудована після пожежі 1722 р. кам'яна церква святої Анастасії⁶⁵ (не збереглась).

До ансамблю входили і дерев'яні Іллінська і Варваринська церкви. Останні стояли недалеко від недобудованого Троїцького собору, але точне місце їх розташування ще не встановлено, так як на планах Глухова їх важко або неможливо визначити. Про Іллінську церкву говориться у Чернігівському літописі і Щоденнику генерального підскарбія Я.Марковича, а про Варваринську тільки у Щоденнику названого автора.

Гостей міста захоплювали кам'яні Московські (не збереглися) і кам'яні Київські ворота, зараз також відомі як Триумфальна брама. Київські ворота, на думку доктора мистецтвознавства Г.Логвіна, споруджені за проектом А.Квасова в 1766-1769 роках.⁶⁶ Білополівські, Путивльські і Михайлівські ворота залишалися дерев'яними. Дерев'яними були і ще двоє воріт у крайній північно-західній і південно-західній частинах міста.

До головних будівель міста належали будинок військової похідної канцелярії, будинок першої Малоросійської колегії, жіночий монастир, торгові ряди, аптека М.Шрейбера із Риги.⁶⁷

Правління Глухівської сотні разом з військовою комісією знаходилось у старому казенному домі. Всі будинки в центральній частині намічалось побудувати з каменю. З цією метою був побудований триповерховий зразковий будинок з підвалом і службами. На будівництво казна відпускала позики по 3000 карбованців на перші п'ять років без відсотків і на наступні п'ять років з 5 відсотками.⁶⁸

На форштадтах архітектурні домінанти ставились з таким розрахунком, щоб кожна частина міста мала свою висотну споруду. За планом Глухова, складеному у вересні 1776 року, околиці міста прикрашали кам'яна Вознесенська церква і дерев'яні церкви: Зійшестя Святого Духу (Білополівський форштадт), церква Покрови (Усівський форштадт), церква Всіх святих і церква Захарія і Єлизавети (Веригінський форштадт).⁶⁹ Столична і економічна міць міста дала можливість дерев'яні храми замінити мурованими. Під наглядом А.Квасова на Веригіні 1769 року на місці дерев'яної почали будівництво мурованої церкви Різдва Богородиці, яке було завершено 1795 року.⁷⁰ За "Топографічним описом Малоросійської губернії 1798-1800 рр." на Веригінському кладовищі залишилась дерев'яна Всесвятська церква. На Усівці 1782 року зведено муровану Покровську церкву. Десь тоді ж на Білополівці споруджено і муровану церкву, яка вже мала назву Трьохсвятительської.

Вулиці орієнтувались на вертикалі церковних будівель, але оскільки вони були переважно криволінійними, на різних ділянках одна і та ж вулиця орієнтувалась на різні храми.⁷¹ Створювалась взаємопов'язана і різноманітна картина міста, в якій провідну роль відігравали громадські і церковні будівлі. Це дає можливість стверджувати, що в мистецько довершену композицію міста втілювались основні засади національного містобудування. (Вечерський В.В. Архітектурна й містобудівельна спадщина доби Гетьманщини. Формування, дослідження, охорона. – К., 2001. – С. 95).

У двадцяти п'яти верстах на південь від Глухова, біля села Будищи, на правому високому березі Клевені, у густому дубовому лісі розташовувався Глухівсько-Петропавлівський монастир. За переказами і деякими даними його було засновано у 1230 році.⁷² Головне місце у ньому займав чудовий кам'яний собор Петра і Павла, який збудував у 1697 році архітектор М.Ефимов. На початку XVIII ст. коштом М.Миклашевського збудовано трапезну з теплою церквою, у 1712 році з північного боку надбрамну триверху Михайлівську церкву.⁷³ Досить значні пошкодження будівлям монастиря нанесла пожежа 1793 року. У 1795 році зведено два корпуси братських келій та огорожу. За даними дослідника архітектури М.Цапенко над першими вхідними воротами теж було збудовано одноверху надбрамну церкву. Ці ворота вводили приїжджих до гостиного двору.⁷⁴

На тридцять п'ять кілометрів північніше від Глухова знаходився Гамаліївський Пустинно-Харлампіївський монастир. Його було засновано у 1702 році як невеликий скит. Генеральний осавул Антон Гамалія побудував у ньому церкву Харлампія. Невдовзі біля неї виник невеликий жіночий монастир. Коли село Гамаліївка перейшло у власність гетьмана І.Скоропадського, то він на місті скиту у 1713 році почав будівництво фамільного монастиря.⁷⁵ Цього ж року почалося возведення кам'яного собору Різдва Богородиці (1713-1735 рр.). Після смерті гетьмана І.Скоропадського і його дружини А.Скоропадської в Харлампіївській церкві, де їх було поховано, "по правій стороні за крилосом встановлено могильні білокам'яні різьблені плити з написами присвяченими їхній пам'яті".⁷⁶ На могильній плиті гетьмана напис говорив про те, що: "Тут спочиває раб Божий Іоан Скоропадський військ запорізьких гетьман сієї обителі фундатор, приставився в Глухові року 1712 місяця липня третього дня." В соборному храмі були вивішені "парсуни"-епітафійні портрети фундаторів монастиря на полотні у повний зріст, написані Я.Глинським. У XIX ст. портрети перенесли до настоятельських покоїв.

За заповітом Анастасії Скоропадської монастир було перетворено у чоловічий. Сюди у 1733 році були переведені ченці з Мутинського монастиря.

За вісімнадцять кілометрів, на південний-схід від Глухова, у російському прикордонні з 1557 року на правому схилі річки Обести діяв монастир Глинської Різдва Богородицької пустині. До серпня 1500 року землі, на яких його було засновано, належали литовському воєводі, князеві Богданові Глинському.

Впродовж більш ніж двохсот років, він перетворився в один з найбільших і найбагатших монастирів. З 1715 по жовтень 1731 року монастир належав Київській митрополії. У 1740 році в ньому завершилося будівництво дерев'яного п'ятикупольного собору Різдва Богородиці.⁷⁷ Другий храм – в ім'я Успіння Богородиці, на кошти благодійників було побудовано 1763 року. Третій – над вхідною брамою в ім'я ікони Іверської Божої матері у 1781 році, четвертий – в ім'я святого Іоакіма і Ганни, за межами монастирського подвір'я, у ближньому скиту у 1798 році на місці явління чудотворної ікони Різдва Пресвятої Богородиці.⁷⁸ До монастиря належав і п'ятий храм Спаса, що був побудований у 1802 році, у дальньому скиту за три версти від обителі.

На Гетьманщині не тільки будували нові, але й ретельно охороняли старі пам'ятки. Про це свідчить знайдена відомим українським істориком В.Барвинським у 1910 році, у Харківському історичному архіві описана ним справа, яка першопочатково знаходилась у Глухові.

В ній говориться про те, що у вересні 1759 року повітовий товариш придворної компаніїської корогви Дримляженко повідомив полкового осавула Височина, а той – Генеральну військову канцелярію, що сусід Глухівського сотника Туранського, за професією ткач, зі своїми товаришами копає "могили" на Студенецькому шляху понад ярмом, обабіч Глухова і вже докопався до "погребичі морованого склепу".⁷⁹

Генеральна військова канцелярія відрядила на місце "розкопок" комісію з трьох осіб, надавши їм інструкцію, щоб вони прибувши на місце примусили той склеп при собі відкрити і якщо скарб буде знайдено, то його обов'язково описати і забрати цінні речі. В доповіді Генеральної військової канцелярії гетьману К.Розумовському повідомлялось, що при розритті "могили" і при проритті її в глиб ще на кілька метрів та "докопанні до цілої землі, ніякого схову крім крейди не було"⁸⁰. Саме цей факт промовисто говорить про високий рівень пам'яткоохоронної культури і її ретельне дотримання.

* * *

Вже на початку XVIII ст. Глухів стає містом, кращим від Києва. На протязі століття Глухівська школа архітектури втілюючи основні засади національного містобудування надала йому досконалого змісту і форми, зробила ще кращим і зручнішим для всіх видів міської діяльності, тісно пов'язавши оточуючі його монастирі з життям столиці.

Посилання:

1. Путешествие в святую землю священника Иоанна Лукьянова в начале XVIII в. – Русский архив. – 1863. – Кн.1. – С.33; Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины XVII-XVIII вв. – М., 1967. – С.81; Цапенко М.П. По равнинам Десны и Сейма. – М., 1967. – С.56.

2. Игнаткин И.А. Исторические связи украинских и русских зодчих XVII-XVIII вв. // Зодчество Украины. – К., 1954. – С.166.

3. Лазаревский А. Гетманские дома в Глухове // Киевская старина. – 1898. – № 1. – С.161.

4. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернишов, 1873. – Кн.7. – С.281.

5. Там же.

6. Пархоменко І. "Не хто інші тилко он...". Ідентифіковано ікони з іконостаса Успенського собору // Пам'ятки України. – 1990. – №1. – С.9.

7. ЦДВІАР. Ф. 349, оп. 12, сп. 989, № 1: сп. 990, № 2; Вечерський В., Белашов В. Глухів. Малі історичні міста України. – К., 2003. – С. 36-37.

8. Там же. Сп. 991.

9. Там же; Вечерский В. Древнейшие планы гетманской столицы // Строительство и архитектура. –

1990. – № 4. – С. 24.

10. Лазаревский А. Гетманские дома в Глухове // Киевская старина.- 1898. – № 1. – С. 165.

11. Деркач А. Глухів – гетьманська столиця. – К., 2000. – С.50; Дневные (дневниковые) записи Малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – М., 1859. – Ч. I. – С. 139; ЦДІАУ. Ф.51, оп.3, сп.1173, арк.18-19.

12. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Полк Нежинский. – К., 1893. – Т. II. – С. 433.

13. ЦДВІАР. Ф. 418 , оп. 1, сп. 590.

14. Ленченко В.А., Вечерский В.В. Историко-архитектурные предпроектные исследования к опорным планам городов УССР. Научные рекомендации к опорному плану г.Глухова. – К.: НИИТИ, 1984. – С.28; Вечерский В.В. та ін. Проект формування історико-культурного заповідника у м.Глухові Сумської області. – К.: НДІТІАМ. – 1992. – Т. 1. – С. 21.

15. Вечерский В.В. та ін. Проект формування історико-культурного заповідника у м. Глухові Сумської області. – Т. 1. – С. 18; Вечерський В., Белашов В. Глухів. Малі історичні міста України. – С. 62.

16. ЦДВІАР. Ф.418, оп.1, сп.605.

17. ЦДАДАР. Ф.248, оп.7, кн.384, сп.45, арк. 416-423; ГКМ. План г.Глухова. 1776 г. Див.: Белашов В.И. Глухов – забытая столица Гетманщины. – К., 1992. – Ілюстрація № 20.

18. ЦДВІАР. Ф.349, оп.12, сп.989, №1; Вечерский В.В. та ін. Проект формування історико-культурного заповідника у м.Глухові Сумської області. – Т. 1. – С. 12.

19. Вечерский В.В. Древнейшие планы гетманской столицы // Строительство и архитектура. – 1990. – № 4. – С. 24.

20. Вечерский В.В. та ін. Проект формування історико-культурного заповідника у м. Глухові Сумської області. – Т. 1. – С. 19.

21. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963. – С. 261-262.

22. Вечерский В.В. Проект формування історико-культурного заповідника у м.Глухові Сумської області. – Т.1. – С.20.

23. ЦДІАУ.Ф. 51, оп. 3, сп. 7886, арк. 3 – 3 зв.

24. Там же. Сп.6457, арк. 1-3.

25. Там же. Сп. 4116, арк. 12; сп. 5696, арк.2; сп. 4446, арк. 436; сп. 5357, арк. 2; сп. 7218, арк. 2.

26. РДІА. Ф.1399, оп.1, сп. 839, арк. 1; сп. 840, арк. 1-3; сп. 841, арк. 1-3.

27. Там же; ЦДІАУ. Ф. 51, оп. 3, сп. 4176, арк. 4; Вечерський В., Белашов В. Глухів. Малі історичні міста України. – С. 61.

28. ЦДІАУ. Ф. 51, оп. 3, сп. 4044, арк.2.

29. Там же. Сп. 16771, арк. 12-13.

30. РДІА Ф. 1399, оп. 1, сп. 839, арк. 1.

31. ЦДВІАР. Ф.349, оп.12, сп.989 №1; сп.990 №2; сп.991 №3; Вечерський В.В. Глухівська старовина // Пам'ятки України. – 1994. – ; № 3-6. – С.61.

32. РДАДА Ф. 248, оп. 12, кн. 682, сп. 6, арк. 76-78; Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Малороссия / Под ред. В.П.Семенова. – Спб., 1908. – Т. 7. – С. 334.

33. ЦДІАУ. Ф. 51, оп.3, сп.610, арк.50; сп.3171,арк.3; сп.12313, арк.1 зв; сп.12447, арк.2; сп.11896, арк.2; сп.9069, арк. 3 зв, арк.12-18; сп.12330, арк.8; ф.193, оп.1, сп.272, арк.13; ф.736, оп.1, сп.246, арк.1-2; Ф.54, оп.1, сп.3251, арк.9-26; Ф.206, оп.1, сп.1306, арк.2

34. Центральный государственный архив УССР в Киеве. – К., 1958. – С. 41.

35. Там же.

36. Городские поселения в Российской империи. – Спб., 1865. – Т. 5. – Ч. II. – С.285? Мошик І.В. Великі Глухівські пожежі середини – другої половини XVIII ст. – одна з причин архітектурного занепаду міста // Збереження історико-культурних надбань Глухівщини. Матеріали Другої науково-практичної конференції. (17 квітня 2003 р.). – Глухів, 2003 – С. 31.

37. ЦДІАУ. Ф.51, оп.3, сп.9883, арк. 1; сп. 11775, арк.12.

38. Там же, сп. 9883, арк. 1; сп. 11775, арк. 12.

39. РДІА. Ф.1399, оп 1, сп 839, арк 1; сп 840, арк 1-3; сп 841, арк 1-3; ЦДВІАР. Ф 349, оп. 12, сп. 993; сп. 994; Ф. 418, оп. 1, сп. 605.

40. ЦДІАУ. Ф. 51, оп. 3, сп. 9920, арк. 1-6; ЦДАДАР. Ф.248, оп. 12, кн. 667, сп.30? Вечерський В.В. Містобудівний розвиток Глухова в контексті історії українського містобудування // Архітектурна спадщина України / За ред. В. Тимофієнка та А. Пучкова. – К., 2002. – С. 126.

41. Лазаревский А. Гетманские дома в Глухове. – С.165.

42. Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве. – С.42.

43. Лазаревский А. Гетманские дома в Глухове. – С. 166.

44. Дейнека А. Памятники архитектуры Сумщины. – Х., 1989.-С.183.

45. Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины XVII-XVIII вв. – М., 1967. – С. 56.

46. ЦДІАУ. Ф. 51, оп. 3, сп. 11861, арк. 8, 12; Дорошенко Д. Нарис історії України. – К., 1991. – Т. 2. – С.195.
47. Сумський обласний краєзнавчий музей. Інв. № 1832. План г. Глухова. 1778 г.; Глухівський міський краєзнавчий музей. Н.д. – 771. План г. Глухова. 1776 г.; План г. Глухова. 1778 г.; "Атлас Малороссийской губернии," план г. Глухова. 1802 г. Державна публічна бібліотека ім. Салтикова-Щедріна. Рукописний відділ, Ф.ІV – 40, № 447.
48. Путешествие в Малороссию академика Гильденштедта и князя Долгорукова И.М. // Киевская старина. – 1893. – № 13. – С.419.
49. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Малороссия / Под ред. Семенова В.П. – Т. 7. – С. 172, 183, 335.
50. Прицак О. Доба військових канцеляристів // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 62.
51. Путешествие в Малороссию академика Гильденштедта и князя Долгорукова И.М. // Киевская старина.-1893. – № 13. – С.414.
52. Там же.
53. Новаківська Н.П. Найкрупніша громадська споруда на Україні в XVIII ст. // Вісник Академії будівництва і архітектури УРСР. – 1959. – № 1. – С.15-18.
54. Куліш П. Собрание сочинений. – Спб., 1910. – Т.5. – С.103-104.
55. Ернст Ф. Українське мистецтво XVII-XVIII віків. – К., 1919. – С.23.
56. Ільїн О. Франсіско де Міранда у Глухові // Народна трибуна. – 1997. – 26 лют.
57. Цапенко М. По равнинам Десны и Сейма. – М., 1970. – С.55.
58. Підлісна Г.М. Нові дані про пам'ятки української архітектури і майстрів, які працювали на Україні у XVIII ст. // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. – К., 1959. – С. 169; Вечерський В., Белашов В. Глухів. Малі історичні міста України. – С. 68.
59. Новаківський М.П. Педагогічна діяльність архітектора Андрія Квасова на Україні // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. – К., 1995. – С. 148-158; Прицак О. Доба військових канцеляристів // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 62; Вечерський В., Белашов В. Глухів. Малі історичні міста України. – С. 48.
60. Панченко В. Герби гетьманських столиць України // Науковий світ. – 1999. – № 4. – С. 37.
61. Соболева Н.А. Старинные гербы российских городов. – М., 1985. – С.63-65; 142.
62. Белашов В.І. Глухов – забытая столица гетманской Украины. – С.59.
63. Соболева Н.А. Старинные гербы российских городов. – С.142.
64. Логвин Г.Н. Памятники искусства Советского Союза. Украина и Молдавия.-М., 1982. – С.362.
65. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.-Кн. 7.-С.281.
66. Вечерский В. Глухів // Отчий край. – К., 1986. – С. 157.
67. Путешествие в Малороссию академика Гильденштедта и князя Долгорукова И.М. // Киевская старина.-1893. – № 13. – С. 414.
68. Там же.
69. Глухівський міський краєзнавчий музей. Н.д. – 771. План г. Глухова. 1776 г.
70. ЦДІАУ. Ф.763, оп.1, сп.385, арк.17; ДАЧО. Ф.679, оп.3, сп.387, арк.48; Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн.7. – С. 284.
71. Ленченко В.А., Вечерский В.В. Историко-архитектурные предпроектные исследования к опорным планам городов СССР. Научные рекомендации к опорному плану г. Глухова. – С. 36; Вечерський В., Белашов В. Глухів. Малі історичні міста України. – С. 64.
72. Костомаров М. Галерея портретів. Біографічні нариси. – К., 1993. – С.218-219, 319; Максимович М. Собрание сочинений. Отдел исторический. – К., 1876. – Т.1. – С.736; Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Малороссия / Под ред. Семенова В.П. – С. 335.
73. Цапенко М. По равнинам Десны и Сейма.-С.61-62; Ткаченко В. Православна Глухівщина. – К., 2001. – С. 129; Вечерський В., Белашов В. Глухів. Малі історичні міста України. – С. 138.
74. Там же. – С. 61.
75. Логвин Г.Н. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. – М., 1980. – С. 179; Попович М. Нарис історії української культури. – К., 1998. – С.265; Вечерський В., Белашов В. Глухів. Малі історичні міста України. – С. 131-137.
76. Цапенко М. По равнинам Десны и Сейма. – С. 66; Логвин Г.Н. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. – С. 182? Скоропадський П. Спогади. – К.? Філадельфія, 1995. – С. 400.
77. Маслов И. Глинская пустынь. – М., 1992. – С. 52; Маслов И. Глинская пустынь. История обители и ее духовно-просветительская деятельность в XVI-XX веках. – М., 1994. – С. 76; Анищенко С.М. Глинская пустынь. – Сумы. – 1992. – С. 4-8.
78. Там же; Анищенко С.М. Глинская пустынь. – С. 7.
79. Ярошенко Е. Пам'яткоохоронна справа за часів Гетьманщини (XVIII ст.) // Третя Сумська обласна науково-краєзнавча конференція (7-8 грудня 1999 р.). – Сумы, 1999. – С. 71.
80. Там же. – С. 72.

СОБОРНИЙ ХРАМ ГЕТЬМАНСЬКОЇ СТОЛИЦІ

У центрі міста Глухова, на Соборному майдані, розташований Миколаївський храм. Ця велична споруда "відіграє композиційну роль головної містобудівної доміанти міста Глухова" [1, 353]. У поєднанні з Трьох-Анастасіївською та Спасо-Преображенською церквами, він створює логічно впорядкований об'ємний простір. Містобудівний ансамбль трьох центральних міських майданів, де розташовані ці храми, формувався упродовж трьох століть і зберіг донині свою неповторність і основні композиційно-просторові параметри. Це визначна пам'ятка українського національного містобудування, що з 1994 р. стала центральним об'єктом охорони Державного історико-культурного заповідника у м.Глухові.

Тут, перед західним і південним фасадами Миколаївської церкви, на Радному майдані (нині Соборний майдан), обирали гетьманів України: у 1708 р. – Івана Скоропадського, у 1727 р. – Данила Апостола, у 1750 р. – Кирила Розумовського; тут листопадowymi днями 1708 р. відбувалася символічна смертна кара Івана Мазепи... Тут у квітні 1845 р. побував Тарас Шевченко, котрий у повісті "Капітанша" згадує історичні пам'ятки колишньої гетьманської столиці: "Напившись чаю, ми погуторили ще трохи, одяглись і поїхали в місто, в історичний Миколаївський собор "Діяння" слухати... погода (що досить рідко трапляється в цю пору року) була гарна, вулиці були майже сухими, і я пішов вештатись містом, шукаючи те місце, де стояла малоросійська колегія і де стояв палац гетьмана Скоропадського..."

Але де ж той майдан? Де той палац? Де колегія з її кровожерливим чудовиськом – таємною канцелярією? Де все це? І сліду не зосталось! Дивно! А все це так недавно, так відчутно! Сто років якихось майнуло, і Глухів із резиденції малоросійських гетьманів зробився "пошлим" повітовим містечком.

Благовіст до обідні перервав мої невеселі думки, і я, перехрестившись, пішов у Миколаївську церкву, один-єдиний пам'ятник літ минулих [2, 343]."

"Пам'ятник літ минулих", як назвав Тарас Шевченко Миколаївську церкву, в нарисах з історії українських сакральних споруд відносять переважно до кінця XVII ст. інколи датують 1686 р. Насправді ж, муровану Миколаївську церкву завершили будувати й освятили у 1695 р. Дата її побудови підтверджується текстом договору від 8 лютого 1693 р., за яким майстер Матвій Єфимов (Єфимчевич) [3, 44] зобов'язується зі своєю артіллю протягом двох років побудувати церкву "довжини зі стінами п'ять сажнів, впоперек зі стінами ж шість сажнів, висота вітваря від підлоги до замка шість сажнів, товщина у три цеглини; на церкві і на вітварі і на трапезі зробити три шиї під глави пролізні, а під тою трапезою зробити погріб мірою проти трапези, глибиною у сажень [4, 27].

Глухівчани, які заключили договір з Матвієм Єфимовим, – протопоп Максим Софонович, Я.М.Жураковський, А.М.Туранський, глухівський сотник Василь Федорович Ялоцький, міський отаман Кіндрат Грудяка, Герасим Тимофєєв "з паракхвіянами" зі своєї сторони зобов'язувались поставляти "всякі дерев'яні припаси", побудувати сараї для обпалювання цегли, робити бані (глави) і ставити на них хрести [4, 28].

Згідно з умовами замовників, "записний государів майстер кам'яної справи" Матвій Єфимов (у двох інших українських контрактах він значиться як "пан Матвій Єфимович") повинен був споруджувати храми у національних українських традиціях, з чітко вираженим трьохчасним поділом і встановленням бань на одній осі. До цього він з цією ж артіллю будував церкву Св.Миколи у Стародубі та Михайлівську в Глухові, тобто набув практичного досвіду будівництва українських храмів.

Первісно церква була тридільною, триверхою, з двозаломним центральним верхом. Верхи над вівтарем і бабинцем були глухими, декоративними. Трьохбанність вздовж осі, як і тотожність східної і західної частин, – це традиційний для України стиль, характерний ще для дерев'яних сакральних споруд. Центральна частина в плані храму – це дещо розтягнутий у поперечній осі восьмикутник, площею 91,73 м², висотою до замку зводу бані 24,48 м, з розташованими у два ряди дванадцятьма вікнами. Вівтар – п'ятигранний, площею 33,2 м², освітлений чотирма вікнами, що розташовані на досить значній висоті. У стінах вівтаря – ніші різних розмірів, що служать за шафи. З центральною частиною храму вівтар з'єднується широкою напівциркульною аркою, розділеною опорними цегляними стовпами на три прольоти, що відповідають трьом двірним отворам іконостасу.

Бабинець у плані прямокутний, площею 35,68 м². Він з'єднується з центральною частиною храму двоюрисною півциркульною аркою, з прилаштованими на рівні верхнього ярусу хорами, на які ведуть сходи у північній стіні бабинця.

У будівлі переважають вертикальні параметри: висота центрального верху від підлоги до зеніту – 30 м. Перехід від великого восьмикутника до восьмигранного барабану, як і у Стародубському соборі, здійснено за допомогою зводу у вигляді напівврізаного пірамідального шатра. Баштоподібна композиція церкви у певній мірі подібна до Покровського собору в Харкові, де зв'язок з властивими українському народному архітектурному будівництву дерев'яних церковних споруд цілком очевидний [5, 58-60].

Споруджена на центральному майдані Глухова Миколаївська церква доступна оглядові з усіх сторін і справляє неповторне враження своєю монументальністю і благородними формами. Всі пропорції вдало віднайдено, все в архітектурі храму довершене й вишукане... В середині храм весь заповнений світлом, яке щедро плететься зверху із великих вікон верхнього восьмикутника та дванадцяти вікон нижнього. Під час вранішнього Богослужіння проміння сонця золотим сяйвом освітлює вівтар, і тільки бабинець з його внутрішніми сходами схований у тіні. Акустика у храмі настільки гарна, що навіть неголосне читання проповіді чи співу виразно чути у всіх приміщеннях, навіть численних притворах, ризницях, тамбурах, відлунює під склепіннями бань.

У 1871 р. за проектом місцевого архітектора А.Гросса до бабинця із західного боку прибудували притвор, увінчаний високою дзвіницею з ярусним верхом.

Іконостас Миколаївської церкви замість первісного, що згорів у пожежі 1748 р. був замінений: він займає ширину центрального компартamentу церкви. Так характеризується за описом 1854 р. "перед вівтарний іконостас різної роботи з двох ярусів з вісьмома колонами визолоченими. Царські ворота із сяєвом різної роботи визолочені, старі, із зображенням чотирьох євангелістів, і в півколі сяєва Благовіщення Пресвятої Богородиці [6, 109].

У 1864 р. поставлено новий іконостас, п'ятиярусний. Більшість ікон у цьому іконостасі належало пензлю художника – італійця Паоло Нерушеллі, котрий підписувався на український манер як П.Неруш. Дві ікони, котрі Неруш створив для приватних осіб, зберігаються у музеях Києва. Це – "Моління на чашу" і "Собор архангела Михаїла та інших безплотних сил" [7, 39].

Миколаївська церква найдавніша архітектурна споруда м.Глухова, колишньої гетьманської столиці, "свідок багатьох історичних подій" [8, 65]. Вона сприймається не тільки як храм-пам'ятник, а в більшій мірі, як щось загадкове, як прекрасна таємниця неприступного дивовижного світу мистецької довершеності, в який треба проникнути, щоб по-справжньому зрозуміти суть речей, щоб прозріти. А "для того, щоб прозріти, – радить К.Паустовський, – треба не тільки дивитися на всі боки. Треба навчитися бачити... Як бачити... – цьому можуть навчити нас художники. Вони бачать краще від нас. І вони вміють пам'ятати побачене [9, 41].

Вишукані архітектурні споруди, як і інші твори мистецтва, здатні пробуджувати творчі нахили особистості, розвивати спостережливість, відточувати зіркість, стимулювати уяву,

загострювати відчуття гармонії, вдосконалювати культуру думки. Завдяки основним особливостям об'ємно-просторової композиції будівлі Миколаївського храму: рівноцінності усіх фасадів, висотного принципу побудови композиції, ярусності, скульптурній виразності об'ємів він здатний особливим чином впливати на людину, узгоджувати її внутрішній і зовнішній світ, глибинно сприймати благодатну красу архітектурного мистецтва сакральних споруд. (Див. кольорову вставку).

Посилання

1. Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. – Видавничий дім А.С.С. – К., 2005.
2. Шевченко Т. Твори в п'яти томах. – К., 1978. – т. 3.
3. Терлецький В. Слово про Кобзаря. – Суми, 2002.
4. Пуцко В.Г. Николаевская церковь в Глухове (1693- 1695 гг.) // Сумська старовина. – Суми, 1999. – № 5 – 6.
5. Таранушенко С. Народні елементи у монументальній мурованій архітектурі XVII – XVIII ст. на Слобожанщині // Пам'ятки України. – 1992. – № 2 – 3.
6. Пуцко В.Г. З інвентаря Глухівської церкви середини XIX ст. // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини. – Матеріали четвертої науково-практичної конференції. – Глухів, 2005.
7. Ткаченко В. Православна Глухівщина. – Глухів, 2006.
8. Гурець О. Ключ від гетьманської столиці // Історична пам'ятка – спогад, застереження, пізнання. – Матеріали другого Всеукраїнського конкурсу учнівських пошукових робіт. – Львів, 2000.
9. Шудря К. У пошуках гармонії. – К., 1972. – С. 22-46.

Коваленко Ю.О.

Державний історико-культурний заповідник у м.Глухові

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІТОПИСНОГО м.ГЛУХОВА – ЦЕНТРУ УДІЛЬНОГО КНЯЗІВСТВА ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКОЇ ЗЕМЛІ

Сіверська земля, до якої входив Глухів, відокремилась в кінці XI – на початку XII ст. На той час в Дніпровському лівобережжі княжили онуки Ярослава Мудрого: Олег і Давид Святославичі. Землі Посейм'я належали Олегу. У складі Новгород-Сіверського князівства, яке виділилось у 40-х роках XII ст., був і Глухів [1, 8]. Низка укріплених городищ періоду Київської Русі, яка оточує місто з усіх боків, дає підставу стверджувати, що Глухів був значним центром на території Сіверщини. Городища, що прикривали місто з боку Дикого поля, знаходяться по річках Клевені та Есмані: Сварківське городище, городища біля сіл Баничі, Ємадикіне, Волокитине. З західної сторони знаходимо Обложківське городище, городища в с. Тулиголове та біля с. Ярославець (урочище Яндола), з півночі – городища в селах Толстодубове, Пустогород, Есмань, між селами Ястребщина та Уланове (урочище Звенигородок). Найбільшим з них є глухівське городище.

Археологічні дослідження в значній мірі підтвердили гіпотезу про формування поселення на Глухівських пагорбах в досить ранній період. Дослідження, проведені як в центральній частині міста, так і в передмістях, дали змогу виявити ранньослов'янські, а подекуди і більш древні матеріали.

У 1152 р. суздальський князь Юрій Долгорукий з синами, у союзі з рязанцями, муромцями, а також з половцями рушили в похід проти Великого князя київського Ізяслава Мстиславовича. Як зазначено у Літописі Руському, 13-14 грудня величезне військо зупинилось на постій у Глухові: "...Ярославич Ростислав з братами, і з рязанцями, і з муромцями, а також і половці і Оперлюї, і Токсобичі, і весь половецький народ, скільки ото їх межі Волгою і Дніпром ..." Похід Юрія завершився невдало, і він через землю в'ятичів повернувся до

Суздаля [2, 254].

Інша згадка у "Літописі руському" датована 1167 р.: "У тім же році переступив хреста Володимир Мстиславич... І пішов він... до отчича свого Гліба... а жонуоставив з двома дітьми, [Святославом і Ростиславом], у [городі] Глухові, в [удови] Всеволодової [Марії]" [2, 292].

Як видно з літопису, Глухів був досить надійним містом для схованки. Його вигідне положення зіграло через деякий час свою роль – Глухів став центром Глухівського удільного князівства. Через місто проходили торговельні шляхи сіверян з полянами, древлянами, в'ятичами, радимичами, угро-фінами [1, 8]. Водорозділ між системами Десни та Оки у давнину слугував кордоном двох племен – сіверян та в'ятичів [3].

Третя відома згадка про місто пов'язана з періодом нашестя Батия на Русь і датована 1239 р.: "...Батий же, узявши Козельськ, пішов у землю Половецьку, а звідти став посилати [війська] на городи руські... У той же час послав він [війська] на Чернігів. Обступили вони город великою силою, і Мстислав Глібович, почувши про напад на город іноплемянних, прийшов на них зо всіма воями. Билися вони, переможений був Мстислав, і безліч із воїв його побито було, і взяли вони город, і запалили вогнем. Єпископа [Порфирія] вони оставили живим і одвели його в Глухів" [2, 394].

Місто з його землями стало податково-данинною одиницею, яка входила до Чернігівської тьми, створеної монголо-татарськими ханами для зручності управління. Глухівським уділом володіли нащадки князя чернігівського Михайла Всеволодовича, страченого в Золотій Орді за непокору. Із Чернігівської гілки Рюриковичів глухівськими удільними князями з 1247 р. були його син Симеон Михайлович, онук Михайло Симеонович і правнук Симеон Михайлович. Їх княжіння продовжувалось трохи більше ста років, до початку діяльності Романа Симеоновича Новосільського.

У 1257 р. монголо-татари вперше переписали підвладну їм руську землю, звільнивши від сплати данини тільки духовенство. У 1275 р. населення було переписане вдруге і обкладене даниною. Розташований на кордоні з монголо-татарськими кочовищами, Глухів був важливим для них об'єктом грабунку і полону [1, 9]. Про це говорять матеріали досліджень давньоруських селищ та городищ, на яких виявлені сліди пожеж, знайдені монгольські накопичувачі стріл [4, 8].

Археологічні дослідження на території Глухівщини розпочалися ще в кінці ХІХ ст. У 1872-1873 рр. Д.Я.Самоковасов провів розкопки курганних могильників біля с. Волокитине Глухівського повіту (зараз Путивльський район). [5, 20].

На рубежі ХІХ – ХХ ст. археологічними дослідженнями Глухівського повіту займався дійсний член історичного товариства Нестора-літописця М.Ф.Біляшевський. Він розкопав 3 кургани на могильнику біля с. Богданово Глухівського повіту, у 8-ми верстах від Глухова.

Пізніше розкопками курганів в Глухівському та Кролевецькому повітах Чернігівської губернії займався член Російського археологічного та дійсний член Російського географічного товариств, відомий археолог і етнограф І.С.Абрамов. У 1907 р. ним був розкопаний курган № 17, що знаходився на роздоріжжі між великим Києво-Московським трактом і дорогою в село Чорториги (сучасне с. Шевченкове) та "могили" між двох доріг, які вели до Ярмаркової площі в Глухові, про що повідомлялося в інформації Московського археологічного товариства за 1873 р. Курган № 18, розкопаний І.С.Абрамовим у 1907 р., знаходився за 6 верст від міста Глухова по дорозі на с.Годунівку [1, 7].

У середині 20-х років ХХ ст. директор Глухівського краєзнавчого музею Я.М.Морачевський проводив розвідки по головним притокам Сейму: річках Клевені та Есмані (Морачевський Я.М. 1927; 1929). Матеріали розвідок зберігались у Глухівському музеї, а після його реорганізації передані до фондів обласного краєзнавчого музею [5, 4].

У 1979 р. на території м.Глухова, поблизу стадіону, з порушених ділянок культурного

шару О.В.Сухобоковим була зібрана колекція давньоруської кераміки. 1985 р. В.В.Приймак виявив невелику кількість давньоруської кераміки біля міського кінотеатру, а дещо пізніше В.Б.Звагельський – невелику колекцію давньоруських речей (кераміка, скляні браслети) поряд з вул.Валовою. Ці знахідки стали підставою для проведення 1987 р. В.В.Приймаком археологічних спостережень і розвідувальних робіт на території міста. У ході досліджень була знайдена незначна кількість предметів давньоруського часу, однак ділянок із вцілілим культурним шаром давньоруського періоду не виявлено. Певною мірою це було спричинено невірним, судячи з наявних на сьогодні даних, розумінням топографії давньоруського Глухова. Тоді ж до наукового обігу потрапив скарб залізних речей, знайдений при земляних роботах на протилежному від давньоруського Глухова, правому березі р.Есмань, датований В.В.Приймаком X ст. [6, 3].

Глухів виник на лівому березі р.Есмані на невеликому підвищенні. Вигідне географічне положення доповнювалося ще й тим, що круті схили плато з західного боку омивалися її водами, а з північного протікав струмок Починок або Малотеча, що впадав у ту ж саму Есмань. Оскільки опису стародавнього Глухова не лишилося, до останнього часу ні відомостей про історичну забудову, ні назв районів давнього міста, ні, взагалі, знань про заселеність Глухова практично не було. Ось як описує місто у 1654 р. сучасник: "...А город Глухов стоит меж речки Усмани на острове. Около посаду, меж речки, земляной город. На старосвицком городище сделано два земляных вала, около тех валов два рва; на том валу надолбы... Около того острога сделан ров, а ров на острогу огорожен бревнами с одной стороны и подле того острога у земли сделан частик, колье дубовое... В том земляном городе поставлена церковь, деревянная, во имя архангела Михаила. Да возле того ж земляного города поставлен Писочинского пана двор на горе. Над речкою Усманью, возле того двора с трех сторон осыпь земляная, на осыпи поставлено острог дубовый, меж того острога ворота проезжие..." [7, 16]. "... Да біля слобод того міста Глухова, на всполлі, зроблено рів, для приходу воїнського люду" [1, 13].

Звідси ми маємо цінну інформацію про існування так званого "старосвітського городища", за яким можна локалізувати місце давньоруського дитинця. З давньоруським періодом можна пов'язати район міста Красна Гірка. Як відомо, за часів язичництва таку назву мало одне із слов'янських свят. Цей топонім зберігся до нашого часу спочатку у назві урочища, а потім у назві вулиці. Під час розвідок у 1994 р. поблизу Красної Гірки дійсно були виявлені фрагменти груболіпної кераміки київської культури (III-V ст. н. е.). Випадкові знахідки давніх речей на території окремих мікрорайонів Глухова вказують на досить широку заселеність нинішньої території міста вже на рубежі нашої ери. Слід згадати знахідки, що відносяться до періоду формування давньоруської держави – Київської Русі, зокрема дві візантійські монети. Одна знайдена в одному з мікрорайонів Глухова – Веригині. Інша у районі Радіонівки. Перша монета – це золотий іперпер Нікейського імператора Іоана III Ватаца (1222-1254 рр.). Подібні монети дуже рідкісні, їх знахідки відомі тільки на Кавказі. Монета атрибутована науковим співробітником відділу нумізматики Ермітажу Гурульовою В.В. На жаль монета знаходилась у приватній колекції і доля її невідома. Інша монета, що надана приватним колекціонером Заїкою В.В. для тимчасового експонування у Глухівському краєзнавчому музеї поки що не атрибутована.

Неподалік Красної Гірки розташоване так зване Козацьке кладовище, на якому вже століття не ховають небіжчиків. Територія кладовища має вигідне топографічне положення: з північно-західного боку знаходиться глибоке урвище, з північного – низина, по якій проходить вул.Валова, зі східного боку – природне урвище. Лише з південного боку на територію кладовища можна потрапити без перешкоди.

У ході проведення розвідок західної частини кладовища виявлений потужний півтора-метровий культурний шар XI – XIII ст. Зважаючи на вигідне фортифікаційне положення,

можна припустити, що тут міг знаходитись оборонний форпост міста, який прикривав Глухів з південного боку.

Знахідка скарбу залізних речей у передмісті Веригіне в 80-х роках ХХ ст. також дала підстави В.В.Приймаку провести розвідки по вул.Довженка, де була виявлена кераміка волинцевського типу. У 2004-2005 рр. автором статті на присадибних ділянках у районі тієї ж вулиці була зібрана колекція груболіпної ранньослов'янської кераміки, лощеної кераміки волинцевського типу, давньоруської кераміки ХІІ-ХІІІ ст. та пізньосередньовічної ХVІІ-ХVІІІ ст. Хоча розвідки обмежилися тільки збором підйомного матеріалу, стало зрозумілим, що дана місцевість теж була заселена упродовж кількох століть.

На підставі місцевиявлення знахідок можна зробити припущення, що території деяких міських районів у давньоруський час були не окремими населеними пунктами, а складовими частинами літописного Глухова. Вони могли бути як ремісничими центрами, так і оборонними форпостами. На користь версії про ремісничі центри говорить віднайдена майстерня бронзоліварного виробництва (ювелірна майстерня) у центральній частині сучасного міста. Місце знахідки – проїжджа частина вул.Терещенків поряд з водонапірною вежею. У ХІІ-ХІІІ ст. ця місцина була південною околицею укріпленого посаду. Тут же виявлено оборонний рів шириною близько 15 м та глибиною більше 3 м.

Отже, не виключено, що Глухів у ХІІ-ХІІІ ст. складався з дитинця, який знаходився на мису західної частини нинішнього центру, тобто займав територію сучасного пров.Пожежного і частину вул.Києво-Московської та укріпленого посаду на схід від дитинця, площа якого становила не більше 10 га. Існував ряд як укріплених, так і неукріплених районів. За посадськими укріпленнями знаходився могильник (можливо не один). Його локалізовано по вул.Києво-Московській поряд з університетом. Знахідки людських решток часто траплялися у різних частинах сучасного міста, але лише окремі поховання можуть мати відношення до давньоруських старожитностей. У більшості випадків на поховання натрапляли випадково і їх дослідження не проводились.

Широкомасштабні дослідження останніх років на території літописного міста стали можливими після того, як 1994 р. його пам'ятки були оголошені Державним історико-культурним заповідником. Якщо на початку 80-х років ХХ ст. декотрі вчені взагалі сумнівались в існуванні Глухова у ХІІ-ХІІІ ст., то вже до кінця 80-х років В.В.Приймак довів, що Глухів на той час був значним міським центром і сформувався вже до початку Х-ХІ ст. ще задовго до першої згадки про нього в Іпатіївському літописі під 1152 р.

На користь цієї думки свідчить та ж таки літописна згадка: "... Тоді ж пішли з Юрієм, – а не відмовили йому, – Ярославич Ростислав з братами, із рязанцями, із муромцями, а також і половці, і Оперлюї і Токсобичі і весь половецький народ, скільки ото їх межі Волгою і Дніпром. І рушили вони туди, на В'ятичі, і отож, узяли їх там, пішовши на город їхній Мценськ. А звідти пішли вони на городи Спаш та на Глухів і тут стали". Зі слів автора літопису стає відомо, що величезне військо зупинилось саме у Глухові – місті, яке змогло б розмістити й прогостувати деякий час велику кількість людей. Для цього воно повинно було тривалий час розвиватись, щоб набути таких розмірів і потенціалу. Про значущість міста у давньоруський час знаходимо у книзі Філарета Гумілевського "Историко-статистическое описание Черниговской епархии". За його словами, у домонгольському Глухові існувало до 70-ти церков [8, 272].

Більш повну інформацію про локалізацію та топографію давньоруського Глухова маємо після проведення розвідувальних робіт, спостережень і невеликих охоронних розкопок у 1991 р., що проводилися силами студентів Глухівського та Сумського педінститутів під керівництвом В.В.Приймака. Науковим консультантом експедиції був завідувач відділом давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України, доктор історичних наук О.П.Моця.

Розвідувальні роботи велися на подвір'ї будинку по пров. Поштовому, 8, призначеного для знесення. Тут було закладено 10 траншей і шурфів, які показали залягання материка на глибині від 0,5 до 3 і більше метрів, однак давньоруська кераміка була представлена лише одним фрагментом, що виключає можливість віднесення даної території до заселених ділянок посаду. Траншея на подвір'ї клубу глухонімих також показала відсутність давньоруських матеріалів і велику глибину (близько 4 м) залягання материка. На думку В.В.Приймака, тут міг проходити яр, який впадав у долину р.Есмані. Роботи у перелічених місцях доповнили дані, отримані у 1988 р., і показали слабку присутність матеріалів XII-XIII ст. на мису лівого берега р. Есмань між базарною площею і автовокзалом та Київською брамою. Викликано це інтенсивним руйнуванням культурного шару, оскільки у даному місці упродовж століть забудова змінювалась декілька разів.

Поряд з роботами на шурфуванні було розпочато спостереження за земляними роботами у котловані під житловий будинок по вул.Терещенків, безпосередньо біля стадіону. На паралельній до вулиці стінці котловану взагалі не було знайдено давньоруської кераміки. Грунт у котловані (в цій частині) виявився дуже зволуженим, внаслідок чого навіть потужний бульдозер застряг у грузькому дні. Дослідження цієї частини навели В.В.Приймака на думку, що тут має місце яр, яким дитинець був відрізаний від посаду. Яр впадав зліва у притоку р.Есмані – струмок Малотечу.

Практично чи не єдиним місцем, де без перешкод вдалося провести розвідувальні роботи, була територія подвір'я Тюремного замку, котра багато років використовувалась під склади. Робота почалася із розвідувальних шурфів, розташованих з усіх боків подвір'я. Шурфи № 1 і № 4 дали досить виразний матеріал XII-XIII ст. В них було виявлено непошкоджений культурний шар і об'єкти цього часу.

1997 р. у кінці пров.Пожежного неподалік Київської брами Глухівської фортеці, було закладено шурф. Під давньоруським шаром, слабо насиченим керамікою XII-XIII ст., виявлено культурний шар, у якому зустрічалась груболіпна кераміка коричневого кольору і серед неї – фрагмент чорнолощеної миски, який доктор історичних наук Р.В.Терпиловський відніс до зарубинецької культури кін. III ст. до н. е. – I ст. н. е.

Наприкінці 90-х років XX ст. на березі Павлівського озера, в районі міського пляжу, було знайдено кілька фрагментів ліпної колючинської кераміки. Для виявлення культурного шару, у 2001 р. автором статті було закладено три шурфи на першій надзаплавній терасі Павлівського озера (лівий берег р. Есмань). У шурфі № 1 матеріалів не було виявлено. У шурфі № 2 знайдено чотири невеличких уламки ліпної кераміки. Культурний шар відсутній. У шурфі № 3 на глибині 1,5-1,6 м виявлено скупчення цеглоподібних уламків сірого кольору, на одному з яких був знак, подібний до літери "Ж" (Рис.1). Поряд знайдені п'ять фрагментів ліпної кераміки, залізний ніж та три фрагменти ранньо-гончарної кераміки. На двох вінчиках гончарних посудин зберігся орнамент. На одному з вінчиків – хвиляста лінія, на іншому – прокреслені лінії у вигляді зубців або хрестиків. Третій фрагмент – частина денця з добре збереженим клеймом у вигляді клітки на шість секторів [5, 7].

Під час розвідок 1999 р., що проводились на базі Державного історико-культурного заповідника у м. Глухові під керівництвом автора статті, біля будинку відомого мецената XIX ст. М.А.Терещенка (зараз лубінститут) було закладено шурф 2,5 x 2 м. На глибині 0,65 м від сучасної поверхні у північно-східному куті шурфу виявлено залізний наконечник списа. Давньоруський культурний шар залягав на глибині 0,7 – 0,75 м.

У південно-західному куті шурфу на глибині 1,6 м виявлено 6 фрагментів візантійських амфор, скупчення уламків плінфи, на яких добре збереглися зразки вапняного розчину рожевого кольору. Серед кераміки – рештки досить рідкісного горщика, покритого світло-зеленою полудою. Аналогічна кераміка у Глухові знайдена вперше.

Посередині шурфу, на глибині близько 3 м виявлено залишки печі, вирізаної в глиняному

останці. Під піччю знаходилась господарська яма, на дні якої (глибина 3,5 м) знаходились розвали двох гончарних горщиків. В одному з них були рештки птиці, в іншому – кістки риби.

Місце, де проводилося шурфування, знаходиться на найвищій ділянці сучасного міста. У XII-XIII ст. тут була південна околиця укріпленого посаду. Знахідки візантійської кераміки, полив'яної давньоруської, яка також є привізною (скоріше за все, з середнього Подніпров'я) [9], вказує на те, що тут могли мешкати або купці, або ремісники, які мали широке коло торгівельних зв'язків.

Проводячи огляд траншей під прокладку газових та каналізаційних труб, автором статті були визначені місця потенційного закладення майбутніх розкопок. Так, по пров.Поштовому під час огляду траншеї було зібрано вінчики гончарного посуду XIII-XIV ст., виявлено залишки близько двох десятків поховань козацького кладовища Михайлівської церкви, що була знищена пожежею 1784 р. [10, 155]. У дворі так званого "чехословацького" будинку, що по вул.Києво-Московській, 38 у викиді з траншеї були знайдені фрагмент скляного браслета, вінчики гончарного посуду XII-XIII ст. та фрагменти плінфи. Поряд з траншеєю було закладено шурф 2 x 1,95 м, у якому виявлене поховання в труні, без речей, що належало чоловіку віком 20-25 років. Могила зорієнтована схід-захід головою у західному напрямку. Глибина від поверхні до дна могили – 0,87 м. Могильна яма прорізала давньоруський шар з матеріалами XII-XIII ст. Поховання, скоріш за все, можна віднести до XVIII ст. – часу існування цвинтаря Михайлівської церкви. На глибині близько 1 м, поряд з похованням, виявлено господарську яму з керамікою XII-XIII ст. Як глибина могили, знайденої у шурфі, так і те, що давньоруський культурний шар знаходився майже на поверхні, вказують на те, що під час будівництва п'ятиповерхового "чехословацького" будинку було зрізано культурні шари пізнього середньовіччя та XIX ст.

Під час зачистки північної стінки шурфу для зйомки стратиграфічного зрізу у верхній частині була виявлена пляма вапняного розчину зі шматками давньоруської плінфи. Під час виймання ґрунту з шурфу знайдено 15 шматків плінфи. Привернули увагу два з них: один фрагмент має залишки прокресленого кола, інший – покритий світло-зеленою поливою. І.Ф.Тоцька, яка займалась вивченням будівельних матеріалів в Софії Київській, повідомила, що аналогічні плінфоподібні плитки, глазуровані зеленою поливою, застосовувались для покриття підлоги Софіївського собору, і відносяться до початку побудови храму – XI ст.[11, 142]. Рештки будівельного сміття такого характеру вказують на можливе місцезнаходження неподалік фундаментів давньоруського храму. Не виключено, що Михайлівська церква була збудована саме на місці, де стояв давньоруський храм. Відомо, що до побудови у 1693 р. мурованої церкви, тут стояла однойменна дерев'яна. Зразки вапнякового розчину з шурфу мають світло-рожевий, майже білий колір, а відсутність домішок подрібненої плінфи, вказує на раннє походження цих матеріалів [11, 142-143].

Шурф № 1, закладений на оглядовому майданчику біля пров. Пожежного, мав вигляд траншеї довжиною 3,9 м та шириною 1,5 м. До глибини 1,6 м зустрічалось тільки будівельне сміття XVII-XVIII ст.: шматки цегли, каміння, вапняний розчин, фрагменти скляних виробів – рештки зруйнованого пожежею 1784 р. дівочого монастиря. У перевідкладеному ґрунті знайдено два фрагменти давньоруської кераміки та уламок скляного браслета. На глибині 1,83 м виявлено фундамент потужністю 0,67 м. Складений він з дикого каменю, скріплений вапняним розчином. Напрямок стіни – схід-захід. На цьому місці наприкінці XVII – на початку XVIII ст. стояла трапезна церква св. Трійці (1694 р.) Глухівського Успенського дівочого монастиря. Вірогідно, що зазначений фундамент належить її західній стіні. На глибині 1,6 м у північно-західному куті шурфу виявлено поховання. Після зачистки стінки стало зрозуміло, що поховання майже повністю знищене пізнім перекопом, бо наявні тільки мала та велика гомілкові кістки з гомілковостопним суглобом та кістками стопи правої ноги. На глибині 1,6 м при зачистці північної стінки виявлено культурний шар потужністю 0,2 м, що містив кераміку

XII-XIII ст. та фрагменти давньоруської плінфи. Кераміка представлена фрагментами вінчиків XII-XIII ст.: один з них виявлений на глибині 1,9 м у північно-західному куті шурфу, а чотири інші – біля східної стінки. Тут же знайдено залізний ніж та свинцеву plombу-важок (Гудзик?). На глибині 2 м у північно-західному куті шурфу знайдені два фрагменти груболіпної ранньослов'янської кераміки, за структурою ідентичні до тієї, що були виявлені у шурфі по пров. Пожежному розвідками В.В.Приймака і В.І.Бєлашова.

По пров. Пожежному, 2, на території приватної садиби, було закладено шурф 4 x 5 м. Верхній шар являв собою перевідкладений ґрунт з будівельним сміттям XIX-XX ст. На глибині близько 1 м зпроходив шар з великою кількістю будівельного сміття, уламків кераміки, кахлів, скляних виробів та інших речей XVII-XVIII ст. На глибині 1,5 м було виявлено рештки дерев'яної підлоги та дерев'яні стовпи. Залишки будівлі слід датувати XVII-XVIII ст. за зразками знайдених матеріалів цього періоду, а також мідної монети 1730 р. У заповненні на глибині 1,4 м знайдений уламок поліхромного давньоруського скляного браслета, який, вірогідно, потрапив у пізньосередньовічний культурний шар під час земляних робіт у XVII-XVIII ст. Дослідження шурфу не вдалось завершити внаслідок затоплення його водами з пошкодженої каналізаційної комунікації.

По вул. Терещенків під час прокладання траншеї під теплотрасу, що мала проходити між будинком побуту та будівлею банку "Україна", на глибині близько 1 м було виявлено потужні шари деревного вугілля, серед якого зустрілися матеріали XVII-XVIII ст. у вигляді кераміки та кахлів. Можливо, це сліди однієї з величезних пожеж 1748 або 1784 рр., які знищили більшу частину міста [10, 115, 155]. У кінці траншеї в 20 м від вул. Терещенків на глибині 0,8 м залягав непошкоджений давньоруський шар з керамікою XII-XIII ст. На глибині 1,3 м знаходилась господарська яма, обмазана глиною, з якої було взято 58 фрагментів кераміки, два уламки скляних браслетів, ріг тура, один фрагмент візантійської амфори. Потужність культурного шару у цьому місці сягає близько 1,5 м..

У 1997 р. під час робіт біля кафе "Фламінго" по вул. Києво-Московській, землекопи потрапили на поховання. З розповіді робітників стало відомо, що у ямі були знайдені срібний кручений браслет з приплюснутими кінцями та трилисниками на них та горщик. Речі втрачено [5, 9]. Браслети, аналогічні глухівському, зустрічаються серед старожитностей X-XII ст., а наявність у похованні горщика може вказувати на його ранню межу – ближче до X ст. Не виключено, що поховання відноситься до перехідного періоду від язичництва до християнства. Проведені у 1999 р. дослідження дали змогу виявити поряд ще одне поховання без речей, але дуже пошкоджене. Враховуючи місцезнаходження обох поховань (за межею давнього укріпленого городища), можна припустити що ми маємо справу з давнім могильником раньохристиянського, а можливо й дохристиянського періоду існування Глухова.

У 2002 р. проводились розвідки котловану біля магазину "Дельфін" по вул. Терещенків. Розміри котловану становили 6 x 8 м. Спочатку до глибини 2-х м йшло нашарування будівельного сміття XIX-XX ст. Під ним залягав шар кераміки XVII-XVIII ст. потужністю 0,2 м. Нижче глибини 2,2 м відмічений культурний шар з матеріалами XII-XIII ст. Його потужність склала 2,2 м і була зафіксована на глибині 4,4 м. Білий прошарок глини над культурними шарами давньоруського періоду та пізнього середньовіччя свідчить про замулення, яке могло виникнути внаслідок повені або затяжних дощів.

Незважаючи на потужність давньоруського шару, знахідок у ньому у порівнянні з іншими об'єктами центральної частини міста виявлено значно менше. Вони репрезентовані фрагментами скляних браслетів, візантійських амфор, що підтверджує існування Глухова як великого міського центру.

Господарські споруди давньоруського часу не виявлені, що говорить про відсутність забудови на даній ділянці.

Білий прошарок намулу, про який йшла мова вище, має уклін з півдня на північ. Не

виключено, що за часів існування тут давньоруського городища означена ділянка знаходилась на схилі, незручному для будівництва, а, можливо, як показали дослідження В.В.Приймака 1987 р., тут було місце початку яру, який знаходився трохи північніше.

Перед закладкою фундаменту під невеличку прибудову зі східного боку Центру культури та дозвілля закладено шурф у вигляді траншеї №1 шириною 0,8 м, довжиною 12 м. Напрямок траншеї північ-південь. В південній частині траншеї на глибині 0,7 м виявлено давньоруський культурний шар потужністю 0,15 м. Матеріалом, датуючим цей шар, є кераміка XII-XIII ст. Серед фрагментів кераміки цього періоду виявився один фрагмент вінчика гончарного горщика характерний для посуду X-XI ст. В центральній частині траншеї за 3,5 м від північного її краю зафіксовано давньоруську господарську яму. У заповненні ями знаходилась кераміка XII-XIII ст., подрібнені кістки тварин. Верхня частина ями фіксується на глибині 1,4 м, глибина ями 0,5 м. Вона мала овальну форму, викопана яма була в материковій глині. В культурному шарі, що знаходився над горизонтом верхньої частини ями, знайдено кераміку XIV-XV ст. Така кераміка рідко зустрічається серед знахідок при дослідженні території літописного міста Глухова. Це пов'язано із занепадом міста після чуми 1352 року. Раніше вважалося, що до початку XVII ст., впродовж майже трьохсот років, місто взагалі не існувало. Але дослідження останніх років дали змогу виявити декілька "острівців" в центральній частині міста з залишками неушкодженого археологічного культурного шару з керамікою XIV-XV ст., що спростовує твердження про повну відсутність життя на старому городищі в цей період. Серед знахідок кераміки XII-XIII ст. привертає увагу невеличкий фрагмент тигля, на внутрішній стінці якого зберігся накіп зеленої патини, що лишилася внаслідок окису бронзи або міді. Ця знахідка не виключає можливості того, що неподалік місця закладення траншеї знаходилась майстерня давнього ювеліра. Там же знайдено невеличкий фрагмент крученого скляного браслета.

По вулиці Шевченка, біля будинків №10, 10а, 12 прокладено траншею під газопровід. Напрямок траншеї північ-південь, глибина 1,2-1,5 м. Її прокладено уздовж вулиці Шевченка поряд з тротуаром, по газону, що межує з площею Леніна. У північній частині траншеї поряд зі складом будматеріалів виявлений незайманий давньоруський шар. Знаходився він на глибині 0,6 м. Вище глибини 0,6 м – підсипка з піску та ґрунту. Культурний шар з речами XVII-XVIII ст. повністю відсутній. Імовірно, що його знищено господарськими роботами XX ст. В траншеї виявлено залишки якоїсь споруди. Визначити точну належність не вдалось у зв'язку з обмеженими розмірами шурфу, що зумовлювалось певними розмірами траншеї. Споруда у вигляді заглиблення у материковій глині заходила у стінки траншеї у північно західному напрямку. Частково досліджено південно-східну частину. Скоріше за все має місце знахідка господарської ями. Глибина ями від рівня материка – 0,7-0,8 м. У заповненні ями у невеликій кількості зустрінуті фрагменти кераміки XII-XIII ст., шматочки обмазки та деревного вугілля. Поряд з ямою у непорушеному культурному шарі виявлено ряд фрагментів кераміки, яка теж датується XII-XIII ст. Серед залишків горщиків привертає увагу керамічний фрагмент невизначеного виробу, можливо, керамічної плитки з залишками рельєфної монограми. Плитка світлокоричневого кольору, з добре вимішаної глини. За зовнішнім виглядом фрагмент нагадує частину пічної кахлі XVII-XVIII ст., але знайдено його у непорушеному давньоруському культурному шарі серед скупчення кераміки XII-XIII ст.

В польовому сезоні 2003 року на території Глухова досліджено кілька майданчиків з культурним шаром XII-XIII ст. У сквері біля водонапірної вежі (центральна частина міста) детально розглянута траншея під прокладку тепломережі. В ній виявлено культурний шар XII-XIII ст. з невеликою кількістю кераміки, подрібненими кістками тварин, шматками глиняної обмазки та шлаку. В районі, де траншея перетинала вул.Терещенків, на глибині 1,7 м знайдено невеличкий уламок скляного браслета давньоруського часу. В центральній частині скверу, поряд з баштою водогону, на глибині близько 0,7 м від сучасної поверхні, в

шурфі № 3 виявлено споруду давньоруського часу, складену з невеличких колод. Її розміри – 1,2 x 1,3 м. Вона заглиблена в землю на глибину близько 1-1,1 м, зорієнтована сторонами – південний схід-північний захід, південний захід-північний схід. Південно-західний кут зруйнований фундаментом XVIII ст. У заповненні споруди зустрічається кераміка XII-XIII ст. Поряд з нею виявлено кілька шматків шлаку, який міг утворитися в печах з високою температурою. Не виключено, що тут міг знаходитись осередок ремесла з виготовлення скляних виробів або такого, де використовувалося високотемпературне випалювання. На схід від шурфу №3 до траншеї прирізані шурфи №1 та №2. У шурфах знаходилася невелика кількість дрібних фрагментів давньоруської кераміки та подрібнених кісток тварин. Глибина залягання давньоруського шару – 1,1-1,2 м, потужність близько 0,3-0,4 м. В районі шурфів №1 та №2 фіксуються залишки давнього рову. Скоріше за все, це рів пізньосередньовічної глухівської фортеці. Напрямок рову схід-захід. У заповненні давньоруського шару подрібнені кістки тварин та фрагменти кераміки середини XII – першої половини XIII ст. Шари XVII-XVIII ст. представлені фрагментами горщиків, мисок, кахлів, свічників, залізними цвяхами. Шар, за яким вдалося прослідкувати частину заглиблення фортечного рову, являв собою деревний тлін, що щільно залягав на глибині 1,1-1,2 м, а далі заглиблювався по мірі поглиблення рову. Не виключено, що рів пізньосередньовічної фортеці – відновлений та поглиблений рів, що за часів Київської Русі був частиною укріплень посаду давньоруського Глухова. Такий висновок можна зробити, простеживши залягання давньоруського культурного шару, який повторює конфігурацію давнього рову.

Земляні роботи 2004 р. пов'язані з упорядкуванням центральної частини міста, так званої "стометрівки", передбачали риття траншеї для заміни труб водогону. Хоча траншея повинна була копатись по старому місцю прокладання водогону, але при роботах було прорізано культурні шари, не порушені перекопами. На глибині 2 м, під більш пізніми нашаруваннями знаходився давньоруський шар XII-XIII ст., який було продатовано за допомогою фрагментів кераміки з характерними боріздками по внутрішньому краю вінця. Серед гончарної кераміки XII-XIII ст. трапився один фрагмент візантійської амфори та два фрагменти давньоруських скляних браслетів. Один фрагмент – кручений, зі скла зеленого кольору, інший – з гладенькою поверхнею, темного кольору, інкрустований смугою жовтого скла. В траншеї, на відстані 20 м від південно-східного кута пам'ятки архітектури "Повітового земства", на глибині 1,8-1,9 м виявлено скупчення плінфи та дикого каменю. Якраз посередині спостерігалась пляма червонуватого кольору. Можна припустити, що дана знахідка є не що інше, як залишки давньоруської печі, що була складена з плінфи та каміння, а глина, обпалена до червоного кольору, знаходиться на тому місці, де був черинь печі. Серед скупчення плінфи і каміння зустрінуто кераміка XII-XIII ст., а також один із описаних вище фрагментів скляних браслетів.

Траншея по вул.Терещенків, довжина якої більш ніж 300 м, дала досить чітку стратиграфічну картину. На протязі майже всієї довжини траншеї археологічні культурні нашарування мають добру збереженість. Тільки в декількох місцях незайманість культурних шарів порушена пізніми перекопами. Глибина траншеї близько 2 м. Давньоруський культурний шар місцями знаходиться на досить невеликій глибині – 80-90 см. Серед цього культурного шару зустрічається багато уламків гончарної кераміки, що датується XII-XIII ст.(Рис.2) Поряд з південно-східним кутом пам'ятки архітектури "Будинку М.А.Терещенка" виявлено частину споруди, що являє собою заглиблення у материковій глині з округлою ямкою посередині, яка є залишком дерев'яного стовпа, який зотлів. Розміри споруди невідомі, оскільки параметри траншеї не давали змоги дослідити більшу територію. Призначення споруди – майстерня давнього ювеліра, або господарська яма, що знаходилась неподалік майстерні. Такий висновок можна зробити завдяки знахідці великої кількості металургійного шлаку та шматків кольорового металу (бронзи), що могли утворитись у такій кількості тільки в ре-

зультаті значного виробництва. На фінальному етапі свого використання яма, вірогідно перетворилась на сміттєзвалище. Серед кількох тисяч фрагментів давньоруської кераміки було виявлено скляне намисто з медальйоном у вигляді хреста вписаного в коло (Рис.3). Медальйон виготовлений з міді або бронзи, має накіп окислу зеленого кольору. Намистини виготовлені із зеленого, жовтого та коричневого скла. Неподалік вищеописаної давньоруської споруди при зачистці стінок траншеї у культурному шарі XII-XIII ст. знайдено бронзовий перстень, прикрашений перегородчастими емаллями та вставкою з гірського кришталю. Можливо, на даний момент ще рано говорити, що цей район був ремісничим, але те, що в даній місцевості вже не перший раз зустрінуто залишки ремісничої діяльності, може говорити саме про це. Майже напроти кафе "Едельвейс" виявлено залишки рову давньоруського укріпленого посаду. У заповненні рову також кераміка XII-XIII ст.

Під час земляних робіт, пов'язаних з забудовою міста, на підвір'ї приватної садиби по вул. К.Цеткін, 1 виявлено залишки кількох зруйнованих поховань. Всі поховання були безінвентарними. Оскільки за планом 1778 року відомо, що неподалік означеного місця стояла Трьохсвятительська церква (на плані позначена як церква Зішестя Святого Духа), всі поховання спочатку були віднесені до періоду існування церковного цвинтаря – XVIII-XIX ст. Після більш детального огляду місця знахідки знайдений скарб бронзових підвісок (Рис.4). До його складу входили чотири фігурки коней, стилізована фігурка схожа на качку, або якусь міфічну птаху, та кільце. Всі фігурки сплюснені, мають зверху отвори, завдяки яким нанизувались на мотузок – сліди потертостей вказують на те, що фігурки тривалий час носились на ньому. Виготовлені підвіски технікою литва. Поряд знаходився згусток іржі – залишки невизначеного залізного предмета. Скоріше за все це міг бути залізний ланцюжок на якому кріпились підвіски. До нього прикипіли кілька хребців невеликої риби, можливо ритуальної їжі, що була покладена у домовину.

Чотири фігурки коней відносяться до так званих "коньків смоленського типу" і датуються XI-XII ст. Найчастіше аналогічні фігурки зустрічались у похованнях нижньої течії Західної Двіни, поблизу Ладозького озера, на східному узбережжі Чудського озера та у Костромському Поволжі. Як правило амулети зустрічались у наборах, нанизаних на залізний ланцюжок, й у похованні знаходились в області грудей, лівого плеча, або як поясні набори. Що ж стосується п'ятої підвіски, то тип так званих "качечок" – знахідка характерна для Псковської, Новгородської областей та Костромського поволжя й датуються подібні знахідки дещо пізнішим часом ніж "коньки смоленського типу", але не пізніше середини XII ст.[12].

Судячи з усього підвіски знаходились у похованні дитини. Хоча від кісток залишилися тільки кілька плям тліну білого кольору, частково збереглися струхнявілі дошки домовини. Вона була завдовжки близько 1-го метра. В західній частині поховання, де, вірогідно мала знаходитись голова, знайдено три шматочки стрічки, яка виготовлена з тканини з металізованою ниткою з жовтого металу. Подібні стрічки з золотним шитвом використовувались для прикрашання одягу, здебільшого комірців. У даному випадку стрічка могла бути використана в якості так званого очілля, тобто вона знаходилась на чолі й утримувала довге волосся дівчинки (подібні стрічки були елементом головного убору молодих дівчат). Аналоги золотного шиття, зокрема стрічок, досить часто зустрічались у Володимирських курганах. Широкий набір золототканих стрічок знаходиться у фондах Державного Історичного Музею (Москва) та в Ермітажі (Санкт-Петербург). Датуються ці старожитності теж XI-XII ст. [13].

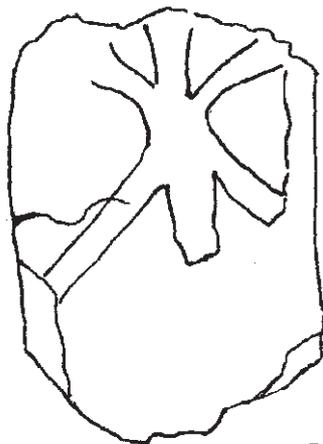
Подальший огляд дав змогу виявити кілька десятків фрагментів давньоруської кераміки XI-XIII ст. та шматки шлаку залізобного виробництва. Жителька сусідньої садиби, що стала свідком археологічних досліджень передала до фондів заповідника залізний наконечник сулиці, який вона знайшла на своїй присадибній ділянці. Наконечник є напівфабрикатом, тобто викувана тільки форма наконечника. Вістря не загострене, не відзначений діл посередині леза. Ріжучі краї не проковані. Факти знахідки подібної заготовки та шматків шлаку

дають підставу припустити, що десь неподалік на означеній території могли знаходитись ливарна майстерня та кузня. Всі ці знахідки значно розширили уявлення про структуру забудови давньоруського Глухова. Раніше матеріалів періоду давньої Русі у даному районі ніким виявлено не було.

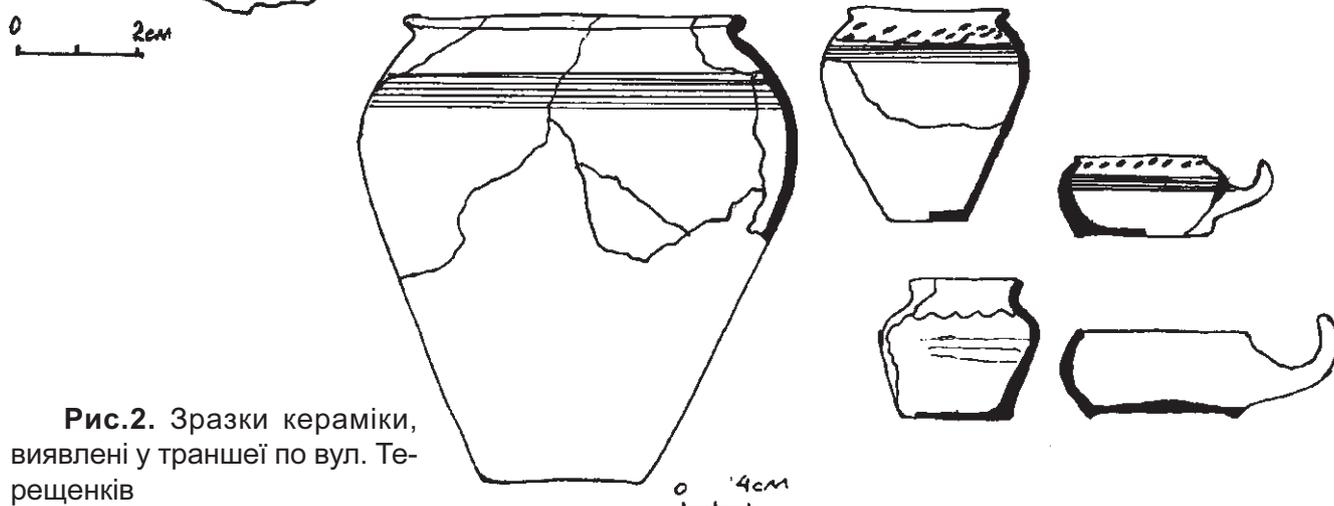
Така складна структура давньоруського міста та його значні розміри безумовно вказують на його домінуючу роль серед городищ і поселень сучасної Глухівщини.

Посилання:

1. Белашов В.І. Глухів – столиця Гетьманської і Лівобережної України. – Глухів., 1996.
2. Літопис Руський. – К., 1990.
3. Соловьев С.М. Сочинения. Кн.1. История России с древнейших времен. – Т.1-2. – М., 1988. – С.72.
4. Коваленко Ю.О. Науковий звіт. Охоронні археологічні дослідження літописного міста Глухова, Глухівського та Путивльського районів за 2002 рік. – Глухів., 2003.
5. Коваленко Ю.О. Науковий звіт. Охоронні археологічні дослідження літописного міста Глухова та Глухівського району за 2001 рік. – Глухів., 2002.
6. Звагельський В.Б., Приймак В.В. Звіт про археологічні розкопки давньоруського міста Глухова у 1991 р. – Суми., 1992.
7. Ткаченко В.К. Глухів: історико-краєзнавчий нарис. – Харків, 1968.
8. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн.7. Стародубский, Мглинский, Ново-зыбковский, Глуховский и Нежинский уезды. – Чернигов, 1873.
9. Козубовський Г.А., Івакін Г.Ю., Чекановський А.А. Дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки у 1987-1989 рр. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984-1989. – К., 1993. – С.255.
10. Деркач А.Л. Глухів – гетьманська столиця. – К., 2000.
11. Тоцька І.Ф. Про деякі підсумки вивчення Софії Київської. //Теорія та історія архітектури і містобудування. – Вип.2. – К., 1998.
12. Рябинин Е.А. Зооморфные украшения Древней Руси X-XIV вв. // СА. Е1 – 60. – М., 1981. – С.12-20
13. Фехнер М.В. Шелковые ткани как исторический источник для изучения экономических связей Древней Руси. // История и культура Восточной Европы по археологическим данным. – М., 1971. – С.115.

Рис.1. Фрагмент цеглини з рельєфним зображенням літери "Ж".

Рис.2. Зразки кераміки, виявлені у траншеї по вул. Терещенків

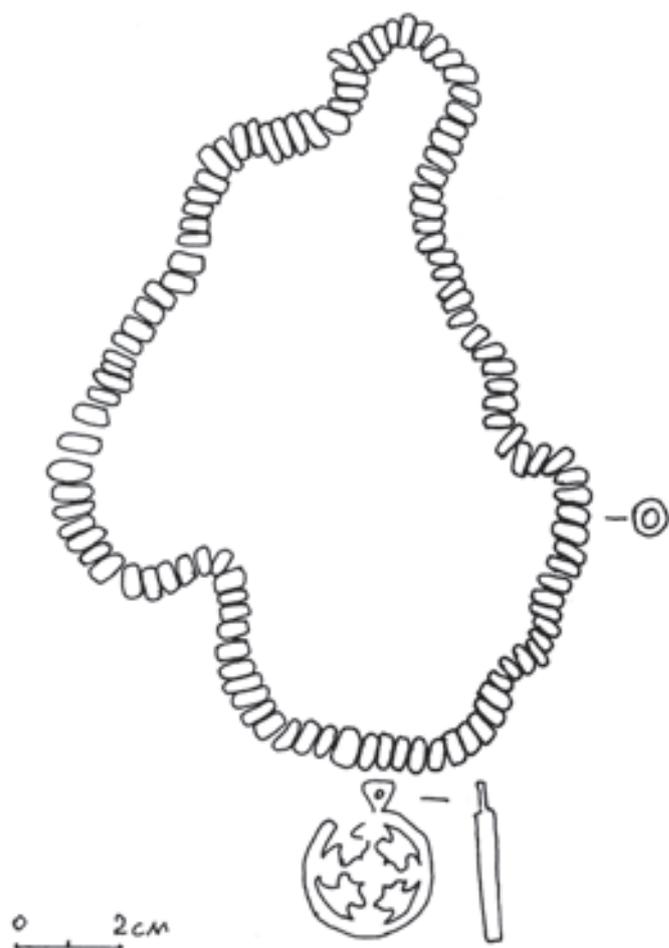

Рис.3. Скляне намисто з підвіскою (XII-XIII ст.).

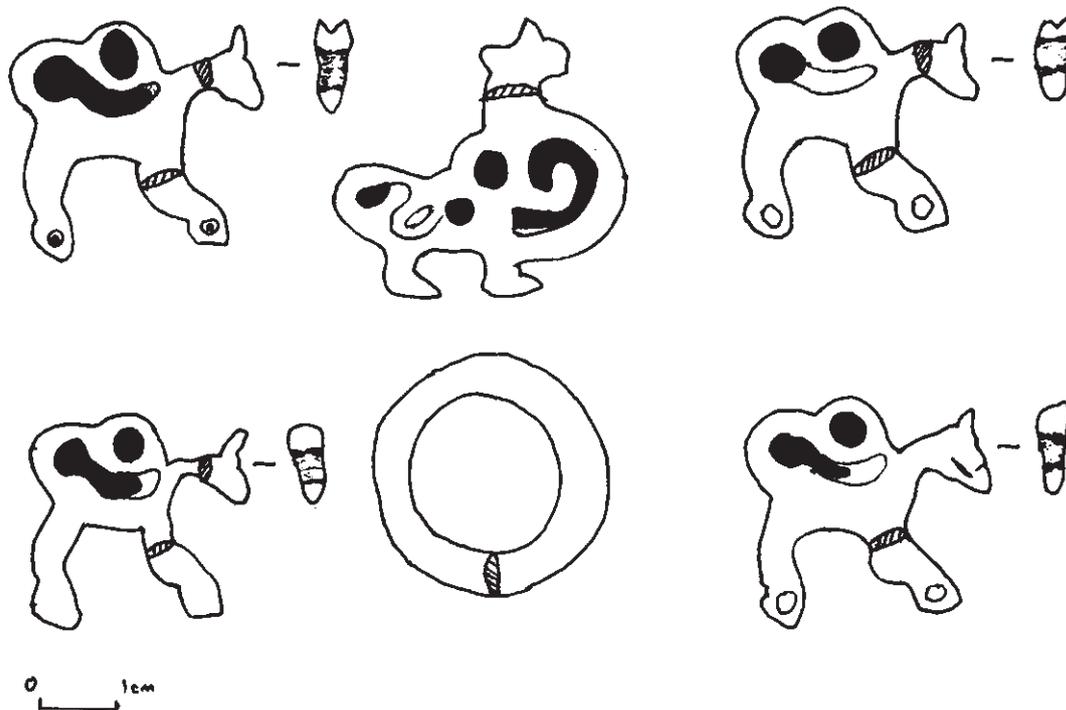

Рис.4. Скарб бронзових підвісок "смоленського типу"(XI-XII ст.).

Коваль П.Ф.

кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри туризму Чернігівського державного інституту економіки та управління.

Андрєєва Г.П.

аспірант кафедри туризму Чернігівського державного інституту економіки та управління.

"ЖИТИЕ И ХОЖДЕНИЕ ДАНИЛА, РУССКИЕ ЗЕМЛИ ИГУМЕНА", ЯК ФАКТОР АТРАКТИВНОСТІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

На даний момент в галузі туризму існує багато проблем, однією із них є привабливість регіону для туристів. Для підвищення атрактивності можна використовувати різні засоби: будувати нові споруди, проводити ярмарки, міжнародні конференції, симпозіуми, семінари і т.д. Одним словом вкладати велику кількість коштів для отримання результату. Однак, коштів не вистачає, нове не будується і туристи не приїжджають...

На жаль, розробляючи грандіозні плани, ми не використовуємо те, що в нас вже є. Те, що достатньо, правильно (вигідно) запропонувати потенційним туристам. Особливо це стосується історії нашого краю, яка просто насичена різними подіями, відвідуваннями та народженнями великих людей.

Як вважають сьгоднішні вчені – теоретики туризмознавства, паломництво (прочанство), є однією з різновидностей релігійного туризму. І, дійсно, якщо виходити з дефініцій "туризм", "турист", що їх дають і міжнародні нормативні акти, і вітчизняне законодавство з питань туристської діяльності, які зазначають, що "туризм – тимчасовий виїзд особи з місця постійного проживання в оздоровчих, пізнавальних, професійно-ділових чи інших цілях без здійснення оплачуваної діяльності в місці перебування, а турист – особа, яка здійснює подорож по Україні або до іншої країни з не забороненою законом країни перебування метою на термін від 24 годин до одного року без здійснення будь-якої оплачуваної діяльності та із зобов'язанням залишити країну або місце перебування в зазначений термін [С. 7, 1]", то дійсно саме прочанство є туризмом, так би мовити в первозданному (але в той же час відповідає туризму і в нинішньому) вигляді. Все це дає можливість вважати паломників (прочан) одними з перших туристів, хоча самі вони про це, навіть, знати не могли, оскільки термін "туризм" виник набагато пізніше – в 18-19 сторіччях, а перша організована подорож, яку провів знаменитий Томас Кук з Лестера до Лафборо, взагалі відбулась в 1841р.

Важливість інновацій для розвитку будь-чого доводити не потрібно. Це зрозуміло і без пояснень. Але не всі інновації є доступними для їх втілення в життя.

Для кожної місцевості (тим більше такої, що претендує на звання "туристський центр", як Чернігів) важливим є знайти в своїй історії людей і факти, які можуть засвідчити багатотисячолетній шлях розвитку туристського життя.

І такі люди є в історії Чернігова. Більше того, деякі фахівці прямо називають першим українським туристом любецько-чернігівського монаха Антонія (зараз канонізованого). Але найбільшої слави саме, як паломник, а отже і турист зазнав ігумен одного з чернігівських монастирів Данило (Даниїл), який залишив першу письмову згадку про свою подорож в землю обітовану в 1106-1107р.р. Дослідження біографії та розповсюдження інформації про Данила-паломника – першого задокументованого туриста – це одна із найдешевших інновацій для підвищення атрактивності Чернігівської області. Саме тому ми зобов'язані використати цю можливість з максимальною вигодою для регіону.

Над даною проблематикою працювало багато вітчизняних вчених, в тому числі Конище-

ва Н.І., Романчик С.П., Сокол Т.Г., Федорченко В.К., Яроцький П.Л., а також закордонні вчені: Біржаков М.Б., Карамзин М.М., Куглер Б. та інші.

Першим українським паломником, який залишив опис своєї подорожі до Святої Землі – Ієрусалима, був ігумен одного з монастирів Чернігівщини Данило. У відомому творі "Житие и хождение Данила, Русские земли игумена". Данило-паломник описав свою подорож, яку здійснив у 1106-1108р.р. Свої записки він збагачує не лише сакральною інформацією, а й надзвичайно цінним і цікавим матеріалом географічного, історичного, етнографічного змісту, моментами спілкування, які засвідчують повагу приймаючої сторони до "руських паломників" і гордість паломників за "свою Руську землю". Мабуть, завдяки цьому патріотизму та свіжому й різнобарвному колориту "Житие и хождение .." Данила було перекладене грецькою, німецькою, французькою мовами [С.13, 2.].

Ігумен Даниїл був одним із сподвижників князя Володимира Мономаха. В 1113 р. його призначено єпископом південноросійського міста Юр'єва. Його шлях пролягав від Царграду, де було чимало православних храмів, в Палестину. Подорожуючи разом з кількома російськими паломниками, ігумен Даниїл побував на Криті, Самосі, Родосі, Кипрі і деяких інших островах Середземного моря. Він прибув до Єрусалиму в часи першої християнської держави хрестоносців, на чолі якого стояв король Бальдвін (Болдуїн). Ігумен Даниїл детально описав маршрути своїх мандрівок [С. 89-90, 3].

"Хождение Даниила" було дуже популярним і збереглося у великій кількості списків; із них найстарший відноситься до 1475 р. Воно має різні назви: "Житие и хождение Даниила, Русские земли игумена", "Паломник Даниил игумен", "Странник", "Книга, глаголемая Странник" [С. 256, 4].

В цьому році Московський патріарх православної церкви широко відзначив 900-річчя подорожі Даниїла. Більше десяти тисяч паломників з Російської Федерації повторили його подорож і запалили на Паску в травні 2007 року свічки біля Гробу Господнього. Якщо така кількість паломників відвідала далекі країни, то чому ж не запросити їх до місця, де жив і творив ігумен Даниїл.

Зі всього видно велике значення досліджень і рекламування біографії Даниїла-паломника як для розвитку туризму в регіоні, так і взагалі для історії туризму та культури Чернігівської області.

Джерела:

1. Гнатюк М.Р. Закон України "Про туризм" постатейний коментар.- К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2006. – 200 с.
2. Федорченко В.К., ДьороваТ.А. Історія туризму в Україні : Навч. посібник.- К.: Вища шк., 2002.-195с.:
3. Каранзин М.М. Предания веков. Сказания, легенды ,рассказы из "Истории государства Российского. М., 1988. с.169-170.// История туризма и гостеприимства: Учебное пособие. – М . :Ф А.ИР-ПРЕС, 2004.- 304 с.
4. Біржаков М. Б. Введение в туризм: Учебник. – Издание 8-е, переработанное и дополненное. – СПб.: "Издательский дом Герда", 2006. –512 с.

Тараненко Сергій Пантелієвич
молодший науковий співробітник ІА НАН України.

Івакін Всеволод Глібович
молодший науковий співробітник ІА НАН України.

АМУЛЕТ "МОЛОТ ТОРА" З РОЗКОПОК ПОДОЛУ КИЄВА

У 2005 році загін Подільської експедиції проводив археологічні дослідження за адресою Ярославський провулок, 7/9. Розкоп був розбитий під горою Щекавиця. Це викликало особливий інтерес, оскільки ділянка безпосередньо під горою досліджувалась вперше. Таким чином виникла можливість зафіксувати початок розселення та межі давньоруського міста в цьому районі Подолу. Крім того, розташування розкопу дозволяло виявити матеріал, який міг потрапити сюди під час змивів зі Щековиці. Археологічне дослідження останньої дуже незначне.

Під час вибирання заповнення господарської ями № 4, яка датувалася за матеріалом ХІХ ст. знайдено підвіску-амулет "молот Тора". Яма була зафіксована частково, оскільки її північно-східна частина заходила в стіну розкопу, а центральна та південна частини зруйновані заповненням ями № 3 та спорудою № 6. Стіни рівні, з нахилом до центру. Заповнення ями - гумусований суглинок чорного кольору з домішками світлого піску. З нього окрім амулета походять: фрагменти вінець та денце керамічного посуду, фрагмент виробу із заліза, фрагменти кісток тварин. Хронологічні рамки знайденої кераміки досить широкі - від ХІІ до ХІХ ст. Це пов'язано у першу чергу з перекопами. Щодо делювіального змиву, то його ознак в заповненні не зафіксовано¹.

Амулет виготовлений з полірованого аргіллиту (чорний глинистий шифер - Tonschiefer). (Рис. 1). Грані підвіски заглажені й відполіровані. На поверхні боку А, в лівому нижньому куті простежено надщербленість у двох місцях на площі 4 x 5 та 6 x 7 мм та ряд безсистемних подряпин. З боку В на нижній основі також є безсистемні подряпини. Розміри: 6 x 25 x 42 мм зі зменшенням до основи. Переріз: 4,5 x 6 мм; отвір овальної форми. При виготовленні застосовувалось техніка різьблення - корпус; полірування - поверхня; техніка свердлення з двох боків, про що свідчить діаметр отвору в центрі 3,5 мм.

Знайдена підвіска подібна до кам'яних амулетів "молота Тора" з Mindresunde, Stryn, Sogn og Fjordane (Норвегія), стеатит-жировік, ІХ ст. (можливо перша половина); Формально вона може бути зарахована до сукупності "молотоподібних" підвісок типу D, що був виділений К. Штрюмом за матеріалами Бірки², як його варіант. За Я. Петерсеном підвіска повною мірою відповідає ранішнім (на зламі діб Вендель-Вікінгів) трапецієдним підвіскам, поширеним, головне, на південному заході Скандинавського напівострову².

Згідно з язичницькою міфологією скандинавів молот бога Тора був наділений могутньою магічною силою. Молот надавав Тору владу над живими та мертвими. З саг відомо, що молот носили в якості амулета або прикріплювали на одяг. Зв'язок між кованим молотом Тора та молотоподібними амулетами часів епохи вікінгів відмічали О. Монтеліус (1873), Х. Хільдебранд (1872) та Х. Петерсен (1876). О. Монтеліус підкреслює символічний підтекст молота Тора як язичницького зображення і прямо протиставляє йому хрест як символ християнського часу. Х. Хільдебрант вважає, що кам'яні молоти давніші за залізні (останні створювали явно копіюючи кам'яні). Х. Петерсен констатує, що в сагах немає ніяких згадок про використання молотів в рамках релігійних обрядів.

Перші каталоги та загальний аналіз знахідок амулетів з'явилися в 1976 році (М. Мюллер-Вілле). Пізніше, в 1984 р. Ф. Сандберг зробив їх повну каталогізацію. Розповсюдження амулетів Тора в ІХ-ХІ віках пов'язувалися з поселеннями вікінгів у Данії, Швеції, Норвегії,

Ісландії, на території Київської Русі та у контактних зонах із західними слов'янами у Польщі та Східній Німеччині. Скоріш за все, молоточки Тора сприймалися як релігійні символи виключно вікінгами⁴.

Згодом у літературі розгорнулася дискусія на тему: чи були молоточки Тора реакцією на християнізацію. Х. Хільдебранд, М. Мюллер та інші вважали, що молот Тора - це безпосередня відповідь на християнський хрест. Проти цієї версії виступали С. Гріг (1929) та К. Штрюм (1980). Вони прив'язували зображення молота до більш давньої язичницької традиції в Швеції. З приводу цієї дискусії виказав свою думку Є. Вамерс (1993). Його теза: молот необхідно інтерпретувати як прообраз (praefiguratio) хреста. Але більшість дослідників пов'язують появу амулетів "молоточок Тора" з боротьбою язичництва та християнства. С. Ліндквіст запропонував наступні фази процесу появи амулетів:

1. В язичницький період не було звичаю носити релігійні символи на повсякденному одязі.
2. На територіях, де з'явилися перші християнські місіонери, були знайдені перші амулети із символом християнської віри - хрестом.
3. Пізніше почали носити амулети з молоточками Тора.
4. Наявність молоточків Тора широко розповсюджена в регіонах де носили хрест⁵.

Таким чином амулет "молоток Тора" носили вікінги-язичники, які не приймали християнську віру і відкрито наголошували на цьому.

За всю історію археологічного дослідження Києва зафіксовано лише два випадки знахідок подібних амулетів.

Найближчий аналог вищезгаданої знахідки знайдено у 1989 році загоном Подільської експедиції у розвідувальному шурфі за адресою: вул. Юрківська, 1 (Рис. 2)⁶. Підвіска-амулет у вигляді "молота Тора" типу D має трапецієподібну форму зі скошеною всередину нижньою основою та наскрізним отвором, перпендикулярним площині амулету. Незначна вищербленість помітна на тильній грані нижньої основи. Розміри: тильна площина: 8 x 22 x 50 мм; зовнішня площина: 8 x 23 x 44 мм; перетин: 8 x 10 зі зменшенням до верхньої основи; діаметр отвору 3 мм. Канал рівний. Матеріал: аргіліт. При виготовленні застосовувалось техніка різьблення - корпус; свердління - отвір; полірування - поверхня. Хронологічно датується IX - початком XI ст.⁷.

Місцезнаходження амулету: зона київського некрополя II, за 500-700 м на південний схід від курганних поховань, зруйнованих у 1899 році (розкопки Н. Ф. Біляшівського під час будівництва цегляного заводу). Про можливість первісної приналежності амулету до поховального інвентаря IX - X ст., може свідчити його знахідка разом з бронзовим цвяхом та фрагментом людського кістяка, а також перевідкладеність артефактів в делювіальному шарі.

Єдиний факт знахідки підвіски "молот Тора" поза Києвом, відомий із зібрання Б. І. Ханенка (Черкаська область, Канівський район, село Пекарі, городище Княжа гора). Даний амулет відрізняється від київських і належить до типу С (за К. Штрюмом).

Цей амулет має підтрикутну форму "голівки" на вертикальному стержні. Основа голівки профілірована із виступом у центрі. Матеріал: агальматоліт (шифер), тому не виключено його місцеве походження. Техніка виготовлення аналогічна київським артефактам (Рис. 3)⁸.

Якщо вважати, що амулет, знайдений на розкопі за адресою Ярославський провулок, 7/9 потрапив на Поділ разом з делювіальними змивами, то можна припустити, що на Щековиці розміщався ще один некрополь X-XI ст. На користь цього припущення говорять писемні джерела та археологічні дослідження на горі кінця XX ст.

Вперше гора Щековиця згадується в літописі у контексті легенди про трьох братів засновників Києва - Кия, Щека та Хорива: "Седяше Кий на горе, идеже ныне оуовозъ Боричевъ, а Щекъ седяше на горе, идеже ныне зовется Щековица, а Хоривъ на третей горе, отъ него же прозвася Хоривица ..."⁹.

Під 912 роком літопис повідомляє про смерть Олега: "... И плакашася людие вси плачемъ великимъ, и несоша и погребоша на горе, еже глаголеться Щековица; есть же могила его и до сего дни, словеть могила Ольгова."¹⁰. Це свідчить про те, що ще в XII ст. сучасникам було відоме розташування язичницького могильника на горі Щековиця.

Літописна стаття за 1182 р. згадує про смерть печерського ігумена Полікарпа. Монастирська братія не могла обрати нового ігумена і "бысть мятеж в монастыре". Саме тоді ченці вирішили "послемся к Васильеве попови на Щековицу"¹¹.

Руїни храмової споруди на Щековиці можна побачити на одному з малюнків А. Вестерфельда. Всі вищезгадані факти вказують на існування у давньоруські часи мурованої церкви на Щековиці. Археологічні підтвердження її існування були отримані, тоді, коли були зафіксовані залишки мурованого храму XII ст. Під час археологічних спостережень за земляними роботами на Щековиці, на садибі № 32 на вул. Олегівській, зустрічалися будівельні залишки - плінфа та цем'янка XI-XII ст. У 1980 році на території садибі № 41 по вул. Олегівській було виявлено руїни мурованої споруди, скоріш за все церкви¹².

До храму, ймовірно, належав і великий могильник відкритий у 1994 р. Він займав майже всю площу останця, крім східної частини, знищеної перекопами XIX-XX ст. Зазначені поховання датуються за стратиграфією XII-XIII ст. На загальній площі могильника (бл. 300 кв. м) - виявлено 111 поховань¹³.

Культурний шар на останці відсутній, отже протягом усього часу він використовувався як кладовище. Не виключено, що церква виникла на місці язичницького капища, а християнське кладовище продовжувало традицію поганського некрополя. Саме із цим некрополем, слід, на нашу думку, пов'язувати знахідку підвіски-амулета "молот Тора" на Ярославському провулку.

Література:

1. Сагайдак М. А., Тараненко С. П., Івакін В. Г. Звіт про археологічні дослідження Подільської експедиції за адресою Ярославський провулок, 7/9 в 2005 році.
2. Strom Krister. Thoshammerringe und andere Gegenstande des heidnischen Kults // Birka II : 1. Systematische Analysen der Graberfunde. - Stockholm, 1984. - S. 127-133.
3. Petersen J. De norske smykker. - Stavanger: 1928. - S. 145-146.
4. Staecker Jorn. Rex Regum et dominus dominorum. Die wikingerzeitlichen Kreuz - und Kruzifixahanger als Ausdruck der Mission in Altdanemark und Schweden. - Stockholm 1999. - S. 213-235.
5. Lindqvist S. Den helige Eskils biskopsdome. Nagra arkeologiska vittnesborg om den kristna kyrkans forsta organisation inom mellersta Sverige. Antikv. Tidskr. - Sverige 22, 1917-1924. - S. 1 - 174.
6. Максимов Є. В., Орлов Р. С. Могильник X ст. на горі Юрковиця у Києві. Археологія України. № 41. - К., 1989. - С. 63-72.
7. Зоценко В. М. Скандинавські старожитності. Паспорт № 43. У друці.
8. Зоценко В. М. Скандинавські старожитності. Паспорт № 65. У друці.
9. Русские летописи. Т. 12. Лаврентьевская летопись. - Рязань 2001. - С. 8.
10. Русские летописи. Т. 12. Лаврентьевская летопись. - Рязань 2001. - С. 34.
11. ПСРЛ. - М., 1962. - С. 627.
12. История Киева. - К., 1984. Т. 1. - С. 79.
13. Мовчан І. І., Боровський Я. Є., Гончар В. М., Климовський С. І., Архіпова Є. І. "Звіт Старокиївської експедиції Інституту археології Національної академії наук України про розкопки на горі Щековиці у м. Києві в 1995р."

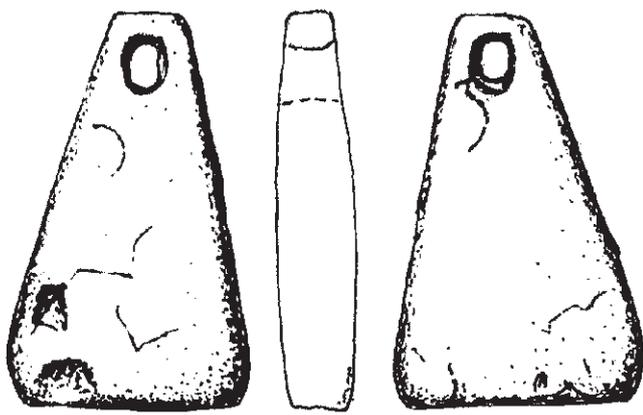

Рис. 1.

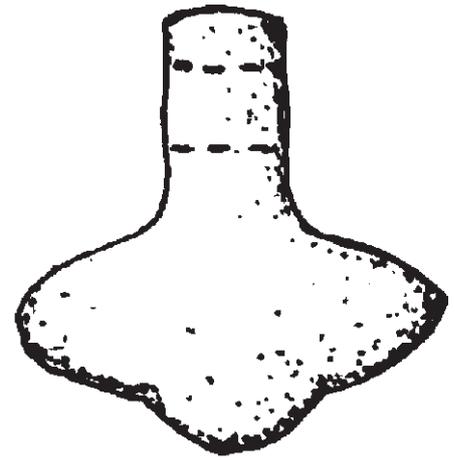

Рис. 2.

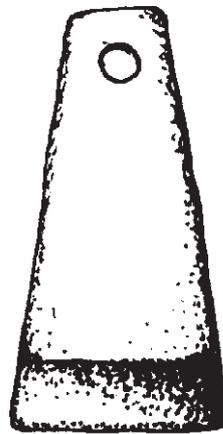

Рис. 3.

Трифорова Наталья Яковлевна
научный сотрудник отдела древнебелорусского искусства Национального художественного музея РБ

**ИЗДАНИЯ НОВГОРОД-СЕВЕРСКОЙ И ЧЕРНИГОВСКОЙ ТИПОГРАФИЙ
 В СОБРАНИИ НАЦИОНАЛЬНОГО ХУДОЖЕСТВЕННОГО МУЗЕЯ
 РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ**

Формирование коллекции книг Национального художественного музея Республики Беларусь началось в 1954 г. и насчитывает 151 экземпляр изданий XVI-начала XX вв. Это рукописные книги, а также напечатанные латинским и кириллическим шрифтом. Последние составляют большую и важную часть собрания. На 1.06.2007 г. коллекция кириллических книг, хранящихся в фонде музея, насчитывает 60 экземпляров (59 изданий). В коллекции имеются издания белорусских, московских и Санкт-Петербургской типографий, напечатанные в Украине. Пополнение коллекции во многом было связано с экспедиционной деятельностью, начатой музеем после Великой Отечественной войны и активно продолженной в 1970-80-е гг. В 1972 г. в результате 21 экспедиции в Брестскую и Гомельскую области

поступили 11 экземпляров книг кирилличной печати. Важными в плане пополнения собрания оказались музейные экспедиции 1982 г. по республике. Почти два десятка книг приобретено у частных лиц, передано государственными учреждениями или получено в дар.

Из книг, напечатанных в Украине в XVII-XVIII вв., имеются интересные в художественном отношении четыре издания новгород-северской и черниговской типографий, а также титульный лист *Шестоднева (Чернигов, 1762)*, приплетенный к *Псалтыри* (Киев: тип. Лавры, 1705), а также Амфологион (Новгород-северский, 1678). Данные сводного каталога кириллических книг в музейных собраниях Беларуси свидетельствуют, что названная группа является одной из самых представительных в коллекциях музеев Беларуси.

Если музейный экземпляр Амфологиона (Новгород-северская типография, 1678) является вторым известным в республике¹, то такие издания типографии Троицко-Ильинского черниговского монастыря как *Октоих (1682)*, *Кроковский, Иоасаф. Акафист великомученице Варваре (1783, 2-е изд.)* (экземпляр хранится, по литературным источникам, в черниговском музее), *Акафисты с канонами и прочие душеполезные моления (1785)* (представлена большим количеством экземпляров, чем предыдущая, в библиотеках бывшего СССР, есть в Чернигове) наряду с Псалтирью 1717 г. (Витебский Областной Краеведческий Музей) и Октоихом 1757 г. (НМИИК РБ) существенно обогащают круг ее изданий и дают представление об их полиграфических особенностях. Экземпляры Новгород-северского Амфологиона обоих музеев, судя по вкладным записям, бытовали на востоке Беларуси. Такая их распространенность Минеи праздничной в этом регионе может в какой-то мере объясняться тем, что, например, могилевская типография, с которой у черниговской были тесные контакты, издала Минею праздничную в 1754 г. и судьба издания не известна.

В оформлении титульного листа единственного в музейной коллекции экземпляра издания новгород-северской типографии – *Амфологиона (1678)* – использован прием включения текста с упоминанием имени ее основателя Лазаря Барановича в гравированную на дереве форту. На рамке титульного листа с изображениями Христа, Богородицы, Иоанна Крестителя, ангелов, святых и Новгород-Северского Спасо-Преображенского собора монастыря монограмма мастера «ВЛ», работавшего впоследствии в Киеве. Как и в других изданиях этой типографии, в Амфологионе использованы иллюстрации в тексте, заменяемые клейма в заставках, заголовки, вырезанные вязью нескольких образцов, которые можно разбить на три группы². Три сюжетные изображения этого издания прежде использовались при печатании сочинения основателя типографии архиепископа Лазаря Барановича *Трубы на дни нарочитых праздников* (Киев, 1674). Из них в экземпляре НХМ РБ имеются «Преображение» и «Христос, проповедь».

Экземпляр единственного в собрании НХМ РБ черниговского издания XVII в. – *Октоиха (1682, печ. Симеон Ялинский)* – он содержит 9 заставок с 3-х досок; 8 концовок с 2-х досок. Медальоны в заставках: л. 30 – Рождество Христово; л. 129, 179 – Преображение. Инициалы: на л. 31, 129, 153 – П; на л. 103 – Ч; на л. 54 – Т; на л. 179 – В. Разделительные полосы из наборного орнамента, вязь. Гравюры: 1) 20б, Поклонение пастухов / N.Z.; 123x118; 2) 1 нн. [21] б, Древо Иесеево; 141x121. Включение двух гравюр плодотворно работавшего для черниговских и львовских типографий Никодима Зубрицкого из книги архиепископа Черниговского *Иоанна Максимовича «Богородице дево ...»* (Чернигов, 1707) является особенностью музейного экземпляра. В этой же книге имеется интересная полистная запись коричневыми чернилами на листах 5-14: «Сия книга // Глаголемая шктоихъ // куплено, // Михалковых (?) // села // мазолова // справлена // року // АЗПА [1761 – ошибка в написании кириллической цифры – нужно ш] // м[е]с[я]ца // януарій // дня // первагш». Кажется интерес-

¹ Еще один экземпляр хранится в Национальном музее истории и культуры РБ

² Клепиков С.А. Оформление книг, изданных Новгород-Северской типографией Барановича в 1674-1679 гг. // Книга и графика: сборник. – М.: Наука, 1972. – С. 146-151.

ным, что упомянутое село с униатским на то время монастырем находится недалеко от г. Мстиславля, зафиксированного во вкладной записи (1774 г.) экземпляра Анфологиона, хранящегося в собрании НМИИКРБ.

Представляющему черниговские издания XVIII в. конволюту *Кроковский, Иоасаф. Акафист великомученице Варваре* (1783, 2-е изд.), *Акафисты с канонами и прочие душеполезные моления* (1785) свойственно богатство орнаментики, обилие сюжетных графических изображений. Страницы обоих изданий в гравированных орнаментальных рамках. В *Акафистах с канонами* помимо обычных заставок заголовки на гравированном фоне, инициалы в рамках с растительным орнаментом на заштрихованном фоне. Доски копировали близкое по соседству киевское издание 1758 г. Более чем 20 гравюрами представлено в *Акафисте великомученице Варваре* житие святой. Гравюры выполнены работавшими в черниговской типографии Михаилом Чернявским и Самойло Адамантом. Доски в *Акафистах с канонами* копировали близкое по составу киевское издание 1758 г.

При всей немногочисленности новгород-северских и черниговских изданий в собрании Национального художественного музея Республики Беларусь они дают представление о деятельности этих типографий, их издательском репертуаре, особенностях художественного оформления, обладая своими неповторимыми чертами. Зачастую их придавали владельцы, включая для украшения книги гравюры из других изданий или оставляя на страницах свои записи, как это можно видеть в черниговском Октоихе 1682 г.

Беляева Світлана Сергіївна

молодший науковий співробітник Музею древньобілоруської культури Інституту мистецтвознавства, етнографії і фольклору НАН Білорусі.

ТРАДИЦИОННЫЕ ВАРИАНТЫ УКРАШЕНИЯ ОКОН НА ТЕРРИТОРИИ ВОСТОЧНОГО ПОЛЕСЬЯ

Чернобыльская авария, оставив свой след на территориях Беларуси, Украины и России, поставила перед учеными задачу по сбору и сохранению культурного наследия регионов, пострадавших от этой беды. Особенно остро стоит это проблема на тех территориях, которые попали под обязательное отселение. Насильственное разрушение многовековых связей духовного и материального миров привело к уничтожению целого пласта народной культуры. Именно поэтому в данном докладе рассматриваются варианты украшения жилых домов, а точнее окон, на Восточном Полесье. Главным образом рассматриваются Брагинский, Лельчицкий и Хойникский р-ны Гомельской области, т.е. районы, наиболее пострадавшие от аварии на Чернобыльской АЭС.

Окно дома в народном фольклоре сравнивается с глазами человека, а также, "падобна дзвярам, яно суадносілася з ідэяй пранікальнасці жылля і сувязі яго з навакольным сусветам¹". Неудивительно, что с переходом от курной хаты к "белой" окна не только увеличиваются в размерах, но и начинают декорироваться, первоначально – накладной и глухой резьбой, а с середины XIX ст. эти приемы дополняются пропиленной резьбой, которая начинает широко распространяться именно в это время². Однако исследователи отмечают, что "у канцы XIX-пачатку XX ст. дэкаратыўнае афармленне жылых будынкаў выключна рэдка практыкавалася ў Віцебскай, Магілёўскай, Гродзенскай губернях. Вызначалася сваім дэко-

¹ Фадзеева В. Беларускі ручнік. – Мн., 1994. – с. 80.

² Сергачев С.А. Белорусское народное зодчество. – Мн., 1992 – с. 40.

рам толькі жыллё Гомельшчыны: у вёсках Вялікі Бокаў Мозырскага, Канатоп Нараўлянскага, Багуцічы Ельскага, Даманавічы Калінкавіцкага, Сабалі Брагінскага раёнаў (і можна меркаваць, што не толькі ў іх) ужо ў канцы XIX ст. амаль на ўсіх хатах ліштва на вокнах багата аздаблялася разьбой"³.

Среди геометрических знаков наиболее древним и наиболее распространенным является ромб. Чаще всего он размещается в центральной части надоконной доски, может комбинироваться с кругами и розетками, которые в зависимости от расположения приобретают различное значение. Например, само изображение ромба трактуется исследователями и как символ урожая, и как солярный символ⁴.

Розетки которые, в свою очередь, трактуются как солярные символы, с течением времени трансформируются, тем не менее сохраняя значение, связанное с урожайностью. Примером может служить наличник, зафиксированный в г. Хойники Гомельской обл., где солярные розетки по бокам ромба заменяются цветками.

Ихтиоморфные изображения часто сочетаются с растительным узором или символикой урожайности, в этом случае они помещаются в нижней части композиции. Среди зооморфных символов наиболее любимы изображения птиц: голубей, уток и т.д. Как символ любви и благополучия в семейной жизни, птицы всегда повернуты друг к другу. Осью симметрии часто служит мировое дерево. Этот сюжет достаточно широко варьируется. Так, ярким примером барочного влияния может служить наличник, зафиксированный в г. Хойники: мировое дерево в данном случае заменяется барочным шпилем.

Фигурки животных на наличниках связаны с охранной магией⁵.

Как упоминалось выше, пропильная резьба на территории Беларуси появилась сравнительно недавно и наибольшее распространение получила в южной части Гомельщины. Немалую роль сыграли в этом переселенцы из России⁶. Новые резные узоры тесно переплетаются с древнейшей символикой благополучия, урожайности, а также с солярной символикой. Благодаря этому декор жилого дома приобретает новое звучание, пластическую и смысловую окраску.

Пропильная резьба вобрала в себя традиционную символику и вместе с тем привнесла нечто новое в декор крестьянского дома. Так, в некоторых узорах наличников можно рассмотреть растительные мотивы, о которых пишет Б.А. Рыбаков в своем труде "Язычество древней Руси". Композиционным центром является росток или крин, от которого в обе стороны симметрично выются побеги хмеля. Подобные наличники зафиксированы в гг. Брагин, Хойники, в г. Калинковичи и Калинковичском р-не.

В этом же регионе (в гг. Брагин и Хойники) встречены несколько идентичных наличников с антропоморфным изображением – фигуры женщины с разведенными в стороны руками.

С течением времени в дополнение к резным узорам на окнах начал активно привноситься цвет. Накладные элементы выделяются на фоне с помощью краски, что позволяет акцентировать на них влияние и придает дополнительную декоративность узорам. Пропильная резьба ясно выделяется на фоне неокрашенных (или окрашенных темной краской) стен также благодаря цветовым акцентам.

Традиция украшать дома резными элементами жива и теперь. Мастера часто придают свой смысл затейливым завиткам на фасаде и окнах, однако необходимо признать, что трансформация и развитие древних традиций – явление закономерное и нужное. Примером могут служить дома, оформленные В.Е. Твердым в г. Ельске, В.С. Акуличем в г. Лельчицы, Н.Н. Воронцеком в г. Хойники, И.С. Антоненко в г. Наросля и др.⁷

---

³ Беларускаяе народнае жыллё. Пад рэд. В.К. Бандарчыка. – Мн., 1973 – с. 61.

⁴ Локотко А.И. Белорусское народное зодчество. – Мн., 1991 – с. 176.

⁵ Локотко А.И. Пад стрэхамі прашчураў. – Мн., 1995 – с. 162.

⁶ Беларусь. Т.8. Сахута Я.М. Дэкаратыўна-прыкладнае мастацтва. – Мн., 2005 – с. 198.

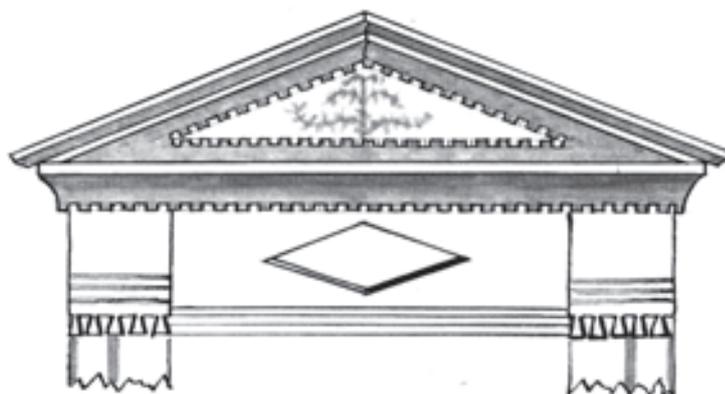
⁷ Родной дом. Культура резного украшения современного дома в Гомельской обл. – Гомель, 1999.

д. Аравичи Хойникского р-на
Гомельской обл. 1965 г.

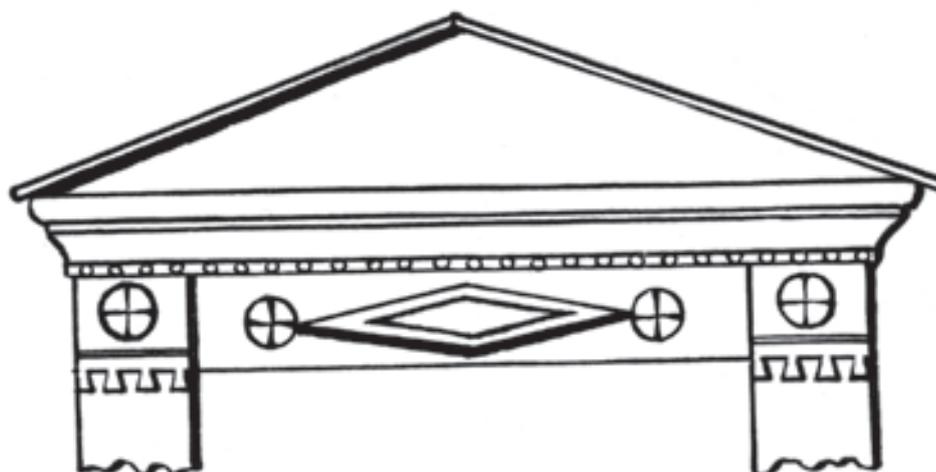
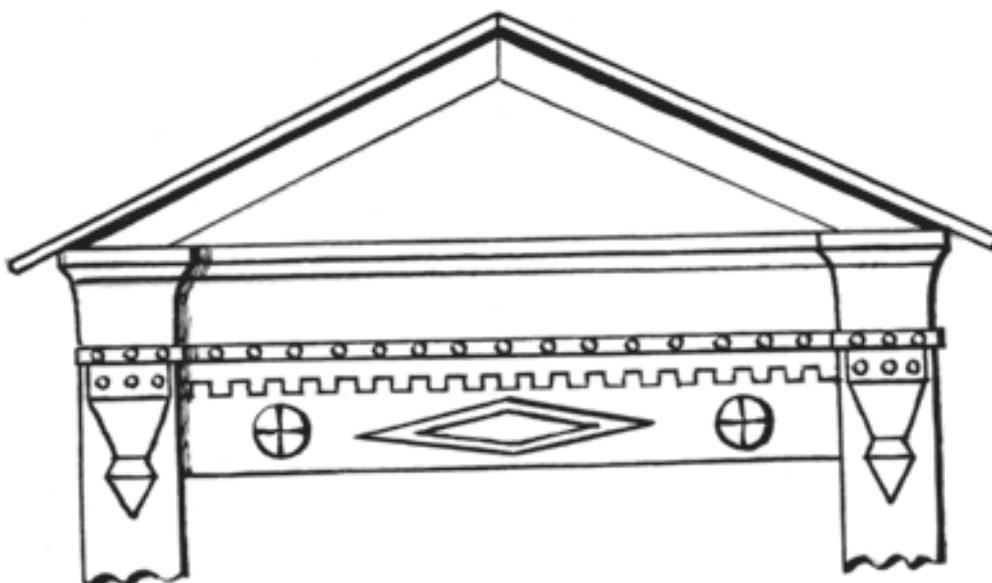
г. Брагин 2006 г.

д. Бабчин Брагинского р-на Гомельской обл. 1950.

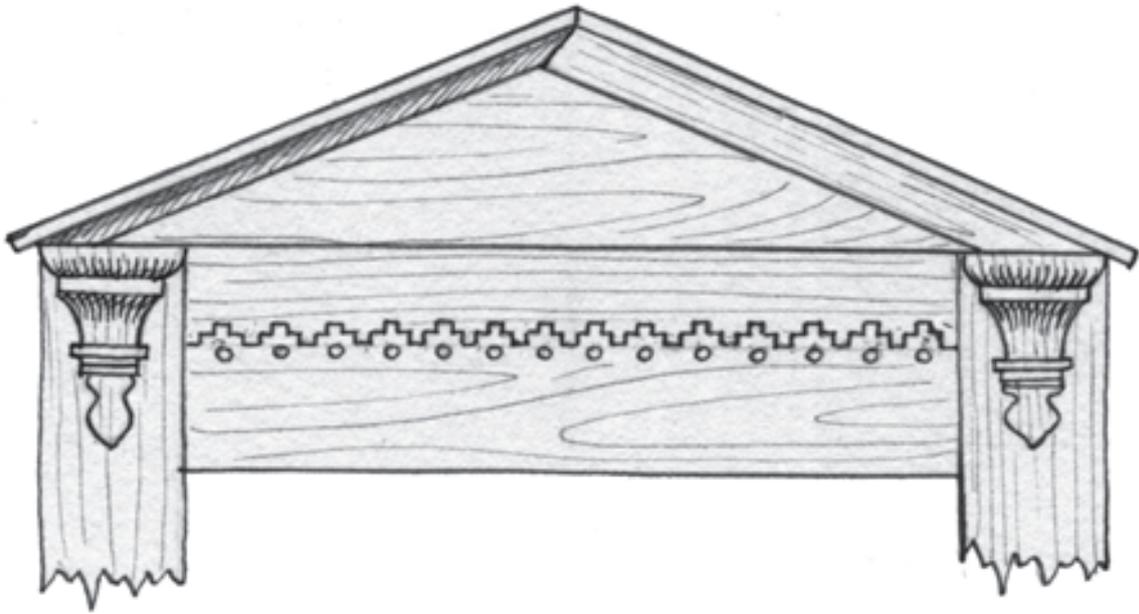
д. Велятин Хойникского р-на Гомельской обл. 1950 г.

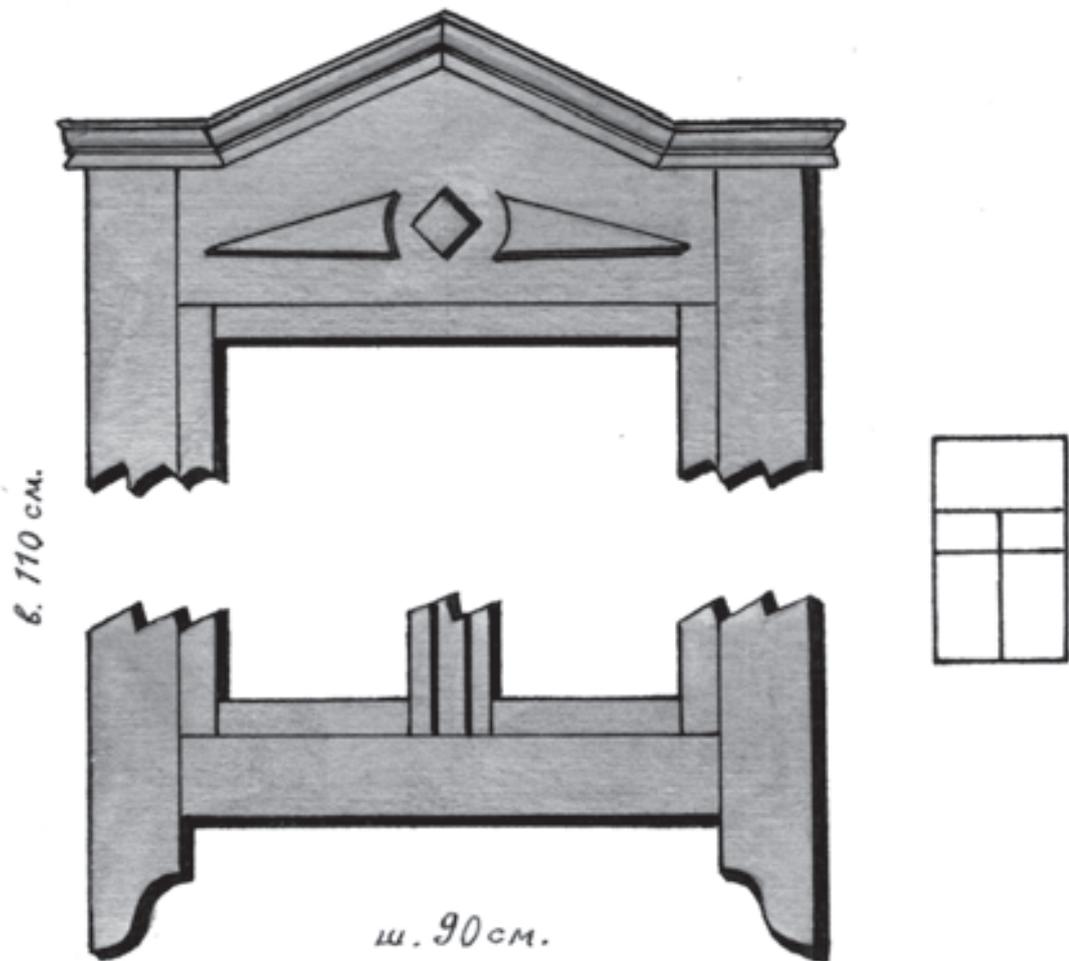
д. Велятин Хойникского р-на Гомельской обл. 1946 г.

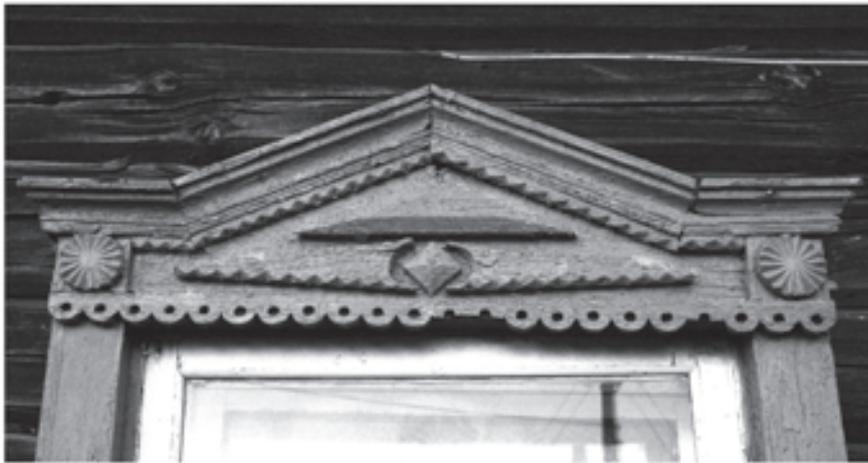
г. Брагин 2006 г.

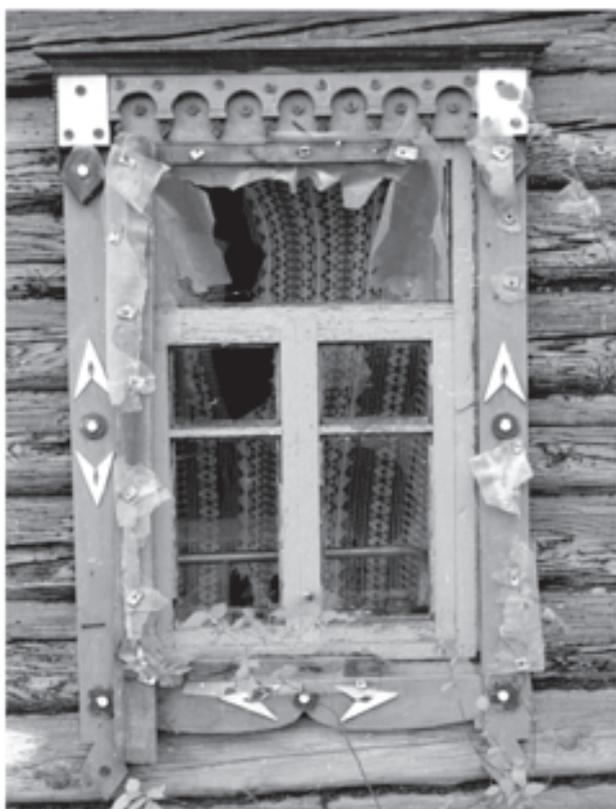
д. Велятин Хойникского р-на Гомельской обл. 1950 г.

д. Дроньки Хойникского р-на Гомельской обл. 1965 г.

г. Хойники, 2006 г.

Брагинский р-н, 1999 г.

г. Хойники, 2006 г.

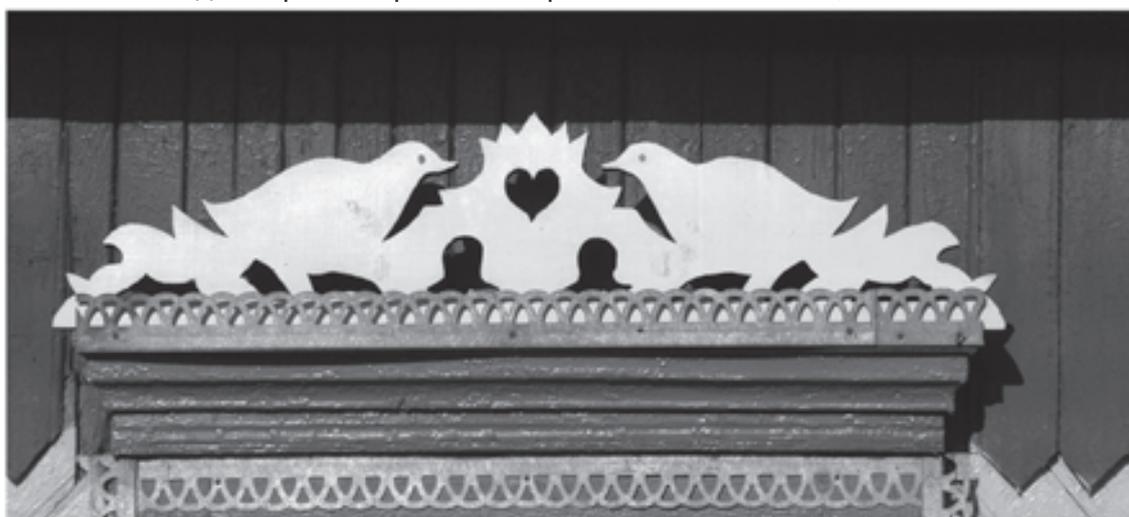
д. Б.Боков Мозырского р-на Гомельской обл. 1966 г.

г. Хойники, 2006 г.

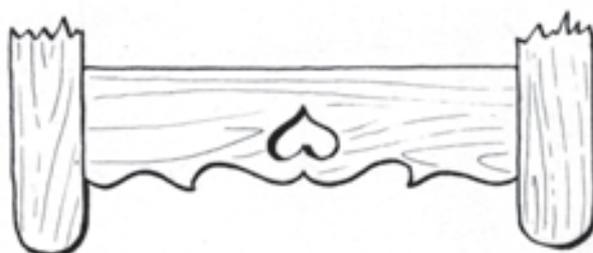
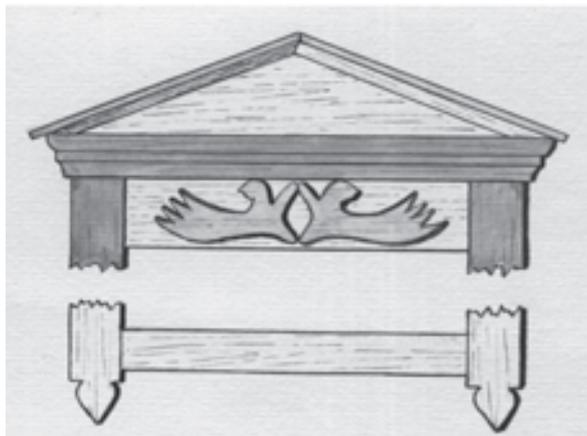
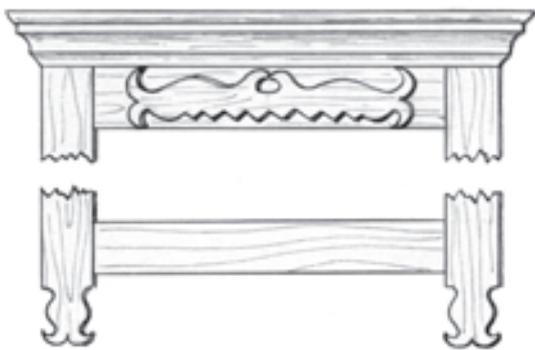
д. Сперижье Брагинского р-на Гомельской обл., 1950 г.

г. Калинковичи, 2006 г.

г. Хойники, 2006 г.

д. Велятин Хойникского р-на
Гомельской обл. 1950 г.

д. Микуличи Брагинского р-на. 1950 г.

г. Хойники, 2006 г.

д. Йолча Брагинского р-на
Гомельской обл. 1965 г.

д. Симоничи Лельчицкого р-на
Гомельской обл. 1966 г.

г. Брагин, 2006 г.

г. Хойники, 2006 г.

г. Калинковичи, 2006 г.

г. Ельск

г. Нарвля

Воротникова Оксана Алексеевна

научный сотрудник Института искусствоведения, этнографии и фольклора НАНБ, отдел древнебелорусской культуры

Молчан Сергей Юрьевич

аспирант Института искусствоведения, этнографии и фольклора НАН Беларуси, отдел древнебелорусской культуры

**ДРЕВНЕБЕЛОРУССКОЕ ИСКУССТВО: ОПЫТ АКАДЕМИЧЕСКОЙ
ЭКСПОЗИЦИИ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ПРЕДМЕТА**

Концепция "Музей старажытнабеларускай культуры" представляет единое целое из трех направлений исследования: народная культура в широком значении (быт, костюм, ремесла), археологические источники и объекты профессионального искусства. Осуществлена на базе Института искусствоведения, этнографии и фольклора Национальной академии наук Беларуси в 80-е годы 20 века. Нам показалось интересным проанализировать рецензию канд. исторических наук В.Ф.Исаенко, признанного исследователя первобытной культуры. Она была написана в 80-е годы по поводу статьи о древней керамике Беларуси, представленной в экспозиции Музея. В контексте новых данных по керамическим техникам средневековья, появления монографий и многолетнего опыта экспонирования археологической керамики приводим новое прочтение темы.

**Рецензия на статью Котовой Е.А и Воротниковой О.А
"Керамика дофеодальной Белоруссии"**

Статья посвящена описанию хранящейся в Музее древнебелорусской культуры керамики разных эпох и будет полезна для научной общественности. Ей следует придать большую стройность и целенаправленность, сделать описание древних сосудов более профессиональным, показать развитие керамики от эпохи к эпохе. Система описания должна содержать следующие моменты: состав теста, способ лепки и заглаживания, степень обжига, форма сосудов, их типы, объем, толщина, орнаментация (элементы, мотивы, сочетания мотивов, вся система, предполагаемое предназначение. См. примерно работу В.Ф.Исаенко "Неолит Припятского Полесья" Мн.1976 и "Археологическую карту Белоруссии" Мн.1976 (вып.3), "Очерки по археологии Белоруссии" Теперь постраничные замечания. "Дофеодальная Белоруссия" – её тогда не было, из фольклора дать упоминания в сказках, песнях, уловить в них нечто конкретное, представляющее производящее хозяйство во второй половине неолита (земледелие и скотоводство), к неолиту человек прошел уже долгий путь развития и давно отделился от природы. Пояснить, почему посуда обеспечила оседлость (вместе с рыболовством). Особо указать на постепенное усложнение орнаментов, на перекликание поздних геометрических, зональных узоров эпохи неолита с геометрическим белорусским орнаментом. Трехзональность (пояса) – это свидетельство о введении в идеологию подземного царства (земледелие) ромбические зоны – распашка полей (?) (см. статьи Б.А. Рыбакова о Триполье). А ведь есть еще и композиции, явно почерпнутые из мифологии ("человек и уточка", "дерево жизни" и т.п.). Шаровидные амфоры – еще в конце неолита, а шнуровая керамика – у нас уже в бронзовом веке (с.4) В ср. бронзе – объединение в керамике неолитических элементов с пришлыми, из шнуровой керамики. Толчок же для изготовления керамики – из буго-днестровской области и Балкан (скорее всего). Появ-

ляется постепенно разнообразие формы и размеров, наблюдается параллельно этому оскудение орнаментации (железный век) Но на пряслицах она более консервативна. Обряд трупосожжения известен в бронзовом веке (среднеднепровцы), появляются сосуды-урны. Оговорить, что известно только по материалам Музея, а что вообще установлено, что еще следует пополнить, установить. Считаю, что ядром статьи должно стать сопоставление орнаментов народных белорусских с древними и их идеологическое, этническое толкование. Кстати, следует более четко оговорить области распространения керамики того или иного типа.

В.Ф.Исаенко, 11.01.1982

1. С 80-х гг.20 века изменились подходы к археологическим источникам, наделенных художественной характеристикой. Экспозиция до сих пор сохраняет самостоятельное значение. Она дает яркое представление о прототипах древнего искусства, условном наборе знаков и символов понимаемом как традиционный. По-прежнему главным источником является неолитическая керамика – неманская (ст. Камень Пинский район Брестская обл.) среднеднепровская (ст.Струмень Кармянскага района Гомельская обл.). Шарообразные амфоры (пос.Красносельский Волковысского района Гродненская обл.) так же не утратили значения как источник. Ареал этой культуры значительно расширен, и это дало многие новые мотивы орнаментации, в частности, северобелорусской культуры для исследования декора архаики в керамике. Учитывается и большая коллекция зарубинецких сосудов, в основном бытовых. Погребальные сосуды и повседневные формы милоградских племен (гор.-Лиски, Ст. Красное Речицкого района) Менее информативна курганная керамика, она бедна орнаментацией. Больше стало материала по керамике, полноправно изучаются, наряду со славянскими другие культуры – скандинавские, известные как варяги, кельты, западные балты, латгалы.

2. Технология изготовления древней керамика прошла через поиск адекватных навыков методом практической апробации. В книге А.А. Бобринского "Гончарство Восточной Европы" приводятся результаты исследований археологического материала, имеющего отношение к навыкам древних насельников Полесья, Поднепровья и др. Для анализа нашей коллекции важно, что здесь структурирован весь процесс изготовления сосуда, который начат с того, что характеризуется сырьём. Автор делит особенности глины как сырья на три уровня:

- глина как особый вид примеси,
- глина как сырьё,
- глина как единственное исходное сырьё.

Это имеет научное подтверждение на примере коллекций Музея древнебелорусской культуры.

3. Ряд характеристик, по замечанию рецензента, имеет отношение к этнической характеристике. Связь геометрических мотивов древней керамики с орнаментацией одежды стала представительнее в результате прочтения искусствоведами (см. видеоряд). За прошедший период собирание терминологии пополнилось за счет исследования Полесья и Поднепровья. Прослежены (на материале пряслиц, сосудов бронзового века, раннего железного века) связи орнамента с композицией на ручниках. Современное искусство по новому подходит к архаике: участники пленера современных керамистов Беларуси, Польши, России и стран Балтии в последние годы активно обратились к древним техникам и дали возможность освоения нового материала по орнаментике (см. видеоряд).

4. Об изменении названия: мы считаем вопрос для экспозиционных задач не актуален и требует отдельного рассмотрения.

Есть ряд технологических моментов, которые влияют на общее представление о древних навыках. Проводя структуризацию сырья Бобринский выделяет 10 видов формовочной массы исходя из соотношения, что на одну часть неглинистого материала добавлялась одна часть глины, две части и т.д. Данные формовочные массы Бобринский подразделяет на очень тонкие, тонкие, среднегрубые и очень грубые. [Бобринский стр. 109,110]

Составы формовочных масс формируются из истории развития знаний о способах придания им полезных свойств. Формовочные массы тонкого состава в основном связаны с вытягиванием сосудов из одного комка глины, а различные грубые массы связаны с изготовлением сосудов и их отдельных элементов в технологии скульптурной лепки.

В рассматриваемых выше культурах мы имеем дело со среднегрубыми и очень грубыми формовочными составами. Добавки включённые в данные формовочные массы служили для решения следующих технологических задач: 1) Уменьшения вредного влияния усадки глины на изделия во время сушки и обжига; 2) Увеличения огнестойкости изделий и т. д. В своих исследованиях А. А. Бобринский определяет такие составляющие масс как:

I. Неглинистые материалы, уменьшающие отрицательное влияние усадки глины на изделия во время их сушки и обжига: а) древесная зола; б) дроблёные зёрна и полова; в) зёрна хлебных злаков; г) шерсть или волосы животных; д) экскременты животных и птиц; е) пресноводные моллюски вместе с раковинами.

II. Неглинистые материалы, увеличивающие огнестойкость изделий: а) дресва; б) шамот; в) измельчённая сухая глина; г) песок. [Бобринский стр. 89,90]

Все эти добавки применялись в формовочных массах либо единично (т.е. только та или иная добавка), либо комплексно (две и более).

Подготовленную к работе массу начинали формовать в сосуд. В этом процессе решаются четыре технологические задачи: 1) создание начина; 2) полого тела; 3) формы; 4) обработка поверхностей этой формы. [Бобринский стр. 121]

Бобринский выделяет четыре разновидности конструирования начинов:

- ёмкостно – донная
- ёмкостная
- донно – ёмкостная
- донная.

В первом варианте конструирование сосуда начинается с его будущей верхней части (венчика, шейки или тулова), а завершается донной частью.

Второй вариант предусматривает изготовление только стенок (на всю или какую-либо часть высоты).

Третий вариант – начинается с донной части, а заканчивается стенками (полностью или частично).

Четвёртый вариант ограничивается изготовлением только дна будущего сосуда.

Изначально независимыми можно считать ёмкостно-донный и донно-ёмкостной начин. Две другие разновидности вероятнее всего являются вариантами, вычленёнными из вышеуказанных. [Бобринский стр. 114]

А.А. Бобринский отмечает, что донно-ёмкостной начин сохранился у различных народов (русских, белорусов, украинцев, молдаван, чувашей и т. д.) и сочетается такой начин с вытягиванием сосуда из одного комка глины. В лесной зоне Восточной Европы такой начин сохранился в сочетании с навыками ручной скульптурной лепки в виде жгутов или глиняных лент наращиваемых отдельными кольцами (кольцевой налеп) или винтообразно (спиральный налеп) применяемые в данной местности задолго до распространения гончарного круга.

Ёмкостные начинны зафиксированы в Витебской области Белоруссии и у гончаров Украинского Полесья.

Донные – применяются в гончарстве разных современных народов лесной зоны Восточной Европы (русских, белорусских, мордовских гончаров). Во всех случаях такие начинны сочетаются с навыками скульптурной лепки сосуда одним из налепочных способов. [Бобринский стр. 115]

Бобринский отмечает, что по этнографическим данным можно выделить две противоположные тенденции в развитии технологической структуры. Первая характеризует процесс дифференциации конструирования, разделяя его на ряд простейших последовательных операций с признаками явного автономизма каждой. Вторая – сращивание подобных операций в единый технологический процесс. [Бобринский , 121]

Продолжением технологического процесса при формовке сосуда является создание полого тела. На подготовленный начин идёт наращивание массы полого тела. Бобринский формулирует понятие полого тела как фигуру, образующуюся после завершения изготовления днища и стенок будущего сосуда. Он отмечает, что наибольшую связь с историей восточноевропейского населения имеет технологический приём налепливания глины. В своём исследовании Бобринский разделяет наращивание полого тела на: а) выдавливание из комка глины; б) наращивание (налепливание) каким – либо способом; в) вытягивание. [Бобринский стр. 154 – 155]

Следует отметить, что на сегодняшний день основное распространение получил способ вытягивания глины (на гончарном круге). Наращивание или налепливание применяется художниками-керамистами при создании творческих композиционных работ.

Проводя более подробную структуризацию технологии Бобринский указывает, что вышеуказанные технологические приёмы делятся на три больших класса: ручные; машинно-ручные; машинные. Внутри классов он выделяет подгруппы:

- монотипные (из одной порции глины (условно – одного комка));

- составные – из двух – трёх или множества отдельных порций исходного материала. По особенностям формы в монолитной группе выделяет подгруппу комковых, а в составной – подгруппы комковых, лоскутных, жгутовых и ленточных.

Все перечисленные технологические приёмы изготовления полого тела состоят из: лоскутного налёпа; кольцевого или спирального налёпа (жгутами или лентами); вытачивания на гончарном круге в той или иной последовательности с различными технологическими особенностями рассмотренными выше. Данные приёмы были зафиксированы Бобринским во время его исследований на территории Беларуси как в археологических памятниках, так и в материалах этнографического характера.

Рассматривая структуризацию технологических процессов создания сосуда Бобринский, выделяет такую технологическую особенность как формообразование. Он определяет три основных направления в развитии навыков формообразования. Первое направление – это достижение определённого результата при помощи особых моделей; второе – путём скульптурной лепки на плоскости; третье – использование возможностей гончарного круга.

Бобринский указывает, что история первого направления не изучена, т. к. при заглаживании следы модели (если таковая имела место быть) стираются, сохранившихся объектов исследования со следами модели очень немного. Наиболее массовое применение данного направления фиксируется в материалах памятников милоградской; юхновской; днепродвинской; дьяковской культур. [Бобринский стр. 187]

Навыки формообразования на основе скульптурной лепки являются самыми распространёнными как в археологических памятниках, таких как ямочно-ребенчатая керамика, так и в наши дни. Стоит отметить, что свободное моделирование форм на плоскости, пройдя огромный исторический период, сохранились до нашего времени как в трансформированном (смешанном) виде, так и в чистой форме. Все рассматриваемые приёмы широко используются художниками – керамистами и сегодня. Ярким примером может служить меж-

дународный керамический пленер "Арт-жыжаль" проводящийся ежегодно под Бобруйском.

Бобринский отмечает, что сведения по третьему направлению в исследовании археологических памятников весьма ограничены. Применение гончарного круга для профилирования – сравнительно позднее явление в истории Восточной Европы. Основные образцы происходят из памятников Северного Причерноморья (VII – VI вв. до н.э.). В лесостепных зонах I тысячелетие н.э. (липицкая, черняховская культуры). Практически непрерывный ход развития третьего направления прослеживается с IX – X вв. [Бобринский стр. 189]

Исследуя первое направление, Бобринский разделяет его на две группы: модели-основы и модели-ёмкости. В первом случае глина налепливалась с внешней стороны, во втором изнутри. Обе группы он делит на подгруппы полных и неполных. Также идёт разделение моделей по характеру материала, из которого они изготовлены. Во втором направлении Бобринский выделяет три группы: а) путём выбивания; б) выдавливания; в) налепливания.

Самыми чёткими по составу являются приёмы формообразования с помощью гончарного круга. В данном направлении Бобринский выделяет семь этапов развития функций круга: от роли поворотного столика, на котором конструировали сосуд различными видами налёпа до использования его как инструмента при изготовлении сосуда от нулевого цикла до готового изделия. [Бобринский стр. 189 – 190]

Готовые изделия проходили обработку поверхности различными способами. Бобринский определяет три направления обработки поверхности: безгрунтовочное; грунтовочное и химико-термическое.

Первое направление связано с разработкой приёмов механической обработки поверхности вылепленного сосуда.

Второе – с приёмами покрытия и обработки дополнительного слоя глины.

Третье – воздействие на поверхность черепка химико-термическими средствами.

Из этих трёх направлений наиболее широко первое и третье. Второе направление представлено в очень малых количествах в материалах зарубинецкой, черняховской культур, а также в материалах культуры штриховой керамики. [Бобринский стр. 213]

Все направления обработки поверхности Бобринский делит на: разновидности обработки поверхности; применяемые приспособления; особенности технологии при той или иной обработке; способы обработки.

Первое направление делится на: заглаживание; лощение и прокатывание с указанием технологических особенностей каждого способа обработки.

Второе направление – состоит из двух видов обмазки: из растолчённой сухой глины (на влажную основу); из глиняного раствора с применением минеральных материалов.

Третье направление – составляют две большие группы: обваривание (три вида); чернение ("синение", дымление) (два вида).

Рассматривая эти направления Бобринский указывает, что лощение и прокатывание имели ограниченное распространение. Прокатывание он отмечает только в Городецкой культуре. Лощение зафиксировано в памятниках поморской и зарубинецкой культур. Наибольшее распространение получила технология заглаживания. У населения средней Беларуси и восточной Литвы – было отмечено как бороздчатое заглаживание (штриховка), что послужило основанием для выделения особой археологической культуры. В различных вариациях заглаживание дошло до сегодняшнего дня. Этот способ употребляется при изготовлении керамических сосудов по большей части художниками-керамистами как декоративная фактура. Та же ситуация сложилась и с третьим направлением. Обваривание и чернение, применяемые гончарами вплоть до середины XX века как функциональный приём стали использоваться при создании произведений искусства как декоративный. [Бобринский стр. 217]

Основываясь на рассмотренном материале археолого-этнографических наблюдений

можно сказать, что процесс смешения и слияния различных в культурном отношении групп населения влиял на особенности технологических традиций гончаров. Керамика смешанных в культурном отношении групп населения характеризуется различиями в некоторых приёмах её изготовления. Процесс объединения носителей различных технологических есть один из массовых механизмов этнокультурного развития древнего населения. [Бобринский стр. 243] При взаимодействии и взаимопроникновении технологические традиции оказывали взаимообразное влияние. Вследствие этого одни технологические особенности были утрачены совсем, другие получали своё признание как наиболее перспективные, а третий вариант явился синтезом и привёл к появлению новых технологических решений. Как уже отмечалось выше, многие технологические приёмы, применяемые древним населением, используются сегодня.

**Silje-Jeanette Holstad Stromslund,
Erik Linus Girdland Flink**

University of Gotland, Sweden

КИЄВО-ПОДІЛЬСЬКИЙ ДАВНЬОРУСЬКИЙ НЕКРОПОЛЬ ЗА ДАНИМИ ПАЛЕОПАТОЛОГІЧНИХ АНАЛІЗІВ

Київський Поділ був найбільшим посадом давньоруського Києва. Його формування, як міської структури, за писемними джерелами, починалось з другої половини X ст. Основну масу його населення складали торговці та ремісники. Сприятливим фактором для формування тут осередку торгівлі й ремесел, було те, що уздовж Подолу протікав дніпровський рукав – річка Почайна, яка правила Києву за зручну гавань. Стабільна забудова Подолу традиційна для містобудівної культури середньовіччя – напіврадiальна система розпланування з центром – головною торговою площею.

Навколо торгової площі було зведено ряд християнських церков. Літописи згадують про храми св. Богородиці Пирогощі, св. Бориса та Гліба, св. Михайла, св. Іллі та Турову божницю. Характерною рисою храмового будівництва на Подолі було те, що замовником виступали не тільки князі, а й торгівельно-ремісничі об'єднання. Наприклад, центральний храм на Подолі Пирогоща, вважається церквою купців, що вели торгівлю збіжжям (История Киева, Т. 1, К., 1983, с.77). Церква св. Михайла побудована новгородськими купцями безпосередньо на території їх торгової колонії (Древний Киев, К., 1983, с. 83-85). Турову божницю П. П. Толочко асоціює з діяльністю купців Туровської землі (История Киева, Т. 1, К., 1983, с.78), а В. М. Зоценко вважає релігійним осередком скандинавських купців (посилання). Біля подільських храмів розташовувались цвинтарі.

Міські цвинтарі та поодинокі поховання виявлені на території Києво-Подолу являються складовою частиною некрополя Києва давньоруських часів. Всі відомі нам подільські заховання відносяться до християнського періоду і датуються в основному XII – початком XIII ст. Переважно це – безінвентарні, витягнуті на спині трупопокладення. Руки небіжчиків складені на грудях або животі. Могильні ями – підпрямокутної форми з прямими вертикальними стінками, переважно орієнтовані по вісі захід – схід. На сьогодні археологічними розкопками виявлено сім давньоруських могильників та ряд поодиноких поховань.

Скоріш за все, вищезгадані могильники відносились до парафіяльних храмів, що підтверджується відкриттям в 2002-2003 рр. на території найбільшого з відомих подільських кладовищ (на вул. Межигірській, 3/7) дерев'яної церкви та виявлення давньоруських поховань біля Введенської церкви в 2003-2004 рр. (на розі вул. Нижній Вал та Почайнинської). Під час археологічних досліджень в районі гіпотетичного розташування давньоруської церкви Бо-

риса та Гліба, також зафіксовано пізньосередньовічне кладовище, цей факт непрямо вказує на наявність тут кладовища і в давньоруський період. Могильники мали чітку планувальну структуру, яка виходила із жорстких вимог компактності, продиктованих обмеженістю вільного міського простору. Економія місця досягалася паралельним розташуванням могил, яке й спостерігається на всіх чотирьох могильниках (Сагайдак М. А., 1991, с 46-47).

В ході міжнародного наукового проекту "REACH" між Готландським університетом (Швеція) та Подільською археологічною постійнодіючою експедицією ІА НАНУ (Україна) **було запрошено шведських студентів фахівців з остеології. Спираючись на вироблену методологію студенти Готландського університету Сілія Стремсленд (Silje-Jeanette Holstad Stromslund) та Лінус Флінк (Erik Linus Girland Flink) провели аналіз антропологічного матеріалу з розкопів по вул. Межигірська, 3/7 та Хоривої, 21.**

1. Могильник по вул. Межигірській 3/7. В ході розкопок 2002-2004 рр. Подільської постійно-діючої експедиції Тараненком С. П. було відкрито дерев'яний храм та могильник (кінця XI – поч. XII ст.). В. Н. Зоценко вважає, що його зведено за планом скандинавських і ототожнює із Туровою божницею (Зоценко В.М., Тараненко С.П, 2007 р).

Серед відкритих в ході розчистки церкви поховань, окрему групу складали комплекси, які за орієнтацією, стратиграфічними даними та конструкцією домовин можна датувати давньоруським часом. З цих поховань, 25 було здійснено у інтер'єрі храму, 9 – поза стінами церкви. На жаль, в ході будівельних робіт велику частину могильника було зруйновано і ми не можемо встановити первісну кількість захоронень.

Остеологічний звіт з обробки матеріалу з розкопу по вул. Межигірська 3/7, Київ, розкоп №3, 2003 р.

Мета аналізу – отримати якомога більше інформації стосовно статі, зросту та віку похованих, а також виявлення можливих патологій.

Визначення статі, зросту та віку проводилися згідно методики. Для кожного поховання визначена МКО (Мінімальна кількість осіб).

Методи.

Методи для визначення статі зроблені за методикою Bass (1995).

Кістка

Череп

Морфологія

лобна кість
скронева кість
потилична кість
нижня щелепа

Тазостегнові

Суглоби

велика сіднична вирізка

Кістка

Плечова кістка

розміри

епіконділярна (надвиросткова) ширина (epicondylar width)
Вертикальний діаметр (vertical diameter)

Стегнова кістка

біконділярна (двухмышцелковая/двовиросткова)
ширина (bicondylar width)

Велика гомілкорова

проксимальна ширина (proximal breadth)
дистальна ширина (distal breadth)

Визначення зросту проводилось згідно методик Sjøvold (1990) and Holland (1995).

Кістка	рівняння(формула)	автор
Стегнова	45,86+2,71XGL (+-4.49)	Sjøvold (1990)
Велика гомілкova	47.34+3.29XGL (+-4.15)	Sjøvold (1990)
П'яткова	77.37+1.15XGL (+-6.25)	Holland (1995)

Вік при смерті визначався за Brothwell (1981) and Bass (1995).

кістка	метод	автор
верхня щелепа	характер зношеності зубів	Brothwell (1981)
	прорізування зубів	Bass (1995)
нижня щелепа	характер зношеності зубів	Brothwell (1981)
	прорізування зубів	Bass (1995)
довгі кістки (зародишеві – 5,5 pp)	епіфізарне з'єднання	Brothwell (1981)
	найбільша довжина	Bass (1995)

Мінімальна кількість осіб визначалася виходячи з присутності елементів кісток, варіювання у розмірі, віці та статі.

Результати

Попереднє визначення статі

Аналіз статі виявив наявність 14 чоловіків та 10 жінок, стать 19 покійників визначити не вдалося. Останню групу складають діти та молоді люди позбавлені добре виражених статевих рис, а також невизначені дорослі. Всього у цій групі налічується 10 дітей та 9 дорослих. Аналіз МКО (MIND) показав наявність 43 осіб, розділених по 33 похованнях.

Таблиця.1 Визначення статі

Чоловіки	Жінки	Стать невстановлена
14	10	19

Визначення віку

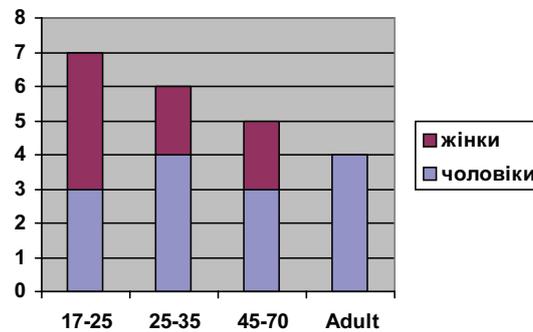
Визначення віку дорослих було здійснено за характером зношеності зубів. Це дало змогу виділити їх у вікові групи 17-25, 25-35 та 45-70 років. Для усіх інших вікових груп аналіз прорізування зубів дав інтервали 0-0.5, 1.5-2.5, 6, 8-12 та 12-17 років. У останніх вікових групах також були використані дані епіфізарного з'єднання (epiphyseal union) та найбільша довжина зародишевих кісток (fetal bones) (зародишеві - 5,5 pp). Деякі поховання можуть чітко вважатися похованнями дорослих, але через брак віко-визначальних кісток більш вузьке визначення віку виявилось неможливим.

Таблиця 2. Вікові групи

0-0.5 років	1.5-2.5 років	6 років	8-12 років	12-17 років	17-25 років	25-35 років	45-70 років	Дорослі
2	1	1	3	3	10	7	6	5

Діаграма показує співвідношення кількості чоловіків та жінок згідно віку. Що стосується групи *adult* (дорослі), то в її рамках було виділено тільки чоловіків, але визначення віку було неможливим через брак відповідних кісток.

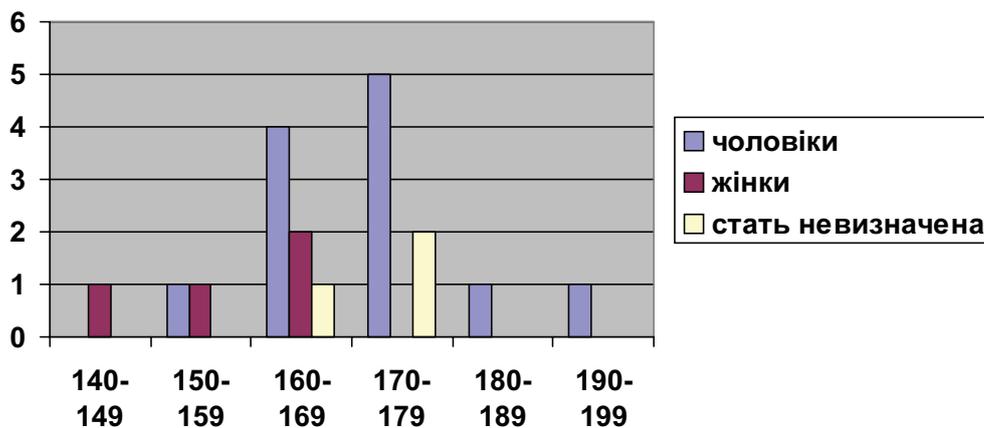
Діаграма 1. співвідношення кількості чоловіків та жінок за віком

Визначення зросту

Діаграма 2 демонструє співвідношення кількості чоловіків та жінок за зростом. Вдалося зробити 19 визначень зросту. Для групи з невизначеною статтю бракувало кісток з статевовизначальними рисами.

Діаграма 2. Співвідношення чоловіків та жінок згідно з визначеним зростом (зріст наведений у сантиметрах).

Патології та інші патологічні зміни

Карієс

Усі особи з наявними зубами в тому чи іншому ступені мали карієс. Він у незначній мірі проявлявся навіть у дітей з молочними зубами.

Формування Зубного каменю

Усі дорослі індивіди з наявними зубами в тій чи іншій мірі мали формування каменю.

Абсцеси

П'ять індивідів мали абсцеси. Особи з абсцесом за звичай мали більше ніж два абсцеси. Абсцеси зазвичай були дуже тяжкими в деяких випадках з передсмертною (*pre-mortem*) втратою зубів.

Cribra orbitalia (пороз верхньої стінки очниці)

П'ять осіб мали ознаки порозу верхньої стінки очниці.

Остеофіт/симптом шпори

Вісім осіб в тій чи іншій мірі мали Остеофіт та симптом шпори в основному на хребті.

Eburnation (ебурнеація)

У двох осіб в деякій мірі спостерігалася ебурнеація (остеосклероз з різким потовщенням та ущільненням кортикального шару, що набуває вигляд слонової кістки).

Стиснення хребта

Шість осіб в більшому ступені ніж усі інші мали признаки стиснення хребта.

Таблиця 3. Варіювання різних патологій

	<i>Карісс</i>	<i>Формування каменю</i>	<i>Абсцес</i>	<i>Пороз верхньої стінки очниці Cribra orbitalia</i>	<i>Остеофіт/симптом шпори Osteophytes/Lipping</i>	<i>Ебурнеація Eburnation</i>	<i>Стиснення хребта</i>
Стать							
Чоловіча	8	10	3	1	5	1	2
Жіноча	3	5	1	3	2	1	4
Стать невизначена	2	4	1	1	1	0	0

Переломи кісток

Один з небіжчиків мав серйозний перелом, що загоївся, правих великої гомілкової та малої гомілкової кісток. Одна особа мала перелом dorsal arcus (спинної дуги) першого шийного хребця, що загоївся але не зрісся.

Скафоцефалія (човноподібний (ладьевидный) череп)

Один з небіжчиків мав цей стан.

Критика джерел.

Визначення статі

Деякі кістки виявляли як чоловічі так і жіночі характеристики та залишилися невизначеними. Пересічний чоловік з колекції був доволі масивним, і лише кілька жінок мали типові жіночі характеристики. Цей фактор вказує на те, що (можливо) деякі жінки були зафіксовані, як невизначені.

Визначення віку

Здебільшого проводилося за характером зношеності зубів, оскільки вони були найчисельнішими кістками. Оскільки зношеність зубів співвідноситься з їжею та способом життя, вірогідно, що деякі індивіди були визначені як старші, або молодші ніж вони були насправді (Brothwell 1981).

Визначення зросту

Обладнання для виміру найбільшої довжини довгих кісток в деякій мірі є неточним оскільки не була доступною остеометрична дошка. Через недостатню кількість жіночих кісток визначення зросту проводилося здебільшого на чоловічих кістках.

Патологія

В процесі розкопок мав місце відбір кісток для зберігання. Це вплинуло на виявлення патологій. Серед матеріалу було дуже мало хребців, через що не вдалося отримати більш повну картину патології хребта.

Визначення віку

Більшість чоловіків у матеріалі були досить масивні з типовими чоловічими рисами. Згідно з нашою критикою джерел жінки також могли бути досить масивними. Це передбачає наявність досить масивного населення, хоча деякі жінки були доволі маленькими та мали виражені жіночі риси. З іншого боку, ці невизначені скелети могли бути менш масивними чоловіками. Для перевірки цієї інформації не було наведено статистичного аналізу, тому 33 поховання є недостатньою кількістю для палеодемографічного аналізу.

Визначення статури

Визначення статури здебільшого проводилось на чоловічих скелетах. Ці визначення чітко вказують на наявність досить високих чоловіків. Проте цієї інформації недостатньо для виявлення загальної картини статури чоловіків цього періоду. Вірогідно також, що скелети з невизначеною статтю були жінками, що також передбачає наявність досить високого жіночого населення.

Визначення віку

Визначення віку при смерті передбачає, що більшість індивідів померло в досить молодому віці (прибл. 17-25 років). Проте серед наявного антропологічного матеріалу присутні як дуже старі, так і дуже молоді особи. Кістки молодших є осіб більш чутливими до тафономічних факторів. Це передбачає, що і більш молоді особи могли бути поховані на цьому кладовищі.

Патології та інші зміни скелету

Більшість осіб, що мали зуби, були схильні до серйозних захворювань карієсом. Усі особи з абсцесами мали сильний карієс та зубний камінь. Карієс зустрічався навіть у дітей. Це означає, що зубна гігієна була на досить низькому рівні, що неодмінно впливало на повсякденне життя цього населення. Погана гігієна зубів в цьому антропологічному матеріалі була найбільш значною патологічною характеристикою.

Деякі індивіди виявляли ознаки порозу верхньої стінки очниці (*cribra orbitalia*). Це могло відбуватися через специфіку харчування. Проте оскільки існує лише кілька таких випадків, а інших ознак поганого харчування не спостерігається, цей стан міг бути викликаний якимись іншими факторами. Це, разом з високою статурою та масивними скелетами, означає, що вказане населення вживало досить калорійну їжу.

Матеріал показав, що, вірогідно це було населення, що займалося досить важкою працею. Якщо серед матеріалу були присутні хребці - майже всі вони носили ознаки остеофіту, симптому губи, компресії (стиснення) хребта та ебурнація. Це, можливо, траплялося саме через фізичні навантаження, або у похилому віці. У деяких скелетів спостерігається збільшені з'єднання з м'язами, що також свідчить про важку працю.

Серед переломів кісток не спостерігається слідів насильства, але й точної причини таких переломів також не встановлено.

Скафоцефалія поки що є однією з найбільш розповсюджених синостозних *synostotic* деформацій. Виявлено, що склепіння черепа є надмірно довге та вузьке. Це відбулося через недостачу росту вздовж сагітального шву, який або повністю або ж частково згладжений.

Висновок

1. Рівний розподіл чоловіків та жінок.
2. Чоловіче населення було досить високим.
3. У даному моилльнику присутні усі вікові групи з середнім віком смерті між 17 - 25 років.
4. Дуже погана зубна гігієна.
5. Вірогідно мала місце важка праця.
6. Масивність серед скелетів чоловічого населення, можливо, в деякій мірі була властива й жіночому населенню.
7. Вірогідно, що вищеописані мешканці мали калорійне харчування.

Розкопки Івакіна В. Г. В 2004 р. по вул. Хоривій, 21, виявили більше ніж 2.0 поховань давньоруського часу. На жаль, через протидію будівельників, дослідити вдалося лише 16 могил. Якщо дотримуватись версії про існування могильника терміном одного, короткого періоду, можна виділити розташування поховань за певною системою, як здається рядною. Це припущення дозволяє нам реконструювати цей могильник як рядний з можливим існуванням доріжок між ними (хоча археологічно зафіксувати це не вдалось).

Остеологічний звіт з обробки матеріалу з розкопу по вул. Хорива, 21 розкоп № 3, 2004 р.

Результати

Попереднє визначення статі

Аналіз статі виявив 12 чоловіків та 4 жінок, стать 2 небіжчиків визначити не вдалося. Аналіз МКО (мінімальна кількість осіб) (MIND) показав наявність 18 осіб, розділених на 16 поховань.

Таблиця.1 Визначення статі

Чоловіки	Жінки	Стать невстановлена
12	4	2

Визначення віку

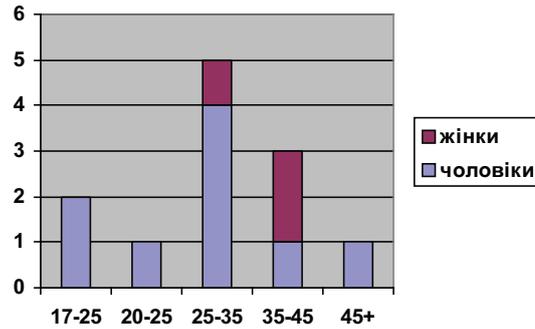
Визначення віку дорослих було здійснено за характером зношеності зубів. Це дало змогу виділити їх у вікові групи 17-25, 25-35, 35-45 та 45+ років. Деякі поховання можуть чітко вважатися похованнями дорослих.

Таблиця 2. Вікові групи

17-25 років	20-25 років	25-35 років	35-45 років	45+ років
2	1	5	3	1

Діаграма показує співвідношення кількості чоловіків та жінок згідно віку.

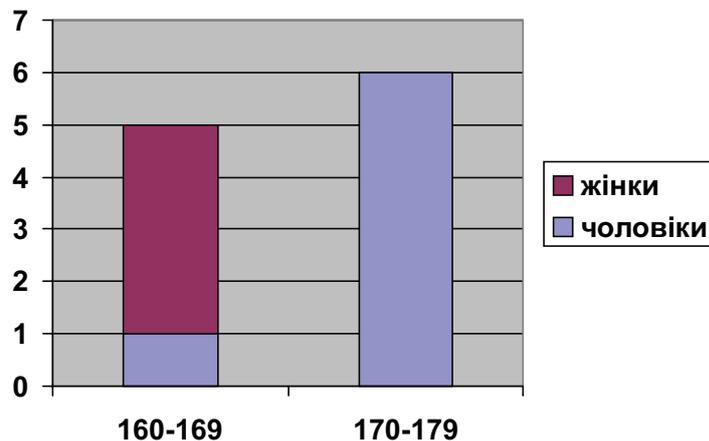
Діаграма.1 співвідношення кількості чоловіків та жінок за віком

Визначення зросту

Діаграма 2 демонструє співвідношення кількості чоловіків та жінок за зростом. Вдалося зробити 11 визначень зросту.

Діаграма.2 Співвідношення чоловіків та жінок згідно з визначеним зростом (зріст поданий у сантиметрах).

Патології та інші зміни скелету

Карієс

Усі особи з наявними зубами в тій чи іншій мірі мали карієс.

Формування зубного каменю

Усі дорослі індивіди з наявними зубами до якоїсь міри мали формування каменю.

Абсцеси

Дві особи мали абсцеси. Індивіди з абсцесами зазвичай мали більше ніж один абсцес. Абсцеси зазвичай були дуже тяжкими в деяких випадках з передсмертною (pre-mortem) втратою зубів.

Cribra orbitalia (пороз верхньої стінки очниці)

Одна особа мала ознаки порозу верхньої стінки очниці.

Остеомі/симптом шпори

Одна особа в деякій мірі мала Остеофіт та симптом шпори на хребці.

Eburnation (ебурнеація)

У трьох осіб в деякій мірі спостерігалася ебурнеація та за звичай більш ніж на одному місці.

Стиснення хребта

Одна особа мала ознаки стиснення хребта.

Таблиця 3. Варіювання різних патологій.

Стать Патологія	Карієс	Формування каменю	Абсцес	<i>Cribr orbitalia</i> (пороз верхньої стілки очниці)	Остеофіт/ симптом шпори <i>Osteophytes/ Lipping</i>	Ебурнеація <i>Eburnation</i>	Стиснення хребта
Чоловіча	3	6	2	1	1	2	1
Жіноча	1	4	-	-	-	1	-
Стать невизначена	2	2	-	-	-	-	-

Остит (Osteitis) (запалення кісткової тканини)

Одна особа, чоловік, мала ознаки важкого (глибокого) оститу у лівій ліктьовій кістці. Ця інфекція могла стати причиною смерті цього чоловіка.

Порізи (глибокі рани)

Чоловік, в якого виявлено остит, також мав два досить серйозні порізи (глибокі рани) на голові. Перший знаходився на лобі й був 6,6 см завдовжки та 0,5 завширшки. Другий поріз (глибока рана) знаходився в районі вуха, й складав 6,4 см завдовжки та 8 мм завширшки. Обидві рани загоїлись.

Критика джерел

Визначення віку.

Визначення віку в основному проводилося за ознакою зношеності зубів, оскільки вони були найбільш чисельними з наявних кісток. Оскільки зношеність зубів залежить від їжі та життєвого укладу, не виключається, що деякі індивіди визначені більш старшими або молодшими ніж були насправді (Brothwell 1981).

Визначення зросту

Обладнання для виміру найбільшої довжини довгих кісток має деяку погрішність, оскільки не було в наявності остеометричної дошки. Через недостачу жіночих кісток визначення зросту в основному проводився на чоловіках.

Патологія

В експедиції, в якій проводився аналіз, під час розкопок відбувалася відбірка кісток скелету для зберігання у фондах. Цей фактор мав відповідний вплив на аналіз патологій. В матеріалі була присутня невелика кількість хребців і ця обставина могла не дати повної картини патології хребта.

Дискусія

Визначення статі

Більшість представників чоловічої статі у матеріалі мали дуже масивні риси з типовими чоловічими характеристиками.

Визначення віку

Визначення віку при смерті передбачає, що більшість індивідів померли в порівняно ранньому віці.

Визначення зросту

Більшість вимірів зросту проводилася на особах чоловічої статі. Отримані показники чітко вказали на високий зріст серед чоловічого населення. Проте результати даного аналізу не є достатніми для виявлення загальної картини зросту чоловіків на протязі цього періоду.

Патології та інші зміни скелету

Більшість індивідів з зубами, що збереглися, мали занедбані випадки карієсу. Всі індивіди, що мали абсцеси, також мали карієс та зубний камінь. Це свідчить про низьку зубну гігієну даного населення, яке мало через це проблеми; вочевидь, вказаний фактор впливав на їхнє повсякденне життя. Низька зубна гігієна в цьому матеріалі була найпомітнішою патологічною характеристикою.

В одного індивіда було виявлено ознаки порозу очниці (*cribra orbitalia*). Це могло бути спричинено поганим харчуванням. Проте оскільки тут виявлено тільки один такий випадок, та інших свідчень (показників) поганого харчування у матеріалі не знайдено, можна припустити, що цей конкретний випадок було спричинено якимись іншими факторами. Загалом же попередньо можна зробити висновок, виходячи з вищеописаного, а також з міцних (масивних) скелетів та високих показників зросту, що це населення вживало поживну їжу.

Матеріал також показав, що, ймовірно, це було населення, що важко працювало. В суглобах часто виявлялися ознаки тяжкої праці. Це могло бути спричинено або фізичним навантаженням, або віком. Кілька скелетів зокрема мали збільшені з'єднання з м'язами, що також свідчить про важку працю.

Не один з переломів кісток не містить ознак насильства, але точна причина невідома.

Висновки

1. Нерівний розподіл чоловіків та жінок.
2. Чоловіче населення було досить високим, таким само було й жіноче населення.
3. В цьому поховальному комплексі були присутні тільки дорослі індивіди, вік смерті яких складав 25 - 35 років.
4. Відмічений поганий стан зубної гігієни.
5. Ймовірно, що населення, поховане на цьому місці займалося важкою працею.
6. Спостерігаються масивні риси скелетів серед чоловічого населення, а можливо, в деякій мірі, й жіночого.
7. Вірогідно, що це населення вживало досить поживну їжу.

Як результат, ми можемо констатувати, що для середньовічного населення Подолу за даними двох вищезгаданих кладовищ, характерні певні усталені риси. Нерівний статтєвий розподіл, зафіксований в багатьох середньовічних містах, має місце і на подільських могильниках. Співвідношення чоловічих та жіночих поховань становить 1,9 чоловічих до 1 жіночого (1,9:1) (28 та 16 поховань), яке наближається до показників Верхнього Києва та Щековиці (О.Д. Козак). Пояснюючи, дисбаланс у розподіленні чоловіків та жінок, О. Козак висунула версію про вибіркoву смертність дітей жіночої статі та більшу народжуваність хлопчиків (Козак О. Д.). Янкаускас вважає скорочення кількості жінок одним із наслідків хронічної недостатчі харчування. (Jankauskas, Urbanavičius, 1998. - С. 465-476).

Вік смерті дуже низький (для вул. Хоривої - 30 років, для вул. Межигірської - 21). Загалом для середньовіччя цей показник становив 36,7 ($\pm 4,3$) р.: для чоловіків - 37,6, для жінок 35,8 р. (Алексеева та інш., 2003. - С. 40). На Русі він складав 32,3 - 43,8 р. (Бужилова, 1999. - С. 253). Середній вік смерті подолян можна порівняти з віком смерті на населення південних рубежів київської держави - 29,7 та 32 роки (Козак, 2000. - С. 67-81.).

Палеопатологічний аналіз довів, що подільське населення було забезпечено поживною їжею. Це підтверджує і високий зріст мешканців району (для чоловіків 170-179 см.) та масивність скелетів чоловічого населення. Відмічено і зайняття важкою фізичною працею.

Проведена робота виконана у рамках міжнародного науково-дослідницького проекту "REACH" і спрямована на вивчення палеопатологічної ситуації на середньовічних кладовищах Київського Подолу. В останні десятиріччя на території Подолу було розкрито кілька середньовічних кладовищ, які дали матеріал для палеопатологічного дослідження цієї частини київського населення. Нами досліджено 61 скелет з поховань, датованих XII-XIII ст., тобто приблизно 40% подільського антропологічного матеріалу, який зараз зберігається в фондах Інститута Археології НАНУ. Соціальні умови давньоруського поселення в XI-XIII ст. знайшли своє відображення у особливостях кісткової структури мешканців міста, розповсюджених хворобах. Подальше вивчення антропологічних матеріалів XI-XIII ст. на базі прийнятої у європейській остеологічній науці методики дасть можливість більш повно реконструювати особливості фізичного типу населення середньовічного Києва, його раціон та виділити основні види захворювань.

Використана література.

Алексеева Т.И., Богатенков Г.В., Лебединская Г.В. Влахи. Антропо-экологическое исследование (по материалам средневекового некрополя Мистихали). - Москва: Научный мир, 2003.

Бужилова А.П. Болезни в средневековой Руси // Восточные славяне. Антропологическая и этническая история. - Москва: Научный мир, 1999.

Зоценко В.М., Тараненко С.П. Дерев'яний храм XII ст на Київському Подолі. 2007 р.

Козак О.Д. Антропологічний склад та морфофізіологічні риси давньоруського населення Середнього Подніпров'я // Археологія. - 2000. - №1.

Сагайдак М. А. Давньокиївський поділ. К., 1991.

Bass, William M. 1995. Human osteology. A Laboratory and Field Manual, Missouri Archaeological Society, Columbia.

Brothwell, D. R.. 1981. Digging up Bones. The Excavation, treatment and study of skeletal remains, British Museum Natural History, New York.

Jankauskas R., Urbanavičius A. Diseases in European Historical Populations and their Effects on Individuals and Society // Coll. Antropol. - 1998. - №22 (2).

Sjovold T. 1990. Estimation of stature from long bones utilizing the line of organic correlation. Human Evolution vol.

ДЕРЕВ'ЯНА КУЛЬТОВА СПОРУДА ТА МОГИЛЬНИК ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧАСУ НА КИЇВСЬКОМУ ПОДОЛІ

Питання про роль дерев'яного культового будівництва в історії архітектури давньоруського Києва досі залишається відкритим. Про зведення дерев'яних храмів свідчить повідомлення літопису про те, що після хрещення князь Володимир "повеле рубити церкви и поставляти по местом, иде же стояху кумиры"¹. Дерев'яні церкви з'являються і в інших містах давньоруської держави: найдавніший новгородський храм – Софійський собор, зведений з дуба², та побудований в кінці X ст. у Ростові Успенський собор, який летописець називає "великою дубовою церквою"³. У Вишгороді зводять дерев'яні храм-мавзолей над могилою Бориса та Гліба та Борисоглібську церкву⁴. Письмові джерела неодноразово згадують про велику кількість храмів у Києві, проте на початок XXI ст. нам відомо лише півтора десятка кам'яних церков і не знайдено жодної дерев'яної.

Вперше на території давньоруського Києва дерев'яну церкву відкрито у 2003 р. у котловані новобудови на вул. Межигірська – Хорива, 3/7. У кварталі останньої чверті XI-XII ст., між об'єктами масової житлово-господарської забудови виявлений, невідомий за літописними повідомленнями, дерев'яний храм, зведений у XII ст. На думку В. Зоценко, храм зведений за планом скандинавських аналогічних споруд, кінця XI-XII ст. і за своєю локалізацією на історичній мапі Києва його можна вважати одним з парафіяльних храмів давньоруського Подолу⁵.

Влітку 2007 р. проводилися археологічні роботи на вул. Набережно-Хрещатицькій, 1-а. Загальна площа досліджень складала 140 кв. м й досліджувалася двома ділянками (№1, №2). Рівень виявлення давньоруських об'єктів відповідав позначкам 90,50-96,70 за Балтійською шкалою висот, що становило 3,45-9,65 м глибини від рівня сучасної денної поверхні. Під час досліджень на ділянці № 1 виявлений давньоруський могильник та залишки дерев'яної споруди.

Зберегся тільки південно-західний кут зрубної конструкції. На висоту одного вінця (0,15 м) збереглися дві стіни споруди – південна та західна. Досліджена довжина південної стіни, зафіксованої на рівні 96,19/3,98 – 5 м. Від неї залишилися чотири фрагменти від дерев'яної колоди завширшки 0,15 м. Західна стіна зафіксована на рівні 96,17/3,96 м. Довжина, яку вдалося дослідити – 4 м. Цю стіну перерізає пізня яма. Таким чином, від західної стіни залишилося чотири фрагменти. Залишки дерев'яних стін споруди читаються в південно-східній стіні котлована на рівні 3,9 м.

Виявлено залишки дерев'яної стіни яка розташовувалася паралельно за 1,9 м від південної стіни конструкції. Вона складалася з великої колоди (ширина 0,2 м, довжина 1 м) виявленої на рівні 96,26/3,89 м та вертикальних дошок, зафіксованих на рівні 95,78/4,37 завширшки 0,16 м, виявлені на всьому протязі стінки, у тому числі під колодою. Дану стіну можна трактувати як залишки внутрішньої галереї. Під кутом споруди зафіксовано яму № 4. Рівень виявлення 96,18/3,97 м. Яма аморфної форми, приблизний діаметр – 0,32 м. Заповнення – темногумусований суглинок із домішкою органіки. На дні ями (95,89/4,03) виявлено щелепа та дрібні кістки свійської тварини.

Аналогічна яма № 6 була відкрита у місці перетину західної стінки споруди № 3 та дерев'яної перегородки. Рівень виявлення 95,26/4,2. Форма округла, D – 0,43 м. Заповнення – темногумусований суглинок із домішками органіки. З ями походить велика кількість фрагментів стінок амфор, кераміки кінця XI – першої половини XII ст., дрібні кістки тварин. Дно ями зафіксовано на рівні 95,83/4,32. При подальшому заглибленні в деяких місцях вдалося

вийти на підлогу споруди (95,83/4,32), яка являла собою однорідний шар з гумусованого сірого суглинку.

Всього на досліджуваній ділянці було розчищено 15 могил, запущених з рівнів від 96,23 до 95,33 м Балтійської шкали висот (відповідно: від 3,92 до 4,82 м від рівня сучасної денної поверхні).

Поховання № 1. Могильна яма не фіксується. Рівень виявлення кістяка 3,95 м від рівня сучасної денної поверхні. Дослідити поховання вдалося лише частково – грудну клітину (0,45 м). Череп лежав на лівому боці. Праворуч від черепа за 0,05 м містився залізний кородований цвях від труни. Довжина цвяха – 0,1 м. Решта поховання перебувала в стінці розкопа. Орієнтація – головою на захід із 20° сезонним відхиленням на південь. Залишки труни збереглися у вигляді тонкої стрічки деревного тліну на рівні – 4,16 м. Збереженість кісток погана. Інвентарь не зафіксовано.

Поховання № 2. Могильна яма не фіксується. Рівень виявлення кістяка 3,90 м. Орієнтація – головою на захід із 15° сезонним відхиленням на південь. Череп розчавлено ґрунтом. Права рука зігнута в ліктьовому суглобі, лежить біля черепа. Ліва – на грудях. Довжина кістяка 1,58 м. Збереженість кісток погана. Біля правого плеча – залізний сильно кородований цвях від труни завдовжки 0,12 м. Біля лівої ноги – тонкий скол кременя. Поруч із правою ногою кремій розміром: 0,02 x 0,05 м.

Поховання № 3. Могильна яма розмірами: 0,5x3,8 м. Рівень виявлення залишків труни – 3,92 м. Контури конструкції труни добре збереглися у вигляді деревного тліну. Чітко простежуються кришка та боковини. Рівень виявлення кістяка 4,12 м. Орієнтація – головою на захід із 15° сезонним відхиленням на південь. Первинне положення тіла не збереглося. Череп лежить на лівому боці. Кістки рук та ніг розкидані. Довжина кістяка 1,62 м. Збереженість кісток погана.

Поховання № 4. Могильна яма не фіксується. Рівень виявлення труни 3,94 м. Контури конструкції труни добре збереглися у вигляді деревинного тліну. Рівень виявлення кістяка 4,04 м. Кістяк зберігся частково: краще ліва частина. Ліва рука лежить на животі, права не збереглася. Ліва нога збереглася частково. Орієнтація – головою на захід із 20° сезонним відхиленням на південь. Залишки черепа лежать на правому боці. Довжина кістяка 1,37 м. Збереженість кісток дуже погана.

Поховання № 5. На рівні 3,86 м зафіксовано контури труни із ручками нош у вигляді стрічок деревного тліну. Орієнтація західна із 25° сезонним відхиленням на північ. Перерізано пізньою ямою. Череп та права частина тіла не збереглися. Ліва рука на грудях. Рівень виявлення кістяка – 3,91 м. Дно могильної ями – 4,26 м. В засипці – вінчик горщика XI ст.

Поховання № 6. На рівні 3,95 зафіксовано череп. Досліджена довжина кістяка – 1,5 м (кістки стопи залишилися в борту розкопа). Кістки рук – на животі. Контури труни із ручками нош у вигляді стрічок деревного тліну виявлені на рівні 4,16 м. Орієнтація – західна із 15° сезонним відхиленням на південь.

Поховання № 7. На рівні 4,27 м зафіксовано труну доброї збереженості. Труна належить до типу, що складається безпосередньо у могильній ямі. Кістяк зберігся частково – відсутня ліва частина. Збережена довжина кістяка 1,5 м. Орієнтація західна із 15° сезонним відхиленням на південь. Череп зафіксовано на рівні 4,36 м.

Поховання № 8. Труну виявлено на рівні 4,27 м. Труна належить до типу, що складається безпосередньо у могильній ямі. Орієнтація західна із 15° сезонним відхиленням на південь. Кістяк зафіксовано на рівні 4,52 м, зберігся частково – погано збереглася права частина, зруйнована похованням № 7. Ліва рука – на грудях. Кістки ніг не збереглися. Досліджена довжина кістяка – 1,12 м.

Поховання № 9. На рівні 4,25 м зафіксовано підпрямокутну могильну яму 1 x 2 м. Труна виявлена на рівні 4,27 м. Дерево обгоріле, проте доброї збереженості. Розміри 0,25 x 1,0 м.

Кістяк середнього стану збереженості виявлено на рівні 4,52 м. Орієнтація західна із 15° сезонного відхилення на південь. В районі грудної клітки зафіксовані фрагменти золотої нитки-дроту, які залишилися від поховального одягу.

Поховання № 10. Труна з ручками для нош виявлена на рівні 4,04 м. На рівні 4,32 м зафіксований череп. Збереженість кісток середня. Кістки ніг містилися в стінці розкопа. Права рука лежала на тазових кістках, ліва – на грудях. Орієнтація західна із сезонним відхиленням 15° на південь.

Поховання № 11. Могильна яма та труна не зафіксовані. На рівні 4,4 м зафіксовано череп. Кістяк середньої збереженості довжиною 1,67 м. Орієнтація західна із 17° сезонним відхиленням на південь.

Поховання № 12 розташовано безпосередньо під похованнями № 7, 8. Нижня частина поховання міститься в стінці розкопу. На рівні 4,82 м зафіксовано череп, що лежить на лівому боці. Кістяк середньої збереженості. Досліджена довжина 1 м. Ліва рука частково збереглася в районі живота, права – на грудях. Досліджені розміри могильної ями 0,37х1,11 м. Орієнтація західна із 15о сезонним відхиленням на південь.

Поховання № 13. Труна з ручками для нош виявлена на рівні 4,45 м. На рівні 4,35 м зафіксовано череп. Кістяк майже не зберігся – поховання було зруйновано. Залишилися кістки, хаотично розкидані у поховальній ямі розмірами 0,37х1,5 м. Дно могильної ями на рівні 4,67 м. Орієнтація південь – північ з невеликим відхиленням на схід.

Поховання № 14 містилося під похованнями №4 та №10. Досліджені розміри могильної ями 0,35х1,0 м. Орієнтація західна із 15о сезонним відхиленням на південь. Кістяк середньої збереженості виявлено на рівні 4,63 м. Нижня частина поховання знаходиться в стінці розкопа. Руки погано зберіглися, ліва знаходиться на животі. Досліджена довжина кістяка 1 м.

Поховання № 15. Могильна яма розмірами 1,35х3,75 м. Орієнтація західна із 15о сезонним відхиленням на південь. Труна у вигляді деревинного тліну зафіксована на рівні 4,72 м. кістяк задовільної збереженості – 4,74 м. Череп розбитий, кістки рук не збереглися. Досліджена довжина кістяка 1 м.

3 відкритих поховань 10 містилися в інтер'єрі дерев'яної конструкції, п'ять – поза її стінами. Орієнтація 14 поховань – головою на захід із сезонним відхиленням 15-20° на південь. Один небіжчик лежав по вісі північний захід – південний схід майже паралельно західній стінці споруди. У чотирьох трун простежені ручки нош. Чотири труни належать до типу Б (збиралися безпосередньо в могильній ямі)⁶. Всі поховання, крім двох безінвентарні. Біля ніг у похованні № 2 знайдено два уламка кременя. В районі грудної клітини поховання № 9 зафіксовані фрагменти золотої нитки-дроту від поховального одягу. Поховання лежали у два яруси: 12 розташовувалися у верхньому, три – у нижньому. Це вказує на тривале функціонування могильника.

Ще десять поховань були зафіксовані пізніше, під час земельних робіт на ділянці №2 (на захід від ділянки №1).

Виявлену споруду ми схильні інтерпретувати як невелику дерев'яну церкву-капличку. На користь цієї версії свідчать наступні факти:

1. Наявність поховань як в інтер'єрі споруди (10 поховальних комплексів). так і в її екстер'єрі (5 поховальних комплексів) це є важливим індикатором місцезнаходження культурної споруди. Поховання за рівнем виявлення розглядаються як одночасні із дерев'яною будівлею. Синхронність підтверджується також тим, що поховання та дерев'яна конструкція не перерізають одне одного. Сліди взаємного руйнування відсутні.

2. Поховання орієнтовані паралельно стінам споруди, замість традиційної християнської орієнтації головою на захід. Отже, захоронення здійснювалися вже після зведення споруди. Схоже розташування поховань зафіксовано під час розкопок давньоруської дерев'яної ротонди у с. Олешків на давньоруському городищі Замчище⁷.

3. Зафіксовані розміри конструкції (4x5 м) великі для звичайної житлової чи господарської споруди давньоруського часу. Речового матеріалу, який свідчив би про житлове чи господарське призначення споруди також не зафіксовано.

Таким чином, можна припустити, що на рубежі XI-XII ст. в цьому районі розташовувалися невеликий дерев'яний храм та могильник. Не пізніше середини XII ст. церкву було розібрано, могильник припинив існування, його територію штучно засипано. В другій половині XII ст. ділянку було забудовано: в культурному шарі, зафіксованому над кладовищем виявлено споруди, які належали двом садибам, розділеним парканом. Кераміка з цих об'єктів датується другою половиною XII – початком XIII ст.

У пошуках ідентифікації відкритої храмової споруди ми звертаємося до історичної топографії Подолу. Досліджувана ділянка розташована на південному краю посаду. Тут у пізньому середньовіччі знаходилася брама, через яку з Подолу можна було дістатися до Верхнього міста або Печерська. Біля неї знаходилася церква Різдва Христова. "Фундаментъ доскональный и тестованный храму Рождества Христова" вважає цю церкву сучасницею Видубецькому монастирю, проте ніяких літописних згадок на користь цієї версії ми не маємо. Церкву через розбудову міста було перенесено далі на південь. У 1564 р. на її місці збудовано нову церкву, яку згадано в опису замка. Вона зображена на краєвидах Києва 1651 та 1691 рр., на плані полковника Ушакова (1695 р.). У 1729 та 1744 рр. церква знову перебудовується⁸. У 1810 р. закладена церква, яка простояла до сталінських часів, коли її було знищено. У 1990-х роках храм 1810 р. було реконструйовано. Можливо, дерев'яна культова споруда, відкрита в районі сучасного книгосховища Парламентської бібліотеки України є давньоруською дерев'яною церквою Різдва Христова.

Знахідка культової споруди на КиєвоПодолі підтверджує поширеність дерев'яної давньоруської храмової архітектури. Відкриті за останні роки об'єкти не тільки знімають питання про існування дерев'яних храмів в давньоруському Києві, але й ставлять питання про необхідність перегляду даних досліджень минулих років щодо дерев'яних споруд (особливо в районі могильників), для встановлення їх первинного призначення. Нам невідомі характерні особливості дерев'яної культової архітектури Давнього Києва – знахідки лише двох об'єктів у ненайкращому стані збереженості не дозволяють робити жодних висновків. На сучасному етапі дослідження проблеми необхідно зосередитися на наукових пошуках аналогій, як у теренах Давньоруської державі, так і в Європі взагалі. Це допоможе у загальних контурах виділити основні риси та напрямки розвитку дерев'яної культової архітектури середньовічного Києва. До 1960-х рр. не виявлено жодної дерев'яної давньоруської церкви. За останні сорок років відкрито й досліджено дев'ять дерев'яних храмів на території Галицької землі⁹. Проводячи паралелі між відомими на сьогодні давньоруськими дерев'яними храмами і українською дерев'яною архітектурою XV-XVI ст., можна припустити існування певної будівельної традиції. Археологічні дані про дерев'яні храми домонгольської Русі свідчать, що попри несхожість конструктивних прийомів та форм дерев'яної та кам'яної архітектури, давньоруські майстри намагалися максимально імітувати форми кам'яного храмубудування. До речі, наслідування кам'яної церковної архітектури будівельниками дерев'яних храмів, притаманне також загальноєвропейським майстрам¹⁰. Проте, лише наступні археологічні дослідження Києва та нові відкриття дозволять дослідити архітектурні особливості давньоруських дерев'яних церков, прослідкувати закономірності розвитку цієї категорії пам'яток.

Література.

1. Повесть временных лет, 1950. Ч. I. – М.-Л. – с. 180.
2. ПСРЛ, 1841. т. III. – СПб., с. 208
3. ПСРЛ, 1863. т. XV. – СПб. ПСРЛ, 1863, стлб. 115.
4. Таранушенко С. А. Монументальна дерев'яна архітектура лівобережної України. К., 1976. – с. 6.
5. Zotsenko V. A wooden church of XIIth century in Podil Kyiv // Proceedings of second International Congress

on Construction History, V.3. London: 2006, 3413-3428.

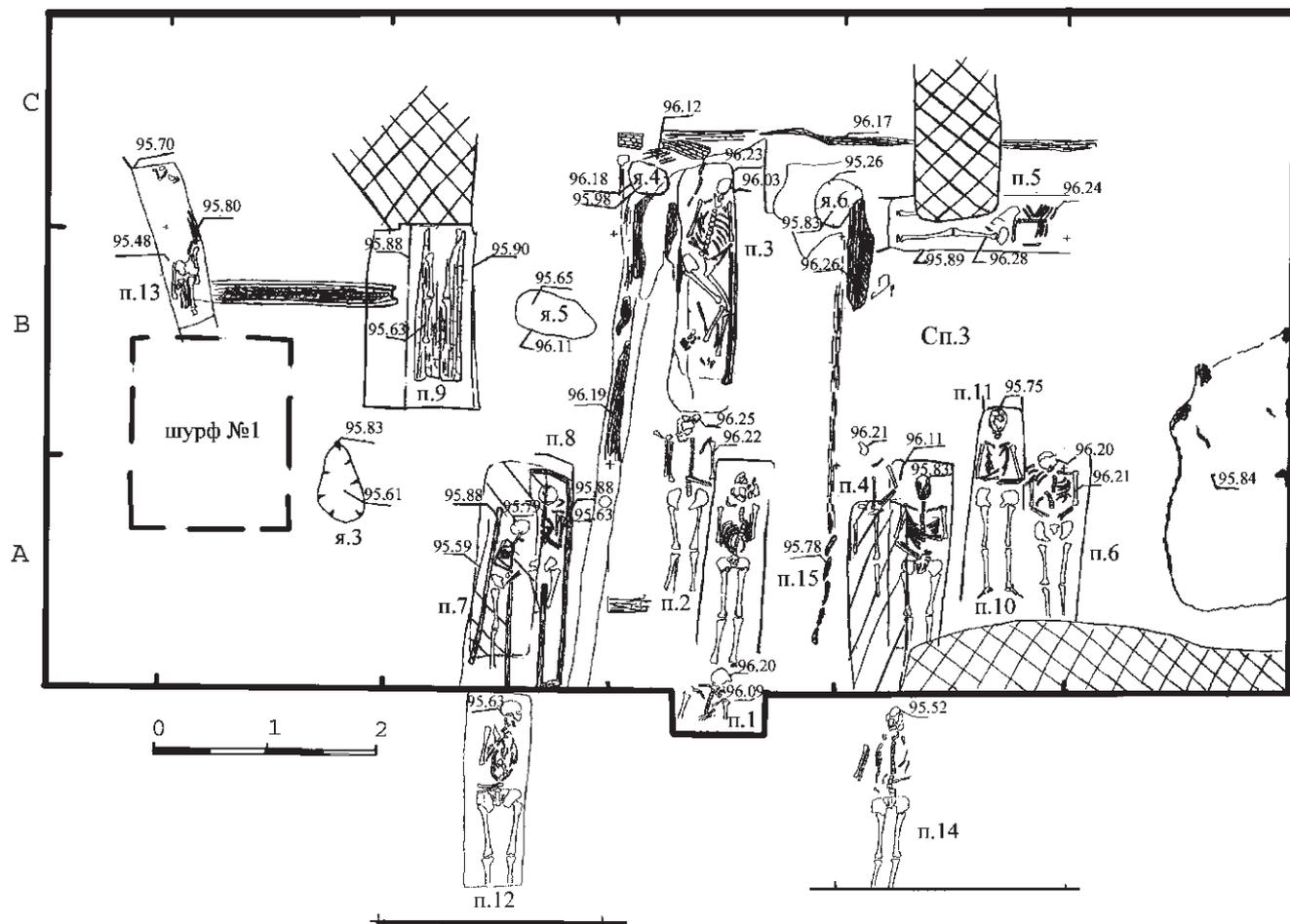
6. Сагайдак М. А., 1991. Давньокіївський Поділ. – К., с. 96-99.

7. Томенчук Б. П., 1996. Археологія дерев'яних храмів Галицького князівства // Галицько-буковинський хронограф. – Івано-Франківськ. – с. 9-11.

8. Шероцкий К. В., 1917. Киев. Путеводитель. – К., – с. 144-145.

9. Томенчук Б. П., 1996. Археологія дерев'яних храмів Галицького князівства // Галицько-буковинський хронограф. – Івано-Франківськ. с. 8-20.

10. Иоаннисян О., 1996. Деревянные храмы домонгольской Руси // Успенская церковь в Кондопоге. – Кондопога-С.-Петербург, – с. 41-46.

План розкопу на вул. Набережно-Хрищатицька, 1а

Демченко Тамара Павлівна

кандидат історичних наук доцент Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

Ясновська Людмила Василівна

асистент кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

МАТЕРІАЛИ А.А. КАРНАБЕДА ЯК ОБ'ЄКТ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДЖЕРЕЛО РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ В РЕГІОНІ

Андрій Антонович Карнабед? (1927 – 2005) – відомий на Чернігівщині та далеко за її межами архітектор, митець, краєзнавець, охоронець і популяризатор пам'яток історії та культури, громадський діяч залишив значну друковану спадщину – понад 400 публікацій, розпорошених по численних періодичних виданнях, декілька книжок. Усі вони так чи інакше торкаються чернігівських старожитностей і являють собою унікальне джерело для подальшого розвитку історико-краєзнавчих досліджень у нашому регіоні.

Річ у тім, що сучасна наука трактує краєзнавство як "підсистему регіоналістики", причому головною ознакою "знаменником універсальності" тут виступає саме територія¹. Відповідно до цього визначального фактора вирізняють наступні об'єкти досліджень або дослідницькі завдання дисципліни: "археологічні пам'ятки далеких епох; історію регіонів (країв, губерній тощо); історію поселень, міграцій, динаміку народонаселення; історію діяльності людини; ментальність, звичаї, соціонормативну культуру; соціальну історію і історію суспільних рухів; історію науки і культури, у тому числі в інституційному і особистісному вимірах; історію містобудування й архітектури, народного мистецтва; історію церкви; історію краєзнавчого руху; пов'язані з краєзнавством проблеми туризму"².

Практично усі зі згаданих позицій – не просто сфера фахових зацікавлень Андрія Антоновича, це – його життя, поза яким він себе не уявляв. Здатність архітектора упорядковувати простір у цієї людини доповнювалася ще й хистом художника, колекціонера. А.Карнабеду належить понад 500 малюнків, етюдів, картин, виконаних у різній техніці. Природно, що головним їх змістом став архітектурний пейзаж, ландшафти. Якщо до цього додати ще й щире створення колекцій старожитностей: ікон, стародруків, вишивок і, звичайно, матеріалів, без яких не обходиться будівництво, – цегли, зразків різьби, тротуарних керамічних плиток цегли³. А над усіма його талантами і зацікавленнями, на нашу думку, вивершувався дар громадського діяча, який не міг сидіти, склавши руки, коли небезпека руйнування загрожувала історичним шедеврам чи архітектурним пам'яткам. Тільки усвідомивши усю багатогранність цієї постаті, можна по праву оцінити діяльність А.Карнабеда як фундатора історико-краєзнавчого і туристично-краєзнавчого рухів у нашому краї. Власне другий напрямок поза першим розвиватися не може, тому усі надбання історичного краєзнавства можна використати на користь туризму, хоча, звичайно, можна і знехтувати таким шансом. Заслуга покійного краєзнавця у тому, що він збагнув це одним із перших і доклав чимало зусиль для практичної реалізації своїх напрацювань.

Сьогодні ми маємо повне право стверджувати, що туризм в області розвивається на основі засад свого часу розроблених А.Карнабедом. Це стосується як професійного туризму – галузі сфери послуг і рекреації, так і самодіяльного – шкільного та студентського. Лідуюча у Чернігові фірма, яка забезпечує потреби і внутрішнього, і зовнішнього туризму, – ВАТ "Чернігівтурист" пропонує своїм клієнтам маршрути⁴, що їх складали, без сумніву, не

без звернень до відомих досліджень чернігівського діяча. З іншого боку, розроблені працівниками Центру дитячого та юнацького туризму і екскурсій маршрути по Чернігівщині теж увібрали в себе найкраще з доробку А.Карнабеда, зокрема, це стосується туристичних об'єктів у обласному центрі⁵. Нарешті, доцільно підкреслити, що "цілеспрямована історико-краєзнавча робота з обов'язковим використанням туристичних подорожей та екскурсій", налагоджена викладачами історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка та в Чернігівському державному інституті економіки і управління, теж значною мірою базується на маршрутах, до розробки яких Андрій Антонович мав пряме відношення⁶. Наостанку варто наголосити, що друкована продукція Карнабеда дістала схвалення і в колах професіоналів. Так, відзначаючи заслуги місцевих краєзнавців у складанні маршрутних путівників, С.І.Попович на перше місце ставить працю А.А.Карнабеда та його сина – В.А.Карнабеда, які "зуміли скомпонувати надзвичайно цікавий історико-краєзнавчий матеріал у рамках туристичних маршрутів, що проходили по території практично всіх районів області"⁷. Відтак, можна вважати героя даної розвідки одним із фундаторів туризму у Чернігівській області, висновки наукових розробок і краєзнавчих праць якого лягли в основу туристичних маршрутів. Було б не зовсім справедливо стверджувати, що весь доробок А.Карнабеда оприлюднений, відомий і досліджений. На жаль, це далеко не так. Як і в усіх творчих особистостей, у Андрія Антоновича залишилося чимало неопублікованого, задумів, нереалізованих проектів та планів. До бібліографічного покажчика, підготовленого працівниками Чернігівської обласної наукової бібліотеки, ввійшло тільки 33 позиції його праць⁸. Відтак актуальним залишається проблема поглибленого вивчення наукового та публіцистичного доробку відомого чернігівського діяча.

Його багатющий архів по смерті рідні й близькі передали до фондів Чернігівського державного архіву. На жаль, матеріали ще не впорядковані, а отже й недоступні для дослідників.

Дана розвідка присвячена аналізу внеску А.Карнабеда у розробку туристичних маршрутів, формування туристичного "обличчя" регіону, збереження пам'яток та привернення уваги громадськості до загрози знищення останніх, тобто тим проблемам, де сфера історичного краєзнавства прямо пересікається із засадами власне туристичної діяльності. Довкола цих непростих питань завжди вирували пристрасті, досить часто в епіцентрі їх знаходився А.Карнабед. Робота написана на основі праць героя нарису, матеріалів експозиції, створеної співробітниками Національного архітектурно-історичного заповідника "Чернігів стародавній" та нечисленних поки що публікацій про життя, творчий доробок та громадську діяльність Андрія Антоновича. Поки що нам відома лише одна наукова розвідка, присвячена туристичному аспекту спадщини цієї непересічної особистості⁹.

Очевидно, що розпочати нарис доцільно із біографії Карнабеда. Цього вимагають не тільки канони жанру, ми маємо автобіографію діяча, написану неформально, без дотримання вимог відділу кадрів, але зате з такими подробицями і професійного характеру, і громадського звучання, які дають правдиве і переконливе уявлення про цю особу. У поєднанні з офіційними даними вони відтворюють непересічну постать, життєвим кредо якої став захист історичного минулого краю. Ще одне зауваження. Доробок А.Карнабеда в контексті розгортання туристично-краєзнавчих досліджень цікавий сам по собі, але в поєднанні з постаттю автора він відтворює одну характерну особливість громадського побуту України: люди, які самовіддано працюють над збереженням історичного ландшафту, зрештою стають його складовою частиною. Ми розуміємо, що ще далеко до того дня, коли на будинку, де мешкав Карнабед, буде встановлена меморіальна дошка, до якої екскурсіводи будуть водити туристів, розповідаючи, що завдяки настирливості, енергії і безкомпромісності саме цієї людини Чернігів стане Меккою для туристів. Такий розвиток подій зовсім не виключений: час все розставляє на свої місця, і чернігівська громадськість зрештою усвідомить, кого

вона мала в своєму середовищі.

Його, мабуть, єдина опублікована автобіографія вийшла друком у бібліотеці с. Займище Щорського району. Небагато в Україні сільських бібліотек, працівники яких вишукують кошти, щоб друкувати бодай невеликі брошури. Очолює сільську бібліотеку – найкращу в області – краєзнавець Олександр Євгенович Крумкач – "ініціатор і виконавець багатьох благодійних починань: від створення "Книги пам'яті" односельців, видання поетичних збірок талановитих земляків до упорядкування території села"¹⁰. Безперечно, що дві такі творчі особистості повинні були зустрітися і знайти спільну мову, тим паче, що у цьому селі Карнабед мав і родинні корені.

З огляду на дуже малий наклад брошури і інтерес, пропонуємо у дещо скороченому вигляді "коротку" автобіографію А.Карнабеда, складену 17 лютого 1998 р.: "Я народився на Покрову 14 жовтня 1927 року через десять років після більшовицького жовтневого перевороту в Росії. Моя мати – Марія Василівна Павленко – займищанка, а батько Карнабед (Карнабіда з діда-прадіда) Антін Миронович – рогізенець з Щорського району Чернігівської області. То була селянська родина, якій довелося через розкуркулення мого діда з батьківської сторони Карнабіди Мирона Митрофановича – середняка з парою коней та коровою і з хатою під солом'яною стріхою у добу насильницької колективізації (1930 рік) покинути Рогізки і виїхати на заробіток до Чернігова.

Ось так на третьому році життя я став Чернігівцем до кінця днів своїх на цьому світі"¹¹. У цих рядках уже простежуються витоки закоханості автора у місто, котре стало рідним. Життя ніколи не балувало його. Йому судилося пережити все, що доля приготувала покоління кінця 20 – початку 30-х рр. ХХ ст. У 1944 р. на фронті загинув батько¹². Тому практично допомогти юнакові, коли він вирішив учитися далі, було нікому. Проте попри усі труднощі, у 1944 р. А.Карнабед поступив на архітектурне відділення Київського будівельного технікуму, а по його закінченні продовжив навчання в Київському інженерно-будівельному інституті, обравши знову ж таки архітектурний факультет¹³. Упродовж десяти років навчання студент не поривав зв'язків з рідним містом, працюючи на відбудові різних приміщень на літніх канікулах. Уже тоді виявилися такі риси його вдачі як нонконформізм, впертість у досягненні мети і відстоюванні тих ідей, які вважав за правильні. Сам автор писав, що: "намагався допомогти тодішньому головному архітектору Чернігова Петру Феліксовичу Букловському збагнути неповторність краси старовинних будівель міста і тих шедеврів мурованої архітектури доби Стародавньої Русі і України, які склали всесвітню славу нашому місту, але які "заважали" архітектурно-містобудівельному і чиновницькому невігластву і краси яких "не бачив" П.Ф. Букловський"¹⁴. Така жорстка оцінка аж ніяк не означає, що у нього не було справжніх вчителів – теоретиків і практиків, які сприяли виробленню бачення власного місця у розвитку архітектури. У працях Карнабеда із справжнім пієтетом згадуються прізвища як видатних попередників на терені досліджень чернігівських старожитностей – І.Моргилевського, М.Макаренка, С.Таранушенка, так і вчених, за працею яких молодий тоді архітектор міг спостерігати особисто: В.Богусевича, М.Холостенка, Б.Рибакова¹⁵. Те, що в даному переліку переважають археологи¹⁶, а не фахові архітектори, означає, що вектор інтересу переміщався до старожитностей, яких поза археологією годі було досягнути. У подальшому йому не раз доводилося звертатися до авторитету цих корифеїв, коли стикався з ворожими позиціями щодо пам'яток Чернігова та інших міст, містечок і сіл області.

До 1967 р. А.Карнабед працював у різних проектних установах Чернігова, став автором "особисто і в співавторстві" понад двохсот проектів і проектних пропозицій. Впадає у вічі, що сам автор найбільше пишався участю у реставрації пам'яток архітектури у Чернігові, Сокиринцях, Батурині, Новгород-Сіверському, Ніжині, Прилуках, Седневі¹⁷. Так вимальовувалося головне захоплення А.Карнабеда, його життєве покликання – робота архітектурно-реставраційного плану, що й привело його до щойно створеного Чернігівського дер-

жавного архітектурно-історичного заповідника. "Протягом майже 30 років роботи в заповіднику, – стверджує автор цитованого документу, – під моїм науковим керівництвом здійснено досить складні і небезпечні архітектурно-археологічні дослідження і обміри Чернігівських і Новгород-Сіверських печер і підземель". На основі даних матеріалів підготовлено до друку декілька монографій, які, на жаль, у повному обсязі так і не вийшли¹⁸. Як науковий працівник А.Карнабед багато уваги приділяв і науково-теоретичній діяльності. У 1974 р. він захистив дисертацію на вчений ступінь кандидата архітектури на тему: "Архітектурно-планувальні питання реконструкції і розвитку центральних частин історичних міст (на досвіді соціалістичної реконструкції Чернігова, Новгорода-Сіверського, Ніжина та Прилук)".

Наукова діяльність доповнювалася і конкретною роботою: він керував або брав найактивнішу участь у створенні в заповіднику музейних експозицій, виставок, підготовці кадрів екскурсів, сам особисто провів понад три тисячі екскурсій, прочитав для населення Чернігова близько тисячі лекцій з питань охорони історико-культурної спадщини, архітектури та містобудівництва. Така заангажованість у громадському житті створила репутацію енергійного громадського діяча. А.Карнабед обирався депутатом міської та обласної Рад народних депутатів. Він був одним із засновників міської організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, був обраний почесним членом Всеукраїнської спілки краєзнавців. У цих колах його вважають "справжнім ентузіастом-дослідником історії рідного краю"¹⁹. "Чернігівці поважають Андрія Антоновича за непримиренне ставлення до тих, хто посягає на чернігівські святині. Він наполегливо відстоював садибу Лизогубів, будинки лікаря Полторацького і художника Рашевського, воював проти забудови Лісковиці – мальовничого куточка Чернігова. Не завжди Андрій Антонович виходить з такої борні переможцем. На це – об'єктивні причини", – так писали упорядники бібліотечного покажчика у 2001 р.²⁰. Варто підкреслити, що саме непримиренність А. Карнабеда у відстоюванні пам'яток культури і історії, містобудівництва створили йому репутацію людини непоступливої, прямолінійної і незручної. Його підтримувала громадськість, журналісти, а чиновники різних рангів воліли не помічати. Мабуть, особливо йому дошкуляла позиція байдужих – чи тобі найбільше треба, чого лізеш на рожен? Невипадково у некролозі, вміщеному на сторінках української опозиційної газети, з'явилися рядки: "Загострене відчуття справедливості... дочасно звело Андрія Карнабеда в могилу"²¹. До честі цієї людини треба сказати, що він ніколи не здавався. Десь за два місяці до своєї передчасної смерті голова обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури підготував до друку статтю з промовистою назвою "Чернігів гине як одне із головних історичних міст України". Зміст статті можна розглядати як своєрідний заповіт, залишений всім поціновувачам старожитностей. і просто людям, яким щемить серце від наруги над містом. Автор справедливо відзначає, що термін "Чернігів – історичне місто" поступово зникає з лексики осіб, відповідальних за будівництво. Діють вони у такий спосіб: "знецінення історичного житлового фонду з переведенням його у стан аварійного і ветхого ... для виправдання сотень архітектурно та історично цінних об'єктів культурної спадщини держави, замість їх реставрації та модернізації внутрішнього благоустрою". Далі чітко конкретизуються ці самі "об'єкти": історичні райони П'ять кутів, Солдатська (Московська) слобідка – "Кавказ", Лісковиця, де "майже 20 років зволікається виконання постанови уряду України щодо рекультивування-відтворення історичного природного ландшафту"; будинки Рашевського і лікарів Полторацьких, історичний комплекс садиби Лизогубів²². Стаття отримала відгуки читачів, які позиціонували себе на боці Карнабеда, бо він належить до представників людяної архітектури, а не бульдозерної²³, є взірцем для всіх, хто любить Чернігів. І коли такі люди "б'ють у набат, то кидайте люди всі свої справи і ставайте поруч з ними, бороніть своє місто, свій край від новоявлених геростратів"²⁴. Смерть, на нашу думку, оголила цю важливу ділянку битви за збереження, надання нового життя старожитностям, а з іншого боку, відповіла на запитання, яке колись винесла у заголовок

своїї статті чернігівська журналістка: "Чому й за що "воює" Карнабед?"²⁵ – він воював за усіх нас.

На нашу думку, така чітко окреслена позиція покійного архітектора має безпосереднє відношення до проблем як краєзнавства так і туризму. Навряд чи хто захоче їхати в далеку подорож, щоб помилуватися на гніздечка місцевих нуворишів. Руйнування міста – це пряма загроза розвитку туризму. Здається, можна побачити певний знак долі в тому, що й погано стало Андрію Антоновичу на засіданні обласної ради з питань туризму, невдовзі він помер. Сталося це 29 березня 2005 р.²⁶. Місто втратило свого "захисника", з сумом констатувала авторка некрологу, вміщеного в одній з впливових київських газет. Вона ж оприлюднила бажання людей, які шанували А.Карнабеда, назвати одну з вулиць Чернігова його іменем²⁷.

Аналізуючи доступні нам праці А.Карнабеда, треба відзначити декілька його визначальних підходів до справи наукового дослідження, збереження та популяризації пам'яток старовини.

Навіть у добу, коли вважалося ідеологічно неправильним занадто уваги приділяти церковній старовині чи садибам феодалів, він ставив на чільне місце естетичну цінність, нетлінну красу, а не класовий підхід. Уже в першій його книжці (1969 р.) основна увага приділяється з'ясуванню архітектурної довершеності окраси міста – Дитинця, досліджуються етапи його реконструкції. З помітною іронією автор зазначає, що "чергова перебудова" (1919 -1941 рр.)" призвела до перейменування Соборного майдану на майдан Диктатури, "в колишньому будинку дворянського пансіону розмістилися міськрада та міськом КП(б)У. Собори було закрито і постановою уряду УРСР у 1929 р. передано до складу оголошеного на території дитинця історико-архітектурного заповідника"²⁸. Насправді заповідник відкрили аж у 1967 р. Саме ця небуденна подія, очевидно, надихнула А.Карнабеда на плани реконструкції історичного центру стародавнього Чернігова. Він мріяв, що в результаті їхньої реалізації "зросте науково-пізнавальне значення цієї території і розміщених на ній пам'яток архітектури і культури Чернігівської землі, починаючи з найдавніших часів"²⁹, пощастить максимально зберегти будівлі, знайти їм доречне застосування, зробити місце привабливим для туристів: "Цікавими екскурсійними об'єктами є стародавні Антонієві та Аліпіївські або нові печери на Болдиних горах. Їх намічено реставрувати як унікальні пам'ятники земляної архітектури". "Колишні келії Єлецького та Троїцького монастирів, будинок консисторії будуть приміщеннями для шанувальників пам'ятників архітектури, які приїжджають з інших міст"³⁰. Далеко не все з цих планів здійснилося, але напрямку роботи, чітко окресленого у книжці, А.Карнабед не полишав ніколи. У трохи пізнішій статті він так визначив значення дитинця: він "поклав початок релігійному і культурному центрові стародавнього Чернігова і був також грізною фортецею при впадінні колись судноплавного Стрижня в Десну в середній її течії"³¹.

По-друге, особливістю А.Карнабеда була зацікавленість і періодами злету, і тихого, спокійного існування Чернігова. Він любив своє місто завжди, знову ж таки зовсім по-сучасному розглядаючи місто як живий суспільно-орієнтований, історично визначений і культурно розвинутий організм. Це пояснює, чому він з такою пристрастю захищав і окремі споруди та квартали, і цілі регіони міста. Скажімо, єдиний шанс врятувати від знищення будинок Лизогубів полягав у тому, щоб доказати, що там перебував Дмитро Лизогуб – єдиний із численної родини, чия пам'ять в радянські часи шанували. Питання це спірне. Так, С. Заремба твердив, що в будинку неодноразово зупинявся народоволець, і на місці садиби Лизогубів треба встановити пам'ятний знак³². Інші дослідники піддавали сумніву припущення. Але Андрію Антоновичу було в принципі байдуже, чи перебував у будинку, котрий все одно зруйнували, революціонер. Він умів дивитися на речі значно ширше, не зашореними очима – вся родини Лизогубів заслуговує на повагу, інтерес, а будівля є складовою частиною міста, і знищення його зруйнує його неповторність, спотворить красу та зменшить історичну цінність³³. Усі ці ефемерні, на перший погляд, речі мають і фінансовий еквівалент, бо служать принадами

для туристів, складаючи головний ресурс туристичного краєзнавства. На жаль, ідеї А.Карнабеда, які здавалися надто авангардистськими за радянських часів, і тепер не завжди поділяються тими, хто має реальну владу. Відзначимо, що для покійного захисника міста не існувало терміну давності при відстоюванні того чи іншого об'єкту. Знову й знову він звертався до цих кроточивих ран.

Ще один принцип з часом викристалізувався у підходах чернігівського архітектора. Він усвідомив самотність, а відтак непроминальну цінність саме українського мистецтва. В огляді архітектурних пам'яток він відзначає "великий інтерес", який становлять нечисленні зразки архітектури модерну "використанням мотивів української художньої культури"³⁴. Щоправда, часи були такі, що саме тут треба було шукати витоки дружби з російським народом. Але такі штучні прив'язки відпали самі по собі. Словами, якими В. Вечерський оцінив доробок покоління Г. Логвина (А. Карнабед був молодшим за видатного українського архітектора більше, ніж на двадцять років) цілком прикладаються і до чернігівського митця. "Саме цьому поколінню випала місія довести всім (і то в умовах московсько-комуністичного тоталітарного режиму), що Україна не є провінцією імперії без власного обличчя, а окремою країною, що українці – то окрема нація. А для цього наша країна повинна була отримати історію своєї архітектури. Досі ми мали тільки розділи в великодержавних історіях архітектури – польської чи російської". На думку цитованого автора то було "загальнонаціональним надзавданням"³⁵. Писати про це А.Карнабед відкрито міг тільки з кінця 90-х рр ХХ ст., але діяв у цьому плані задовго до початку перебудови і гласності. Його громадянська позиція, спрямована проти політики радянської влади у сфері культури і релігії, повністю відобразилася у колективній монографії, що з'явилася наприкінці минулого століття. Достатньо навести тільки один, але промовистий приклад: згідно з даними науковців, наприкінці ХІХ ст. у Чернігівській губернії налічувалося 1364 храмів, з них дерев'яних – 1005, мурованих – 359; 1920 -30-х рр. ХХ ст. було зруйновано 129 дерев'яних і 26 мурованих храмів (враховані лише ті, що були визнані пам'ятками архітектури), у повоєнний час знищено 42 пам'ятки дерев'яної і 23 мурованої архітектури³⁶. Цей факт, до речі, пояснює, чому на сьогодні Чернігівська область виглядає досить блідо на загальноукраїнському тлі за кількістю пам'яток архітектури, які складають історико-архітектурний потенціал України, – 217 об'єктів³⁷, з них культових споруд – 101, а в книзі постійно трапляється слово "рятувати".

Нарешті, треба відзначити ще одну концептуальну засаду авторського бачення проблеми охорони пам'яток. Можливо, тому, що А.Карнабед став учасником відбудови Чернігова, спроектував чимало споруд, приклав зусилля до реконструкції інших міст області, він сприймав місто як живий організм, здатний до розвитку і самовдосконалення. "Історія містобудування і створюваних у містах саморганізації людей та їх спілкування – один з найцікавіших розділів всесвітньої історії. Місто – це і соціальний суб'єкт, і соціальне середовище. Це той ґрунт, де взаємодіють людина і природа, де впродовж віків створювалися унікальні історико-культурні цінності. І водночас – це найкраща школа виховання, в якій людина особливо гостро відчуває зв'язок між минулим, теперішнім і майбутнім. Місто – це мікромодель всесвіту і водночас мікросвіт людини, окультурений її розумом і руками ландшафт" – слушно твердить сучасний автор³⁸. А.Карнабед був одним з небагатьох людей, який розумів, що це не декларація, а керівництво до дії. Блискучим зразком синтетичного сприйняття міста можна вважати нариси "Таємниця Болдиних гір", що побачили світ на сторінках історико-краєзнавчого журналу "Сіверянський літопис"³⁹. У чотирьох статтях цей унікальний феномен далекого минулого та сучасного Чернігова досліджується в контексті історії старовинного міста. Автор умотивовано включає до даного поняття знамениті кургани: "Чернігівські земляні піраміди-кургани, особливо такі, як "Чорна могила", "Гульбище", "Безіменний" тією ж мірою, що й загадкові піраміди стародавнього Єгипту, стали синонімом вічності". І не був би автор самим собою, коли б не запропонував ідею створення музею "Чорна могила"⁴⁰. Роз-

повідь про знамениті чернігівські печери – це прямо таки посібник для кожного, хто забажає скласти маршрут або підготувати екскурсію.

Природно, що людина з такими різносторонніми інтересами, котрі не розходилися у різні боки, а завжди прагнули до центру – історія і сучасність Чернігівської землі, не могла не звернути увагу і на проблеми туризму. У єдиній відомій нам, видрукуваній у фаховому збірнику, статті А. Карнабед з гордістю писав про унікальний потенціал регіону – 4 тис. пам'яток історії та культури, взятих на облік⁴¹. Практично невичерпне джерело для організації туризму всіх відомих видів. Найбільше пишався автор Черніговом. Він часто наголошував, що ще у 1946 р. місто було включено до "Загальносоюзного особливого переліку історичних міст", де Україну представляло усього три міста: Київ, Львів і Чернігів⁴². Особливий шарм, неповторність Чернігову надавала і надає значна кількість пам'яток архітектури Київської Русі. Але пафос публікації А.Карнабеда спрямований на захист і раритетів пізнішої доби, які не так добре захищені законом. Він пише про спроби чернігівської громадськості стати на захист тих ландшафтів, споруд, що гинуть через недбалість, злочинну халатність влади і байдужість людей, не вихованих у повазі до своєї історико-культурної спадщини. Прошло декілька років з часу появи статті, вже немає з нами і палкого захисника довкілля та історичних скарбів, але дуже актуально звучать його слова: "Одним з важливих питань сьогодення є реалізація опрацьованих проектів і наукових розробок стосовно відтворення, збереження та регенерації-реставрації об'єктів туризму та природних джерел життя, що ними багата земля Північного Лівобережжя України – Чернігівщини"⁴³.

Було б дуже доречним підготувати до друку деякі ще не оприлюднені праці героя нашої розвідки, перевидати дещо з його публіцистики. Поза всяким сумнівом, невеликі порівняно кошти, витрачені на цю шляхетну справу, принесли б місту і області значні дивіденди хоча б уже тим, що пожвавили б туристичну роботу. Будь-яка сфера людської діяльності має своїх подвижників і тримається на їхньому завзятті. Андрій Антонович Карнабед уможливив масовий розвиток туризму на Чернігівщині, повернувши первозданну красу об'єктам туристичного інтересу та допитливості. Подальша робота по вивченню його доробку, на нашу думку, виявить нову цінну інформацію та поглибить наші знання про внесок чернігівського діяча до скарбниці історико-культурних раритетів нашого краю.

---

1. Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К., 2003. – С. 357.

2. Там само. – С. 361.

3. Карнабед Андрій Антонович: Біографія.

4. Сидорова С. "Чернігівтурист" запрошує та пропонує // Деснянська правда. – 2006. – 6 липня. – С. 13.

5. Запрошуємо на гостини до краю "Зачарованої Десни" / Упоряд. Т.В.Матвійчук. – Чернігів, 2006. – С.6 – 12.

6. Шевченко В., Панін І., Ясновська Л. Туризм як форма патріотичного, професійного та екологічного виховання студентської молоді (на прикладі вузів міста Чернігова) // Формування національних та загальнолюдських цінностей на заняттях історії та суспільних дисциплін (збірник статей). – Ніжин, 2006. – С. 144.

7. Попович С.І. Висвітлення історико-краєзнавчих матеріалів у туристично-інформаційних виданнях (1960 -1980-ті рр.) // З історії вітчизняного туризму: Збірник наукових праць. – К., 1997. – С. 271 – 272.

8. Див.: Знаменні і пам'ятні дати по Чернігівській області на 2002 рік. – Чернігів, 2001. – С. 41 – 44.

9. Див.: Демченко Т., Ясновська Л. А.А. Карнабед і його роль у вивченні історико-культурних туристичних ресурсів Чернігово-Сіверщини // Туристично– краєзнавчі дослідження. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 165 – 178.

10. Займищанська сільська бібліотека-філія: Сторінки історії і сучасності: Бібліографічний покажчик. Чернігів, 2005. – С. 5.

11. Карнабед Андрій Антонович. – Займище, 2002. – [С. 2].

12. Знаменні і пам'ятні дати по Чернігівській області на 2002 рік. – Чернігів, 2001. – С. 39.

13. Там само.

14. Карнабед Андрій Антонович.

15. Віроцький В.Д., Карнабед А.А., Киркевич В.Г. Монастирі та храми землі Сіверської. – К., 1999. – С.

64 -66;

Карнабід А.А. Минуле і сучасне стародавнього центру Чернігова – дітинця // Український історичний журнал. – 1972. – № 3. – С. 89 -90.

16. Див.: Ясновська Л. Археологічні дослідження давньоруських старожитностей Чернігівщини у 40 – 60-х рр. XX ст. // Сіверянський літопис. -1998. – № 6. – С. 37 – 48.

17. Карнабед Андрій Антонович.

18. Там само.

19. Всеукраїнська спілка краєзнавців 1997 – 2003 роки. – К., 2003. – С. 94.

20. Знаменні і пам'ятні дати. – С. 41.

21. Сіверщина. – 2005. – 1 квітня. – С. 3.

22. Карнабед А. Чернігів гине як одне із головних історичних міст України // Гарт. – 2005. – 20 січня. – С.

19.

23. Булах В. Дві архітектури: бульдозерна й людяна // Гарт. – 2005. – 17 лютого. – С. 7.

24. Арсирій Ю. Бороніть своє місто! // Гарт. – 2005. – 10 березня. – С. 8.

25. Див.: Меркулова В. Чому й за що "воює" Карнабед? // Чернігівський вісник. – 1998. – 16 жовтня. – С.1 – 2.

26. Гарт. – 2005. – 31 березня. – С. 3.

27. Потапчук Н. Умер захитник Чернігова // День. – 2005. – 7 апреля. – С. 6.

28. Карнабіда А.А. Чернігів: історико-архітектурний нарис. – К., 1969. – С. 95.

29. Там само. – С. 78.

30. Там само. – С. 78 -79.

31. Карнабід А.А. Минуле і сучасне стародавнього центру Чернігова – дітинця // Український історичний журнал. – 1972. – № 3. – С. 91.

32. Заремба С.З. Отражение в памятниках Черниговщины классово и освободительной борьбы народных масс в дооктябрьский период // Материалы к своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР: Черниговская область. – К., 1986. – Вып 4. – С. 127.

33. Карнабед А. Трагедия Дмитрия Лизогуба и усадьбы Лизогубов в Чернигове // Черниговский полдень. – 1995. – 10 августа. – С. 2.

34. Карнабед А.А. Архитектура Черниговщины (X – XX вв.) // Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. – К., 1986 – Вып. 4:Черниговская обл. – С. 75.

35. Вечерський В. Українська спадщина: історико-культурологічні есе. – К., 2004. – С. 302 -303.

36. Віроцький В.Д., Карнабед А.А, Киркевич В.Г. Назв. праця. – С. 221, 222

37. Завада В.Т. Архітектурна спадщина України як об'єкт туризму: регіональний аспект // Туристично-краєзнавчі дослідження. – К., 1998. – Вип. 1: Матеріали III-ої Всеукраїнської наук.-практ. конф.: "Туризм в Україні: економіка та культура" (Світязь, 9 – 10 вересня 1998 р.) – Ч. 2. – С.27.

38. Верменич Я.В. Історичне місто як туристичний об'єкт // Туристично-краєзнавчі дослідження. – К., 1999. – С. 458.

39. Карнабед А. Таємниці Болдиних гір // Сіверянський літопис. – 1995. – № 3. – С. 33 – 40; № 4. – С. 22. – 33; № 5. – С. 14 -17; № 6. – С. 12 – 27.

40. Там само. – № 3. – С.40.

41. Карнабед А. Природні та історико-культурні ресурси Північного Лівобережжя України // Туристично-краєзнавчі дослідження. – К., 1998. – Вип. 1: Матеріали III-ої Всеукраїнської наук.-практ. конф.: "Туризм в Україні: економіка та культура" (Світязь, 9 – 10 вересня 1998 р.) – Ч. 1. – С.381.

42. Там само. – С. 377.

43. Там само. – С. 383.

Андрій Карнабіда (Карнабед)
кандидат архітектури

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ МАГІСТРАТ XVII – XVIII ст. ДЕ І ЯКИМ ВІН БУВ?

Першопочатково був розташований в межах Чернігівської фортеці (дитинця XI – поч. XIII ст., тепер "Вал") в південно-східній частині на схід від будинку Якова Лизогуба – відомої світу пам'ятки архітектури та історії XVII – XVIII ст., а з часом – поблизу "Погорілих" – Лоевських воріт дитинця-фортеці.

З кінця XVIII ст. магістрат вже був виведений поза межі фортеці, яка на той час втратила

своє оборонне призначення, і був розташований у новому будинку на території Передгороддя-посаду з південно-західного боку "Красної" торговельної площі на землі, яка була відібрана у 1799 році у купця В.Леонт'єва, якому на заміну було надано іншу ділянку¹.

Заснування в Чернігові магістрату як установи громадського (міського) управління сягає часу після передачі Чернігово-Сіверщини від Росії Литовській державі за Деулінською угодою 1618 року. Оскільки раніше (1569 р.) а Люблінською унією Литва з'єдналася з Польшею, спочатку засноване в Чернігові замкове управління на чолі з комендантом Яном Куновським було після 1618 року замінено польським урядом, "стурбованим облаштуванням розореного Чернігова"², на управління за магдебургським правом.

Магдебургське право було "пожаловано" Чернігову грамотою Сигизмунда III в 1623 році. Але введеним в життя воно було з деякими обмеженнями пізніше ревізором "рекекуперованных от Москвы замков" Ієронімом Цехановичем, смоленським підсудком. Він же визначив і межі міста.

Після того, як чернігівські козаки і обивателі 28 січня 1654 року біля спаського собору присяглися на вірність Росії³, цар Олексій Михайлович підтвердив магдебургське право Чернігова і на магістрат у зв'язку із обставинами, які тоді склалися, було додатково покладено функції земського управління, земських та городських судів – о організації нових земських установ.

Магістрат вирішував судові цивільні та кримінальні справи, проводив слідство і виконував рішення, аж до смертної кари, видав також нотаріальними справами усіх станів, здійснював купчі та інші угоди, заклади. Віданню магістрату також належали цехи, справи благочиння, благоустрою і т.д. Тобто це був всеосяжний орган місцевого управління.

Магістрат мав доход від земель, які здавалися під будівництво, городи, лавки, млини і т.п., а також мав право зборів: мостового, митного (з купців) і збору з торгівлі "питтями", з ремісників та орних земель...

І хоча в добу Катерини II чернігівський магістрат " доживав свої дні", особливо після того, як у 1785 році було засновано шестиглаву думу, а магістрат було підпорядковано суворому контролю адміністрації, яка не допускала вже гласності і живої участі народу, як це було в старому магістраті, все ж йому на правах власності і наприкінці XVIII ст. належали вигони на правому березі Десни, які називалися "лугом", від р.Немна до р.Білоуса та прилеглі до міста, сінокоси за р.Десною з хутором Єньків, де ставилося до 40 стогів по 15 – 25 "кидних" возів кожний, а з північного боку міста "П'ятницьке поле", де тоді почав формуватися комплекс "Слобідки підсусідків". Це зараз район скверу Богдана Хмельницького.

Належали до магістрату і багаторибні джерельночисті озера на луках і пароми по старому Ніжинському тракту (зараз вулиця Східночеська, а до початку XX ст. – Петербузька), а також острів Кузова на р.Десні. В самому місті належала і земля, де після пожежі 1730 р. був магістрат...

Магістрат мав свою печатку з гербом війська запорізького і написом по колу "Ея Императорскаго Величества магистрату печать", а також прапор. Його було передано до думи, яка постала замість магістрату, коли Катерина II та її послідовники на царському троні створили складну надбудову адміністративних установ при розділі України (Малої Росії, як писалося в минулому) спочатку на намісництва, а потім на губернії, де виборні органи опинилися у безправному стані перед особами і місцями "казенного и сословного управления"⁴...

Будинок, у якому до кінця XVIII ст. був розташований магістрат, ми бачимо на історичних планах Чернігова, точніше, його фортеці (дитинця II-пoch.XIII ст.) на захід від старовинних (зараз не існуючих) "Прогорілих" або Миколаївських (Люєвських) воріт⁵ із західного боку тодішньої вулиці Замкової, яка до початку XIX ст. йшла від замку (цитаделі) з півдня до Прогорілих воріт північної частини фортеці-дитинця.

Аналіз виявлених автором планів чернігівської фортеці 1772, 1774, 1789 і 1792 рр.⁶ свідчить, що будинок магістрату, залишки мурованих конструкцій якого відкрито автором архітектурно-археологічними дослідженнями 1980 – 1986 рр., було споруджено на ділянці складної трапецевидної форми на захід від бастіону Прогорілих воріт і з заходу вулиці Замкової. Будинок було вільно розміщено на ділянці з прив'язкою його північного, можливо, головного фасаду до лінії проїзду-вулиці вздовж північно-західної границі фортеці – валу, тобто паралельно сучасній вулиці К. Маркса (колишня Бульварна, Преображенська).

Це місце розташування магістрату вказане, зокрема, у описі міста в книзі "Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления (1871 – 1900)", яку було видано в Чернігові 1901 р.: "От замка к этим (Погорілим, Лоевським – прим. А.А.К.) воротам шла Замковая улица, по обе стороны которой были расположены старинные присутственные места, так по правой стороне были полковая и градская канцелярии, а по левую магистрат (суд)..."⁷

Це місце підтверджується і описом 1765 р., де сказано що "магистрат находился если идти в крепость от Лоевских, Прогорелых или Николаевских ворот, как они назывались в разное время, по Замковой улице к ее пересечению с Киевской с правой стороны. Первыми стояли дом коменданта и его канцелярия, затем магистрат с важницей...". Тут же говориться і про те, що раніше, тобто до пожежі 1750 р., магистрат знаходився в будинку Полуботка поруч з будинком Лизогуба (підземні залишки будинку Полуботка збереглися на північ будинку Я.Лизогуба).

За виконаними автором обмірами плану будинку магістрату, позначеного на планах чернігівської фортеці: 1772 р. під літерою "К", 1774 р. під літерою "С", 1789 р. під № 15 і 1792 р. під № 13, у описаному вище місці фортеці ця будівля у плані являє собою прямокутник, що наближається до квадрату, але дещо видовжений по осі захід-схід, з прямокутним ризолітом – виступом біля північного кута, що надає плану будівлі форму літери "Г". Ймовірно, дещо неточне накреслення плану будівлі магістрату на цих планах фортеці і є причиною того, що коли загальні розміри будівлі у плані на кресельнику 1772 р. біля 8x12 сажень (з ризолітом), а на плані фортеці 1792 р. – 9,5 x 11 сажень, то на "Плане Черниговской крепости..." 1774 р. розміри будинку інші – 7,5x11,5 сажень.

Таким чином, можна зробити висновок, що будинок магістрату, залишки якого виявлені мною в 1980 р. і частково досліджені, головним чином, у 1986 р., мав площу забудови біля 350 – 360 кв. м і використовувався до кінця XVIII ст. як "городовой магистрат".

Слід зауважити, що зокрема в новій планіровці за планом 1774 р. будинок магістрату було враховано як містобудівельну доміную. "Красна лінія" нової вулиці із західного боку показана пунктиром по лінії західного фасаду будинку магістрату. А навпроти в межах садиби архієрейського будинку вже існувала мурована будівля для архієрея.

На "Плане бывшей крепости с находящимися в ней постройками в гор. Чернигове" (час складання плану 1764 – 1765 рр.) навпроти позначеного під № 3 "магистрат в два этажа" із західного боку була прямокутна площа з "П" подібним у плані будинком архієрея. Тут будинок магістрату має іншу конфігурацію плану – прямокутник з центральним виступом-ризолітом зі сходу на єдиній ділянці з "красными лавками" (№ 4), канцелярією коменданта (№ 1) та караульнею (№ 2) по вул. Замковій.

Але наші архітектурно-археологічні дослідження минулих років засвідчують, що будинок на вказаній ділянці мав у плані конфігурацію, яка співпадає з вище згаданими планами Чернігівської фортеці 1772, 1774, 1789 та 1792 рр.⁸ Хоча остаточно дослідження ще й не закінчені, але за тими даними, які вдалося віднайти і дослідити під час робіт 1980 – 1986 та 1991 рр. в межах досліджень підземних (і наземних) конструкцій пам'ятки архітектури та історії Чернігова – будинку дворянських зібрань XIX ст., можна ствердно говорити за те, що будинок магістрату було побудовано з гарного ґатунку червоної цегли на міцному вапняко-

вому розчині і в цій будівлі були просторі підземелля-підвали. Вони були перекриті коробовими та хрестовими склепіннями, від яких збереглися фрагменти мурувань у північно-західній частині будівлі.

У позначених на плані (рис. 1, 2) розкопах 49, 50, 56, 57 виявлено і ретельно досліджено та зафіксовано (графічно і фото способом) ділянки стін підземних приміщень магістрату. Товщина стін: внутрішньої – 72 – 81 см, західної зовнішньої стіни – 113 см і північної стіни – 123 – 183 см.

Північна зовнішня-фасадна стіна та її фундамент виявлено в розкопах – 42 -43, 49 – 50 і 56 – 57 на довжині біля 21 м (20,54 м). Попередніми розвідувальними розкопками і шурфами під товстим шаром будівельних залишків будинку дворянських зібрань та мурувань XVII – XVIII ст. від магістрату (велика кількість фрагментів і шматків цегли, будівельного і штукатурного розчину тощо) було виявлено добру збереженість мурувань стін підвалу і фундаментів будинку магістрату на відмітках від денної поверхні – 0, 23 – 0, 85 м (в західній частині будинку) та 0, 88 – 2, 50 м (в східній частині будинку).

В квадраті 49 на вирубаній ділянці північної стіни магістрату було віднайдено велике металеве зубило довжиною 21, 5 см з шириною леза 5, 5 см. Обух зубила розплющено від забиванням його у мурування важким молотом, а лезо зазубрене. Так і бачиться той руйнівник мурувань, який видобував цеглу для якихось своїх особистих потреб ... Де він зараз?

На жаль, брак часу не дозволив розчистити від пізніших нашарувань і дослідити східну частину північної стіни магістрату. Це ділянка в квадратах 42 – 43.

В той же час вдалося з внутрішньої південної сторони північної стіни магістрату виявити ділянки внутрішніх поперечних стін товщиною 177 см (в квадраті -розкопі 49) і 72 – 81 см (в квадраті – розкопі 56). В квадраті 49 на перетені внутрішньої поперечної та північної зовнішньої стін відкрито мурування п'яти склепіння, скоріше за все, хрестового чи нервюрного. Це – дуже цікава деталь, яка дає підстави говорити за неабиякий хист будівничих.

Поперечна внутрішня стіна в квадраті 49 прослідкована в південному напрямку на 4, 56 м. Після розчистки від залишків розвалу з фрагментів цегли та розчину який перекривав цю стіну, в її західній стороні віднайдено нішу глибиною 28 см і шириною 57 см на відстані 213 см від внутрішньої поверхні північної стіни підвалу магістрату. А із зовні північної стіни в квадраті – розкопі 57 на відмітці – 1, 15 м виявлено впритул до пілястри-лопатки шириною 98 см і товщиною до 2 см щебінчасту підготовку-підвалину півколонки перетином 74 см і виносом від площини стіни на 28 – 30 см. В цьому ж розкопі, ближче до західної границі північної стіни, розчисткою виявлено кутову та проміжну пілястри-лопатки у вигляді фрагментів. Ці пілястри майже наполовину – до 36 см виходять за поверхню стіни. Можна уявити їх могутній ритм на фасадах будинку магістрату.

Подібні лопатки-пілястри виявлено і на західній зовнішній стіні будинку, точніше, його підземної частини, яка прослідкована дослідженнями на довжині 7,8 м в квадраті 56. Лопатки-пілястри шириною 118, 145 та 92 см з виносом від площини стіни 36, 37 та 41 см розташовані з шагом у 154 та 155, 5 см. Крайні з них співпадають з поперечними стінами, які обмежують підземне приміщення. Його внутрішні розміри: 449 – 464 x 478 – 480 см і воно займає північно-західну частину будинку магістрату (за дослідженнями 1986 р.) і збереглося досить добре до висоти п'яти склепінь.

Близьке до квадрату у плані це приміщення, яке було перекрите, скоріше за все, хрестовим склепінням (про це свідчать відкриті автором п'яти склепіння в кутах стін) та мало глибокі, виявлені нами, ніші (глибина 57 та 86 см) в північній та західній стінах, мало вхід з південного боку. Саме з цього боку відкрито західну ділянку стіни з укосом дверного отвору. Східна ділянка цієї – південної внутрішньої стіни не збереглася – знищена під час будівництва фундаменту західної стіни будинку дворянських зібрань XIX ст. Саме цим фундаментом розрізано у напрямку північ – південь досліджене приміщення підвалу магістрату та його

північну і південну стіни. Див. Рис. 3.

Муруваннями фундаменту поперечної стіни будинку дворянських зібрань XIX ст. прорізано східну стіну дослідженого приміщення магістрату. В цій стіні підвалу магістрату віднайдено два отвори шириною 95,5 та 98 см, які перекрито лучковими перемичками. Цими отворами наше приміщення з'єднувалося із сусіднім приміщенням, яке на жаль, поки що дослідити не вдалося через величезний завал будівельних залишків магістрату, які були залишені в підземній частині будинку дворянських зібрань (під підлогою останнього).

Виконаними автором розчистками від будівельного грузу верхньої частини західної стіни підземного приміщення магістрату майже посередині цієї стіни вище ніш виявлено нижній ярус укіс (на – 0,94 м від умовного нуля) віконного отвору шириною 104,5 см. Місце цього отвору співпадає з розміщенням на зовнішній поверхні стіни широкої (145 см) лопатки, яка відколослася від стіни.

Цікавою є південна, точніше, дві південні стіни вище зазначеного приміщення магістрату. Стіна товщиною 90 см, яка безпосередньо обмежує з півдня це приміщення, була прорізана широкою (щонайменше 370 см) аркою. Від неї збереглася західна частина на висоту від рівня підлоги до 240 – 250 см (Рис. 4, 5). Східна частина арки не збереглася – знищена при спорудженні фундаменту будинку дворянських зібрань. Вдалося виявити лише сліди стіни з аркою з слідами стесування мурувань на східній стіні приміщення. Залишилося не більше 2 – 4 см мурувань від південної стіни тут.

Друга південна стіна описуваного приміщення магістратського підвалу з дверним отвором розташована на 41 – 44 см південніше згаданої стіни з аркою. І якщо взяти відстань від укосів дверного отвору до західної та східної стін приміщення магістрату однаковими (тобто 157 см) по існуючій західній ділянці південної стіни 2, то ширина дверного отвору має бути 166 см. А з врахуванням укосів по 8 – 10 см – біля 150 см. Таким чином, тут двері мали бути двопільними.

Продовження західної стіни магістрату на південь виявлено у вигляді могутніх мурувань у квадраті – розкопі 55 серед мурувань південного ризоліта будинку дворянських зібрань.

В квадратах 16, 17, 24, 25 розкопу 56 виявлено ділянку внутрішньої стіни підвалу магістрату, яка є продовженням східної стіни дослідженого приміщення і в той же час фрагментом перетину стін сусідніх приміщень з півдня. Тут відкрито північну частину дверного отвору з укосами в стіні шириною біля 198 см, а на відстані 211 см на південь збереглася і досліджена ділянка стіни підземних приміщень магістрату із залишками коробового склепіння. Збереглося 6 рядів мурувань склепіння вище п'яти (на відмітці – 1,19 м). Верх мурування зберігся на відмітки – 0,67 – 1,0 м від умовного нуля – верху цоколя будинку художнього музею. Товщина цієї стіни 64 см.

Віднайдено також, але через брак коштів на продовження досліджень не закінчено, розкопками, ділянку конструкцій будинку магістрату в інших розкопах – 42 та частково 41, де прослідковано залишки вівтарної півциркулярної ніші, ймовірно, від домової церкви.

Дослідженнями виявлених мурувань та вивченням використаних при спорудженні будинку магістрату матеріалів (цегли, розчину) встановлено, що стіни, арки та склепіння було виконано із гарно випаленої цегли з чернігівських червоних глин на міцному вапняно-піщаному розчині з ретельною затиркою швів у площині стін. Поверхня стін підземних приміщень не була тинькованою чи побіленою. Рис. 6

Цегла використовувалася такими розмірами: 34 x 17 – 17,3 x 5,4 – 6,0 м, 34,4 x 16,8 x 5,3 см; 34,5 x 17,3 x 5,8 см; 35 x 16,5 x 5,5 см; 35 x 17,3 x 5,2 см; 35,8 x 16,9 x 5,3 см; 34 x 18,5 x 5,5 см і датується XVII ст.

Оскільки дослідження залишків будинку магістрату ще не закінчено, поки що важко говорити обґрунтовано за планування і архітектуру будинку. Це – завдання наступних ретельних досліджень і аналізу різних джерел та результатів майбутніх досліджень. Але вже зараз

можна з певненістю стверджувати, що в підземній частині будинку було застосовано анфіладну систему планування близьких за формою до квадрату та прямокутних приміщень різних розмірів і призначення.

Конструкції будинку магістрату, які виявлено дослідженнями у досить добрій збереженості, знаходяться нижче відміток підлоги будинку дворянських зібрань, передбаченого до відбудови для музейного комплексу. Тому, існує вірогідність – після завершення архітектурно-археологічних досліджень та після реалізації проекту відтворення будинку дворянських зібрань – в його підвальній частині і поруч із заходу за допомогою відповідних архітектурно-просторових та конструктивних рішень експонувати виявлені дослідженнями приміщення та муровані конструкції будинку магістрату як однієї з найцікавіших пам'яток історії та архітектури XVII сторіччя.

Картографічні та писемні, літературні джерела засвідчують, що будинок, у якому містився магістрат XVII ст. в фортеці, існував до кінця XVIII ст. до того часу, коли поза межами фортеці-дитинця XI – XVIII ст. в передбаченому проектами реконструкції Чернігова 1786 – 1803 рр. місці було заплановано будівництво нового магістратського будинку за проектом, підписаним відомим чернігівським губернським архітектором Антоном Карташевським. За цим проектом, який зберігся в Російському Центральному історичному архіві в Санкт-Петербурзі (Ф. 1488, Спр. 4, Од.36. 897, ЛЛ. 1 – 3), новий будинок для магістрату розташований з південного боку нової Олександрівської вулиці (зараз Ім. Кирпоноса) з розкриттям головного фасаду на схід в бік нової площі "для городских надобностей" (зараз Красна площа).

Одноповерхова прямокутна у плані з круглою двоярусною ротондою-колонадою по осі головного входу будівля піднята на високий (до 1,5 м) мурований цоколь. Ротонда завершувалася півсферичним куполом та струнким квадратним у плані шпилем у вигляді обеліска з годинником в нижній частині. Будинок увінчувався розвинутим карнизом з модульонами, а завдяки ротонді з шпилем його головний фасад виглядав досить представницький вигляд і його загальна композиція була динамічною, виразною в панорамі центру міста, адже висота ротонди була значна – 21,5 м.

Новий будинок магістрату був значно більших розмірів у плані, ніж той, залишки якого нами були досліджені на території дитинця-фортеці.

Прямокутник нового будинку магістрату при загальних розмірах 31 x 14 м всередині складався з 9 різного розміру просторих приміщень, взаємопов'язаних за анфіладною системою і частково за коридорною системою за допомогою досить просторих "сіней" – двох вестибулів. З них були два виходи на "парадний ганок" під колонадою ротонди з спарених колон іонійського ордеру. Другий ярус ротонди головного входу (діаметр ротонди біля 8,5 м) складався з півколон дорійського ордеру, між якими в стіні прорізано півциркулярні отвори.

Площини стін обабіч ротонди прорізано стрункими віконними отворами (по 4 з кожного боку), завершеними трикутними надвіконними сандриками. З боку двору цим вікнам відповідають такі ж вікна і ніші, а по осі ротонди з двору фасад прикрашав портик дворового входу на напівколонах, накладених на стіну.

Таким залишився будинок магістрату на Красній площі до того часу, як після реорганізації магістрату у шестигласну думу було влаштовано другий поверх, але із збереженням ротонди з шпилем. Щоправда, між колонами в першому ярусі було влаштовано стіни з дверним та віконними отворами додаткового круглого закритого приміщення-вестибюлю.

В такому вигляді будинок магістрату, споруджений за проектом, підписаним А. Карташевським, з надбудовою другого поверху зберігався до початку реконструкції Чернігова 30-х років тоді, коли архітектором О. Касьяновим опрацьовувався проект "соціалістичної реконструкції Чернігова", яким передбачалося з перетворенням міста на центр області підвищення етажності забудови центральної частини і зміна функцій старовинної Красної площі, перейменованої у 1935 р. на площу ім. Куйбишова (старовинна назва повернута у 1999 р.).

Саме тоді і було надбудовано ще один – третій поверх над будинком магістрату, знищено ротонду з шпилем і в реконструйованому таким чином будинку за новим функціональним зонуванням було розташовано Державний банк. Будинок набув того вигляду, який зберігся і досі, втративши вишукану красу і гармонійність динамічної композиції.

Таким чином, Чернігівський магістрат, як установа міського громадського управління з часу свого заснування до скасування проживши біля 200 років, змінив три місця свого розташування в плані Чернігова:

– на площі з північного боку будинку Я.Лизогуба (полкової канцелярії Чернігівського полку XVII ст.) в будинку Полуботка – в південно-східній частині дитинця-фортеці;

– в двоповерховому будинку поблизу Прогорілих чи Миколаївських воріт фортеці, де нами виявлено залишки мурованих підземних конструкцій та приміщень – в північно-східній частині дитинця-фортеці;

– в спорудженому за проектом А.Карташевського одноповерховому будинку із західного боку Красної площі.

З цих трьох будинків магістрату відкриті і досліджені автором залишки конструкцій та приміщень будівлі XVII ст. під плямою залишків будинку дворянських зібрань XIX ст. являють особливий інтерес як оригінальна архітектурно-археологічна пам'ятка доби українського козацтва XVII – XVIII ст. Ця пам'ятка заслуговує на подальші натурні дослідження і відповідні архівні пошуки для як найповнішого з'ясування історії спорудження цієї будівлі, її використання до розміщення в ній магістрату та після його переміщення в новозбудований будинок на Красній площі, а також для практичного вирішення питання про консервацію, реставрацію і можливе експонування виявлених конструкцій та приміщень будинку магістрату у комплексі передбаченого проектом реконструкції ансамблю дитинця-фортеці XI – XVIII ст. архітектурно-археологічного музею з відтворенням пам'ятки архітектури та історії XIX ст. – будинок дворянських зібрань, храму-усипальні XI ст. і воріт XII ст. та інших унікальних пам'яток – сторінок незабутньої багатомістової історії Чернігова, зафіксованих у численних документах архітектурно-археологічних досліджень XX ст.

Чернігів, грудень 1989 – грудень 2000 рр.

Примітка: Досліджені автором конструкції і приміщення підземної частини будинку магістрату, як і конструкції та приміщення будинку дворянських зібрань, храму-усипальниці і воріт XI – XII ст., які вже мали б експонуватися як неповторні сторінки історії Чернігова, були під час лікування автора досліджень і статті по – варварському поруйновані і засипані будівельним сміттям для "благоустрою". Це зроблено у 1992 р.

---

1. Тридцатилетие деятельности Черниговского общественного управления (1870 - 1900). - Чернигов, 1901. - С. 100, 104.

2. Там само. С. XXVI; Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. - К, 1983. -С. 104 - 105 ?; Український радянський енциклопедичний словник. - Т. 2. - К., 1979. - С. 168 - 169.

3. Тридцатилетие деятельности... С. XXXIV, XXXVI.

4. Там само. - С. IXIV, IXV, IXXX, IXXXVII, XXXVI.

5. Там само. - IXXI, а також РДВІА, фонд ВУА, Спр. 22813 і др.

6. РДВІА, фонд ВУА, Спр. 22813; фонд 418, Спр. 617, 591; Фонд 3, Оп. 43, Спр. 1597, 1590.

7. Науковий звіт про архітектурно-археологічні дослідження 1986 року на території двору будинку дворянських зібрань (дитинець XI - XII ст.) в м.Чернігові. Керівник А.А.Карнабед. НА ІА НАН України, ДФ Національного архітектурно-історичного заповідника "Чернігів стародавній" (рос. мова).

8. РДВІА, Ф. 1488, Спр. 4. Од. 36. 897. ЛЛ. 1 - 6.

НАЦІОНАЛЬНИЙ
АРХІТЕКТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ ЗАПОВІДНИК
«ЧЕРНІГІВ СТАРОДАВНІЙ»

ЧЕРНІГІВСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ

Науковий збірник

*За матеріалами VII наукової конференції
«Старожитності Чернігово — Сіверської землі
в загальноєвропейській культурній спадщині»*

Редактор **А.В.Доценко**
Технічний редактор **В.М.Лозовий**
Комп'ютерна верстка **В.М.Лозовий**
Коректори: **А.В.Доценко, А.Б.Гаркуша**

Здано до набору 21.11.2008. Підписано до друку 03.12.2008.
Формат 60x84 1/8. Гарнітура Arial Cyr. Друк офсетний.
Папір офсетний. Ум. друк. арк. 31. Ум. фарбо-відб. 31. Обл.-вид. арк. 28,83.
Зам. 0119. Наклад 300 прим.

Комунальне підприємство "Видавництво"Чернігівські обереги"
14000, м. Чернігів, вул. Белінського, 11

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 824 від 28.02.2002 р.

Виготовлення ФОП «Лозовий В.М.»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ЧГ № 009 від 12 серпня 2008 року